

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

Навукова-даследчы інстытут
гісторыі і культуры ўсходнеславянскіх народаў
пры ГДУ імя Ф. Скарыны

Духоўная спадчына Усходняга Палесся

Зборнік навуковых артыкулаў

Гомель
ГДУ імя Ф. Скарыны
2018

УДК 39:811.161.3(476.2)

Духоўная спадчына Усходняга Палесся : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: А. М. Воінава (гал. рэд.) [і інш.]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2018. – 274 с. – ISBN 978-985-577-427-4

У артыкулах разглядаюцца асобныя старонкі гістарычнага развіцця Усходняга Палесся, асвятляюцца праблемы народнага мастацтва, фальклорна-этнаграфічнай спадчыны, народных звычаяў, мовы вуснай народна-паэтычнай творчасці, вырашаюцца пытанні дыялекталогіі, гісторыі мовы, лексікалогіі, лексікаграфіі, фразеалогіі, стылістыкі і культуры маўлення, апісваюцца жанравая спецыфіка, стылёвыя адметнасці, ідэйна-тэматычны змест твораў асобных рускіх і беларускіх аўтараў, асаблівасці народнай літаратуры Усходняга Палесся.

Адрасуецца навукоўцам, настаўнікам, работнікам культуры, аспірантам, студэнтам.

Зборнік выдадзены ў адпаведнасці з арыгіналам, падрыхтаваным рэдакцыйнай калегіяй, пры ўдзеле выдавецтва.

Рэдакцыйная калегія:

А. М. Воінава (галоўны рэдактар), А. М. Палуян (намеснік галоўнага рэдактара),
А. М. Ермакова (адказны сакратар), Л. П. Дземідзенка,
Л. М. Мінакова, Л. В. Паплаўная, Н. П. Цімашэнка, З. У. Шведава

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук В. А. Ляшчынская,
кандыдат філалагічных навук І. А. Бароўская

ISBN 978-985-577-427-4

© Установа адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”, 2018

ЗМЕСТ

ГІСТОРЫЯ І КУЛЬТУРА УСХОДНЯГА ПАЛЕССЯ

<i>Беценко Т. П.</i> Закономірності в системі топонімічного назовництва Сумщини (Україна).....	6
<i>Бобрык У. А., Дземідзенка Л. П.</i> Прозвішчы Нараўлянскага раёна аданамастычнага паходжання	9
<i>Боровик В. В., Омеляшко Р. А.</i> Архівна арганізацыя збережэння аўдыювізуальных дакументаў Чорнобыльскага навукова-інфармацыйнага фонду этнокультурнай спадшчыны.....	13
<i>Зелінська О. Ю.</i> Засоби выражэння парівняльнага значэння в пісемных пам'ятках XVII ст.....	17
<i>Карніеўская Т. А.</i> Стратыграфія і этымалогія гомельскага антрапанімікона.....	22
<i>Маховська С. Л.</i> Історыко-культурна спадшына украінска-білорускага пограніччя: чыннікі фармування рэальных та уявних кордонів.....	25
<i>Солодка О. И.</i> Варианты реализации праславянскага суффікса *-v- в беларускам і рускім мовах (на матэрыяле рэфлексаў субстантыва *vьrvь) ..	28
<i>Флікоп-Світа Г. А.</i> Іканастасы храмаў Мазырскага і Рэчыцкага паветаў першай паловы XIX ст.: праграма і аўтары-стваральнікі.....	33
<i>Чарэйская І. А.</i> Асаблівасці тапонімаў Убарцакага Палесся, утвораных ад апелятываў.....	39
<i>Шур В. В.</i> Малая радзіма ў творчасці Івана Мележа.....	43
<i>Юсікова О. В.</i> Архаічна лексыка у пераходнай білоруска-украінскай гаворцы села Хоробічы Городнянскага раёна Чэрнігівскага абласці.....	48

НАРОДНЫЯ ЗВЫЧАІ І АБРАДЫ

<i>Белугина О. В., Стародубец С. Н.</i> Сымвалічнае значэнне мифонімаў в малой неказачняй прозе брянска-гомельскага пограніччя.....	51
<i>Біляцка В. П.</i> Фольклорна традыцыя й аўтарска індывідуальнасць в історычных романах у віршах Миколи Тютюнніка	54
<i>Борак О. О.</i> Похоронно-поминальны абрадавы комплекс на білоруска-украінскаму пограніччю: спільнае й асобнае (на матэрыялах Лоевскага і Ріпкінскага раёнаў Беларусі та Украіны).....	59
<i>Бочарова І. В.</i> Геортонімы у тэксце: семантыка-сіntaxычны аспект.....	64
<i>Васянович О. О.</i> «Маладзік маладой, ты на небе светой...»: Місяць у знаннях та віруваннях жыхароў Східнага Полісся.....	68
<i>Воінава А. М.</i> Лексыка радзіннай абраднасці ў гаворках Акцябрскага раёна.....	73
<i>Гаврылюк Н. К.</i> Словнік традыцыйнага абрадавага тэрміналогіі родільнага цыклу: досвід укладання на поліскаму матэрыялі.....	77
<i>Гусакова Я. А.</i> Назва абрадавага каравага ў беларускай і рускай мовах.....	82
<i>Ковалева Р. М.</i> Песенны комплекс «Стрелы» как функцыянальна-семантычнае адзінства першых і другіх тэкстаў	84

<i>Ковальчук Н. А.</i> Обрядовые действия с хлебной дежой в Чистый четверг на Полесье: география распространения.....	89
<i>Кондратюк О. В., Карман М. В.</i> «Що робили поліщуки, щоб діти велися» за матеріалами українсько-білоруського пограниччя.....	95
<i>Крикун Ю. С.</i> Шкода і покарання у звичаєвому праві традиційного поліського побуту (за українськими і білоруськими матеріалами).....	99
<i>Курловіч В. В.</i> Найменні драўляных вырабаў у беларускіх гаворках.....	103
<i>Летючая Л. П.</i> Усеченные пословицы русского языка как объект когнитивного и лингвокультурологического анализа.....	106
<i>Леў Н. М., Цімаішэнка Н. П.</i> Словазлучэнні з атрыбутыўнымі адносінамі ў мове беларускіх вясельных песень.....	111
<i>Марозава Т. А.</i> Абрад «Провады русалкі» на Лоеўшчыне як адметная з’ява русальнай абраднасці Гомельскага Палесся.....	115
<i>Новак В. С.</i> Каляндарныя абрады і песні Ельскага раёна.....	119
<i>Новак В. С., Кастрыца А. А.</i> Ніжэйшая міфалогія Гомельска-Бранскага памежжа (на матэрыяле фальклору Гомельскага, Добрушкага і Веткаўскага раёнаў).....	123
<i>Симоненко І. В.</i> Словозміна прикметників чоловічого й середнього родів у східнополіських говірках українсько-білоруського порубіжжя.....	127
<i>Станкевіч А. А.</i> Вобраз вадзяніка ў міфалагічнай прозе Гомельска-Бранскага памежжа: этналінгвістычны аналіз.....	131
<i>Телегей Н. М.</i> Обряд виготовлення та використання обиденного рушника: Поліські українсько-білоруські паралелі.....	135
<i>Хазанова К. Л.</i> Антанімія як сродак экспрэсівізацыі пазаабрадавага народна-паэтычнага дыскурсу.....	141
<i>Чайкова С. В.</i> Найменні пасудзін для солі ў беларускай мове.....	145
<i>Яковлева О. В.</i> Значення окремих лексем родильного обряду українців Західного Полісся.....	148

АКТУАЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ЛІНГВІСТЫКІ

<i>Ахмад И. М.</i> Ассоциативно-семантические объединения слов: их специфика и сферы исследования.....	153
<i>Бецэнка Т. П., Аліферчык Т. М.</i> Катэгорыя <i>верх-ніз</i> у тапаніміі: адлюстраванне ўзвышаных форм рэльефу ў тапаніміі беларускага Заходняга Палесся і ўкраінскага Сумскага Палесся.....	157
<i>Бродюк Ю. М.</i> Засоби контекстуальна-сінонімічнаго увиразнення мовлення в романі «Жменяки» М. Томчанія.....	161
<i>Гушча Н. І.</i> Шляхецкія прозвішчы ў рамане Уладзіміра Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім».....	164
<i>Дземідзенка Л. П.</i> Пабочныя канструкцыі ў мове твораў Віктара Казько.....	168
<i>Денисюк В. В.</i> Рэгіональнае літопісанне як відображэння дынамічных процэсів у фразеалогіі украінскай мовы.....	172
<i>Ермакова А. М.</i> Стэрэатыпізацыя як адзін са спосабаў моўнага ўздзеяння ў СМІ.....	176
<i>Єфіменко І. В.</i> Назвы східнополіських водних транспортних засобів (етимологічний аспект).....	179
<i>Канцавая М. У.</i> Спосабы ўвядзення анамастычнай лексікі ў мастацкі тэкст у творах пісьменнікаў Усходняга Палесся.....	184
<i>Колоіз Ж. В.</i> Специфіка тактыльнай лексики в романі Валентины Мастеровой «Суча дочка».....	188

<i>Кулік Л. У.</i> Сістэматызацыя беларускіх фразеалагізмаў паводле пакладзеных у іх аснову ўяўленняў носьбітаў мовы	192
<i>Ляшчынская В. А.</i> Фразеалагізмы з кампанентам <i>каўнер</i> – рэпрэзентанты касцюмна-рэчавага кода культуры беларусаў.....	196
<i>Мінакова Л. М.</i> Спецыфічныя структурныя тыпы тэрміналагічнай намінацыі (на матэрыяле тэхнічнай лексікі).....	201
<i>Падабедава С. В.</i> Лічэбнік і яго пераклад у мове мастацкай літаратуры.....	205
<i>Палуян А. М.</i> Гіпоніма-гіперанімічныя адносіны анатамічнай тэрміналогіі.....	209
<i>Паплаўная Л. В.</i> Стылістычная роля фразеалагізмаў у рамане У. Караткевіча «Хрыстос прыжамліўся ў Гародні».....	212
<i>Слива Т. В.</i> Гіпонімы в составе ассоциативно-семантических групп.....	215
<i>Солахай А. В.</i> Прэфіксальныя ІАН-прыметнікі ў мове беларускай мастацкай літаратуры 2-й паловы ХХ — пачатку ХХІ ст.....	218
<i>Тачыла Н. Р.</i> Адэтнанімічныя назвы з асновамі <i>хахал</i> , <i>маскаль</i> у гаворках Беларусі.....	223
<i>Томіленко Л. М.</i> Назвы наук в українській перекладній лексикографії першої третини ХХ століття.....	227
<i>Чарнышова А. М.</i> Невербальная камунікацыя як сродак экспрэсівізацыі мастацкага тэксту.....	230
<i>Шведава З. У., Буракова М. У.</i> Роля творчасці Максіма Багдановіча ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.....	233
<i>Шчэрбін В. К.</i> Метадалагічныя праблемы параўнальнага вывучэння ўсходнеславянскіх тэрмінаграфічных традыцый.....	237

АКТУАЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Бароўская І. А.</i> Г. Бураўкін – майстар беларускай прафесійнай песні.....	243
<i>Кузьменко В. О., Шарова Т. М.</i> Тема незбагненага кохання у новелах Григора Тютюнника.....	246
<i>Свириденко О. М.</i> Лист як засіб навуковай камунікацыі в епістолярній практыцы М. Максимовича (на матэрыялі лістів до графа О. Уварова).....	250
<i>Слівец В. Р.</i> Палессе ў творчым лёсе Гаўрылы Вашчанкі (паводле аповесці Віктара Карамазова «Брама»).....	254
<i>Ромащенко Л. И.</i> Гуманистические императивы творчества В. Быкова, О. Гончара и Г. Бёлля	258
<i>Шарова Т. М., Пінігіна Ю. Г.</i> Художні асаблівості творчасці К. Гордзенка.....	262
<i>Шарова Т. М., Яковець А. В.</i> Концепцыя людзьскага шастыя у творы В. Бондаря «Лісты летіць проти вітру».....	266
<i>Шынкарэнка В. К.</i> Непераадольная сіла каранёў.....	270

ГІСТОРЫЯ І КУЛЬТУРА УСХОДНЯГА ПАЛЕССЯ

УДК 811.162.2

Т. П. Беценко

ЗАКОНОМІРНОСТІ В СИСТЕМІ ТОПОНІМІЧНОГО НАЗОВНИЦТВА СУМЩИНИ (УКРАЇНА)

Наблюдение за топонимией отдельного ареала дает основания утверждать о действии непреложных правил в наименовании географических объектов. Эти правила, закономерности связаны с универсальностью топонимов – языковых знаков, способных обозначать и фиксировать внеязыковую информацию. Универсальный характер топонимических единиц служит основой для формулирования законов топонимики (законов возникновения топонимов, законов наименования топообъектов, законов наименования пространственных географических объектов). В статье рассмотрен закон антропотопонимизации, закон разнообразия знакового маркирования пространства, закон гидронимной топонимизации (трансонимизации) и др.

Постановка проблеми.

Спостереження за топонімією окремого ареалу дають підстави стверджувати про дію незаперечних правил у назовництві географічних об'єктів. Ці правила, закономірності пов'язані з універсальністю топонімів – мовних знаків, здатних позначати і фіксувати позамовну інформацію. Універсальний характер топонімічних одиниць слугує підґрунтям для формулювання законів топоніміки (законів виникнення топонімів, законів найменування топооб'єктів, законів найменування просторових географічних об'єктів). Аналіз топонімів окремого регіону створює фундамент для подальших наукових студій, зокрема, компаративних. У результаті матимемо можливість отримати інформацію про специфіку мовомисленневих операцій людини у випадку позначення географічних об'єктів.

Формулювання мети статті.

Мета статті – з'ясувати закономірності назовництва, спостережені в системі топонімікону Сумщини.

Матеріалом для наукового опису обрано топонімікон Сумської області (Сумщини), що є однією з областей України. Сумська область – область у північно-східній частині України; площа – 23, 8 тис. кв. км; охоплює частини Середньоросійської височини і Придніпровської низовини. Утворена 10 січня 1939 року; розташована у північно-східній частині Лівобережної України. На півночі та сході область межує із Брянською, Курською та Білгородською областями Російської Федерації. На півдні, сході - із Харківською, Полтавською, на заході – з Чернігівською областями України. Північна частина області знаходиться у межах Новгород-Сіверського Полісся, південна — належить до лісостепової зони.

Заселення території сучасної Сумщини розпочалося приблизно 15 тис. років тому. В V–III тис. до н. е. на території сучасної Сумської області мешкали мисливсько-рибальські племена. З кінця III початку I тис. до н. е. тут перебували землеробсько-скотарські племена. На берегах річок Сейму, Сули, Ворскли та Псла виявлено більше 70 городищ, поселень та курганних могильників. Починаючи з перших століть до н. е., вся територія нинішньої Сумської області входила до складу земель, які були заселені

ранніми слов'янськими племенами. В VII–X ст. всю територію сучасної Сумщини населяло слов'янське плем'я сіверян. Землі сучасної Сумщини перебували у володіннях Київської Русі.

У 50–60-х роках XIV ст. край входив до складу Великого князівства Литовського, Річі Посполитої. У роки Визвольної війни і до смерті гетьмана Богдана Хмельницького існувала українська держава, яка об'єднувала і територію нинішньої Сумщини, а саме: Глухівщину, Конотопщину, Роменщину, Кролевеччину. Пізніше ці землі стали належністю Гетьманської України, а південно-східна частина – Слобожанщини. Великими містами були Глухів, Кролевець, Конотоп, Ромни, Путивль, Суми.

Згідно з геофізичними показниками, «поверхня області становить хвилясту рівнину, розчленовану долинами рік, ярами і балками. Крайня північна частина області розташована на території Поліської низини, східна і північно-східна – на знижених схилах Середньоросійської височини. ... Західна та південно-західна частини – давні тераси Дніпра і Десни. ... Область розташована у межах двох фізико-географічних зон – Полісся і Лісостепу»[3, с. 9]

Виклад основного матеріалу.

У процесі спостереження за особливостями назовництва в Сумському ареалі виявлено дію низки закономірностей, що їх ми назвали законами (правилами) найменування просторових географічних об'єктів.

Закон антропотопонімізації – використання антропонімів як бази для творення мікро- і макротопонімічних одиниць.

Антропоцентричність завжди була і є актуальною в топоніміці. Людина освоює простір і означає, виокремлює, розмежовує його з допомогою назви (власної назви). Антропотопоніми, мабуть, належать до найперших, найдавніших і найзручніших способів маркування простору, вказівки на належність (заселення, освоєння) території певній особі. На Сумщині антропонімічне джерело засвідчене у назвах Михайлівка, Михайлівське, Наумівка (Конотопський р-н), Василівка (Лебединський, Роменський, Середино-Будський р-ни), Дмитрівка (Буринський, Великописарівський, Лебединський р-ни), Бобіне (Путивльський р-н), Штепівка (Лебединський р-н) та інших. Здебільшого для творення топонімів використовують прізвища та імена людей.

Закон гідронімної топонімізації (трансонімізації) – позначення простору (мікропростору), освоєного і заселеного людиною, назвою водойми, поблизу якого виник населений пункт.

Вода – необхідний складник життєіснування людини, гідрооб'єкт – своєрідний орієнтир у просторі, засіб його освоєння. Назва водойми завжди набагато давніша за назву поселення. Тому часто наші предки у давнину використовували назву водного об'єкта (гідронім), поблизу якого з'являлося поселення, для найменування самого населеного пункту. Так, наприклад, кононім **Сула** (Сумський р-н) – виник тому, що в цьому місці формувалося русло річки **Сули**; ойконім **Ромни** – від назви річки **Великий Ромен** (місто утворилося як фортеця неподалік впадіння річки Великий Ромен у річку Сулу); місто **Суми** отримало назву від гідроніма **Сумка** (фортеця з'явилася поблизу впадіння Сумки у Псел); пмт **Липова Долина** успадкувало назву від гідроніма **Липівка**: поселення виникло в низькому місці (в долині) річки Липівки (гідронім походить від фітоніма **липа**: річка зусібіч була оточена липами); кононім **Вир** (Білопільський р-н) – від гідроніма **Вир** (поселення розташоване на березі р. Вир). Так само відгідронімного творення ойконіми **Грунь**, **Конотоп**, **Терни**, **Суджа** та ін. Гідронімний зв'язок відчутний і в назвах поселень **Запсілля**, **Присейм'я**, **Верхосулка**, **Сульське**, **Засулля**, **Грунівка**, **Грунька**, **Івот**, **Івотка** ...

Закон топонімічного кодування специфіки географічного середовища – врахування і послідовне використання ознак географічних умов середовища як бази для творення топонімів.

Топоніми у багатьох випадках є мовними знаками маркування простору з урахуванням його різноманітних фізичних показників.

Як відомо, географія вивчає поверхню землі, природні умови (рельєф, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ), населення, економічні ресурси (розміщення виробництва, умови та особливості його розвитку в країнах та окремих регіонах). Мовці часто використовують географічні терміни, зокрема і народні географічні терміни, для позначення певної місцевості (мікро- чи макропростору). Активна дія цього закону у сфері топонімічного творення зумовлена важливістю для людини ознак довколишнього світу і їх використання для номінації об'єктів. Розрізнення, диференціація географічних умов середовища зумовлена практичною потребою двоякого характеру: не тільки необхідністю вказати на місце поселення, а й відзначити його географічні особливості (ґрунт, поклади корисних копалин, ландшафт, рельєф та ін.).

Закон різноманітності знакового маркування простору (закон варіювання найменувань у мікропросторі) – *творчий підхід мовноосіів до називання топооб'єктів; використання арсеналу мовних засобів для позначення місцевості; відбір і використання мовних знаків для творення топонімів, формування багатоманітного топонімного континууму.*

У мовній свідомості, мовній практиці індивідів засвідчене прагнення позначати простір неоднаково, враховуючи різні його ознаки. Мовцям до вподоби у тому чи іншому випадку вдатися до антропотопонімізації, у іншому – до гідротопонімізації (трансонімізації)... Крім того, антропотопонімізація теж відзначається багатогранністю, різнобічністю: у відносно окресленому континуумі антропотопоніми не повторюються; з-поміж антропонімів використовують як імена (чоловічі і жіночі), так і прізвища та по батькові; засвідчені неоднакові, відмінні словотвірні моделі творення топонімів (варіації топонімів) (**Михайлівка** і **Михайлівське** Конотопського р-ну, **Івот** Шосткинського р-ну й **Івотка** Ямпільського р-ну (сусідні райони), **Миколаївка** і **Новомиколаївка** Сумського р-ну, **Камінь** Кролевецького р-ну, **Кам'яне** Краснопільського, Лебединського р-нів, **Кам'янка** і **Кам'янецьке** Тростянецького р-ну, **Кам'янка** Середино-Будського р-ну).

Треба вважати, що прагнення мовців до варіювання топонімів у визначеному ареалі є свідченням специфіки їхньої етномовленнєвої свідомості та етномовленнєвої креативної діяльності, показником мовного смаку в називанні топооб'єктів, водночас - показником потенцій мови як рівневої системи.

Висновки.

Отже, варіювання назв – закономірний процес, зумовлений потребами суспільної та інтелектуально-культурної життєдіяльності людини, її перебуванням в соціумі. Топонімічна система окремого ареалу – не одноманітна. Її формування зумовлене як зовнішніми (позамовними чинниками), так і внутрішньомовними правилами, канонами. Помітним є «творчий дух», притаманний топонімам як усномовним одиницям певного етноконтинууму.

Список використаної літератури

- 1 Беценко, Т. Етюди з топонімії Сумщини. Походження географічних найменувань / Тетяна Беценко. – Суми : Собор, 2001. – 72 с.
- 2 Беценко, Т. П. Лінгвістичне красназнавство. Походження географічних назв Сумщини / Т. П. Беценко. – Суми: Мрія –1, 2015. ґ 180 с.
- 3 История городов и сел Украинской ССР. Сумская обл. – К.: Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1980. – 698 с.
- 4 Коваль, Я.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
- 5 Кругляк, Ю.М. Ім'я вашого міста. Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. – К.: Наук. думка, 1978. – 152 с.
- 6 Мурзаев, Э.М. География в названиях / Э.М. Мурзаев. – М.: Наука, 1982. – 176с.

7 Мурзаев, Э.М. Словарь народной географической терминологии/ Э.М. Мурзаев . – М.: Мысль, 1984. – 653 с.

8 Янко, М. Т. Топонімічний словник України: словник-довідник М. Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 438 с.

УДК 811.161.3'373.232.1(476.2-37Нароўля)

У. А. Бобрык, Л. П. Дземідзенка

ПРОЗВІШЧЫ НАРАЎЛЯНСКАГА РАЁНА АДАНАМАСТЫЧНАГА ПАХОДЖАННЯ

У артыкуле на багатым фактычным матэрыяле аналізуюцца аданамастычныя прозвішчы Нараўлянскага раёна. Хрысціянскія кананічныя асабовыя імёны візантыйска-грэчаскага і рымска-каталіцкага паходжання сталі асновай для ўтварэння большасці беларускіх прозвішчаў. Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што пераважную колькасць складаюць мужчынскія прозвішчы, радзей – жаночыя.

Многія прозвішчы Нараўлянскага раёна, як і большасць беларускіх прозвішчаў, утварыліся ад хрысціянскіх кананічных асабовых імён візантыйска-грэчаскага або рымска-каталіцкага паходжання, якія па сваёй унутранай прыродзе і па характару функцыянавання ў грамадстве складаюць такі разрад слоў, які не звязаны і не суадносіцца са значэннем прадметнасці, а забяспечвае вылучэнне адной канкрэтнай асобы з акаляючага мноства.

Уласныя імёны маюць асаблівую энергію, якая пераходзіць з пакалення ў пакаленне. Імя здольнае творча фарміраваць чалавека, паказваць на месца ў грамадстве, вызначаць сацыяльную ролю. Для народаў і рэлігій яно мае выключна важнае значэнне, бо суадносіцца з лёсам чалавека, з яго жыццёвай праграмай на Зямлі.

Імёны ў мове не жывуць адасоблена. Як правіла, яны маюць сваіх продкаў і нашчадкаў, блізкіх і далёкіх сваякоў. Часам не распознаеш, з кім "у радні" тая ці іншая форма імя, да якога слова яно ўзыходзіць. Глумачыцца гэта тым, што пасля прыняцця хрысціянства асабовыя імёны, трапіўшы ў чужое моўнае асяроддзе, змяняліся, набліжаліся і дастасоўваліся да маўленчых нормаў паводле законаў мовы. У выніку гэтых працэсаў утварыліся шматлікія вытворныя і скарочаныя формы і варыянты, якія выступілі асновай фарміравання прозвішчаў. Так, прозвішчы *Іванейчык, Іваненка, Іванешка, Іваноў, Іваноўскі, Іванчыкаў* узыходзяць да ўнармаванай формы імя *Іван*; *Іванютка, Іванюшка, Іванюценка* – да народнай формы гэтага ж імя *Іванюк*; *Івашкін, Івашкоў, Івашчанка* – да народнай формы *Івах*; *Яскевіч, Ясковіч, Яськоў, Ясюк* – да лакальных форм *Ясь, Ясько*.

Прозвішчы *Абрам, Абрамаў, Абрамовіч, Абрамчук* утвораны ад разм. формы *Абрам* імя *Аўрам* (ст.-яўр. імя *Avram* 'узвышаны бацька' [3, с. 36]), а *Аўраменка, Аўрамовіч* – ад *Аўрам*. Ад імя *Агафон* (грэч. *Agathon* 'дабро' [3, с. 39]) утворана прозвішча *Агафонаў*. Прозвішчы *Гапонаў, Гапоненка, Гапонік* паходзяць ад размоўнай формы гэтага імя *Гапон*. *Агееў, Агейчык* паходзяць ад імя *Агей*, што са ст.-яўр. імя *Haggai* 'святочны, урачысты' [5, с. 13].

На тэрыторыі Нараўлянскага раёна бытуюць прозвішчы, утвораныя ад разнастайных форм імя *Аляксандр* (ад грэч. *alexo* 'абараняць' і *aner* 'муж, мужчына' [3, с. 44]): *Александронец* – ад размоўнай формы *Аляксандр*, *Санько* – ад лакальнай формы *Санец*. Прозвішча *Акуліч* утворана ад размоўнай формы *Акула* імя *Акіла*, што з лац. *aquila* 'арол' [3, с. 43].

Шмат прозвішчаў Нараўлянскага раёна ўтворана ад распаўсюджанага імя *Андрэй* (грэч. *andreios* ‘мужны, храбры’ [1, с. 49]) і *Аляксея* (ад грэч. *alexo* ‘абараняць’ [3, с. 45]). Прозвішчы *Аляксеенка*, *Аляксеў* і *Аляксеічык* утвораны ад унармаванай формы *Аляксея*, *Алёшкін* – ад лакальнай формы *Алешка*. Прозвішча *Андрусенка* паходзіць ад размоўнай формы *Андрус*; *Андрэйка* – ад памяншальнай формы *Андрэйка*; *Андрэенка*, *Андрэў* – ад *Андрэй*.

Прозвішчы *Анікеенка*, *Анікеў*, *Анікеічык* паходзяць ад імя *Іанікій* (звязана з грэч. словам *nike* ‘перамога’ [5, с. 17]). Ад імя *Антоній* (рымск. радавое імя *Antonius* [3, с. 52]) утвораны прозвішчы *Антоненка*, *Антановіч*, *Антончык*. Ад імя *Архіп*, што з грэч. *archi-* ‘прыстаўка са значэннем галоўны, старэйшы’ і *hippos* ‘коннік’ [3, с. 59]), утворана прозвішча *Архіпавец*. Ад імя *Аўдзея* (ад ст.-яўр. *obadiah* ‘служка бога Яхве’ [3, с. 34]) утворана прозвішча *Аўдзеенка*. Прозвішча *Астаненка* паходзіць ад украінскай размоўнай формы *Астан* імя *Яўстафій* (грэч. *eustathes* ‘устойлівы’ [3, с. 105]).

Прозвішчы *Багданаў*, *Багдановіч* і *Богдан* утвораны ад запазычанага са ст.-сл. мовы імя *Багдан*, дзе з’явілася як калька з грэч. імя *Theodotos* ад *teodotos* ‘дадзены багамі’ [3, с. 64]. Ад імя *Барыс*, якое ўзнікла як памяншальная форма старажытнага славянскага імя *Барыслаў* (ад бор- (параўн. рус. *борьба*, *бороться*) і слав- (параўн. рус. *слава*) [3, с. 65]) утвораны прозвішчы *Барысаў*, *Барысевіч*, *Барысенка* і *Барысюк*. Імя *Барыс* звязваюць таксама з імем старажытнага балгарскага правадыра *Барыса*, якое выводзяць з мангольскага *bogori* ‘маленькі’ [1, с. 35].

Імя *Васілій* (ад грэч. *basileus* ‘цар’ [3, с. 70]) парадзіла мноства памяншальных форм, аб якіх нам нагадваюць прозвішчы *Васіленка*, *Васілеўскі*, *Васілец*, *Васільеў*. Старажытна-славянскае імя *Уладзімір* (ад ‘уладарыць мірам’ [3, с. 79]) парадзіла прозвішчы *Валодзька* і *Уладзіміраў*. Ад уласнага асабовага імя *Улас* узніклі прозвішчы *Уласенка*, *Уласік*, *Уласюк*.

Ад разнастайных форм *Гаўрук*, *Гаўрык*, *Гаўрыла*, *Гаўрылюк* праваслаўнага імя *Гаўрыіл* (ст.-яўр. імя *Gabri’el* ‘мая моц – бог’ [3, с. 81]) утварыліся прозвішчы *Гаўрылаў*, *Гаўрыленка*, *Гаўрук*. Праваслаўнае імя *Георгій*, *Юрый* (ад грэч. *georgos* ‘земляроб’ [3, с. 66]) і яго варыянтныя формы (*Юрчак*, *Юрка*) утварылі прозвішчы *Юркевіч*, *Юркоўскі*, *Юрос*, *Юрчанка*. Прозвішчы *Грыгор’еў*, *Грыгарэнка*, *Грыц*, *Грыцэнка*, *Грышко*, *Грышчанка* ўтварыліся ад імя *Грыгорый* (ад грэч. *gregoreo* ‘быць бадзёрым’ [3, с. 90]). Магчыма, ад эмацыянальна-ацэначнай формы *Гурын* імя *Гурый* (магчыма, ад ст.-яўр. *gur* ‘ільвяня, малады леў’ [3, с. 91]) утворана прозвішча *Гурыновіч*.

Ад уласнага асабовага імя *Давыд*, якое паходзіць ад ст.-яўр. імя *Dauid* ‘любімы’ [3, с. 91], утворана даволі распаўсюджанае ў Нараўлянскім раёне прозвішчы *Давыдзенка*, *Давідовіч*, *Давыдзюк* і *Давыдовіч*. Старажытнае імя *Дан* утварыла прозвішча *Данчанка* [1, с. 58]. Ад старажытна-яўрэйскага імя *Данііл* (ст.-яўр. імя *Dani’el* ‘мой суддзя – бог’ [3, с. 92]), якое прыжылося на Беларусі, паходзяць прозвішчы *Данілаў*, *Даніленка*, *Данільчанка*, *Данільчук*. Магчыма, ад імя *Дасій* (ад грэч. *dasys* ‘касматы’ [3, с. 93], а магчыма, і ад імя *Адам* утворана даволі распаўсюджанае на тэрыторыі Нараўлянскага раёна прозвішча *Дашкевіч*, *Дашкоўскі*. Таксама ад імя *Адам* пайшлі прозвішчы *Адаменка*, *Адамовіч*, *Адамушка*.

Ад імя *Дзмітрый* (грэч. *Demeter* ‘які адносіцца да Дзяметры’ ў антычнай міфалогіі: Дзяметра – багіня ўрадлівасці і земляробства [3, с. 97]) утворана прозвішча *Дзмітрэнка*, *Дзмітрыенка*, *Дзмітрыеў*. Прозвішчы *Дзямідзенка*, *Дзямідчык* утварылася ад імя *Дзіямід* (ад грэч. *Dios* (Р. скл. ад *Zeus* ‘Зеўс’ і *medomai* ‘абдумваць’ [3, с. 95]).

Імя *Дзіанісій* (грэч. асабовае імя *Dionysios* ад *Dionys* ‘бог жыццёвай моцы прыроды, бог віна’ [3, с. 94]) і яго размоўныя формы *Дзяніс*, *Дзенісюк* утварылі прозвішчы *Дзенісенка*, *Дзенісовіч*, *Дзенісоў*, *Дзенісюк*.

Ад размоўнай формы *Дораш* і памяншальнай формы *Дарошка* імя *Дарафей* (ад грэч. *doron* ‘дар’ і *theos* ‘бог’ [3, с. 99]) утварылася прозвішча *Дарашкевіч*, *Дарашэвіч*.

Прозвішчы *Дзям'янавіч* і *Дзям'яненка* ўтварыліся ад уласнага асабовага імя *Дзям'ян* (магчыма ад грэч. *datazo* 'пакараць, заваёўваць' [3, с. 94]), якое паходзіць ад старажытнага *Даміян*.

Ад праваслаўнага імя *Захарыя*, сучаснае – *Захар*, утварыліся прозвішчы *Захаранка*, *Захараў*, *Захарчанка*, *Захарэнка*, *Захарчук*.

Ад размоўнай формы *Ігнат* імя *Ігнацій* (магчыма лац. *ignatus* 'які не нарадзіўся' [3, с. 118]) пайшло прозвішча *Ігнаценка*. Ад вядомага з Бібліі імя *Ісаак* (ст.-яўр. імя *Ishaq* 'ён будзе смяяцца' [3, с. 124]) паходзяць прозвішчы *Ісаенка*, *Ісаеў*, *Ісакаў*.

Жадаючы маленькаму сыну багацця і шчасця, бацькі давалі яму імя *Кароль* [5, с. 106]), а прозвішчы *Караленка*, *Каралёў*, *Каралькоў*, магчыма, паходзяць ад імя *Кароль* ці ад назвы птушкі каралёк [5, с. 106]. Ад форм *Клім*, *Клімчук* імя *Клімент* (магчыма ад лац. *clemens* 'літасцівы' ці ад грэч. *klematinos* 'вінаградная лаза' [3, с. 134]) утварыліся прозвішчы *Клімавец*, *Кліменка*, *Клімаў*, *Клімовіч*. На тэрыторыі Нараўлянскага раёна бытуюць прозвішчы *Кузьменка*, *Кузьменка*, *Кузьмянкоў*, утвораныя ад распаўсюджанага ў мінулым імя *Кузьма*, якое паходзіць ад грэч. *kosmos* 'мір', 'упрыгожванне' [3, с. 137]. Ад праваслаўнага імя *Канстанцін*, што ў перакладзе з лацінскай мовы абазначае 'стойкі, нязменны', узнікла прозвішча *Касцюк*, а *Касцючэнка* – ад формы *Касцюк*.

Ад памяншальнай формы *Асінік* не менш рэдкага праваслаўнага імя *Іосіф* утворана прозвішча *Асіпенка*, *Асіпчук*.

Прозвішчы *Лаўрыненка*, *Лаўрынец*, *Лаўрэнка* ўтвораны ад імя *Лаўр*, што з лацінскай мовы перакладаецца як 'лаўровае дрэва, лаўровы вянок', а ў пераносным значэнні 'перамога' [3, с. 138]. Ад імя *Лін* (ад грэч. *linos* 'тужлівая песня' [3, с. 142]) паходзяць прозвішчы *Лін*, *Ліновіч*. Ад імя *Лук'ян*, што з лацінскай мовы *lux* 'святло' [3, с. 144], утвораны прозвішчы *Лук'яненка*, *Лук'янчык*. Ад праваслаўнага імя *Лука* (ад лац. *lux* 'святло' [3, с. 144]) пайшлі прозвішчы *Лукашонак*, *Лукашэвіч*.

Ад біблейскага імя *Маісей* (ст.-яўр. асабовае імя *Mose* (яўрэйскі заканадавец) [3, с. 161]) утворана прозвішча *Маісеенка*, *Маісейчук*. Вядомыя прозвішчы *Макарэвіч*, *Макаранка* ўтвораны ад імя *Макарыі*, што з грэч. *takarios* 'шчаслівы' [3, с. 147]. Ад гэтага імя пайшлі і прозвішчы *Макараў*, *Макарэвіч*. Праваслаўнае імя *Марк* (магчыма ад лац. *marcus* 'малаток') парадзіла прозвішчы *Маркавец*, *Маркаў*, *Маркевіч*, *Маркін*. Ад размоўнай формы *Мацюш* вядомага з Бібліі імя *Матвей* (ад ст.-яўр. *matitiah*, *matitiah* 'божы чалавек' [3, с. 154]) утвораны прозвішчы *Мацюшаў*, *Мацюшэнка*.

Імя *Міхаіл* (ст.-яўр. імя *Mika'el* 'роўны богу Яхве' [3, с. 160]) утварыла мноства памяншальных форм, аб якіх нам нагадваюць прозвішчы: *Міхаілаў*, *Міхальскі*, *Міхальцоў*, *Міхальчук*, *Місько*, *Міхед*, *Мішота*, *Мішура*, *Мішчак*.

Не меншая колькасць прозвішчаў утварылася ад імя *Пётр* (ад грэч. *petra* 'скала', 'каменная глыба' [3, с. 178]): *Пятроў*, *Пятроўскі*, *Петрачэнка*, *Пятрук*, *Пятровіч*, *Петравец*, *Пятрэнка*, *Петрык*, *Петравец*. Вялікая колькасць прозвішчаў утворана ад імя *Павел* (лац. *paulus* 'маленькі' [3, с. 172]) і яго народных і лакальных форм: *Паўлаў*, *Паўленка*, *Паўлоўскі*, *Паўлючэнка*, *Паішкоў*, *Паішкоўскі*. Такая даволі вялікая колькасць прозвішчаў сведчыць пра тое, што дадзеныя імёны ў розных формах шырока бытавалі на тэрыторыі Беларусі на працягу ўсёй гісторыі фарміравання антрапанімічнай лексікі.

Ад імя *Навум* (ст.-яўр. імя *Nahum* 'суцяшальнік' [3, с. 164]) пайшлі прозвішчы *Навуменка*, *Навумін*. Імя *Назарый* (ст.-яўр. *nazar* 'ён аддаў сябе богу' [3, с. 162]) суадносіцца з прозвішчамі *Назаранка*, *Назарчук*. Прозвішчы *Несцераў*, *Несцярчук*, *Несцярчук* утварыліся ад імя *Нестар*, якое пайшло ад грэчаскага асабовага імя *Nestor* [3, с. 165]. Даволі распаўсюджанае імя *Нікалай* (ад *nike* 'перамога' і *laos* 'народ' [3, с. 166]) утварыла прозвішчы *Нікалаенка*, *Нікалаеў*.

Ад імя *Паліен* (ад грэч. *poly* 'шмат' і *aine* 'хвала, слава' [3, с. 180]) пайшло прозвішча *Палуян*. Імя *Патап* утварыла прозвішчы *Патапаў*, *Патапенка*. Імя *Пракопій*

(магчыма ад грэч. *prokoros* ‘выняты з ножан’, ‘той, хто схапіў меч за ручку’ [3, с. 183]) парадзіла прозвішчы *Пракапенка, Пракапчук, Пракопчанка, Пракопчык*. Ад імя *Прохар* (ад грэч. *prochoreo* ‘скакаць наперадзе, весці’ [4, с. 281]) утварыліся прозвішчы *Прахаровіч, Прахарэнка*.

Праваслаўнае імя *Рафаіл* (ст.-яўр. імя *Refa'el* ‘бог лячыў’ [3, с. 187]) парадзіла прозвішча *Рафальскі*. Ад імя *Радзівон* (магчыма ад грэч. *rodop* ‘ружа’ [3, с.189]) утварыліся прозвішчы *Радзівонаў, Радзьковіч, Радзюжка, Радзюшка*. Ад імя *Раман* (лац. *Romanus* ‘рымскі’, ‘рымлянін’ [3, с. 190]), якое прынята праваслаўнай і каталіцкай царквамі, утварыліся прозвішчы *Раманаў, Раманенка, Раманцоў*.

Імя *Сава* (араб. *saba* ‘старац, дзед’ [3, с. 192]) утварыла прозвішчы *Савенка, Савянок*. Ад імя *Сергій* (рымск. радавое імя *Sergius* [3, с. 199]) пайшло прозвішча *Сергіенка*. Ад народнай формы *Сілко* ўласнага асабовага імя *Сіла* ўтварыліся прозвішчы *Сілко, Сілкоў*. Ад біблейскага імя *Сімяон* (ад ст.-яўр. *sama* ‘слухаць’ [3, с. 198]) утварыліся прозвішчы *Семяненка, Семянчук, Семянец*. Ад размоўных форм *Сцяпан, Сцёпа* праваслаўнага імя *Стэфан* (грэч. *stephanos* ‘вянок’ [3, с. 205]) утвораны прозвішчы *Сцепаненка, Сцепанец, Сцепанчук, Сцяпанаў, Сцяпанчанка*.

Прозвішчы *Тарасаў, Тарасевіч, Тарасенка, Тарасікаў, Тарасюк* утварыліся ад імя *Тарасій* (ад грэч. *tarasso* ‘турбаваць’ [3, с. 206]), а *Тарасік* – ад размоўнай формы гэтага ж імя *Тарасік*. Рэдкае прозвішча *Атрошка* ўтворана не ад грашовай адзінкі, а ад імя *Трафім*, што з грэч. *trophimos* ‘карміцель’ [2, с. 138]. Ад гэтага ж імя ўтвораны прозвішчы *Трафімаў, Трафіменка*.

Ад праваслаўнага імя *Фама* (ад ст.-яўр. *te'om* ‘блізнюк’ [3, с. 226]) паходзіць прозвішча *Фамін*, а ад каталіцкай формы гэтага імя *Томаш* утвораны прозвішчы *Тамашоў, Тамашук, Тамашэўскі*. Ад формы *Фёдар* праваслаўнага імя *Феадор* (ад грэч. *theos* ‘бог’ і *doron* ‘дар’ [2, с. 215]) утвораны прозвішчы *Федаровіч, Федарцоў*. Прозвішча *Фядосенка* ўтварылася ад імя *Феадосій* (ад грэч. *theos* ‘бог’ і *dosis* ‘дар’ [2, с. 218]). Прозвішча *Піліпенка* ўтворана ад народнай формы *Пілін* праваслаўнага імя *Філін*, а ад самога імя ўтварыліся прозвішчы *Філінаў, Філіпенка, Філінушка*.

Ад імя *Цярэнцій* [6, с. 16] паходзіць прозвішча *Церашковіч*. Ад імя *Цімафей* (ад грэч. *timo* ‘гонар, пашана’ і *theos* ‘бог’ [3, с. 208]) паходзяць прозвішчы *Цімашэнка, Цімошанка*. Прозвішчы *Цімавец, Цімарэнка, Ціткоў, Цітоў* утвораны ад уласнага асабовага імя *Цім*.

Біблейскае імя *Якаў* (ст.-яўр. імя *Ia'qob* ‘ён ідзе за кім - небудзь’ [3, с. 235]) суадносіцца з прозвішчамі *Якаўлеў, Якаенка*. Прозвішча *Якубенка* ўтворана ад польскай формы *Якуб* імя *Якаў* [5, с. 236]. Ад імя *Яўфімій* (ад грэч. *euphetos* ‘свяшчэнны’ [5, с. 113]) і яго разнастайных форм утвораны прозвішчы *Яфімаў, Яфіменка, Яўхіменка*.

Цікавасць выклікаюць прозвішчы *Юдзенка, Юдзін, і Юдэнка*, якія паходзяць ад імя *Іуда*, але не ад здрадніка *Іуды*. Па евангельскай легендзе, у Хрыста было два вучні, якіх звалі *Іуда*: адзін – *Іуда Іскарыён* – здраднік, другі – *Іуда Іакаўль* – верны прыхільнік свайго настаўніка. Таму, зразумела, што прозвішчы пайшлі ад другога імя, якое занесена ў царкоўны каляндар.

Як бачна, ад некаторых імён утварылася шмат прозвішчаў, напрыклад, *Павел, Іван, Пётр, Міхаіл*, а ад некаторых – адзінкавыя. Гэта тлумачыцца тым, што круг выкарыстоўваемых “жывых” асабовых імён да пачатку ХХ ст. заўважна звужаўся: многія імёны, папулярныя ў мінулым, да нашага часу аказаліся забытымі. Зараз рэдка сустраэнем *Луку, Архіна, Фаму*. Такія мужчынскія імёны яшчэ можна сустраць у імёнах па бацьку людзей старэйшага пакалення, а часцей за ўсё – у прозвішчах.

Асноўная частка прозвішчаў *Нараўлянскага* раёна ўтворана ад мужчынскіх імён. Але прозвішчы ўтвараліся і ад жаночых уласных асабовых імён. Іх не вельмі багата, але яны ўяўляюць значную цікавасць, так як адлюстроўваюць становішча жанчыны

ў далёкія ад нас часы. Калі зараз пры перапісе насельніцтва пытаюцца, хто галава сям'і, то раней такога пытання не ўзнікала. Калі ў доме быў мужчына, ён бясспрэчна, лічыўся гаспадаром, астатнія члены сям'і насілі яго прозвішча. Жанчына лічылася гаспадыняй дома. Толькі калі мужа забіралі ў салдаты або ён доўгі час адсутнічаў, калі ён паміраў, гінуў на вайне, вяртаўся інвалідам, жанчына брала на сябе ўсю гаспадарку і пачынала кіраваць домам і сям'ёю.

На тэрыторыі Нараўлянскага раёна сустракаюцца толькі адзінкавыя прозвішчы, утвораныя ад жаночых імён: ад жаночага імя *Zinaida* (ад грэч. *Zeus* 'Зеўс' [3, с. 116]) утвораны прозвішчы *Zinevich* і *Zinkevich*. Ад імя *Tamara* (ст.-яўр. *Tamar* 'фінікавая пальма' [3, с. 206]) і народнай памяншальнай формы гэтага імя *Томка* ўтварыліся прозвішчы *Тамараў*, *Тамаркін*, *Томка*, *Томчанка*. Ад імя *Ульяна* пайшло прозвішча *Ульянаў*, а ад імя *Яна* – *Яначкін*.

Іншы раз цяжка ўстанавіць, мужчынскае ці жаночае імя ляжыць у аснове прозвішча, так як няпоўныя формы ад іх маглі супадаць. Напрыклад, прозвішчы *Zinevich* і *Zinkevich* маглі ўтварыцца не толькі ад жаночага імя *Zinaida*, але і ад мужчынскага імя *Zinovich*.

Разгледжаны матэрыял сведчыць, што ўсе прозвішчы паходзяць ад двух класаў: адапелятыўнага і аданамастычнага паходжання. Найбольш прадуктыўна ў якасці матывацыйнай базы задзейнічана апелятыўная лексіка, якая прадстаўлена рознымі лексіка-семантычнымі групамі. Прозвішчы аданамастычнага паходжання пераважна ўтварыліся ад мужчынскіх уласных асабовых імён. Прозвішчы, утвораныя ад жаночых уласных асабовых імён, сустракаюцца рэдка.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны – мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М.В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 327 с.
- 2 Никонов, В.А. Словарь русских фамилий / В.А. Никонов. – М.: Школа - Пресс, 1993. – 224 с.
- 3 Петровский, Н.А. Словарь русских личных имен: Ок. 2600 имен / Н.А. Петровский; спец. науч. ред. О.Д. Митрофанова. – 3-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1984. – 384 с.
- 4 Суперанская, А. В. Словарь русских личных имен / А. В. Суперанская. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 544 с.
- 5 Федосюк, Ю.А. Русские фамилии: Популярный этимологический словарь / Ю.А. Федосюк. – М.: Детская литература, 1980. – 239 с.
- 6 Федосюк, Ю.А. Что означает ваша фамилия? / Ю.А. Федосюк. – 3-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 88 с.

УДК 930.251+025.177 (477)

В. В. Боровик, Р. А. Омеляшко

АРХІВНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ ЧОРНОБІЛЬСЬКОГО НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ФОНДУ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Кратко изложен опыт разработки архивной организации этнографических аудио-, видео-, фотоматериалов и системы учетной документации. В процессе разработки был достигнут компромисс между нормативными требованиями архивистики и потребностями этнографических исследований.

Виняткове значення для вирішення проблеми збереження надбань народної культури населення, постраждалого від Чорнобильської катастрофи, має організація впорядкованого зберігання та забезпечення інтелектуального доступу до польових етнографічних матеріалів, зібраних науковими експедиціями у радіоактивно забруднених районах Полісся. Важливу частину цих матеріалів становлять зібрання аудіовізуальних документів усіх видів (далі АД), утворених під час польової наукової фіксації явищ та пам'яток народної культури у зоні відчуження, інших уражених радіацією районах та місцях постійного проживання чорнобильських переселенців.

Досі в Україні не проводились спеціальні дослідження стану збереження наукових етнографічних аудіовізуальних колекцій, тому значний інтерес становить зарубіжний досвід моніторингу архівних аудіовізуальних ресурсів у наукових закладах європейських країн, що був проведений у 2004–2008 рр. за програмою Європейського союзу Culture 2000. Результати його були оприлюднені в 2009 році у відповідному звіті, розміщеному на офіційному сайті проекту TAPE (Training for Audiovisual Preservation in Europe) [1].

Підсумовуючи результати своїх обстежень, автор звіту Дітріх Шуллер (Dietrich Schüller) зазначає: “Більш песимістичною є ситуація з аудіовізуальними науковими колекціями в науково-дослідних інститутах. Основною метою таких установ є створення аудіовізуальних документів і використання їх в якості першоджерел для подальшого розвитку відповідних [наукових] дисциплін, а не їхнє збереження. ... Оскільки дослідники, особливо в умовах переважаючого неоліберального клімату нашого часу, усе частіше прагнуть оптимізувати свій короткостроковий успіх за рахунок довгострокових стратегій, ціною інтересів наукової спільноти в цілому, зокрема й майбутніх поколінь. Крім того, така політика приховано передбачає, що результати нинішніх публікацій не зможуть бути перевірені дослідниками в майбутньому. А це не відповідає основним науковим принципам.” [Ibid, с. 8]

Тобто, сьогоденні інтереси науковців і наукових установ нерідко домінують над стратегічними цілями збереження аудіовізуальних архівних матеріалів як частини культурної спадщини, що може мати довгострокові негативні наслідки для майбутнього науки і суспільства.

Далі автор звертає увагу на пост-комуністичні країни: “Типовим сценарієм у Східній Європі була організація науково-дослідних інститутів в Академіях наук з окремими аудіовізуальними колекціями в кожній дослідницькій одиниці. Це призвело до створення величезної кількості документів. Головним чином у зв'язку з політичними змінами впродовж 1990-х рр. подальша адекватна підтримка традиційних науково-дослідних установ зменшилася, іноді драматично, внаслідок чого ці аудіовізуальні колекції залишилися без належних умов зберігання і сучасного обладнання для відтворення, не кажучи вже про стратегічні заходи та фінансові засоби для захисту цих першоджерел, створених за останні 50 років. Багато колекцій досі не мають особливого догляду, частими були навіть випадки їх "приватизації", оскільки польові працівники вивозили створені ними колекції до власних будинків з метою захисту в умовах кризи збиткових установ на початку 1990-х років. Реорганізуючи свою дослідницьку інфраструктуру, посткомуністичні країни намагаються переймати західний досвід, переносючи наукові дослідження в університети. Зважаючи на описану вище загальну тенденцію, існує серйозний ризик того, що ситуація зі збереженням аудіовізуальних колекцій дедалі погіршується. Невеликі колекції установ, які не мають спеціальних програм збереження, в принципі також належать до таких, що перебувають під найбільшою загрозою. Тут ми також спостерігаємо відсутність належних знань та, що дуже типово, відсутність фінансових ресурсів для правильного зберігання матеріалів.” [Ibid, с. 8–9]

Автор звіту не акцентує на якійсь конкретній країні, але у кожному окремому випадку можна самостійно оцінити, наскільки ці висновки актуальні сьогодні.

В усякому разі, очевидною є необхідність виробити загальні підходи до збереження, моніторингу та використання не тільки аудіовізуальних, але й будь-яких інших наукових інформаційних ресурсів, що стосуються, у нашому випадку, культурної спадщини населення, постраждалого від Чорнобильської катастрофи.

У Державному науковому центрі захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Державного агентства України з управління зоною відчуження (далі ДНЦЗКСТК) розроблено нині концепцію регіонального Чорнобильського науково-інформаційного фонду етнокультурної спадщини (далі ЧНІФ) як музейно-архівного ресурсного центру – інструменту збереження, популяризації та актуалізації надбань традиційної народної культури населення постраждалих районів Полісся [2]. На початковому етапі створення ЧНІФ його основною ресурсною базою є Музей–архів народної культури Українського Полісся ДНЦЗКСТК (далі МАНКУП), музейні та архівні зібрання якого становлять польові матеріали постчорнобильських досліджень етнокультури Поліського регіону.

Стосовно аудіовізуальних етнографічних документів, які зберігаються у МАНКУП, ми виходимо з того, що принципово вирішити завдання їхнього збереження, моніторингу та використання можна лише використовуючи методологічну і методичну базу архівної науки та практики, розроблену як в Україні, так і в інших країнах.

З іншого боку, вважаємо за необхідне враховувати, що конкретні форми та методи систематизації, зберігання і використання наукових аудіовізуальних документів мають визначатися також практичними потребами дослідницьких процесів у конкретній науковій галузі – етнографії, фольклористиці та їх підгалузях. Пряме перенесення методик і безпосереднє застосування нормативів, встановлених для архівів загальнодержавного призначення, до наукових колекцій АДВ недоцільне і може мати негативні наслідки для потреб етнокультурних досліджень.

Негативні наслідки може мати й розробка пропріетарних облікових систем в окремих наукових закладах, оскільки, при усіх вигодах їх максимальної пристосованості до конкретних умов, у майбутньому це може створити великі труднощі для їхньої інтеграції в загальному архівному інформаційному просторі.

Розроблена концепція ЧНІФ розглядає його як потужний інтеграційний чинник, що дозволить встановити взаємозв'язки як між розсосередженими музейними та архівними ресурсами культурної спадщини Полісся, так і між різними складовими цих ресурсів. На рівні архівних ресурсів задача встановлення взаємозв'язків між різними видами архівних документів вирішується при розробленні архівної інформаційно-пошукової системи ЧНІФ.

Пошук компромісних рішень на стику архівної справи та етнографії привів нас до створення системи обліку та облікової документації наукових фольклорно-етнографічних АДВ, яка, з одного боку, в основному відповідає архівним методикам та нормативним вимогам, а з іншого – є достатньо зручною для дослідників народної культури.

З боку етнографічної практики методичною основою для цієї розробки є існуюча організація АДВ, утворених під час польової роботи комплексних історико-етнографічних експедицій у постраждалих районах Полісся [2]. Вона використовує систематизацію аудіовізуальних матеріалів за видами, за хронологічною ознакою, яка у даному випадку одночасно є і ознакою походження, якщо джерелом комплектування вважати експедицію (хоч вона і не є юридичною особою) та за авторською ознакою. При цьому класифікаційними одиницями виступають: зібрання АДВ одного виду; зібрання АДВ одного виду однієї експедиції; зібрання АДВ одного виду однієї експедиції, створених одним автором (записувачем).

З боку архівістики методичною основою виступає нефондовий принцип організації АДВ.

Нормативною і методичною основою для розробки системи обліку і комплексу облікової документації стали Правила роботи архівних установ України та Інструкція з обліку документів у державних архівах України. Цінним виявився також огляд стандартів опису спеціальних видів документів у національних архівних системах Канади, США, Великобританії, Польщі, викладений у роботі польської дослідниці Марлени Яблонської [3], а також рекомендації стандарту ISAD(G) [4].

Аналіз організації обліку АД та складу функціонуючих комплексів облікової документації в архівних системах України, Білорусії та Росії, регламентованих відповідними нормативними документами цих країн, дозволив сформулювати набір облікових документів, функціонально необхідний і достатній для створення та ведення архіву наукових етнографічних аудіо-, відео- та фотоматеріалів.

Порівняльний аналіз атрибутів, необхідних для здійснення адекватного облікового описування АД різних видів дозволив вирізнити групи атрибутів за функціональними ознаками.

На цій основі нами розроблено комплекс уніфікованої облікової документації, єдиний для усіх наявних видів АД на усіх можливих носіях. Основною особливістю цього комплексу є те, що набір облікових форм та структура однойменних архівних облікових форм єдині для усіх видів АД. При цьому виконано нормативні вимоги, розроблені для документів Національного архівного фонду України, що може у майбутньому посилити захист наукових зібрань АД від розпорошення і втрат шляхом включення до НАФ України та визначення їх статусу як важливої частини національної культурної спадщини.

Особливість функціонування наукових АД в якості джерельної бази вивчення та дослідження культурної спадщини полягає в тому, що їх ідентифікація та інтерпретація вимагає наявності значної супроводжувачої документації, яка описує контекст, структуру і зміст документів. В етнографічній практиці зазвичай це стенограми (розшифровки) аудіозаписів, описи відеозйомок, описи фотографій. Учасники історико-етнографічних експедицій ДНЦЗКСТК проводять опрацювання польових аудіовізуальних матеріалів, створюючи текстові документи – реєстри аудіосюжетів, розшифровки (внутрісюжетні описи) аудіозаписів, реєстри відеосюжетів, описи відеосюжетів та облікові картки. Ця робота є частиною процесу етнографічного дослідження, з одного боку, а з іншого – етапом архівного науково-технічного опрацювання АД. Створена документація фіксує структуру документного масиву в цілому і кожного документа зокрема, містить метадані документів, необхідні для використання в архівній обліковій системі. Вона необхідна також для розуміння змісту документів, тому її збереження і забезпечення умов використання є не менш важливим завданням архіву АД.

Нами розроблено систему організації та обліку супроводжувачої документації на тій же принциповій основі, що й для первинних АД. Супроводжувачі документи групуються за тими ж класифікаційними ознаками, що й аудіо-, відео- та фотодокументи, що спрощує механізм пошуку супроводжувачої інформації для конкретних документів та встановлення інформаційних взаємозв'язків між носіями первинної документної інформації та джерелами вторинної інформації.

Розроблені підходи дозволяють використовувати єдиний механізм створення архівних шифрів для усіх архівних об'єктів, що спрощує і полегшує одночасний пошук серед АД різних видів та встановлення інформаційних взаємозв'язків між документами різних видів.

Таким чином, одночасно з вирішенням завдань архівного зберігання вирішувалось завдання інтеграції різних видів аудіовізуальних документів в уніфікованій системі архівного обліку, яка застосовує єдині принципи облікового описування і єдину структуру комплексу облікової документації.

На сьогодні в ДНЦЗКСТК розроблено прототип уніфікованої системи керування базами даних усіх видів АВД ЧНІФ та супроводжуючих текстових і графічних документів. У ближчому майбутньому буде завершена розробка робочої версії інформаційно-пошукової системи АВД ЧНІФ, яка дозволить також сформувати і підтримувати відповідний архівний науково-довідковий апарат.

Список використаної літератури

- 1 Schüller Dietrich. Audiovisual research collections and their preservation. European Commission on Preservation and Access, 2008. URL: [http://www.tape-online.net/docs/audiovisual_research_collections .pdf](http://www.tape-online.net/docs/audiovisual_research_collections.pdf)
- 2 Боровик В., Омеляшко Р. Информационные технологии в сохранении культурного наследия населения, пострадавшего от Чернобыльской катастрофы // Tradicija ir dabartis. 2016. № 11. С.199–209. URL: <http://dx.doi.org/10.15181/td.v11i0.1446> (дата звернення 11.10.2017)
- 3 Jabłońska Marlena. Dokumentacja specjalna w archiwach. Opis tradycyjny i komputerowy, Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011. 257 с.
- 4 Загальний міжнародний стандарт архівного описування ISAD(G) / Держкомархів України. УДНДІАСД; Укр. версія Г. В. Папакіна. 2-ге вид. К., 2002. 48 с.

УДК 811.161.2-112

О. Ю. Зелінська

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ В ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XVII ст.

В статье описываются способы выражения сравнительной семантики в проповедях и предисловиях к украинским старопечатным изданиям XVII в. В исследуемых текстах зафиксированы сравнительные конструкции разной структуры. Союзы, с помощью которых присоединялись сравнения, демонстрируют взаимодействие книжного и народного вариантов украинского языка. Средством выражения сравнения были предлоги, формы степеней сравнения прилагательных, наречия. Сравнительное значение выражалось также при помощи лексических средств.

Порівняння є одним із провідних образних засобів у художньому творі незалежно від часу його створення. У творах давньої писемності тропи, що базуються на порівнянні, мають низку специфічних ознак, якими вони різняться з цими ж образними засобами, але вжитими в художніх творах нового часу. Аналізуючи порівняння в давньоруських творах, Д. Лихачов зазначив, що передусім відмінність полягає в тому, що для порівнянь нового часу типовим є прагнення передати зовнішню подібність порівнюваних предметів, унаочнити об'єкт, створити ілюзію реальності; вони можуть підкреслювати важливі та другорядні деталі, створюючи ефект безпосереднього споглядання, а для порівнянь давньоруської літератури визначальною була внутрішня суть зіставляваних об'єктів, давньоруські письменники не ставили за мету конкретно представити об'єкт порівняння, вони порівнювали «сутності», прагнули розкрити значення об'єкта, його роль, функцію в доколишньому світі, розкрити його духовний зміст [5, с. 176–184]. Спостереження науковця про природу порівнянь цілком стосуються і текстів наступних періодів, включаючи і пам'ятки писемності XVII ст.

Насиченість давніх текстів порівняннями дає змогу реконструювати мовні засоби вираження порівняльного значення в діахронії. Матеріалом дослідження для цієї

статті слугували переважно барокові проповіді та передмови до староукраїнських друкованих видань, які презентують тогочасну художню творчість.

У текстах досліджуваних проповідей засвідчено порівняння різної будови. Поширений структурний тип – це порівняльний зворот, який має у складі одне повнозначне слово. Такі порівняння характеризують широкий діапазон об'єктів, виконують функцію увиразнення зображуваного і походять з різних джерел, напр.: ... *учинил(ъ) шату бѣлую, якъ снѣгъ* (Галят., Ключ, с. 118); ... *огонь, который горы и скалы, яко солону, палить той одного згола в купинѣ опалил* (Туптало, с. 39); ... *зависть ты и летучаго опачнымъ словом, славу твою щиплючим, якъ стрѣлою, устрѣлитъ* (Туптало, с. 63). Частина з них є мовними універсаліями, що досі побутують у східнослов'янських мовах.

Взаємодію книжного і народного варіантів мови насамперед відображено у використанні сполучників, якими приєднані порівняльні конструкції. Для барокових проповідей характерне традиційне використання книжних сполучників *яко*, *якоже*, *якобы*, *аки*, які не збереглися в системі нової української мови:

- **яко**: *Побожнои памяти небожчик, яко сличный лебедь, учувиши близкость перѣходу живота своего, спѣвал пѣснь веселую і душеполезную* (Старушич, Казання, с. 269); *Нелѣтератъ старшій власне, яко слѣпый, не вѣдаеть кудася маеть удати, бо во тмѣ ходить* (Рад., Проп., с. 13);

- **якобы**: ... *з того себѣ славы и чести прымножыти усиуемо и вѣ пыху ся неросторонне подносимо, и такъ ся непристойно хвалимо, якобы ся вязень хвалилъ з своихъ кайдановъ* (Зиз., Повчання, с. 56); *Вѣра ест то яко бы око провадчое члѣвка на дорогу сп(с)ніа* (Рад., Огородок, с. екг);

- **якоже**: *И якоже ... маслина плодовица в дому Бжїи плодоноса* (МІКСВ, с. 56);

- **аки**: приєднує переважно порівняння з книжного джерела: ... *и цвѣтуть, аки цвѣты блѣоуханїе дышуще, абїе бо тїи израстут и аки Кринь изцвѣтут* (Коп., Казання, с. 122); *Антоній яко Свѣзда Утрнѣа по средѣ обла(к), аки Луна полна вѣ дни, и аки слнце сїаа на црковь Вышнаго* (Рад., Огородок, с. скг).

Водночас проповіді містять звороти з народнорозмовними сполучниками, що й нині функціонують у системі української мови. Одним з поширених засобів оформлення порівняльної структури є сполучник **якъ**, за допомогою якого приєднують і порівняльні звороти, і частини складнопідрядного речення: *Дяволове душиѣ людскїи ловили, як нѣякіє пчолки* (Рад., Опов., с. 256). *Давайте мл(с)тынню, а певне завітнете, якъ Лилїа, вдачне пахнучаа* (МІКСВ, с. 350). Порівняльні звороти зі сполучником **як** – домінуюча конструкція і в сучасній українській літературній мові [1, с. 85].

Виразно українською рисою є використання питомого (ЕСУМ IV, с. 94) сполучника *ніби*. Порівняння, приєднані сполучником *нѣби*, широко представлені в текстах досліджуваних проповідей: *Хѣ Спѣте(л) з земли, нѣбы з чужой краины возвращаетса* (Рад., Вінець, с. к̃); *А скоро члѣвѣк з живота сего, нѣби гостъ з корчмы, исходити будет, ажъ на той час уже все дорого цѣнитъ* (Рад., Вінець, с. к̃з зв.); *Что есть сей свѣтъ?.. Ижъ есть ролею, а люде сутъ нѣби класы* (Рад., Огородок, с. цѣа). Сполучник *ніби*, виражаючи відношення подібності, активно функціонує в сучасній українській мові [1, с. 84].

Досліджувані твори фіксують порівняльні конструкції, виражені синтаксичною структурою зі співвідносними словами *яко... тако* та властивими живому мовленню *якъ,.. такъ*: ... **яко** *слуга наемный албо куплений, у пана своего завше ест в працы, в страху, в небезпеченствѣ, так* *богача лакомого сердце завше ест в фрасунку, в страху, в замешаню и розмаитых небезпеченствах* (Рад., Опов., с. 310); *Правда же мѣтва с(т) не тылко называетса хлѣбо(м) дїшевны(м), бо я(к) хлѣ(б) тѣло, та(к) она дїшу лю(д)скую посилѣ(т)* (МІКСВ, с. 348). Такий спосіб синтаксичного оформлення

порівняння зберігається і в сучасній українській мові, де роль співвідносних слів виконують лексичні одиниці *так, як* [4, с. 110].

Порівняльна структура могла бути оформлена і за допомогою співвідносних слів *чим, ... тим*: *Чим бовѣм слонце матерьяльное естъ на небѣ межѣ седма планетами, тым вѣра православная ест межѣ вѣсма побожными учинками* (Старушич, Казання, с. 267).

Нанижуючи порівняння, автори повторювали той же сполучник або ж використовували різні, поєднуючи в одному мікроконтексті сполучники з книжного та народнорозмовного джерела: *И ижъ она є(ст) коренем вѣсѣхъ добродетелей, вшелакои заслуги, вшелакои досконалости, є(ст) межѣ иньми цнотами, як матка межѣ цорками, якъ пнакъ межѣ галуземъ, як голова межѣ члонками позверховными, як ср(д)це межѣ члонками внутрными* (МІКСВ, с. 135); *Хѣ Спѣтъль, яко другій Іосифъ ... з дѣи своей нѣби з жи(т)ниці богатой пре(з) Пре(ч)стое тѣло свое, нѣби пре(з) рѣку найчистиую, частку славы своей н(б)снои, яко буйный колос, пускает на сей падол земный* (Рад., Огородок, с. епз).

Засвідчено випадки оформлення порівняльної структури за допомогою спеціальних лексичних засобів – слів зі значенням «порівняння, порівнювати»: іменника *подобенство* або дієслівних форм *подобен, ровняти, прировняти, уподобитися*:

- **мати подобенство**: *Великое маєтъ подобенство Дѣхъ Стѣий до дѣи нашей* (Рад., Огородок, с. рві); *Что за подобенство славы Н(б)снои до снѣгу* (Рад., Огородок, с. счв);

- **подобен**: *Як естъ подобенъ ... нашъ Антоній Печерскій Аврааму стѣому ѿ томъ слово ... мѣти ѿбецую* (Рад., Огородок, с. еѣ); *Кто ж не видит, же свѣтъ сей прелестный ест подобный славному оному маляревъ ...* (Рад., Огородок, с. еѣ);

- **ровняти** *Марію, котораа пієнкнстю ровняется Слнцу* (Рад., Огородок, с. тѣи) *Кто ся тут на земли ... ровнет до высокихъ и барзо вынесеных Кедрѡвъ, кто ся ровняетъ до Купарису, кто до финику* (Рад., Огородок, с. хпг);

- **прировняти**: *Слухачу Православный, належало бы мнѣ Прп(д)бнаго Ѳеодосіа, нашего Печерскаго не до крущцов земных, але до целнѣйших Планетъ Нб(с)ных прировняти* (Рад., Огородок, с. ткг); *Прп(д)наго ... оца нашего Антоніа Печерскаго, коли Црковъ Матка нѣа прировнати можетъ до Слнца, ... до Луны и Свѣзды* (Рад., Огородок, с. ткг);

- **оуподобитися**: *Если Прп(д)бный Оѣъ нѣѣ Ѳеодосіи в обители стѣой Печерской естъ бисером, то слушине стѣаа обите(л) сіа оуподобитися может до Цр(с)твѣа Нѣа емпирійского* (Рад., Огородок, с. тѣе).

Ще один спосіб вираження порівняння – це конструкція з прийменником *на киталт*, запозиченим через польське посередництво з німецької мови (ЕСУМ III, с. 172): *... Прасою называєтъся законъ ... бо законъ на киталтъ прасы кожного члѣвка притискаєтъ и примушаєтъ* (Галят., Ключ, с. 84); *... естъ подобный своим киталтомъ иннымъ орломъ, бо єдну ногу маєтъ на киталтъ гуси, другую за(к)рываетеленую на киталтъ инны(х) орловъ* (Рад., Вінець, с. рка). Прийменникове сполучення *на киталт* залишилося в українській мові до сучасного періоду (СУМ IV, с. 426).

Грамаічним засобом вираження порівнянь є конструкції з формами ступенів порівняння прикметників і прислівників. В українській мові досліджуваного періоду активізувалося творення форм вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса *-ѣиш* та *-иш* [3, с. 116, 118], що відображено і в опрацьованих текстах: *А межѣ вѣсѣми дарами Бѣкими не маш зацнѣйшихъ и дорожшихъ даровъ, яко вѣрити в Хѣ Снѣ Бѣжіа* (Рад., Огородок, с. ека); *Обернѣм свой азык до розныхъ сторонъ посполства а запитаймо: Что естъ милишого? Что є(ст) вдачнѣйшого? Что естъ пожитечнѣйшого на свѣтѣ? Подобно з ѣалмистою ѡ(т)повѣдѣтъ, згода. Так великое естъ правѣ добро згода, же на земли нѣчого вдачнѣйшого слышатисѣ, нѣчого пожаданнѣйшо(е), нѣчого лѣпшого знайтисѣ не может* (Рад., Огородок, с. аркс).

У проповідях часто засвідчено прикметники найвищого ступеня порівняння, утворені за допомогою префікса **най-** [3, с. 121], що й у сучасній українській мові є основним граматичним засобом вираження цієї форми: *Другій даръ межѣ дарамѣ Бѣжими найдорожійѣ і найзацнѣйшійѣ естъ терпѣти что на семъ свѣтъѣ для Хѣ* (Рад., Огородок, с. сѣд). У наведеному далі контексті стилістичного ефекту досягнуто шляхом побудови градаційного ряду, який утворено за допомогою прикметників у формах ступенів порівняння *пѣнкное – пѣнкнѣйшое – найпѣнкнѣйшое*: *Пѣнкное Нѣо з пѣнкности звѣздечной, пѣнкнѣйшое з свѣтлости мѣса(ч)ной и найпѣнкнѣйшое з свѣтлости слнечной, бо оно е(ст) родом и початком вшелакоу свѣтлости* (Рад., Огородок, с. уѣа). Атрибутив *пѣнкний* «гарний, красивий» запозичено з польської мови.

У функції порівнянь засвідчено структури, утворені додаванням кількісно-означального прислівника *далеко* «значно, більше» до прикметника у формі вищого ступеня, чим підкреслювали надмірну інтенсивність ознаки, напр.: *... шукати в насъ будетъ Хѣ ... цнотъ далеко над сіи зацнѣйшихъ, то естъ ялмужны и мл(с)рдѣ* (МІКСВ, с. 181); *Утѣшаесть тутъ слухъ наш музыка вдѣчнаѣ, але в нѣтъ музыка далеко вдѣчнѣйшаѣ будет* (Рад., Огородок, с. сѣа). Окрім українського прислівника *далеко*, уживався полонізм *барзѣй*: *Присмотрѣса, чѣвѣче, соловю, которому дна и ночи на выславе не своегѣ Творца, далеко барзѣй чѣвѣкъ вдѣчнѣйшій быти повиненъ* (Рад., Вінець, с. рѣе зв.). Такі форми утворювали і прислівники, що засвідчено українськими пам'ятками XVI–XVII ст. [2, с. 39].

У досліджуваних творах натрапляємо на порівняння, де інтенсивний ступінь вияву порівнюваної ознаки виражено конструкцією з прийменником *над*: *... абым в мѣтвахъ моихъ Г(с)да Бѣа просил за тотъ добро чин(н)остю над слнѣце сялючій домъ и жъ бы в славъ не смертелной и в повазѣ неводѣмѣнной зоставал* (МІКСВ, с. 243); *Абы дѣѣа ієрейскаѣ на(д) промени солнечны была чистѣйшаѣ* (Рад., Проп., с. 8). Порівняльне значення цього прийменника, що вживається для позначення вищої міри ступеня порівняння, більшої кількості, зберігається і в сучасній українській мові (СУМ V, с. 59–60).

Тексти проповідей засвідчують, що своєрідним засобом вираження порівняльно-зіставлювального значення був повтор слів: *Что бѣглость в бисерѣ, то чистота а звлаця девическаѣ в чѣвѣку. Повабляесть бѣглость бисера око чѣвѣче до себе, повабляесть чистота в чѣвѣку девическаѣ око Бѣское до себе* (Рад., Огородок, с. тѣд); *Сдобить перстень руку чѣвѣч(с)кую, в Варнава Лебедевичъ здобилъ правую руку Цркви Матки нѣшой* (Рад., Проп., с. 22).

Отже, досліджувані тексти демонструють різноманітні засоби для вираження порівняльного значення. Передусім це одиничні сполучники книжного і народного походження, які приєднували порівняльний зворот: *яко, якоже, якобы, аки, як, нѣби*. Порівняльне значення виражали співвідносні слова *яко... тако, якъ... такъ, чим, ... тим*. Засобом вираження порівняльного значення були прийменникові конструкції з прийменником *на кшталт*. Інтенсивний ступінь вияву порівнюваної ознаки передавали за допомогою прийменника *над* і кількісно-означального прислівника *далеко* «значно, більше». Граматичним засобом вираження порівнянь були конструкції з формами ступенів порівняння прикметників і прислівників.

Для оформлення порівнянь удавались до спеціальних лексичних засобів – слів зі значенням «порівняння, порівнювати»: іменника *подобенство* або дієслівних форм *подобен, ровняти, прировняти, уподобитися*. Своєрідним засобом вираження порівняльно-зіставлювального значення був повтор слів.

Список скорочень джерел дослідження

Галят., Ключ – Галятовський І. Ключ розуміння / І. Галятовський // Галятовський І. Ключ розуміння / підг. до вид. І. П. Чепіги. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 53–211.

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
- Зиз., Повчання – Поученіє Лаврентія Зизанія, сказанное при погребеніи княгини Софіи Чарторыйской // Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное братство: Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія. Съ тремя рисунками. – Київ, 1904. – С. 53–64.
- Коп., Казанія – Копистенскій З. Казанье на ч̣(с)тномъ погребѣ блженнаго мужа и превелебнаго ѿ(т)ца ку(р) Еліссея в іеросхи(м)насахъ Евѳуміа Плетенецкаго / З. Копистенскій // Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. : всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 110–126.
- Коп., Омліа – Омліа albo казанье на Роковую Памать в Бѣѣ Велебнаго Блженнои Памати ѿ(т)ца Еліссея в схиммонасахъ Евѳуміа Плетенецкаго Архімандрита Печерскаго Кіевско(г) // Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. : всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 147–172.
- МІКСВ – Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. : всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – 546 с.
- Мог., Хрест – Могила П. Хрест Спасителя і кожної людини / П. Могила // Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. : всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 271–290.
- Рад., Вінець – Радивилловскій А. Вѣнецъ Хвѣ. – К., 1688.
- Рад., Огородок – Радивилловскій А. Огородокъ Маріи Бѣы. – К., 1676.
- Рад., Опов. – Крעותень В. І. Оповідання Антонія Радивилловскаго / В. І. Крעותень. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 208–381.
- Рад., Проп. – Марковскій М. Антоній Радивилловскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка), съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». – К., 1894. – С. 12–20.
- Старушич, Казанія – Казанія погребне над тілом ... пана Іллі Святополка Четвертенскаго // Крעותень В. І. До історії української барокової учительно-ораторської прози. Казанія Ігнатія Оксентовича Старушича на погребі князя Іллі Святополк-Четверте[и]нського / В. І. Крעותень // Українське літературне барокко. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 244–271.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- Туптало – Титовъ Ан. Проповѣди святителя Дмитрія, митрополита Ростовскаго, на украинскомъ нарѣчїи. – Москва, 1909. – IX + 135 с.

Список використаної літератури та джерел

- 1 Городенська, К. Г. Сполучники української літературної мови : монографія / К. Г. Городенська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
- 2 Гринчишин, Д. Ступенювання прислівників в українських пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. / Д. Гринчишин // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 10. – Житомир, 2003. – С. 33–46.
- 3 Грищенко, А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 208 с.
- 4 Кононенко, В. Синоніміка порівняльних конструкцій / В. Кононенко // Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль : зб. статей. – К. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 102–117.
- 5 Лихачев, Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – М. : Наука, 1979. – 359, [1] с.

Т. А. Карніёўская

СТРАТЫГРАФІЯ І ЭТЫМАЛОГІЯ ГОМЕЛЬСКАГА АНТРАПАНІМІКОНА

Артыкул прысвечаны разгляду гомельскага антрапанікона як часткі беларускага і ўсходнеславянскага згодна з прынятай у беларускай антрапаніміцы перыядызацыяй. Тэарэтычныя распрацоўкі дапаўняюцца данымі, якія атрыманы ў выніку аналізу суцэльнай выбаркі іменаслоўнага матэрыялу горада Гомеля. У артыкуле разглядаюцца таксама паходжанне імён, іх ужывальнасць і варыянтнасць.

Спецыфіка антрапанімікі заключаецца ў яе гістарызме, непарыўнай сувязі з сацыялогіяй, псіхалогіяй, эстэтыкай, палітыкай. Амаль кожная краіна мае афіцыйна рэгламентаваную іменаслоўную (антрапанімную) сістэму. Такія сістэмы не спрадвечныя, яны складаюцца гістарычна і не застаюцца нязменнымі. Галоўнымі прычынамі змен у мове з’яўляюцца змены ў структуры грамадства. З двух пластоў лексікі любой мовы – апелятываў і онімаў хутчэй рэагуе на ўсе змены ў грамадстве другі з іх. Кожнае імя заўсёды нясе з сабою пэўны аб’ём культурнай і іншай інфармацыі. Таму вывучэнне онімаў часта дапамагае вызначыць сацыяльныя працэсы.

Задачай нашага артыкула з’яўляецца вызначэнне перыядызацыі развіцця гомельскага іменаслова і яго этымалагічны аналіз.

Першы перыяд развіцця антрапанімікона – са старажытнасці да X стагоддзя – характарызуецца існаваннем празванняў (або своеасаблівых мянушак), што ўтвараліся на базе апелятыўнай лексікі. Усё багацце тагачасных імёнаў падзяляецца на дзве вялікія групы: простыя (аднаасноўныя) і складаныя (двухасноўныя). Да першай групы Г.У.Суслава і А.В.Суперанская адносяць тыя, што былі перш за ўсё звязаны са знешнімі ці ўнутранымі наяўнымі прыметамі чалавека: *Черныш, Белуха, Головач, Молчан, Смяяна*, а таксама імёны, звязаныя з жывёльным і раслінным светам. Гэта своеасаблівы перажытак анімізму: *Волк, Кот, Корова, Пырей, Щавей* і інш.[1, с. 44]. Існавалі і двухасноўныя імёны. Яны былі ўласцівы княжацкаму асяроддзю. Іх асноўнае значэнне – пажадальнае (славы, міру, смеласці і г.д.): *Дарагаміл, Усяслаў, Любамір, Яраполк, Уладзімір, Звеніслава, Дабранега* і інш.

Што ж датычыць Гомельшчыны, то тут мы звернемся да інфармацыі, выкладзенай у кнізе А.Ф. Рогалева “Ад Гаменюка да Гомеля”. Менавіта тут на аснове вывучэння тапанамічнага матэрыялу ён робіць некаторыя антрапанімічныя высновы. А.Ф.Рогалеў рэканструяваў на аснове геаграфічных назваў імёны некаторых радзіміцкіх уладароў Гомеля IX-XI стагоддзяў. Так, у асноўным, гэта двухасноўныя імёны: *Светазар, Вышамір, Жытанег, Буімір, Будзімір, Будзігост, Дамамір, Гасціслаў, Людзімір, Хацімір, Хаціслаў, Лютабор, Велемір, Міласлаў, Браніслаў, Радзімір*. Разам з тым, А.Ф.Рогалеў адзначае і скарочаныя формы прыведзеных вышэй імёнаў: *Свяціла, Буй (Буйно), Будзята, Даман, Гастала, Людзін, Хацін, Лют, Лютко, Велята, Мілаш, Радзім* [2, с. 52–53].

Цяпер разгледзім *другі перыяд* (з XI па XVII стагоддзі). Асноўная яго адметнасць – двухіменнасць, г. зн. наяўнасць у чалавека адначасова язычніцкага і царкоўнага імя.

А.Ф.Рогалеў у сваіх даследаваннях, прысвечаных XVI стагоддзю, прыводзіць для прыкладу імёны гомельскіх баяр і сялян. Так, сярод імёнаў вылучаюцца славянскія

Бялко, Мілько, Нячай. Гэтыя людзі мелі, несумненна, і хрысціянскія імёны, але яны ў крыніцы не ўказваюцца. Пералічваюцца і баяры, што мелі кананічныя імёны: *Леў, Васілій, Андрэй, Ісай, Павел, Сідар, Іван* [2, с. 7]. Сярод імёнаў гомельскіх сялян XVI стагоддзя знаходзім спрадвечныя (*Стома, Ждан*), хрысціянскія (*Яўстафій, Прохар, Акіндзін, Рыгор, Дарафей, Зіновій, Аўксенцій, Панкрацій, Панцелеймон*) і нават іншаземныя (*Селім*) [2, с. 7].

Трэці перыяд (XVIII стагоддзе – 1917 год) нічым асаблівым не вызначаецца. Імёны даваліся ў адпаведнасці з імем святога, якога ўшаноўвала царква ў адзін з дзён на працягу тыдня з моманту нараджэння дзіцяці. Адзначым толькі, што ў дадзены перыяд самымі папулярнымі імёнамі былі *Іван, Васілій, Сцяпан, Міхаіл, Андрэй, Марыя, Алена, Ганна*.

Чацвёрты перыяд – з 1917 па 1930 год – характарызуецца небывалым усплёскам новых імёнаў. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі рэгістрацыю нованароджаных сталі весці ЗАГСы, а не царква, і бацькі маглі выбраць любое імя: старое (былое царкоўнае), запазычанае (польскае, нямецкае і інш.), маглі нават прыдумаць новае імя.

Гэтых новых імёнаў было вынайздена каля 3000. Прычынай пашырэння іменаслова з’явілася разбурэнне старога ладу (у тым ліку і прыняцце Дэкрэта аб аддзяленні царквы ад дзяржавы 1918 года), нежаданне падпарадкоўвацца існуючаму абраду іменавання, імкненне стварыць новае жыццё з новымі традыцыямі.

У якасці асабовых імёнаў выкарыстоўваліся назвы элементаў сістэмы Мендзялеева (*Радый, Ванадый, Вальфрам*), мінералаў (*Граніт, Рубін*), геаграфічныя назвы (*Алтай, Гімалаі, Казбек, Арарат, Анега*), назвы месяцаў, матэматычных тэрмінаў і тэхнічныя назвы (*Медыяна, Радыяна, Алгебрына, Трактар, Турбіна, Дызель і г.д.*). Шмат імёнаў было ўтворана ад рэвалюцыйных лозунгаў, назваў арганізацый: *Іккі* (Исполнительный Комитет Коммунистического Интернационала), *Роблен* (роділся быць ленинцем), *Ревдит* (революционное дитя) У паслярэвалюцыйны час значна павялічваецца прыток замежных імёнаў. Сустрэкаюцца імёны, што запазычаны ў розных народаў: *Роберт, Рамуальд, Рудольф, Жанна, Эрык, Жазефіна, Цімур* і г.д.

Пяты перыяд – з 1930 па 1990 гады – характарызуецца пэўнай устойлівасцю і традыцыйнасцю іменавання. Новыя імёны з’яўляюцца вельмі рэдка.

У іменаслове Гомеля, то, па дадзеных выбаркавага статыстычнага аналізу, ў 50-80 гады самымі папулярнымі імёнамі былі:

- сярод мужчынскіх імёнаў: *Аляксандр, Сяргей, Уладзімір, Віктар, Аляксей, Мікалай, Ігар, Міхаіл, Юрый, Леанід*;
- сярод жаночых: *Тацяна, Алена, Людміла, Святлана, Ірына, Наталля, Валянціна, Галіна, Ларыса, Любоў*.

Як бачым, пры невялікім колькасным несупадзенні спісы самых папулярных імёнаў застаюцца нязменнымі ў розных рэгіёнах.

Аналіз іменаслова Гомеля *шостага перыяду* (1991 – да цяперашняга часу) дазваляе зрабіць наступныя вывады:

1. Колькасць ужытых мужчынскіх імёнаў значна ўступае па колькасці жаночым.
2. Найбольш папулярнымі за аглядаемы перыяд імёнамі з’яўляюцца (дадзеныя выбаркавага статыстычнага аналізу падаюцца на тысячу чалавек):

- *Дзмітрый – 85, Аляксандр – 79, Андрэй – 57,5, Аляксей – 49,5, Уладзіслаў – 49, Арцём – 47, Сяргей – 45, Яўгеній – 44, Максім – 42, Мікіта – 37*;

- *Настасся – 97,5, Кацярына – 65,5, Ганна – 52,5, Вікторыя – 46,5, Дар’я – 43,5, Тацяна – 42,5, Юлія – 41, Крысіціна – 40,5, Вольга – 40, Марыя – 37*.

3. Паходжанне імёнаў гомельскага іменаслова больш чым разнастайнае. Так, у ім мы можам вылучыць чыста славянскія онімы і славянскія варыянты запазычаных онімаў у наступнай колькасці: мужчынскіх – 19, жаночых – 30. Сюды мы ўключылі і агульнаславянскія імёны (поўныя і скарачаныя іх варыянты): *Багдан, Барыс, Вадзім, Вячаслаў, Расціслаў, Ратмір, Святаслаў, Станіслаў (Стас), Уладзімір, Уладзіслаў*,

Усевалод, Яраслаў, Лада, Людміла, Мілана, Мілена, Міраслава, Рада, Святлана (Светла, Лана), Сняжана, Станіслава, Уладзіслава, Яніна, славянскія варыянты грэчаскіх імёнаў: Георгій – Юрый, Ягор, [Елена] – Алёна, славянскія калькі грэцызмаў: Вера, Надзея, Любоў, чыста беларускія варыянты запазычанняў: Алесь, Алена, Алеся, беларускія фанетычныя варыянты ўкраінскіх онімаў-варыянтаў: Аксана [Оксана], [Олеся], складанаскарачэнне: Уладлен, польскія: Ян, Данута, Злата, Ядвіга, Яна, балгарскія: Зарына, Ліяна, чэшска-балгарскія: Дана, Злата.

Сярод запазычанняў лідыруюць грэчаскія (35 мужчынскіх і 35 жаночых імёнаў) і лацінскія (15 мужчынскіх і 22 жаночыя) імёны, да іх прымыкаюць старажытнаўрэйскія (12 мужчынскіх і 5 жаночых онімаў). Сярод астатніх імёнаў мы адзначым запазычанні са старажытнагерманскай (напрыклад, Альберт, Генрых, Эдгар, Караліна, Эма), французскай (Ален, Жанета, Жанна, Сюзанна, Эліна), нямецкай (Эрнест, Марта), англійскай (Рычард, Эдуард, Нэлі), іспанскай (Ізабела, Інеса, Лаліта), цюркскіх моў (Азамат, Ільяс, Руслан, Цімур, Чынгіз, Айнур, Руслана), скандынаўскіх (Алег, Ігар, Вольга), персідскай (Дар'я), а таксама тыя онімы, што часцей за ўсё падаюцца з паметай “зах.”, г.зн. тыя, што бытуюць у многіх краінах Заходняй Еўропы ў розных фанетычных варыянтах, таму вызначыць дакладна тэрыторыю ўжывання немагчыма (Рэкард, Аліса, Дзіна, Марыэта). Па большай частцы гэтыя імёны з'яўляюцца варыянтамі кананічных грэчаскіх, лацінскіх, старажытнаўрэйскіх онімаў і складанымі імёнамі, чые асновы ўзяты з розных моў.

Хочацца зазначыць, што папаўненне іменаслова ў дадзены перыяд адбываецца за кошт трох асноўных працэсаў: запазычвання новых онімаў, з'яўлення ў актыўным іменаслове адзінак, што некаторы час былі па-за межамі ўжывання, і за кошт узбагачэння варыянтных радоў.

Так, іменаслоў Гомеля 90-х гадоў уяўляе сабой даволі разгалінаваную і абноўленую сістэму, што з'яўляецца адлюстраваннем перамен і зрухаў у жыцці грамадства. Змяняюцца звычаі, у жыццё ўваходзяць новыя з'явы рэчаіснасці, само яно становіцца больш хуткім, разнастайным і багатым. Гэты агульны працэс знайшоў адлюстраванне ў змене саставу і колькаснасці іменаслова, як асобнай праяве агульных тэндэнцый.

Антрапанімікон чуйна рэагуе на змены ў агульнаграмадскім жыцці. Тыя сацыяльныя і палітычныя працэсы і змены, якія закладваліся ў 70-я, высыпалі ў 80-я і выйшлі на сцэну ў 90-я гады, усе зрухі, перамены, пераўтварэнні знайшлі адлюстраванне ў адпаведных зменах іменаслова, які паступова шырыўся, змяняўся і зараз знаходзіцца ў стадыі ўзбагачэння.

Такім чынам, на аснове вышэй разгледжанага матэрыялу, яго рознабаковага аналізу, мы можам зрабіць вывад аб тым, што антрапанімія – дынамічная з'ява, рухомая і зменлівая, як і само жыццё, чым адлюстраваннем яна з'яўляецца.

Вывучэнне дыяхраніі антрапанімікона паказвае, што ён ніколі не застаецца аднолькавым, стабільным, статычным. Іменаслоў звужаецца і пашыраецца, папаўняецца новымі адзінкамі, адначасова фільтруючы і ліквідуючы найбольш няўдалыя і малаўжывальныя свае элементы. Хаця трэба адзначыць, што нейкая яго доля на працягу даволі працяглага часу застаецца нязменнай, што і складае адметнасць кожнага рэгіянальнага іменаслова.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Сулова А. В. О русских именах / А. В. Сулова, А. В. Суперанская. – Л.: Наука, 1978. – 236 с.
- 2 Рогалев А. Ф. От Гомеюка до Гомеля / А. Ф. Рогалев. – Гомель: Белорусское агентство научно-технической и деловой информации, 1993. – 216 с.

С. Л. Маховська

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ РЕАЛЬНИХ ТА УЯВНИХ КОРДОНІВ

В предлагаемом исследовании предпринята попытка проанализировать историко-культурное наследие украинско-белорусского пограничья как один из факторов, влияющих на формирование представлений о «реальных» и «мнимых» границах между государствами, различными этническими, религиозными и языковыми группами. Белорусско-украинское пограничье является одним из примеров мирного сосуществования в условиях приграничья культурных кодов двух этносов, которое наиболее отчетливо прочитывается в контексте катастрофы на Чернобыльской атомной электростанции.

В умовах сучасної кризової ситуації в Україні значно загострилися наявні конфлікти між різними соціальними групами, знизився рівень довіри й толерантності в суспільстві. З огляду на це вкрай важливо знайти шляхи до взаєморозуміння між культурами та стимулювати пошук адекватних стратегій співжиття. Для цього необхідно сформулювати нове бачення пограниччя не як реальної, а як уявної межі, яка виникає тоді, коли стереотипні уявлення домінують над досвідом реальної комунікації.

Пограниччя – це лімінальний простір по обидва боки кордону. Це місце, де існують особливі крос-кордонні спільноти, де мешкають люди, чиє життя й засоби проживання залежать від уміння переходити фізичні кордони між державами та соціокультурні кордони між різними етнічними, релігійними й мовними групами. У випадку з «уявним» та «фантомним» пограниччям ми говоримо про зони, які були прикордонними, однак змінили свій статус під впливом політичних подій. Утім, зміна фізичних кордонів не завжди збігалася зі зміною культури відповідних територій, їхньої етнічної, конфесійної, соціальної структури.

Одним із прикладів мирного співіснування в умовах прикордоння культурних кодів двох етносів є білорусько-українське пограниччя. На його теренах здавна побутує культура, яка руйнує хибні уявлення про те, що в межах пограниччя обов'язково повинні виникати міжкультурні конфлікти чи різкі розмежування.

Спробуємо розглянути це явище в контексті антропології катастрофи. Зацікавленість сучасних науковців антропологією катастрофи є зрозумілою, адже в сучасній гуманітаристиці відсутній інтегративний погляд на неї як на наукову проблему. В українських наукових студіях поняття «антропологія катастрофи» пройшло еволюцію від елементарного його ототожнення з антропогенним впливом на оточуюче середовище до символічного конструкта, що наявний лише у свідомості людини. Однак, на сьогоднішній компонентна структура антропології катастрофи й досі недостатньо деталізована, не відпрацьовані та не обґрунтовані критерії оцінки цих компонентів.

Моніторинг Інтернет-контенту показав, що термінологічне поняття «антропологія катастрофи» на позначення наукового напрямку в українському інформаційному полі фактично відсутнє. Вочевидь, це пов'язано з тим, що впродовж тривалого часу етнологічна наука займалася розв'язанням низки завдань щодо окресленої проблематики, які, на жаль, сприймалися як щось окремішне від неї.

Єдина тематика, яка найчастіше асоціювалася з катастрофічним дискурсом, – це аварія на Чорнобильській атомній електростанції та її наслідки для етнокультурної спадщини Полісся – як українського, так і білоруського. Якщо ж дослідники здійснювали фіксацію свідчень про Голодомор 1932–1933 рр. чи про Другу світову війну, то вони аж ніяк не сприймали тематику своїх опитувань як «антропологію катастрофи».

Проаналізувавши різні тлумачення поняття «антропологія катастрофи», вважаємо можливим визначити його як науковий напрямок, що займається вивченням людини в умовах важкого потрясіння, спричиненого раптовим лихом з трагічними наслідками, яке призвело до різкого перелому як в особистому, так і в суспільному житті.

Яскравим прикладом такого перелому може слугувати переселення в повоєнні роки жителів с. Вереміївка Чорнобаївського району Черкаської області України з «низу» (частина села до затоплення) на «гору» (частина села після затоплення), унаслідок побудови на Дніпрі Кременчуцької ГЕС. Так, зі слів мешканки цього села Переузнік Марії Євдокимівни 1938 р. н., особливо травматичним для людей був процес перенесення могил предків на цвинтар новоутвореного села: *«У нас на низу же були грібки. Тоді ж переносити на гору, то збивали ящики <...>. То родичі самі. Государство дало дозвіл. Ну як же, оце батьки були, викопували, а там закопували. А ті, що не закопували, то називалися «гробоконателі», вивозили відтіля. Оце на низу вони там викопували, і тоді у нас тут на горі таку викопали траншею, і оце то «гробоконателі» називалися. А так як, то обца могила. Хто, ми, викопав собі, а то – обца могила. Я бачила. Оце цього діда Євдокима, що я оце розказувала, він недавно закопаний був, Євдоким. То лежав у таким чорнім костюмі, то він багатий був такий. І труну вони відкрили, вони ж так витягають його. І тоді видкриваєця кришка. А там кладбище, може отак трошки, так вони як пустили його. То там баба зробила доломіну, то кажуть «доломина» [домовина. – С. М.]. І його поклали, і привезли його сюди на кладбище, заховали. Це істино бачила. А других отак відкриють, то як оце отак, тіки вітер, воно моментально десь дівасця, то воздух, і не стає» [1, арк. 20–21].*

Наймасштабніша техногенна катастрофа ХХ ст. на Чорнобильській АЕС (1986) теж призвела до тяжких травм і втрат як у соціально-побутовій сфері, так і у сфері духовності й культури жителів Полісся по обидва боки адміністративного кордону України.

Якщо вереймчани мали час і можливість збудувати нові хати, перевезти своє майно, перепоховати небіжчиків до затоплення села, то жителі Чорнобильської зони були цього позбавлені.

Переселені із зони відчуження поліщуки були змушені через радіоактивне забруднення покинути все своє майно, у тому числі й померлих членів роду на попередньому місці поховання, без будь-якої надії на повернення: *«Попрощалась з усім... Яблунькі... На кладбище заехала, з батьками...»*. Сьогодні переселенці мають змогу вшанувати пам'ять своїх предків, відвідуючи могили на кладовищах уражених радіацією сіл, однак 32 роки тому катастрофізм їхнього становища важко було переоцінити.

09 травня 2016 року близько двадцяти тисяч колишніх жителів Чорнобильської зони перетнуло командно-пропускний пункт, який знаходиться в с. Дитятки Іванківського району Київської області. Традиційно щороку в цей день, який традиційно є поминальним (день вшанування померлих, який здавна супроводжувався відвідуванням цвинтаря та поминальним обідом на честь небіжчиків), вони долають чималі черги, аби отримати можливість відвідати могили своїх рідних та пом'янути їхні душі. Через трагедію, яка змусила місцевих жителів залишити свої домівки, сьогодні зустріч на кладовищі є не лише показником дотримання чорнобильцями традиції, але й нагодою побачити один одного, згадати минуле, дізнатися про долю колишніх сусідів тощо.

Аналіз польових матеріалів, зібраних співробітниками Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ), який

упродовж багатьох років займається збереженням культурних надбань постраждалих районів Полісся, у тому числі й Східного, дає можливість констатувати, що масовий відтік носіїв культури із забруднених територій, внаслідок їх депортації в інші куточки України, створив загрозу непоправної втрати основних етнічних коренів регіону – антропологічного, мовного, культурно-духовного (вірування, обрядовість, фольклор, ремесла тощо) – через трансформацію та подальшу повну асиміляцію в місцях переселення.

Подібних висновків щодо історико-культурної спадщини постраждалих територій доходять і жителі Білорусі, яка опинилася в не менш складних умовах після аварії на ЧАЕС. По суті, Чорнобильська катастрофа перетворила адміністративний кордон між українцями та білорусами на уявний, адже обидва етноси, що здавна характеризуються автентичним поліським корінням, пройшли, за матеріалами польових розвідок по обидва боки кордону, однаково складні етапи адаптації до нових умов життя як на культурному, так і на соціально-побутовому рівні. Спільний досвід Чорнобильської катастрофи показав, що українці та білоруси мають лише державний кордон, який їх розділяє. Натомість міжкультурна межа є здебільшого уявною. Уміння знаходити спільну цінність в анналах історико-культурної спадщини, дозволяє українцям і білорусам зберігати спільний автентичний ґрунт поліської культури, навіть попри випробування, що випали на її долю після техногенної катастрофи.

Цей факт відома українська дослідниця О. Боряк пояснює саме історичними реаліями. Унаслідок масштабних історичних територіальних змін, що супроводжувались обставинами як реальної, так і умовної пограничності, населення відповідних пограничних теренів виявилися втягнутими в складні процеси етнічної ідентифікації. Звідси – унікальність українсько-білоруських етнічних земель, передусім – прикордонної українсько-білоруської зони. З одного боку, маємо наявність «географічного» простору з ознаками відокремленості, що ускладнювала контакти з «іншими», з другого боку, йому притаманні такі риси, як «прозорість». Наслідком контактів між представниками окремих спільнот ставала як взаємозалежність, так і взаємопроникненість культурних елементів, відтак – сприйняття «іншого» «іншими». Проте ознаки їх локальної приналежності, «окремшеності», у тому числі від «центру», не зникали. Усе це не може не викликати у мешканців цих територій відчуття певної спорідненості, а відтак – неконфліктності, бажання взаємодії із сусідніми, але добре знайомими «своїми» / «чужими» [2, с. 59–62].

Проте, не кожне пограниччя готове до руйнування реальних чи то уявних кордонів та консолідації в умовах катастрофи. У контексті розглядуваного дискурсу події на Сході України належать так само, як і аварія на Чорнобильській атомній електростанції, до катастроф, спричинених людським фактором. Тобто, можна припустити, що і способи подолання катастрофічного досвіду мають бути подібними. Проте, у цьому випадку задіяні зовсім інші механізми, зумовлені як історико-політичними, так і культурними чинниками, що наштовхують на думку про штучно створений, свідомо навіяний кордон між жителями українсько-російського пограниччя та іншими регіонами України. Як писала свого часу хорватська дослідниця Д. Ріхтман-Аугуштин, «етнолог не може обійти світ політики, не може «прикидатися», ніби політичне життя не впливає на феномени на зразок «культури», «звичаїв» або «народу» [3, с. 75].

Говорити про переосмислення катастрофічного досвіду на території українсько-російського пограниччя сьогодні, вочевидь, зарано. Але сам факт військових подій і саме на цих територіях дозволяє дійти висновку про існування низки полярних моделей поведінки населення пограниччя в умовах катастрофи. В одних випадках це може призвести до ліквідації навіть реальних кордонів, а в інших – до створення уявних, які досить часто виявляються штучними.

Список використаних джерел

1 Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 14–5. – Од. зб. 830. – Арк. 20–21.

2 Боряк О. Кордон, пограниччя, фронтир: до історії осмислення понять / Боряк Олена // VII Одеські етнографічні читання: «Кодима: історія і культура порубіжжя східної і західної цивілізацій»: збірка наукових праць / Колектив авторів. Одеса: «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2016. – С. 59–62.

3 Ріхтман-Аугуштин Д. Про конструкцію традиції у наші дні: ритуали, символи і конотації часу / Дуня Ріхтман-Аугуштин // Народознавчі зошити. Студії з інтегральної культурології 2: Ritual. – Львів, 1999. – С. 75.

УДК 811.161.1'373.611:811.161.3'373.611

О. И. Солодкая

ВАРИАНТЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАСЛАВЯНСКОГО СУФФИКСА *-V- В БЕЛОРУССКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ РЕФЛЕКСОВ СУБСТАНТИВА *VЬRVЬ)

Диахронический словообразовательный анализ современного русского субстантива *веревка* и его соответствий в других славянских языках позволяет не только установить производящую базу существительного, но и определить семантику индоевропейского корня, к которому восходит рассматриваемый субстантив. В работе определяются исторические условия различной реализации праславянского суффикса *-v- в белорусском и русском языках. Сравнительно-сопоставительный анализ материала восточнославянских языков дает возможность делать выводы относительно праформы словообразовательного форманта *-v-.

В современном русском литературном языке субстантив *веревка*, имеющий значение 'шнур, бечевка, скрученные из волокон пеньки, льна или каких-либо других волокнистых материалов', является нечленимым. В просторечии наблюдается адвербиализация формы творительного падежа существительного: *веревкой* 'подобно веревке; длинным рядом, цепью, вереницей'. С пометой «устаревшее» подается значение 'игра, состоящая в том, что участники, став в кружок и держась за длинную, связанную концами веревочку, все время двигают руками, не давая стоящему внутри круга ударить их по руке' [1, с. 171]. Словари современного русского литературного языка фиксируют также субстантив *вервь*, имеющий значения 'льняная, пеньковая и т.п. крепко витая снасть; веревка' (сопровождается пометой «устаревшее»), 'участок, мера земли'. Существительное *вервь* известно также как термин древнерусского права, обозначающий общину, члены которой были связаны круговой порукой; территориальный округ (подается с пометой «историческое») [1, с. 170]. Имя существительное *вервие* 'шнур, бечевка, скрученные из волокон пеньки, льна или каких-либо других волокнистых материалов' (устар.); 'землемерная цепь' (стар.) [1, с. 170], которое подается в семнадцатитомном «Словаре современного русского литературного языка», не фиксируется хронологически более поздними лексикографическими источниками.

В старорусский период существительное *веревка* имело значения 'веревка', 'мерная веревка (определенной длины)'; 'шнурок, крученая нить (как украшение, отделка одежды)', 'нитка в украшении, на которую что-либо нанизано, низка', 'мера длины, участок определенного размера'. Данный субстантив фиксируется в текстах XVI-XVII вв. В текстах древнерусского и старорусского периодов был широко распространен ряд однокоренных субстантивов, значения которых могут быть объединены вокруг таких понятий, как:

1) 'веревка' (либо предмет наподобие веревки): *вервь*, *вьрвь* ('веревка, свитая в несколько прядей; шнур, нить', 'плеть, бич', 'леска', 'нитка, на которую что-либо нанизано, низка'; 'нитки, дратва'; 'мерная веревка, измерительный шнур определенной длины'); *вервия* ('веревка, свитая в несколько прядей; шнур, нить'); *вервица* ('веревка, нить', 'плетеный или крученный пояс'; 'сплетенные из ремешков четки; лестовка'); *верва* ('веревка, свитая в несколько прядей; шнур, нить', 'нитки, дратва'); *веревь*, *вьрвь* ('веревка, свитая в несколько прядей; шнур, нить');

2) 'участок, мера земли': *вервь* (*вьрвь*);

3) 'крестьянская община': *вервь* (*вьрвь*); *веревь* (*вьрвь*) [2, вып. 2, с. 81–84].

В русских говорах *веревка* имеет такие значения, как 'укладка снопов в ряд для обмолота на току цепами', 'копна хлеба', 'о раскатанном в длину в виде жгута тесте', 'шалопай, хулиган' (ранее «имело, вероятно, значение – достойный веревки, повешения»), 'участок, выделенный для сенокоса', 'участок для рыбной ловли на морском промысле', 'старинная мера длины, площади', тобольским говорам известно значение 'условная мера длины, которой измеряют площадь покосов на заливном лугу' [3, вып. 4, с. 125 – 126], у крестьян – поземельная мера, 1850 саженой [4].

М. Фасмер, рассматривая субстантивы *вервь I* 'веревка' и *вервь II* 'община' как омонимичные, считает наиболее обоснованным объяснение происхождения *вервь* 'община', предложенное Е. Ф. Карским, который утверждает, что *вервь I* и *вервь II* следует отождествлять, исходя при этом из значения 'участок земли, отмеренный веревкой' [5, с. 294]. Такой подход к анализу субстантивов *вервь I* и *вервь II* позволяет делать вывод о явлении полисемии, а не омонимии (словари современного русского литературного языка подают *вервь* как многозначное слово). Значение 'участок земли, отмеренный веревкой' объясняет такие значения, свойственные существительному *веревка* в говорах, как 'участок, выделенный для сенокоса', 'участок для рыбной ловли на морском промысле', 'старинная мера длины, площади', 'условная мера длины, которой измеряют площадь покосов на заливном лугу'.

В русских диалектах зафиксировано большое количество родственных субстантиву *веревка* имен существительных, имеющих тождественные и близкие значения, которые могут быть объединены вокруг следующих понятий:

1) 'веревка, дратва, нитка': *верва*; *вервочка* (уменьшительно-ласкательное); *вервиночка*; *верёвочка*; *вервица*; *вервник*; *вёрвьё* (собирательное); *вервица*; *верёвченка*; *вербие*, *вервё*, *вервёя*, *вервь*, *вервьё*, *веревево*, *вёревь*; *вервина*; *вервина* [3, вып. 4, с. 121–126]; *варавина* [3, вып. 4, с. 40]; *варвина* 'дратва', *варворка* ('кисточка; подвеска у серьги, у паникадила и т.п.', 'закладка или прокладка в книге') [3, вып. 4, с. 45–46]; *варовина* (*варовина*), *варовиночка*; *варовка* [3, вып. 4, с. 58]; *верёя* [4; 3, вып. 4, с. 145, 147]; *верть* [3, вып. 4, с. 157]; *верьерь* [3, вып. 4, с. 178]; *воровина* [3, вып. 5, с. 106] и др.;

2) прозвище человека: *варовина* (шутливое и бранное) [3, вып. 4, с. 58] и др.;

3) 'изделие из веревок': *воровье* (собирательное) [3, вып. 5, с. 106–107]; *веретина* [3, вып. 4, с. 139]; *верюга*; *верюха*, *верюшка* [3, вып. 4, с. 178–179] и др.

В современном белорусском языке русскому *веревка* соответствует *вяроўка* – 'свитые, скрученные в виде шнура пряди пеньки, льна и т.п.' [6]. На Гродненщине для наименования веревки используется субстантив *вераўчака* [7, с. 23], в говорах северо-запада Беларуси – *вяроўка* [8, с. 391]. В тексте произведения В. Некляева «Лабух» употребляется субстантив *вяроўчына*, имеющий значение 'веревка': «У яго знайшлася *вяроўчына*, мы прывяза́лі фікус, паклаўшы ў кузаўку, адкуль ён тырчаў, увесь не ўлазячы...» [9]. Белорусскому языку известны также имена существительные *вервы* 'веревка, на которой висит колыбель', *вэрвэчка* 'веревка от лаптя' [10, т. 2, с. 87].

В украинском языке значение 'веревка' свойственно субстантиву *вірвовка* [11, т. 1, с. 240]. В «Словаре украинского языка» *вірвовка* сопровождается пометами «разговорное», «редкоупотребляемое» [12, т. 1, с. 683], фиксируется также имя

существительное *вервечка* ‘одна из четырех веревок, на которых подвешивается колыбель; ряд; группа людей, машин и т.п., которые движутся друг за другом или стоят в одном ряду’ [12, т.1, с. 285].

Рассматриваемый субстантив известен и другим славянским языкам: ст.-слав. *врѣвь* [13, с. 223], сербохорв. *врѣца* ‘веревочка’, ‘шнур’, словен. *vřv* ‘веревка’ [14, с. 142], др.-чеш. *vrv* [5, с. 294].

Исторически существительное *веревка* образовано от *вервь* ‘веревка’ при помощи суффикса *-к(а)* (<-ька). В субстантиве *вервь* < **vr̥vь* языковеды выделяют корень **vr̥-*, который восходит к индоевропейскому **uer-* : **uor-* ‘связывать, (при)соединять’ и словообразовательный формант **-v-* [14, с. 142; см. также: 15, с. 352].

В белорусском языке в определенных позициях отмечается изменение суффиксального *-в-* в *-ў-*: перед гласными полного образования *в* сохраняется (*вервы, вэрвэчка*) – на конце слова и перед согласным наблюдается переход спиранта в *у* неслоговое (*вяроўка, вераўчака, вярочына*). Согласно наиболее распространенной точке зрения, которой придерживаются Е. Ф. Карский, Ф. М. Янковский, А. Н. Булыко и другие исследователи [16, с. 331; 17, с. 93 – 94; 18, с. 24], твердый билабиальный согласный *ў* появляется на месте *в* в связи с утратой гласного неполного образования, перед которым стоял спирант. Мена *в* на *ў* находит отражение в памятниках уже XIII в. [17, с. 93]. Однако также не следует исключать вероятность того, что переход *в* в *ў* является отражением более древних процессов. Так, А. Мейе указывает на то, что в праславянском языке система спирантов отсутствует: известен только заднеязычный, задненебный глухой спирант *х*. Распространенный в славянских диалектах губно-зубной спирант **v*, по мнению ученого, в общеславянскую эпоху еще не сформировался и сохранял качество индоевропейского **w* (согласной формы, чередующейся с гласным **u*), из которого позже и развился [19, с. 15, 32].

Ф. П. Филин отмечает, что свидетельством наличия в прошлом *w* может являться изменение губно-зубного *v* в билабиальный *w* (*ў*) и выпадение вторичного *w* в определенных условиях [20, с. 295]. Так, в белорусском языке наряду с субстантивами *вяроўка, вераўчака, вярочына* распространены также существительные *вервы, вэрвэчка*. Мена *w* и *v* связана также с их расположением в слове. Наиболее благоприятными позициями для выявления различий являются: 1) позиции перед согласным в начале слова; 2) после гласного перед согласным; 3) в конце слова [20, с. 291]. В субстантивах *вяроўка, вераўчака, вярочына* согласный *v* в связи с падением редуцированных оказывается в позиции после гласного перед согласным, что способствует его изменению в билабиальный *w*. Губно-губной согласный известен белорусскому и украинскому языкам, а также юго-западной диалектной зоне русского языка [20, с. 293, 296; 21, с. 173].

В этимологической литературе семантическая реконструкция корня **vr̥-*, на первый взгляд, представлена в виде нескольких вариаций, значения которых при более детальном рассмотрении восходят к одному понятию. Так, П. Я. Черных возводит рассматриваемый корень к индоевропейскому **uer-* со значением ‘связывать, присоединять’. Составители «Этимологического словаря белорусского языка» полагают, что праславянское **vr̥vь* образовано от **verti*, значение которого предлагается реконструировать как ‘связывать, закрывать’ [10, т. 2, с. 307]. Согласно А. Г. Преображенскому, корень субстантива *веревка* восходит к индоевропейскому **uer-* ‘гнуть, искривлять, вить’ [22, с. 73].

Ю. Покорны выделяет ряд омонимичных индоевропейских корней **uer-*. Так, например, корень **uer-* ‘связывать, присоединять’ выделяется в словах *вервь, веревка, вереница, вериги, обора, верета* и др. Корневая морфема **uer-* ‘закрывать, охранять, сохранить’ обнаруживается в существительных *ворота, верей, отворить* и т.п. Один из омонимов имеет значение ‘поворачивать, нажимать, стягивать’, данный корень

(согласно Ю. Покорному) выделяется в именах существительных *верша*, *павороз*, *верес*, *вереск* и др. Слова с корнем **uer-* ‘поворачивать, искривлять, гнуть и т.п.’ следует соотносить со словами с корнем **uer-* ‘связывать, прикреплять’ (соотносится с предположением А. Г. Преображенского). Ю. Покорны выделяет также омонимы **uer-* ‘верх, вершина, высокое место’, **uer-* ‘поворот, вращать’, **uer-* ‘обнаружить, иметь, получить’, **uer-* ‘говорить, беседовать’, **uer-* ‘рвать, отрывать’, **uer-* ‘гореть, ожог, почернение’ и др. [23].

Некоторые из выявленных Ю. Покорным омонимичных корней являются этимологически родственными. Так, лингвисты говорят о родстве значения ‘закрывать, охранять, сохранить’ и значения ‘связывать, присоединять’. Славянским языкам известны омонимичные субстантивы, восходящие к праславянским омонимам **obvora*/**obvorь* 1: русск. диал. *обор* ‘веревка’, ‘рыболовная снасть в виде мешка на шесте’, *обора* ‘веревка, ремень’ [2, вып. 12, с. 125], диал. *обора* ‘веревка’, ‘завязка у лаптей и другой обуви, прикрепляющая обувь к ноге и обвивающая онучи’, ‘небольшая сеть, которой осенью ловят щук и плотву около берега’ [3, вып. 22, с. 171–172], бел. *абора* ‘веревка для лаптей’ [8, с. 38], укр. ‘круглая дыра в обуви, сквозь которую протягивают волокни’ [11, т. 3, с. 21], польск. диал. *obora* ‘тонкий шнурок, которым привязывают лапти к ногам’ [24, с. 92] и др.; и **obvora*/**obvorь* 2: русск. *обора* ‘место для скота, открытый загон для скота’ [2, вып. 12, с. 125], диал. *обора* ‘скотный двор или загон’, ‘сарай для хранения сена, соломы или хлеба, хозяйственного инвентаря’ [3, вып. 22, с. 172], *обвора* ‘забор, загородь для скотины, скотный двор’ [4], бел. диал. *абора* ‘коровник’ [8, с. 38], ‘место во дворе, огороженное жердями, где летом ночуют животные; сарай, большое сооружение для коров’ [10, т. 1, с. 55–56], укр. *обора* ‘загон, загороденное место для скота’ [11, т. 3, с. 21], ст.-чеш. *obora* ‘замкнутая ограда; огороженный участок для разведения животных, заповедник; огороженный участок леса для разведения и ловли животных; комплекс’, болг. *обор* ‘забор, постройка для крупного скота’, макед. *обор* ‘хлев’, сербо-хорв. *обор* ‘загородка, ограда для свиней, волов; место перед домом’ и др. [24, с. 94–95]. Составители «Этимологического словаря славянских языков» утверждают, что производящей основой для данных субстантивов выступает глагол **obverti*, в круг значений которого входят понятия ‘нанизывать’, ‘вставить, всунуть’, ‘закрывать’, ‘сохранить’, ‘загородить’, ‘упереть’, ‘помешать’ и т.п. [24, с. 11; см. также 5, с. 293]. Глаголу **verti* > *verami* родственны лит. *veriù*, *vėrti* ‘продевать нитку, открывать, запирает’, др.-прусск. *etwerreis* ‘открой’, греч. ἀείρω ‘связываю’; ἄρον μοχλόν, πυλῶνα, θυρωρόν (Гесихий), ἄρτή ‘мешок, мех’, лат. *aperio* ‘открываю’, *operio* ‘запираю’, гот. *warjan* ‘препятствовать’, др.-инд. *aravṛṇōti* ‘открывает, запирается’, *arivṛṇōti* ‘запирает, покрывает, прячет’ [5, с. 293]. Семантика родственных слов подтверждает квалификацию субстантивов **obvora*/**obvorь* 1 и **obvora*/**obvorь* 2 как гомогенных омонимов [24, с. 93], то есть возникших в результате распада полисемии: забор, ограда возводятся путем соединения, прикрепления жердей друг к другу; соединение, связывание в свою очередь является принципом изготовления веревки, представляющей собой результат переплетения более тонких нитей. Отметим также, что наряду с субстантивами *вервь*, *вервия*, *веревь*, служащими для наименования веревки, в старорусский период было известно существительное *вервьє* (фиксируется в тексте 1648 г.), которое входит в словосочетание *вервьємь огородити*, то есть огородить участок земли: «А буде мы, половники, ...встѣхъ поль тое деревни не распашемъ, и кругомъ **вервьємь** новымъ **не огородимъ**, и намъ дати... подможные денги вдвое» [2, вып. 2, с. 83]. Родство существительных **obvora*/**obvorь* 1 и **obvora*/**obvorь* 2, называющих веревку и изгородь, забор и т.п., позволяет полагать, что *вервь* и *вервьє* восходят к одному и тому же корню.

Таким образом, приведенный языковой материал позволяет сделать вывод, во-первых, об исторической членимости не только современного существительного

веревка, но и его производящего *вервь* и, во-вторых, о предметно-результативном словообразовательном значении исторически выделяемого суффикса *-v- (**vьrvь* – ‘то, что изготовлено путем связывания, сплетения, стягивания’). Сравнительно-сопоставительный анализ соотносительных славянских лексем (русск. *вервь*, *веревка*, бел. *вервы*, *вяроўка*, укр. *вірвовка*, *вервечка* и др.) дает возможность полагать, что древние словообразовательные суффиксальные компоненты, вычленившиеся некогда в их морфемной структуре, – *-v-, *-w- (бел. *ў*) – восходят к индоевропейскому *-u-.

Список использованной литературы и источников

- 1 Словарь современного русского литературного языка в 17 т. / редкол.: В. И. Чернышев (гл. ред.) [и др.]. – М., Л. : Изд-во Академии Наук СССР, 1950–1965. – Т. 2 – 1951 – 1394 с.
- 2 Словарь русского языка XI–XVII вв. / редкол.: С. Г. Бархударов (гл. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1975–издание продолжается. – Вып. 2 : В–Волога. – 1975. – 320 с. ; Вып. 12 : О–Опарный. – 1987. – 384 с.
- 3 Словарь русских народных говоров / редкол.: Ф. П. Филин (гл. ред.) [и др.]. – Л. : Наука, 1965–издание продолжается. – Вып. 4. – 1969. – 356 с. ; Вып. 5. – 1970. – 344 с. ; Вып. 22. – 1987. – 368 с.
- 4 Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс] / В. И. Даль. – М. : Бука, 2008. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
- 5 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 4-е изд., стер. – М. : Астрель : АСТ, 2009. – Т. 1 : А–Д – 2009. – 588 с.
- 6 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.skarnik.by/tsbm/>. – Дата доступу: 27.02.2018.
- 7 Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / пад рэд. М. А. Даніловіча, П. У. Сцяцко. – Гродна : ГрДУ, 1999. – 152 с.
- 8 Слоўнік беларускіх гаворак Паўночна-Заходняй Беларусі і яе пагранічча ў 5 т. / Склад. Ю. Ф. Мацкевіч [і інш.]. – Мн. : Навука і тэхніка, 1979–1986. – Т. 1 : А–Г. – 1979. – 512 с.
- 9 Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscorpora.ru/search-main.html>. – Дата доступа: 20.02.2018.
- 10 Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / рэдкал.: Г. А. Цыхун (гал. рэд.) [і інш.]. – Мн. : Беларуская навука, 1978–издание продолжается. – Т. 1 : А–Бячэйка. – 1978. – 440 с. ; Т. 2 : В–Вяшчэль. – 1980. – 344.
- 11 Словарь украинского языка в 4 т. / под ред. Б. Д. Гринченко. – Киев, 1907–1909. – Т. I. – 1907. – 495 с. ; Т. III. – 1909. – 507 с.
- 12 Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/>. – Дата доступу: 25.02.2018.
- 13 Slovník jazyka staroslověnského: lexicon linguae palaeoslovenicaeve 4 svazcích/ A. Dostál [a další] ; hl. red. J. Kurz. – Praha, 1958. – I. – Praha, 1958. – 853 s.
- 14 Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка в 2 т. / П. Я. Черных. – М. : Изд-во «Русский язык», 1999. – Т. I : А–Пантомима. – 1999. – 624 с.
- 15 Етимологічний словник української мови в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – Київ : Видавництво «Наукова думка», 1982– видання продовжується. – Т. 1: А–Г. – 1982. – 632 с.
- 16 Карский, Е.Ф. Белорусы: В 3 т. Т. 2, кн. 1. Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский; предисл. ко второму тому и коммент. В. Н. Курцовой. – Минск : БелЭн, 2006. – 456 с.
- 17 Янкоўскі, Ф. Гістарычная граматыка беларускай мовы. 1 частка. Уводзіны. Фанетыка / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Вышэйшая школа, 1974. – 144 с.
- 18 Булыка, А. М. Адлюстраванне вымаўлення ў старабеларускай арфаграфіі / А. М. Булыка // Выбраныя працы / А. М. Булыка. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – С. 22–36.
- 19 Мейе, А. Общеславянский язык / А. Мейе ; пер. П.С. Кузнецова ; под общ. ред. С. Б. Бернштейна. – М. : Издательская группа «Прогресс», 2001. – 500 с.
- 20 Филин, Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк / Ф. П. Филин. – М. : КомКнига, 2006. – 656 с.
- 21 Касаткин, Л. Л. Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка / Л. Л. Касаткин. – М. : Наука; Школа «Языки русской культуры», 1999. – 528 с.
- 22 Преображенский, А. Г. Этимологический словарь русского языка в 3 т. / А. Г. Преображенский. – М., 1914. – Т. I : А–О. – 1914. – 718 с.
- 23 Indogermanisches etymologisches Wörterbuch (by Pokorny, J.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://indo-european.info/pokorny-etymological-dictionary/whnjs.htm>. – Дата доступа: 15.02.2018.
- 24 Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974–издание продолжается. – Вып. 31. – под ред. О. Н. Трубачева, А. Ф. Журавлева. – 2005. – 258 с.

Г. А. Флікоп-Світа

ІКАНАСТАСЫ ХРАМАЎ МАЗЫРСКАГА І РЭЧЫЦКАГА ПАВЕТАЎ ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XIX СТ.: ПРАГРАМА І АЎТАРЫ-СТВАРАЛЬНІКІ

На матэрыяле архіўных крыніц з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (г. Мінск), Навуковага архіва Інстытута гісторыі матэрыяльнай культуры Расійскай акадэміі навук (г. Санкт-Пецярбург), Літоўскага дзяржаўнага гістарычнага архіва (г. Вільнюс) праведзена даследаванне праграмы іканастанасаў, якія ўсталёўваліся ў цэрквах Рэчыцкага і Мазырскага павеатаў у першай палове XIX ст. Выяўлены новыя, невядомыя дагэтуль у айчынным мастацтвазнаўстве імёны іканапісцаў і разьбяроў, якія ў той перыяд працавалі над царкоўнымі заказамі на Усходнім Палессі.

У першай палове XIX ст. будаўніцтва іканастанасаў у беларускіх храмах было настолькі маштабным і масавым, якім, бадай, яно больш ніколі не было ў беларускай гісторыі. Гэтаму ёсць сваё тлумачэнне. Так, пасля далучэння беларускіх земляў да Расійскай імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай шэраг уніяцкіх цэркваў быў пераведзены ў праваслаўе. Гэтыя працэсы адбываліся ў 1795-1796 гг. А ў 1839 г. увогуле існаванне грэка-каталіцкай канфесіі на беларускіх землях было спынена. У значнай колькасці “новадалучаных” да праваслаўя храмаў іканастанасаў на той час не было, бо ўніяцкая Царква перыяд свайго існавання лацінізавалася, што праявілася акрамя ўсяго іншага і ў змене інтэр’ераў з грэчаскага на лацінскі лад. Таму натуральна, што перавод з Уніі ў праваслаўе суправаджаўся і пераабсталяваннем унутранай сакральнай прасторы. Перш за ўсё вымагалася ў такіх храмах усталяваць іканастанас. Таму значная колькасць тагачасных царкоўных дакументаў прысвечана пытанням вырабу апошніх. І, як ні dziўна, найбольш такіх крыніц, якія нам вядомыя, асвятляюць стан па Мазырскім і Рэчыцкім павеатах Мінскай губерні.

Адным з найбольш запатрабаваных майстроў рэгіёну, які плённа працаваў у 1830-1840-ыя гг. у гэтай мясцовасці, быў **Стэфан Пятровіч Сулкоўскі**. Гэтай асобе былі прысвечаны два нашыя артыкулы, у адным з якіх рэканструявана яго біяграфія [19], а ў другім даследаваны іканастанас мястэчка Васілевічы, для якога ён пісаў абразы [18]. Нам вядомыя 24 царквы, для іканастанасаў якіх ён стварыў з 1832 па 1858 год абразы. А самы позні ягоны заказ, які ўдалося вызначыць, гэта абнаўленне ў 1861 г. абраза “Божая Маці Адзігітрыя” (меў дарчы надпіс і дату 1712 г.) у Пакроўскай царкве в. Пагост-Загародскі Пінскага павеата [3, арк. 10].

Стэфан Сулкоўскі быў сынам уніяцкага святара Пятра Сулкоўскага, які да скасавання Уніі служыў у царкве в. Азяраны Мазырскага павеата [19, с. 28]. Натуральна, што Стэфан і працаваў пераважна ў гэтым рэгіёне: ён выконваў заказы для цэркваў, якія знаходзіліся ў асноўным у Мазырскім, Рэчыцкім, Пінскім, Бабруйскім павеатах Мінскай губерні. Выключэннем з’яўляюцца храмы ў Міры (Навагрудскі павет) і Вілейцы (цэнтр аднайменнага павеата). Для нашага разгляду цікавасць уяўляюць 15 цэркваў, якія размяшчаліся ў Мазырскім і Рэчыцкім павеатах: Троіцкая царква у в. Глушкавічы і Ільінская царква ў м. Тураў (іканастанасы напісаны ў 1832 г.); Троіцкая царква у в. Сімонічы, царква Нараджэння Багародзіцы м. Лахва, Уваскрасенская царква в. Альгомель, Троіцкая царквы в. Сітніца, Міхайлаўская царква в. Рычаў (1837); Уваскрасенская царква ў в. Радзіловічы, царква Нараджэння Багародзіцы в. Данілегавічы, Крыжаўзвіжанская царква ў в. Вярэсніца, Троіцкая царквы

ў в. Аздамічы (1838 г.); Мікалаеўская царквы ў в. Тонеж (1840 г.), Міхайлаўская царква в. Рубель (1842 г.) – у Мазырскім павеце; царква Св. Мікалая ў м. Васілевічы і Крыжаўзвіжанская царква ў в. Мухаеды (1840 г.) – у Рэчыцкім павеце [19, с. 35].

З архіўных справаў нам удалося выявіць малюнку чатырох іканастасаў, над якімі працаваў С. Сулкоўскі, два з якіх знаходзіліся ў цэрквах разглядаемага рэгіёну. Так, уласна ім быў замалёваны чатырох'ярусны іканастас у васілевіцкай царкве. На малюнку нават пазначана, у якіх месцах размяшчаны абразы якіх сюжэтаў. Гэта з'яўляецца каштоўнай крыніцай для вывучэння праграмы іканастаса [18, с. 348, іл. 1]. А на іншым аркушы зафіксаваны іканастас у царкве Тонеж (аўтарства малюнка дакладна не вядома), для якой яшчэ ў 1834 г., калі толькі пачаліся работы па яго вырабу, над ім працаваў **Пётр Міхайлавіч Сулкоўскі** – бацька Стэфана, які таксама ўмеў маляваць. Ім былі напісаны мясцовыя абразы [19, с. 29, іл. 2]. Аднак пазней работы працягваў сын. Іканастасы ў Васілевічах і Тонежы, замалёваныя С. Сулкоўскім, даюць уяўленне пра высокія чатырох'ярусныя алтары- агароджы гэтага рэгіёна. Адзначым, што да нашага часу захаваліся адзінкавыя беларускія іканастасы, змайстраваныя да сярэдзіны XIX ст. (у другой палове XIX ст. шматлікія самабытныя мясцовыя іканастасы былі заменены тыпавымі). Абодва прадстаўленыя на выявах іканастасы складаюцца з мясцовага, святочнага, дэісуснага і прарочага чыноў.

Для некаторых з пералічаных заказаў удалося высветліць пэўныя падрабязнасці. Так, у Троіцкай царкве в. Аздамічы: *“иконостас ...написан ...искуссно ... и лучшими красками, ... иконы все ...по плану и контракту, и краски с золотом употреблены для написания таковых...”* [9, арк. 69–69 адв.]. У жніўні 1832 г. за работы ў тураўскай царкве *“было отдано сорок рублей серебром озеранскому иконописцу Стефану Сулковскому за позолотку Царских врат”* [16, арк. 12]. У крыніцы 1887 г. па вярэсніцкай царкве тагачасны іканастас згадваецца як *“нового устройства, деревянный трёхярусный. Резьба в виде вьющегося винограда”* [2, арк. 7]. Праўда не вядома, ці ў гэты час працягваў захоўвацца іканастас, над якім працаваў С. Сулкоўскі (што еўлімі верагодна), ці гэта ўжо больш позні твор.

А пры напісанні абразоў для іканастасаў цэркваў м. Васілевічы і в. Мухаеды майстар сутыкнуўся з пэўнымі складанасцямі. Прычына заключалася ў тым, што ў абодвух выпадках Мінскі епархіяльны архітэктар Міхайлаў намаляваў чарцяжы існуючых канструкцый не дакладна. А менавіта паводле іх Сулкоўскі мусіў напісаць неабходных сюжэтаў і памераў абразы для акрэсленых месцаў. У выніку атрымалася, што, напрыклад, напісаныя С. Сулкоўскім творы ў васілевіцкай царкве не падыйшлі па велічыні, а таму давялося пісаць іншыя [18, с. 349]. У мухаедаўскай царкве новыя абразы зусім не пасавалі да старой іканастаснай асновы. Жывапісец, паводле ўмоваў кантракту, мусіў уманціраваць іх у іканастас. Гэта ён зрабіць не мог, бо некаторыя з абразоў не падыходзілі па памеры, і ўвогуле неабходна было паставіць у храме новую канструкцыю. А пакуль вырашаліся ўсе гэтыя пытанні і праблемы, майстар не мог атрымаць свой ганарар, бо яго работа лічылася незавершанай. Неўзабаве гісторыя скончылася ўладкаваннем у мухаедаўскай царкве новага іканастасу, у якім свае месцы занялі іконы С. Сулкоўскага. Ад старога іканастаса ў новы была перанесена толькі *“Тайная вячэра”* над Царскай Брамай. З акта агляду гатовага іканастасу можна атрымаць звесткі пра яго праграму. Так, відавочна, што ён быў аднаярусным, бо складаўся з мясцовых абразоў Збавіцеля, Багародзіцы, Мікалая і Узвядзення Св. Крыжа. На дыяканскіх дзвярах былі напісаны Арханёлы Гаўрыіл і Міхаіл [10, арк. 41, 45–46].

Цікава, што ў крыніцах па мухаедаўскай царкве фігуруе імя яшчэ аднаго тагачаснага **ікананісца**, жыхара г. Мазыра – **Парфенія Дзям'янавіча Варанецкага**. Ён прэтэндаваў на гэты заказ, аднак кантракт быў заключаны са Стэфанам Сулкоўскім [10, арк. 19–19 адв.]. Імя П. Варанецкага ў архіўных справах сярэдзіны XIX ст. нам сустракалася неаднойчы. І калі з мухаедаўскай царквой яго спадзяванні не спраўдзіліся,

то іншы, бадай, больш прэстыжны заказ, ён усё ж атрымаў. Маецца на ўвазе яго работа для Міхайлаўскага сабора ў Мазыры [10, арк. 20–20 адв.]. Мазыр – павятовы горад, таму даручыць напісанне абразоў для яго храма, тым больш – новага, маглі толькі вельмі спрактыкаванаму майстру. Увогуле адшуканне іканапісца, які б узяўся за гэты заказ, заняло даволі шмат часу ў мясцовага духавенства.

Так, упершыню дадзенае пытанне паўстае ў 1833 г., што адлюстравана ў тагачаснай справе *“Дело об отправлении в г. Минск способных к живописи дьячков для выбора кандидатуры на внутреннее оформление новых зданий церквей гг. Мозыря, Вилейки и Игумена”*. У гэтай крыніцы фігуруюць імёны ўсяго толькі трох здольных да іканапісу дзячкоў на ўсю Мінскую епархію: *“Слуцкого уезда при Прусской Рождество Богородичной церкви состоящий в действительном служении дьячок **Ефим Реутович** да при Иванской Крестовоздвиженской церкви **дьячок Дубровский** и Мозырского уезда при Макарицкой Троицкой церкви состоящий в зашитате дьячок **Яков Крониковский** занимаются живописною работаю”* [14, арк. 1 адв.]. З іх у выніку Якаў Кранікоўскі не быў задзейнічаны, Фёдар Дуброўскі адмовіўся з-за слабога здароўя і дрэннага зроку, а Яфім Раўтовіч разам са згаданым вышэй Парфеніям Варанецкім узяўся за напісанне абразоў для ігуменскай царквы. Як вядома, заказ для вілейскага храма выканаў Стэфан Сулкоўскі [19, с. 35]. Таму перад Мінскай праваслаўнай кансісторыяй стаяла задача адшукаць майстра для мазырскага сабора.

З іншай архіўнай справы вядома, што 27 мая 1833 г., а пасля 2 верасня па гэтым пытанні ў Мазырскае духоўнае праўленне звяртаўся **кіеўскі іканапісец Місюцін**, *“желавший написать иконостас”* [8, арк. 2–2 адв.]. Аднак для заключэння кантракта ён так і не з’явіўся: *“узнавши от киевского купца Воробьёва, бывшего в Мозыре на ярмарке, что на написание в Мозырской новоустроенной саборной Михайловской церкви иконостаса ассигновано только 1500 руб. ассигнациями, а Киев состоит от Мозыря за 375 вёрст, то он Мисюцанъ, по сей причине не являлся в Мозырь для сказанной надобности, и потому договор не учинён. Равно и прочие живописцы города Киева узнавши о малозначащей сумме на написание иконостаса явиться к договору не желают, а вблизи города Мозыря искусных живописцев не имеется”* [15, арк. 1]. Дзіўна, што Мазырскае духоўнае праўленне не разглядала кандыдатуру Стэфана Сулкоўскага, які, відавочна, быў добрым майстрам і паходзіў з тых мясцінаў. Аднак прычынай магло быць тое, што ў 1834 г. С. Сулкоўскі жыў у Мінску (*“у живописца Ваньковича в доме Кобылинского”* [19, с. 30]). Яшчэ адной кандыдатурай, якая разглядалася для заключэння кантракту на напісанне абразоў у мазырскі іканастас, быў *“искусный живописец **Лев Александров Баран Ходоровский**”*, які жыў у сяле Казле Чарнігаўскага павета і губерні [15, арк. 1]. Аднак і з гэтым майстрам кантракт так і не быў заключаны, бо, відавочна, бакі не змаглі прыйсці да фінансавага кампрамісу.

За выкананне заказу ўрэшце рэшт узяўся названы вышэй Парфеній Варанецкі. Абразы былі гатовыя вясной 1837 г., аднак патрабаваліся яшчэ пэўныя дапрацоўкі, таму канчаткова з майстрам разлічыліся за яго работу ў жніўні таго ж года. А з кантракта, заключанага з ім у 1835 г., можна атрымаць уяўленне пра праграму іканастаса. Так, у ніжнім ярусе размяшчаліся абразы Збавіцеля, Багародзіцы, Св. Мікалая, Арханёла Міхаіла; на дыяканскіх дзвярах – выявы Арханёла Міхаіла і Архідыякана Стэфана. Гэта былі абразы значных памераў, акрамя якіх такой жа велічыні былі напісаны дзве іконы для размяшчэння іх ля ўваходу, а таксама – для горняга месца. На Царскай Бране былі клеймы: чатыры Евангелісты і *“Дабравесце”*. У верхнім ярусе размяшчаліся меншыя абразы: *“над Царскими вратами Тайная вечеря, над местными иконами Рождество Христа Спасителя, и Сошествие Святого Духа, над храмовыми иконами: Михаилом – апостолов Павла и Иоанна, над Николаем – Петра и Андрея, над северными и южными дверями – вход во храм Пресвятой Богородицы и Воскресение Христово”*. З гэтага пераліку складваецца ўражанне, што

ў другім ярусе адначасова знаходзіліся абразы і святочнага, і дэісуснага чыноў. Яшчэ ў іканастасе былі іконы “Уцёкі ў Егіпет” і “Гісторыя пра самарацянку”, у наверхшы – “Укрыжаванне” [15, арк. 21-23.]. Такім чынам, хоць іканастас і ствараўся для сабора ў павятовым горадзе, аднак ён меў даволі абмежаваную праграму і па ўсё верагоднасці быў не высокім.

Згаданы вышэй заштатны дзячок макарыцкай царквы Мазырскага павета Якаў Кранікоўскі, які пры падборы кандыдатуры ікананісца запрашаўся ў Мінск, адзначыўся ў іншай справе. Так, яго імя фігуруе ў значна больш ранніх дакументах, дзе гаворка ідзе пра выраб іканастаса для царквы Узнясення Богага г. Петрыкава. Па далучэнні гэтага храма да праваслаўя, у 1806 г. паўстала пытанне пра выраб іканастаса: “*для сделания ... договорен мастер Петриковский житель Гордей Белохвост за 50 рублей серебром, а для написания договорен села Прус священнический сын Яков Крониковский за 300 серебром, а сверх того ржи 20ть осмин и один пуд сала свиного*” [6, арк. 17–17 адв.]. Цікава, што тут прыведзена не толькі імя ікананісца, але і – разьбяра. А што датычыцца Якава Кранікоўскага, то няма сумневу, што ў дзвюх прыведзеных справах за 1806 і за 1833 гг. гаворка ідзе пра адну і тую ж асобу. На жаль, у гэтай справе не прыведзены звесткі пра склад абразоў у іканастасе.

У гэты ж час, яшчэ да скасавання Уніі, некаторыя іншыя цэрквы рэгіёна таксама былі пераведзены ў праваслаўе, і там адбываліся тыя ж змены ў інтэр’еры. У пачатку XIX ст. **майстар Раман Шыбікоўскі** зрабіў іканастасы ў храмы паселішчаў Холмэч, Ветхінь і Казіміраўка ў Рэчыцкім павеце. Пры чым для апошняй ён мусіў змайстраваць канструкцыю па ўзоры першай. За работы ў Казіміраўцы ў 1804 г. майстару было абяцана: “*сто рублей, да ...жита осмин 20, гречихи – 20-же осмин, пшена 1 осмину, ячменя осмин 2, сала пудов 3, соли пудов 3, олею гарнцов 8, горелки гарнцов 16*” [13, арк. 2–2 адв.]. Відавочна, што Р. Шыбікоўскі быў сталяром ці разьбяром, а не ікананісцам. Хто пісаў абразы для гэтых канструкцый і якая была праграма гэтых іканастасаў, на жаль, не вядома.

У пачатку XIX ст. былі напісаны і абразы для іканастаса беласароцкай Мікалаеўскай царквы Мазырскага павета. Над імі ў 1812 г. працаваў **жыванісец Рыгор Фёдаравіч Собалеў**. У гэтым выпадку ніякіх падрабязнасцяў пра выгляд іканастаса няма, а архіўная справа, дзе фігуруе яго імя, была заведзена ў 1822 г. з той нагоды, што майстар даслаў прашэнне епіскапу з тым, каб яму нарэшце выплацілі рэшту грошаў за згаданыя работы. На час напісання ліста Р. Собалеў пражываў у в. Бабчына Рэчыцкага павета [7, арк. 1–1 адв.].

Вышэй, пры цытаванні справаў па мазырскай царкве, былі згаданы імёны майстроў з Кіева і Чарнігаўшчыны, але гэта не адзіныя ікананісцы з тых мясцінаў, якія мелі прафесійныя стасункі з Мінскай праваслаўнай духоўнай кансісторыяй. Для дадзенага рэгіёна, які знаходзіўся ў XIX ст. на памежжы губерній і епархій, а ў наш час на памежжы дзяржаў, натуральнай практыкай з’яўлялася прыцягненне да мастацкіх работ украінскіх майстроў. Так, у 1841 г. за выраб іканастаснай асновы для царквы Св. Мікалая м. Рэчыцы: “*запложено резчику Черниговской губернии, Новозыбковского уезда, села Фоевич жителю Александрю, Елисееву сыну, Кулиже за сделание нового иконостаса из всех его материалов и на его иждивении 255 руб. серебром*” [11, арк. 3]. Заказчыкі засталіся задаволеныя: “*иконостас прочен в своём составе, договоренной суммы стоит и в благовидном виде находится*” [11, арк. 6]. Абразы таксама былі напісаны новыя, аднак імя ікананісца не прыводзіцца: “*иконостас состоит из четырёх наместных икон: Списителя, Богоматери, Храмовой Николая и Варвары, Царских врат резной работы, северных и южных Архистратига Михаила и Архангела Гавриила, над Царскими вратами резной дух в сиянии, по сторонам ветхий и новый завет резные, над Духом Тайная Вечера, а на верху Богоотец в сиянии*” [11, арк. 6]. Такім чынам, іканастас быў аднаярусным.

У гэты ж час іншы ўкраінскі майстар працаваў над рамонтам іканастаса ў царкве Нараджэння Багародзіцы м. Брагіна Рэчыцкага павета: “*договорили иконописца, Киевского мещанина, местечка Чернобыля жителя – Алексея Шенцилу*” [12, арк. 1]. Адзначым, што ў іншых дакументах па гэтым храме прозвішча майстра напісана “Сенчило”. У справу падшыты і кантракт, які дае ўяўленне пра аб’ём работ, абяцаны ганарар і праграму іканастаса. Так, жывапісцу неабходна было ў адзначаных у дамоўце месцах іканастаса штосьці перафарбаваць, штосьці пазалаціць ці пасерабрыць. Што датычыцца абразоў, то ад яго патрабавалася наступнае: “2). *Иконы, подвергнувшиеся порчи, переделать на ново, а некоторые поправитъ, где будет надобно натянуть лаком и пр. Так же праздничные обовязан иконописец Шенцило поставитъ на наместных иконах так, чтобы они были вмещены в иконостасе по порядку.* 3). *В среди иконостаса между апостолов, где находится вознесение, поставитъ на то место написанную вновь икону Спасителя в виде Архидерейском, а Вознесение поставитъ наверху среди Пророков. ...*” [12, арк. 10-10 адв.]. Праўда пазней было заключана дадатковае пагадненне з майстрам, паводле якога абраз “Узнясенне” для цэнтра прарочага чыну, ён мусіў напісаць новы [12, арк. 12-12 адв.]. З гэтай справы вынікае, што іканастас складаўся з мясцовага, святочнага, дэісуснага і прарочага чыноў. Цэнтрам трэцяга было “Узнясенне”. Гэтая выява для дэісуса з’яўляецца нетрадыцыйнай, аднак вядомы прыклады некаторых уніяцкіх іканастасаў, дзе змяшчалася менавіта такая ікона. У брагінскай царкве пад час рамонта іканастаса яна была перанесена ў прарочы ярус, а яе месца замяніла кананічная для дэісуса ікона – “Хрыстос Архірэі”. У наверхшы знаходзілася “Укрыжаванне з перадстаячымі”.

З “метрыкі царквы” за 1887 г. стаў вядомым склад і майстар-стваральнік іканастаса для іншай Брагінскай царквы – Св. Мікалая: “*иконостас в 5 ярусов, местные иконы в резных колоннах и с резными рамами; деревянный; прочие ярусы украшены обыкновенною резьбою с позолотой. Царские двери резные с сиянием сверху – резьба «рококо» – просветные*” [4, арк. 7]. А пра абразы гаворыцца, што яны напісаны на дошках: “*порядочной живописи новейшей – 1820х годов. Писал какой-то живописец Зайцев*” [4, арк. 10]. На жаль, у гэтым выпадку не прыводзіцца пералік іканастасных ярусаў, таму застаецца не зразумелым, якая дакладна была ў яго праграма. Аднак у 1840-ых гг. і ў іншай “царкоўнай метрыцы” таксама ідзе гаворка пра пяціярусны іканастас з пералікам чыноў. Так, у храме Св. Мікалая в. Храпавічы Рэчыцкага павета быў: “*ик-с деревянный, резной ... в 5 ярусов. В 1-м местные иконы, во 2-м малые иконы двенадцатых праздников, в 3-м большие – Апостолов, в 4-м – Пророков, в 5-м – икона Св. Троицы, наверху поставлен крашеный деревянный крест с распятием и предстоящими у креста Иоанном Богословом и Пресвятой Девою Мариею*” [5, арк. 10]. Імя майстра, які над ім працаваў, на жаль, не вядома. Такім чынам, хоць і адзначаецца, што храпавіцкі іканастас пяціярусны (такім была яго будова, прадстаўленая пяццю ўзроўнямі), аднак, відавочна, што яго праграма фарміравалася чатырма чынамі: мясцовым, святочным, дэісусным, прарочым. Абраз “Троіца”, відавочна, быў цэнтрам верхняга яруса, аднак ён быў размешчаны з абразамі Прарокаў не ў адну лінію, а вынесены вышэй. Метадам аналогіі можна дапусціць, што і брагінскі іканастас, пра які ў “метрыцы” запісана, што ён пяціярусны, на самай справе складаўся з чатырох чыноў.

У “метрыцы” па Троіцкай царкве ў м. Лельчыцы Мазырскага павета фігуруюць імёны ікананісцаў, якія працавалі ў сярэдзіне XIX ст. над іканастасам для яе “*Иконы простого местного письма, возобновляем был иконостас в 40м году живописцем Юцевичем, а в 1860 году помещены иконы были писаны К. Шукановым, которые подарены дьячком Загоровским*” [1, арк. 10]. Дзейнасць ікананісца Юцэвіча нам вядома па іншых гістарычных крыніцах, якія, праўда, выходзяць за храналагічныя межы дадзенага даследавання.

Захаваным тагачасным іканастасам з царквы Мазырскага павета з'яўляецца помнік у храме Кажан-Гарадка, змайстраваны напярэдадні скасавання Уніі [іл. 3] (аўтар выказвае шчырую падзяку за прадастаўленне здымка гэтага іканастаса М.П. Мельнікаву і Ул.Р. Карэліну). Вядома, што ў 1834 г. выраб быў заказаны **сталяру Асінскаму**, аднак не вядома, ці завяршыў ён гэтую работу, ці ўсё ж заказчыку давялося наймаць кагосьці іншага: «... *условившийся на устройство в одной церкви иконостаса и престола, мастер Осинский с покойным священником Иоанном Шеметыллом ещё в 1834 г. хотя и взял от сего священника на счёт условия 10 руб. серебром, однако поныне не только не приступил к условленному делу, но даже не явился, чтобы распорядить приготовленными материалами*» [17, арк. 1 адв. - 2]. Такім чынам, нельга з дакладнасцю прыпісваць аўтарства існуючага ў кажан-гарадзецкай царкве майстру Асінскаму, аднак у любым выпадку, з працытаванай справы вядома, што такі разьбяр у той час працаваў у Мазырскім павеце. Іканастас гэтага храма двух'ярусны і складаецца з мясцовага і святочнага чыноў.

Такім чынам, варыянтаў праграмы іканастасаў гэтага рэгіёну, якія масава ўсталёўваліся ў першай палове XIX ст., было не мала: ад адна- да чатырох- (а можа і пяці-) ярусных: у мухаедаўскай і рэчыцкай Мікалаеўскай цэрквах былі аднаярусныя; у мазырскай і кажан-гарадзецкай – двух'ярусныя; у вярэсніцкай – трох'ярусны; у тонежскай, васілевіцкай, храпавіцкай і дзвюх брагінскіх – чатырох'ярусныя. Для 25 храмаў устаноўлены аўтары іканастасаў: для большасці вызначаны ікананісцы, радзей – разьбяр, а ў выпадку з Узнясенскай царквой г. Петрыкава – і першы, і другі. Уведзены ў навуковае карыстанне замалёўкі страчаных чатырох'ярусных іканастасаў Тонежа і Васілевічаў.

У выніку праведзенага даследавання **было выяўлена 18 неведомых дагэтуль імёнаў ікананісцаў і разьбяр**, якія запрашаліся да мастацкіх работ у царквы Мазырскага і Рэчыцкага паветаў у гэты перыяд. Звяртае на сябе ўвагу і геаграфія іх пражывання: тут згадваюцца і мясцовыя майстры, якія жылі ў Мазыры, Петрыкаве, у вёсках Азяраны, Макарычы Мазырскага павета, в. Бабчына Рэчыцкага павета, а таксама ў Слуцкім павеце Мінскай губерні, Чарнігаўскай губерні і нават Кіеве. Для большасці з іх пакуль што не ўдалося вызначыць біяграфічныя звесткі, аднак ёсць спадзяванне, што ў будучым будуць устаноўлены і падрабязнасці іх біяграфіі і, магчыма, адшукаюцца некаторыя з іх твораў.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (далее – НА ИИМК РАН). – Ф. Р-III. – Д. 3185 – Метрика церкви Св. Троицы в Лельчицах Мозырского уезда, 14 л.
- 2 НА ИИМК РАН. – Ф.Р-III. – Д. 3194 – Метрика Вересницкой Крестовоздвиженской церкви Мозырского уезда, 14 л.
- 3 НА ИИМК РАН – Ф.Р-III. – Д. 3205 – Метрика Покровской Погост-Загородской церкви Пинского уезда, 14 л.
- 4 НА ИИМК РАН. – Ф.Р-III. – Д. 3209 – Метрика Брагинской церкви Св. Николая Речицкого уезда, 14 л. арк. 7.
- 5 НА ИИМК РАН. – Ф.Р-III. – Д. 3213 – Метрика церкви Св. Николая д. Храповичи Речицкого уезда, 14 л.
- 6 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 136. – Воп. 1. – Спр. 1711. - Дело о найме мастеров для сооружения иконостаса в Петриковской Вознесенской церкви Мозырского уезда. – 1806 г. – 21 арк.
- 7 НГАБ. – Ф. 136 – Воп. 1. – Спр. 6022. Дело о взыскании денег с Белосорокской Николаевской церкви Мозырского уезда в пользу иконописца Г. Соболева за выполненную работу. – 1822. – 8 арк.
- 8 НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 1 – Спр. 10346. – Дело о перенесении иконостаса из Мозырской кладбищенской церкви в соборную церковь в связи с ветхостью первой. – 1834 г. – 8 арк.
- 9 НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 1. – Спр. 12610. – Дело о ремонте Оздамичской Троицкой церкви Мозырского уезда. – 1837 – 1839. – 65 арк.

- 10 НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 1. – Спр. 12611. – Дело о ремонте Мухоедовской Крестовоздвиженской церкви Речицкого уезда. – 1837 – 1843. – 86 арк.
- 11 НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 1. – Спр. 15617. – Дело по прошению прихожан и церковно-священнослужителей Речицкой Николаевской церкви о разрешении расходования церковных денег на устройство нового иконостаса 1841-1842 г. – 8 арк.
- 12 НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 1. – Спр. 15952. – Дело об устройстве иконостаса в Брагинской Рождество-Богородицкой церкви Речицкого уезда. – 1841-1842. – 18 арк.
- 13 НГАБ. – Ф. 136. – Воп. 1. – Спр. 38788. – Дело об устройстве иконостаса в церкви села Казимировки. – 1804 г. – 6 арк.
- 14 НГАБ. – Ф. 757. – Воп. 1. – Спр. 404. – Дело об отправлении в г. Минск способных к живописи дьячков для выбора кандидатуры на внутреннее оформление новых зданий церквей гг. Мозыря, Вилейки и Игумена. – 1833 г. – 6 арк.
- 15 НГАБ. – Ф. 834. – Воп. 1 – Спр. 165. – Дело о ремонте крыши Мозырского Михайловского собора и написании живописцем Воронежским иконостаса. – 1834-1837 гг. – 47 арк.
- 16 НГАБ. – Ф. 854. – Воп. 1. – Спр. 36. – Книга расхода денег Туровской Ильинской церкви Мозырского уезда за 1821-1832 гг. – 12 арк.
- 17 Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў. – Ф. 634. – Воп. 2. – Спр. 399. – Дело о иконостасах Заречно-Пинского деканата. – 1836. – 27 арк.
- 18 Флікоп-Світа, Г.А. Малюнак іканастанса царквы Св. Мікалая м. Васілевічы Рэчыцкага павета – каштоўная іканаграфічная крыніца сярэдзіны XIX ст. / Г.А. Флікоп-Світа // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 21 / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі ; навук. рэд. А.І. Лакотка. – Мінск : Права і эканоміка, 2016. – С. 348 – 353.
- 19 Флікоп-Світа, Г.А. Іканапісец Стэфан Пятровіч Сулкоўскі – невядомае імя ў гісторыі беларускага мастацтва XIX ст. / Г.А. Флікоп-Світа // Беларускі гістарычны часопіс. – 2015 г. – № 9. – Мн., 2015. – С. 23 – 36.

УДК 811.161.3'373.21

І. А. Чарэйская

АСАБЛІВАСЦІ ТАПОНІМАЎ УБАРЦКАГА ПАЛЕССЯ, УТВОРАНЫХ АД АПЕЛЯТЫВАЎ

Анамастычныя назвы – індывідуальныя найменні асобных аб’ектаў – адносяцца да аднаго з самых старажытных лексічных пластоў. Іх утварэнне суправаджае гісторыю чалавецтва і адлюстроўвае ступень пазнання аб’ектыўнай рэчаіснасці, развіццё матэрыяльнай і духоўнай культуры. У адрозненне ад апелятыўнай лексікі, уласныя назвы – гэта своеасаблівы сацыяльны знак, які выконвае ў грамадстве адметную функцыю ідэнтыфікацыі аб’ектаў. Тапанімічныя намінацыі ўяўляюць асаблівую цікавасць для аналізу. Яны дапамагаюць узнавіць невядомыя старонкі гісторыі нашага народа, вызначыць прыродны ландшафт былых гістарычных эпох.

Неад’емнай асаблівасцю Палесся ў мінулым былі дрымучыя лясы, пушчы, непраходныя балоты, азёры, таму ў анамастыконе Лельчыцкага раёна значную частку тапонімаў складаюць найменні тыпу *Баравое, Забалацце, Заброддзе, Лазнішчы* і інш. Напрыклад, на тэрыторыі Беларусі налічваецца 23 вёскі з назвай *Забалацце*, з іх 13 знаходзіцца на Гомельшчыне (Ельскі, Кармянскі, Лельчыцкі і інш. раёны) [1, с. 209]. Лясы складаюць 68 % тэрыторыі раёна, таму прыкладна 18 % айконімаў утворана ад апелятываў – назваў лясных масіваў, зараснікаў, парод дрэў і раслін: *Альховая, Баравое, Букча, Вязавая, Дуброва* і інш. Пад сельска-гаспадарчымі ўгоддзямі занята 15, 2 %. Найбольшыя рэкі *Убарць, Каросцінка, Свінавод*. У раёне 46 балот: *Вялікае, Мохавое, Тапілаўскае, Шырокае, Яловец* і інш. Найвышэйшая кропка знаходзіцца ва ўрочышчы

Заграддзе, на паўднёвым усходзе ад Глушкавічаў. Карысныя выкапні: торф, абліцовачны камень, гліна, суглінкі [2, с. 421].

Лельчыцкі раён як частка Палесся, а ў мінулым Убарцкая, Буйнавіцкая і Мілашавіцкая воласці, размешчаны на паўднёвым захадзе сучаснай Гомельскай вобласці. Упершыню ў пісьмовых крыніцах яны ўпамінаюцца ў 1569 годзе. З таго часу *Лельчыцы* і іншыя айконімы вядомыя як паселішчы Мазырскага павета Мінскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага. Некаторыя лінгвістычныя звесткі пра айканімію гэтага рэгіёна можна знайсці ў працах такіх вучоных, як Г. Іванова, А. Рогалеў, Т. Хадкевіч, В. Шур. Асобную дадатковую, нярэдка зусім новую інфармацыю пра анамастыкон Лельчыцкага раёна можна выявіць у кнігах *“Памяць. Лельчыцкі раён”*, *“Хроніка Убарцкага Палесся”*, а таксама ў манаграфіях і падручніках В. Шура: *“Беларускія ўласныя імёны: беларуская антрапаніміка і тапаніміка”*, *“Уласнае імя ў сацыуме і мастацкім тэксце”*, *“Онім у мастацкім тэксце”* і інш. у нарматыўным даведніку *“Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь”* пад рэдакцыяй В. Лемцюговай, у энцыклапедычным выданні *“Гарады і вёскі Беларусі: Энцыклапедыя, Т. 2, кн. 2. Гомельская вобласць”*, у анамастычных слоўніках Н. Багамольнікавай *“Айканімія Гомельшчыны”*, Я. Рапановіча *“Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці”*, В. Жучкевіча *“Краткий топонимический словарь Белоруссии”*, У. Юрэвіча *“Слова жывое, роднае, гаваркое”*. У працах мясцовых краязнаўцаў Т. Буцькавец, Т. Варакса і інш.

У наш час у Лельчыцкім раёне 74 паселішчы, сярод іх пераважаюць вёскі, а раней частымі былі хутары (*Адрынка, Брадкі, Граца - 169*), выселкі (*Бліжні Млынок, Гваздзец, Ляшчаны - 13*), фальваркі (*Баравы, Веслінае, Карма - 10*), засценкі (*Горнавішча, Курганы, Лехполе - 8*), маёнткі (*Бярозы, Калкі - 4*), сядзібы (*Бабан, Шушэраў - 3*), якія да нашага часу зніклі або аб’яднаны ў тыповыя для рэгіёна іншыя паселішчы. Як сведчаць матэрыялы *“Хронікі Убарцкага Палесся”*, у выніку самых розных абставін – войнаў, калектывізацыі, хутарызацыі, урбанізацыі – на сённяшні час знікла, вышла з абыходу 315 паселішчаў і іх назваў.

Намі выяўлена, што значную частку айконімаў складаюць назвы-апелятывы мясцовага рэльефу: *Грабяні, Зібалацце, Заброддзе, Замошша, Заполле, Запясочнае, Прыбалавічы, Рубеж, Сін-Пале, Тонеж* і іншыя (прыкладна 18%). Паводле граматычнай і родавай прыналежнасці айконімы дадзенай групы часцей за ўсё з’яўляюцца назоўнікамі множнага ліку (*Глушкавічы, Грабяні, Картынчы, Прыбалавічы - 5*), меней – ніякага роду (*Забалацце, Заброддзе, Замошша, Заполле - 4*), мужчынскага (*Рубеж, Тонеж - 2*) і жаночага роду (*Заберажніца - 1*).

Назвы-айконімы Лельчыцкага рэгіёна намі аб’яднаны ў наступныя семантычныя групы:

а) айконімы, утвораныя ад апелятываў, што ўказваюць на месца размяшчэння паселішча ў адносінах да якога-небудзь іншага аб’екта: *Забалацце, Заброддзе, Загацце, Залесе, Замошша, Заполле, Запясочнае, Зарожжа* і інш. Такіх назваў 23.

б) айконімы, утвораныя ад апелятываў, што адлюстроўваюць асаблівасці рэльефу: *Горка, Грабяні, Курганы, Тонеж, Ямікі, Ямнікі, Ямы*. Такіх назваў 7.

в) айконімы, утвораныя ад апелятываў, што называюць асаблівасці глебы: *Гліннае, На Гліне, Пенькаватае, Пясочнае*. Такіх назваў 4.

г) айконімы, утвораныя ад апелятываў, што адлюстроўваюць формы зямельных надзелаў: *Даўгаўскае, Круглае, Шырокае*. Такіх назваў 3.

Спосаб утварэння такіх адзінак наступны:

а) прадуктыўнасць выяўляюць адзінкі, прадстаўленыя прэфіксам *за-*. Па мадэлі прэфікс *за-* + аснова апелятыва + канчатак: *За-балацц-е, За-броддз-е, За-гацц-е, За-зеленн-е, За-полл-е, За-пясочн-ае, За-рожж-а, За-сунн-е, За-сучч-а* і інш. Усяго 16 адзінак (4 %).

б) найбольш прадуктыўны ва ўтварэнні тапафармант: *-ічы - Глушкав -ічы, Картын -ічы, Сіман - ічы* і інш. Усяго 8 адзінак (11 %).

Такім чынам, аналіз паказаў, што 16 айконімаў утворана прэфіксальным спосабам па мадэлі: прэфікс *за-* + аснова апелятыва + канчатак, што складае 4 % ад ўсёй айканімічнай сістэмы раёна; 8 тапонімаў утворана суфіксальным спосабам (тапафармант *-ічы*), што складае 11 % усёй сучаснай айканімічнай сістэмы Лельчыцкага рэгіёна. Фармант на *-ічы*, *-ычы* адзін з самых старажытных фармантаў ва ўсёй славянскай анамастыцы. Тапонімы з гэтым суфіксам прынята лічыць патранімічнымі, гэта значыць тымі, якімі абазначалі патомкаў па імені іх продкаў, што жылі ў гэтых паселішчах або былі ўладальнікамі пасяленняў: *Данілевічы* (Даніл), *Мілашэвічы* (Мілаш), *Сіманічы* (Сымон).

У савецкі перыяд у сістэме айконімаў адбыліся значныя змены. Толькі ў 1964 годзе на тэрыторыі Беларусі было перайменавана больш за 300 назваў, тыповых для беларускага ландшафту: п. *Вугал* → *Зялёны Востраў* (Гомельскі раён), в. *Качай-Балота* → *Рассвет* (Акцябрскі раён), п. *Клін* → *Пуцяводная Зорка* (Гомельскі раён). [3, с. 121] У нашым рэгіёне былі заменены наступныя адзінкі: *Асмаленік* → *Ударнае* (да 30 ліпеня 1964 года), *Злодзін* → *Чырвонабярэжжа* (да 1964 года), *Засунне* → *Першамайск* (да 1961 года), *Каросцін* → *Новае Палессе* (да 30 ліпеня 1964 года), *Стары Фальварак* → *Пабеднае* (да 30 ліпеня 1964 года), *Берасцяны Завод* → *Чанаеўск* (да 21 студзеня 1969 года), *Радзілавічы* (*Радзівілавічы*) → *Дзяржынск* (4 лютага 1931 года), *Магільнае* → *Мірнае* (да 30 ліпеня 1964 года), *Гарнавішча* → *Маркоўскае* (да 1940 года) [4, с. 230]. Усяго 9 адзінак, што складае 7 % ад усіх тапонімаў.

Некаторыя паселішчы маюць адну або некалькі варыянтаў назваў. Напрыклад, *Глушавічы* – *Глушкевічы* – *Глушковічы*, *Картынiчы* – *Каротычы* – *Карценічы* – *Корцянічы* – *Корціневiчы*, *Прыбалавічы* – *Прыбыловічы*, *Тонеж* – *Тонежы* – *Танеж*. Даследчыкі тапанімісты заўсёды цікавіліся этымалогіяй назваў геаграфічных аб'ектаў, аднак існуе вялікая колькасць мясцовых назваў, у якіх захоўваецца наша памяць, наша гісторыя. Гэтыя назвы забываюцца, змяняюць свае марфалагічныя і фанетычныя характарыстыкі, а гэта значыць, што вялікі каштоўны пласт культуры знікае.

Некаторыя айконімы нашага раёна вельмі спецыфічныя. Так, **Грабяні** (*Грэбені, Шляхт 1850 г.*) толькі мн. лік, Р *-нёў, -нямі, -нях*, вёска (у народзе часцей сяло), вядома з 1881 года, спачатку як хутар у Мазырскім павеце Мінскай губерні, а потым засценак *Шляхт* пры пасялковай дарозе.

Узнікненне гэтага паселішча наступнае: прыкладна 160 гадоў таму прыехалі сюды тры вялікія сям'і з-пад Мінска з прозвішчам *Івашкевіч, Некрашэвіч і Казлоўскі*. Згодна з актавай паперай ад 1 ліпеня 1842 года памешчык *Міхаіл Добрынскі* паводле закладнога права на 9 гадоў пасяліў ва ўрочышчы *Стары Фальварак* маёнтак *Стадолічы* іх для земляробства з правам пчалярства і палявання. Яны пасяліліся на асобных хутарах. Каля дарогі па загаду пана была пабудавана карчма, якая належала яўрэю *Лібману*. Была яна патрэбна для таго, каб рабіць прыпынак, праязджаючы са свайго маёнтка ў Славечна. Пазней пан загадаў сем'ям, якія жылі на хутарах, перасяліцца ў адно месца: паселішча атрымала назву *Грэбень*, ад мікратапоніма *грэбень* са значэннем – “невялікае прадаўгаватае ўзвышша, грыўка”, што пацвярджаецца мясцовым ландшафтам. В. Жучкевіч адзначае, што ад апелятыва *грэбень* утвораны наступныя назвы: *Грэбень* (Жыткавіцкі, Пухавіцкі раёны), *Грабянец* (Чэрвенскі раён), *Грабянёва* (Магілёўскі, Аршанскага і інш. раёны), *Грабёнка* (Чэрвенскі раён). [5, с. 84] Хутар *Шляхт* узнік ад таго, што знаходзіўся на шляху пры дарозе на Украіну. Ёсць яшчэ меркаванне, што гэты тапонім роднасны назве *шляхта* – сацыяльная група

насельніцтва. На нашу думку, гэта больш верагодна, бо жыхары вёскі называлі сябе дваранамі і ганарліва ставіліся да суседзяў [6, с. 133].

Зараз гэта вёска ў Стадоліцкім сельскім савеце, размешчана за 21 км на паўднёвы ўсход ад раённага цэнтры і за 60 км ад чыгуначнай станцыі Ельск. Насельніцтва складае каля 205 жыхароў (паводле звестак сельсавета на 2017 год). У яе наваколлі выяўлены археалагічныя помнікі. На заходняй ускраіне, насупраць вясковага могілак ва ўрочышчы *Струбачы* знаходзілася 7 курганоў [7, с. 45]. У час Вялікай Айчыннай вайны нямецка-фашысцкія захопнікі спалілі ўсю вёску. У цэнтры яе знаходзіцца помнік на ўшанаванне памяці 143 жыхароў. Найбольш распаўсюджанымі прозвішчамі з'яўляюцца *Івашкевіч, Некрашэвіч*. [7, с. 364]. Жыхароў называюць *грабянюкамі*, мужчыну – *грабянюк*, жанчыну – *грабянючка* [1, с. 210].

Такім чынам, аналіз паказаў, што найбольшая колькасць айконімаў утворана ад апелятываў-назваў мясцовага рэльефу, прыкладна 18 %. Тапонімы гэтай групы часцей назоўнікі множнага ліку. Паводле лексічнага складу ўтваральных асноў айконімы раёна дзеляцца на некалькі семантычных груп: а) айконімы, утвораныя ад апелятываў, што адлюстроўваюць месца размяшчэння паселішча ў адносінах да якога-небудзь іншага аб'екта; б) айконімы, утвораныя ад апелятываў, што адлюстроўваюць асаблівасці рэльефу; в) айконімы, утвораныя ад апелятываў, што адлюстроўваюць характар глебы; г) айконімы, утвораныя ад апелятываў, што адлюстроўваюць формы зямельных надзелаў. Найбольшая частка камонімаў (каля 11 %) утворана суфіксальным спосабам пры дапамозе тапафарманта *-ічы*: *Буйнавічы, Глушкавічы, Данілевічы, Картынчы, Мілашэвічы, Сіманчы, Прыбалавічы, Стадолічы*, 4 % складае прэфіксальны спосаб па мадэлі (прэфікс *за-* + аснова апелятыва + канчатак): *Заброддзе, Замошша, Заполле* і іншыя. Значны пласт айканіміі складаюць камонімы, якія знікаюць у выніку самых розных сацыяльных працэсаў (7 %), напрыклад, *Асмаленік, Злодзін, Засунне, Каросцін, Стары Фальварак, Берасцяны Завод, Радзілавічы (Радзівілавічы)*.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Багамольнікова, Н. А. Айканімія Гомельшчыны: Слоўнік \ Н. А. Багамольнікова, А. А. Станкевіч, Навук. рэд. В. П. Лемцогова. – Гомель: УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2003. – 392 с.
- 2 Беларусь: Энцыкл. даведнік / Беларус. Энцыкл.; Рэд. калегія: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш.; Маст. М. В. Драко, А. М. Хількевіч. Мн.: БелЭн, 1995. – 800 с.: іл.
- 3 Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: навуковы зборнік да 60-годдзя П. А. Міхайлава \ рэд.кал.: А. В. Барысевіч, Д. В. Дзятко, Н. П. Лобань [і інш.]: адк. рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск: Права і эканоміка, 2010. – 298 с.
- 4 Памяць: Гіст.-дакум.хроніка Лельчыцкага раёна. – Мінск: “Паліграффармленне”, 2002. – 606 с.: іл.
- 5 Хроніка Убарцкага Палесся / Аўтар-уклад А. І. Атнагулаў; Навук. рэд. В. Л. Насевіч. – Мн.: Тэхналогія, 2001. – 496 с.: іл.
- 6 Жучкевіч, В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В. А. Жучкевіч. – Мінск: Изд. БГУ, 1974. – 448 с.
- 7 Шур, В. В. Уласнае імя ў сацыюме і мастацкім тэксте: манаграфія \ В. В. Шур. – Мінск: Інстытут радыялогіі, 2015. – 300 с.

В. В. Шур

МАЛАЯ РАДЗІМА Ў ТВОРЧАСЦІ ІВАНА МЕЛЕЖА

У артыкуле на фактычным матэрыяле з анамастыкону твораў класіка беларускай літаратуры Івана Мележа, успамінаў яго сяброў-пісьменнікаў паказана роля малой радзімы ў станаўленні вызначальных, самых адметных асаблівасцей яго мастацкага стылю, станаўленне яго як пісьменніка. Праведзена семантычная класіфікацыя онімаў, вызначана стылістычная роля ўласнага імя ў стварэнні мастацкага вобраза.

Народны пісьменнік Беларусі Іван Мележ нідзе і ніколі не забываў сваё роднае *Палессе*, аблогі яго балотаў і пушчаў, сакавітую зеляніну і разнатраўе шырокіх прыпяцкіх і дняпроўскіх лугоў, багацце рачулак і азярын, раздолле ўрадлівых палёў і духмяных садоў... Самымі дарагімі і незабыўнымі былі ў яго ўспаміны пра сваю радню, самабытных, непасрэдных і шчырых землякоў-палешукоў, непаўторныя *Глінішчы*, *Мазыр*, *Хойнікі*, *Курані*. “З радасцю і бодем пад’язджаю я кожны раз к родным сваім мясцінам, – пісаў пісьменнік у сваёй біяграфіі – *Ад Гомеля ці ад Мазыра – гледзячы на тым, з якога боку ідзе дарога к роднаму кутку, – пачынаюцца гарады, станцыі, вёскі, на якія не магу ўжо глядзець без хвалявання. Рэчыца, Васілевічы, Мазыр – для мяне не проста назвы паселішчаў, а як бы жывыя істоты, таварышы маладосці... Чым бліжэй вядзе дарога к Глінішчам, тым бліжэйшыя, даражэйшыя таварышы выходзяць насустрач – Юравічы і Хойнікі, Брагін, Княжыца і Тунеўчына. І нарэшце – родныя Глінішчы, дзе ўжо выходзяць насустрач такія таварышы, якія не названы на самых дасканалых картах, але якія моцна, на ўсё жыццё праявіліся ў сэрцы. Луцішчы, Тур’я, Канпельскае, Казекава, Перавельскі круг, Паўлаў круг, беразняк, балота, выганы. Гайкі гэтыя даўно сцёрты з зямлі так, што і ннёў не асталося, у рацэ вады на костачкі, “кругі” многія высахлі нашчэнт – і ўсё ж яны живуць успамінам у сэрцы, шчыплівай, непатрэбнай тугой страты” [2].*

Расійскі акадэмік Дз. С. Ліхачоў таксама гаварыў, што, калі чалавек не любіць хаця б зрэдку праглядваць старыя фотаздымкі сваіх бацькоў, не прызнае вартасці памяці аб іх, значыць, ён не любіць іх. Калі ж чалавек не любіць старыя вуліцы, нават даволі старыя і няўтульныя, значыць, у яго няма павагі і любові да свайго горада. Калі чалавек раўнадушны і абыякавы да помнікаў гісторыі сваёй радзімы, ён, як правіла, раўнадушны і да сваёй краіны. На жаль, сярод беларусаў ёсць і такія, хто хутка забывае пра сваю малую і вялікую радзіму, выракаецца роднай мовы, скажае сваё прозвішча, імя. Пра гэта пераканальна пісаў Генадзь Бураўкін: “*Ну што, Беларусь, у цябе за сыны? – / Хто быў паітаром, / Плугаром / Ці падпаскам, / Як толькі праб’еца хоць трохі ў чыны, / Забыць цябе лічыць сваім абавязкам...*”

Творчасць пісьменніка І. Мележа цесна звязана з Мазыром, Мазырскім Палессем. Ён любіў і ніколі не забываў гэты непаўторны куток беларускай зямлі, неаднаразова з задавальненнем прыязджаў туды, будучы ўжо вядомым беларускім літаратарам. У нарысе “*Нашы вандроўкі*” сябра пісьменніка паэт Мікола Аўрамчык успамінаў: “*Кожны раз калі мы пад’язджалі да Калінкавіч, я заўважаў, як раптам святлее ягоны твар. І замест таго, каб з Калінкавічаў ехаць карацейшай дарогай, ён рабіў кругалю. Мінаў наваротку на Хойнікі, за якіх-небудзь шэсць кіламетраў ад яе пераяздаў мост праз раку і міма аўтастанцыі выязджаў на плошчу Леніна ў Мазыры. На ёй, каля школы, у якой калісьці вучылася Вера Харужая, пакідаў машыну і вёў мяне да Прыпяці. Некалькі хвілін стаяў моўчкі, аглядаючы на супрацьлеглым беразе пясчаныя пляжы з кустамі лазы... Потым вёў мяне на Савецкай вуліцы, між старых двухпавярховых дамоў, першыя паверхі*

якіх – з цэглы, а другія – драўляныя, з прыгожай разьбой пад дахам і на вокнах. Заводзіў на крыты рынак і вадзіў паміж сталамі, заваленымі садавіной і гароднінай. Пасля ўзбіраліся на гару. Паказваючы рукою на Мазыр, які адсюль увесь відзён як на далоні, з узгоркамі і ярамі, ён задаволена пытаўся: – Ну, як?!” [2, с. 142]. Названы вельмі дарагія і незабыўныя для І. Мележа назвы.

У творах сапраўдных мастакоў можна лёгка пазнаць прыкметы іх малой радзімы. Дз. Бугаёў на прыкладах з твораў вядомых беларускіх пісьменнікаў пераканальна паказаў, як родны кут мастака слова, яго назвы, пейзажы, вобразы становяцца залатым запасам, які падтрымлівае эмацыйную сілу ўсёй іх творчасці. У прыватнасці, ён адзначаў, што такімі незабыўнымі ўражаннямі на ўсё жыццё для Янкі Купалы былі *Прудзішча, Селішча, Аконы*, для М. Гарэцкага – *Малая Багацькаўка* на Магілёўшчыне, а таксама куляшоўскія *Саматэвічы*, у слуска-капыльскім рэгіёне чорнаўскія *Боркі* і *Цімкавічы*, мележаўскае Палессе з *Глінішчамі* і *Каранёўкай* пад пяром мастака стала *Куранямі*, чыгрынаўскія *Вялікі Бор* у яго раманах атрымаў назву *Верамейкі* і г.д. Для творчасці Я. Коласа найярчэйшым прыкладам таго, з якімі любасцю і замілаваннем услаўляецца родны кут, назвы родных мясцін, найперш з’яўляецца яго ўнікальная ў сусветнай літаратуры паэма «Новая зямля» з яе незабыўным для кожнага беларуса запевам [4, с. 13]. А гідронім *Нёман* у яго творах выконвае не толькі ідэнтыфікуючую функцыю – называе адну з вялікіх рэк Беларусі, на берагах якой прайшлі дзіцячыя і юнацкія гады класіка нашай літаратуры, – гэта і назва-сімвал, неад’емная частка не толькі прыроднай, а і духоўнай рэальнасці роднага краю, Бацькаўшчыны.

У мазырскай абласной газеце “*Большавік Палесся*” былі апублікаваны першыя мастацкія творы Івана Мележа, пераважна вершы, якія камсамольскі работнік і пачатковец-літаратар дасылаў у рэдакцыю, не забываў ён наведваць і мясцовае літаратурнае аб’яднанне пры газеце, прыязджаючы на семінары і пасяджэнні з Хойнікаў. Дарэчы, у гэтай абласной газеце ў якасці карэспандэнта пачынаў свой шлях у вялікую літаратуру ў першыя пасляваенныя гады і *Іван Навуменка* – зямляк і сябра Івана Мележа, будучы народны пісьменнік. У пасляваенныя гады ў абласным Мазыры І. Мележ неаднаразова наведваў свайго школьнага сябра *Пятра Чарняка*, які пэўны час працаваў сакратаром Мазырскага райкома партыі. Між іншым, П. Чарняк ва ўспамінах адзначаў, што пісаць вершы І. Мележ пачынаў яшчэ раней у *Алексіцкай* сямігодцы, а потым друкаваўся ў Хойніцкай раённай газеце “*Ленінскі сцяг*”. Успамінаў, што Іван будучы скалечаным на вайне і жывучы ў Бугуруслане, шукаў праз ліставанне ўсюды параскіданых вайной беларусаў-землякоў і знаходзіў многіх, у тым ліку і такіх, якія сталі яго літаратурнымі персанажамі – прататыпамі яго “Палескай хронікі”, напрыклад, першых сваіх настаўнікаў – *Параскеву Андрэеўну* і *Паліну Іванаўну*. У Мазыры ёсць вуліца *Івана Мележа*, яго імя носіць *Мазырскі драматычны тэатр*, які неаднаразова наведваў пісьменнік. Пры яго ўдзеле і цесных творчых кантактах з таленавітым рэжысёрам Міхаілам Коласам, “*самародкам з лельчыцкіх загонаў*”, паэтэскай Галінай Дашкевіч (Клімовіч), іншымі здольнымі і вельмі самабытнымі артыстамі, як сведчаць успаміны гэтых творчых асоб, былі ажыццёўлены на мазырскай сцэне выдатныя пастаноўкі драматычных твораў з рэпертуару Янкі Купалы, Кандрата Крапівы, Андрэя Макаёнка, Георгія Марчука і, безумоўна, Івана Мележа. У выніку калектыў тэатра дасягнуў сапраўднага майстэрства і высокага прафесіяналізму: неаднаразова станавіўся лаўрэатам Усесаюзных конкурсаў самадзейных тэатраў, нават выступаў у Маскве ў Крамлёўскім палацы і за сцэнічнае майстэрства быў удастоены 7 залатых медалёў, а таксама стаў лаўрэатам 1-га і 2-га Усесаюзных фестываляў тэатральнага мастацтва. Пасля такіх ашаламляльных поспехаў Мазырскі народны тэатр набыў статус прафесійнага і стаў асноўным культурным асяродкам на Мазырскім Палессі і з гонарам носіць у наш час імя знакамітага земляка. Галіна Дашкевіч у вершы “*Іван Мележ у Мазыры*” пранікнёна адзначала: “*Ён выйшаў на сцэну – зямляк-паляшук,*

/ У зале раптоўна заціхлі, / Далоні вялікіх натруджаных рук, / Як крылы, стамлёна павіслі. / Не ведаў, што словы яго ў мазыран / Душу ўскалыхнуць назаўсёды, / Гарачыя вочы Гануль і Мар'ян / Засвецяцца шчырасцю, згодай, / Успыхнуць святлом незгасальным сваім, / Запаляць світанне над полем.../ Шчаслівы – не зведаў чарнобыльскі дым, / Зайшоўся б, каб зведаў, ад болю” [Г. Дашкевіч. “Верасніца”, с. 66].

Сяргей Грахоўскі пісаў: “Цяпер ёсць вуліцы і школы яго імя, плыве па беларускіх рэках параход “Іван Мележ”, а вось прагал у літаратуры, у нашай памяці і ў нашых сэрцах нічым не запоўніш. Ніхто не піша так, як мог напісаць толькі ён, ніхто не скажа таго, што мог сказаць Іван Паўлавіч” [2, с. 105]. Сваім жыццём, усёй сваёй творчасцю вельмі пераканальна адказаў на гэта пытанне народны пісьменнік Беларусі Іван Паўлавіч Мележ. Яшчэ раней гэта сцвяржаў Якуб Колас, пачынаючы сваю класічную паэму “Новая зямля”: “Мой родны кут, як ты мне мілы! ...”, а таксама “Мне Загібелька лепш Парыжа”.

Гэтыя словы як найлепш адпавядаюць галоўнай патрыятычнай задачы на 2018 год, пастаўленай урадам Рэспублікі Беларусь, якой мы павінны кіравацца адказаўшы на пытанне: “Якая роля малой радзімы ў жыцці кожнага з нас?” Вельмі правільна, што 2018 год афіцыйна быў аб’яўлены годам малой радзімы!

У шэрагу выпадкаў некаторыя з названых онімаў з твораў Івана Мележа, што вядомы ў народзе і мастацкай літаратуры, напрыклад, *Юравічы, Мазыр, Хойнікі, Глінішчы, Васілевічы* ўтвараюць у носьбітаў мовы, чытачоў не толькі анамастычныя, але і вобразныя (мастацкія), а часам і энцыклапедычныя асацыяцыі. Гэты пісьменнік заўсёды быў з’яднаны, неразлучны са сваёй малой радзімай. У сваёй мнагаграннай творчасці ён, мабыць, самы першы з пісьменнікаў разам са сваім знакамітым земляком Чаславам Пяткевічам, аўтарам унікальнай кнігі “*Рэчыцкае Палессе*”, як правільна заўважалі Барыс Сачанка і Уладзімір Васілевіч, энцыклапедычна поўна і падрабязна стварылі *сагу пра Палессе*, “мастацкі шэдэўр пра балотны край, пра сваю малую радзіму – “*Палескую хроніку*”. У аўтарскім прысвячэнні да першага рамана “*Людзі на балоце*” – “*бацьку, маці, бацькоўскай зямлі*” – падкрэслена непарыўная сувязь пісьменніка з зямлёй сваіх бацькоў, з Беларуссю і яе народам. У творы ж праз мастацкае адлюстраванне *малой радзімы* перайначана, перастворана многае з таго, што некалі было перажыта пісьменнікам, што наvek замацавалася “*памяццю яго сэрца яшчэ ў дзяцінстве*” [1, с. 74].

Краіна асноўных персанажаў Івана Мележа – *Хойніцкае Палессе*, ва ўсякім выпадку, як лічыць пісьменнік, акадэмік і яго зямляк Іван Навуменка, – тая лакальная яго частка, што знаходзіцца ў межах цяперашніх Хойніцкага і Калінкавіцкага раёнаў. У яго палескіх раманах даволі дакладна захавана “геаграфія” яго родных мясцін, прычым назвы некаторых паселішчаў пададзены без змен. Гэта айконімы *Глінішчы, Ламачы, Мазыр, Тульгавічы, Юравічы*, другія крыху перайначаны – *Курані, Алешнікі, Хвойнае...* Да гэтай думкі ў нашым кантэксце можна дадаць, што выбіраючы тапонімы для стварэння адпаведнага каларыту, уласцівага для Усходняга Палесся трыццатых гадоў ХХ ст., пісьменнік трапна падбіраў у неабходных выпадках і адпаведныя анамастычныя адзінкі, якія нярэдка адным словам – тапонімам, а дакладней, яго апелятывам стваралі праўдападобнае ўяўленне ў чытача пра ландшафт, аб’ект, мясцовасць, што апісаны ў яго раманах. Параўн.: *курэнь* – буда з галля, саломы ці тонкага бярвення для часовага жылля, шалаш; *алешнік* – альховы лес, зараснік альхавых кустоў; *хвойнік* – хваёвы лес і г. д. *Курэнь, алешнік, хвойнік, бярэзнік, лязняк* – тыповыя ландшафтныя кампаненты палескіх лясных і балотных абшараў, гэтыя апелятывы – агульныя назоўнікі ўваходзяць у актыўны слоўнік мовы жыхароў Палесся. У сваёй біяграфіі І. Мележ пісаў: “*Я тут нарадзіўся, тут непаседлівым хлапчуком шынарыў у балотных зарасніках, непраходных, як джунглі. Тут дакранаўся да загадкавага свету балот, ён уразіў маё прывіднае дзіцячае ўяўленне. Зараснікі гэтыя, балоты, край гэты назаўсёды ўлюблі мяне ў характэрнае прыроды, характэрнае жыцця*” [5, с. 309]. Такім чынам, падзеі, уражанні, факты, рэаліі з асабістага жыцця пісьменніка, атрымаўшы ўсебаковае асэнсаванне

і адпаведную тэкставую інтэрпрэтацыю, знаходзяць мастацкае адлюстраванне і на старонках яго твораў, а онімы з яго твораў кваліфікуюцца і ўспрымаюцца як выразныя стылёва і семантычна маркіраваныя кампаненты, якія яднаюць агульную анамастычную прастору, удзельнічаюць у пабудове і развіцці літаратурнай кампазіцыі.

Пімен Панчанка ў нарысе “*Сын Палесся*” вельмі высока, узнёсла, з захапленнем напісаў пра гэты край, яго прыроднае багацце, пра яго самага знакамітага пісьменніка Івана Мележа з *Глінішчаў*, што ў Хойніцкім раёне, з якім яго аб’ядноўвалі даўнія сяброўскія адносіны не толькі па сумеснай працы, а і асабістая павага за ўнікальны талент, адметную палескую дабрыву і мудрасць. Пасля паездкі на верталёце напярэдадні залатога юбілею ў 1971 г. на радзіму Івана Мележа (разам з П. Машэравым, Ц. Кісялёвым, М. Танкам, А. Макаёнкам, І. Шамякіным) паэт напісаў наступныя класічныя радкі, азаглавіўшы іх ёмкай перыфразай “*Зямля бацькоў*”, у якіх кожны беларус праз дакладна вывераныя мастацкія метафары, параўнанні, алюзіі пазнае не толькі мележаўскае Палессе з твораў класіка, а і сваю малую радзіму: *А на Палессі ўсё надробна: / Цяжкая спадчына вякоў, / Цяжкія рукі хлебарабаў, / Цяжкія сны палешукоў. / Якую трэба мець адважнасць / І сэрца сынава, каб так / Любіць палескі край туманны / І маці бедны андарак / Пад навалнічны подых рэзкі / Я пад буслянкаю стаю / І ў ціхай вёсачцы палескай / Сябе малага пазнаю. / Зямля бацькоўская, святая, / Так, гэта мы. Увесь народ... / Мне ў сэрца бусел залятае / З трывожных прыпяцкіх балот.* (Польмя. – 1992. – № 2. – С. 194).

Агульначалавечае, нацыянальнае, рэгіянальнае ў раманах пра Палессе прысутнічае на кожнай старонцы яго “Хронікі” ў самым арганічным, высокім адзінстве. Як адзначаў Алесь Адамовіч, Мележ палемічна абвяргаў у сваіх раманах абразлівы, хоць і ўзаконены традыцый, погляд на палешука, як на істоту з нейкага гістарычнага запаведніка. На яе, гэтую істоту глядзяць спачувальна быццам, але ўсё ж зверху [2, с. 7]. Безумоўна, што любіць, не забываць, шанаваць, ганарыцца малой радзімай, г. зн. быць патрыётам. Важна, каб кожны з нас зрабіў нешта істотнае для сваёй малой і вялікай радзімы, памножыў матэрыяльныя і духоўныя набыткі сваіх землякоў.

Гаворачы пра малую радзіму гэтага класіка, важна адзначыць, што сярод значнай плеяды беларускіх пісьменнікаў – ураджэнцаў Усходняга Палесся – выразна выдзяляюцца “тры Іваны” – Іван Паўлавіч Мележ, Іван Пятровіч Шамякін, Іван Якаўлевіч Навуменка – народныя пісьменнікі Беларусі, удастоеныя самых высокіх дзяржаўных узнагарод, усенародна прызнаныя класікі беларускай літаратуры, чый шматгранны талент мастакоў слова засведчаны ў разнастайных класічных творах, вядомых не толькі ў Беларусі, а і далёка за яе межамі. На долю гэтых пісьменнікаў, адданых сыноў Палесся, іх пакалення, выпалі самыя вялікія выпрабаванні лёсаў. Іх несумненны і ўнікальны талент ураджэнцаў некалі забітага і адсталага Палесся, “*края лясоў і балот*”, гартавалі і выпрабавалі на трываласць надзвычай трагічныя і гераічныя падзеі ХХ ст. – станаўленне дзяржавы Беларусь – маладой рэспублікі Саветаў, супярэчлівая калектывізацыя ў 30-я гады, небывалыя па трагізму і гераізму гады Вялікай Айчыннай вайны, росквіт і заняпад ідэі і планаў пабудовы сацыялізму і камунізму на адной шостаі частцы планеты, вяртанне са шматлікімі праблемамі да сваіх спрадвечных вытокаў у дзяржаўным будаўніцтве, станаўленне нацыянальнай ідэі і інш. Усё гэта прайшло праз лёсы гэтых пісьменнікаў і персанажаў іх твораў.

Адметнасць і непаўторнасць на фоне іншых беларускіх пісьменнікаў выявілася нават па іх імёнах. Яны засталіся тымі *Іванамі*, беларусамі-палешукамі, якія заўсёды помнілі сваё радство – ганарыліся сваёй малой радзімай, шанавалі, паважалі сваіх непасрэдных, адкрытых, шчырых землякоў. Яны паламалі ўсталяваную традыцыю, створаную беларускай нацыянальнай інтэлегенцыяй канца ХІХ – пачатку ХХ ст., калі яе прадстаўнікі, ідучы за модай, ламаючы канфесійныя традыцыі, выбіралі сабе псеўданім. І тады *Іван* традыцыйна станавіўся *Янкам*, *Янам*: Іван Неслухоўскі → *Янка*

Лучына, Іван Луцэвіч → Янка Купала, Іван Фёдараў → Янка Маўр і г.д. Стаўшы знакамітымі пісьменнікамі, яны не сталі Янамі, Янкамі. Такім кансерватызмам, на наш погляд, яны (Іван Мележ, Іван Шамякін, Іван Навуменка) выразна падкрэслівалі цесную сувязь са сваёй “малой радзімай” – Усходнім Палессем, дзе імя *Іван* сярод палешукоў самае тыповае, самае частае, а імёны *Янка*, *Ян* – рэдкія.

Сімвалічны сэнс гэтага імя яшчэ больш актуалізаваўся пасля вялікай Перамогі ў 1945 г., бо іменна Іваны – г.зн. беларусы, рускія, украінцы ўнеслі самы значны ўклад у Вялікую Айчынную вайну, гэта імя ў беларускай літаратуры больш за іншыя перадае нацыянальна-культуралагічны фон, а ўсе “*Тры Іваны*” дастойна прадстаўлялі свой народ у адказны для ўсяго чалавецтва перыяд. Двое з Іванаў – *Іван Шамякін* і *Іван Навуменка* – завяршалі Вялікую Айчынную вайну ў Германіі – краіне, адкуль вайна пачыналася. *Іван Мележ*, будучы цяжка параненым у самы складаны перыяд вайны, сустрэў Перамогу студэнтам БДУ, пачынаючым таленавітым пісьменнікам. Магчыма, што гэтыя мастакі слова бралі пад увагу і тое, што ў вялікай сусветнай літаратуры, культуры былі вельмі вядомыя *Іван Вазаў*, *Іван Тургенеў*, *Іван Бунін*, *Іван Айвазоўскі* і інш.

Лёс распарадзіўся так, што гэтыя *тры Іваны*, прайшоўшы жорсткія выпрабаванні самай жаклівай і бязлітаснай вайны, выжылі, перамаглі, не сталі бязроднымі, а, наадварот – знакамітымі і творча ўзбагацілі і прадоўжылі добрыя справы вялікай кагорты паэтаў, празаікаў, чый лёс аказаўся трагічным. Многія з таленавітых і маладых пісьменнікаў шматпакутнай Беларусі засталіся назаўсёды ў адзіночных, а часцей у брацкіх магілах, параскіданых на бяскрайніх прасторах Еўропы: у Сталінградзе Волга забрала цяжка параненага *Алеся Жаўрука*, афіцэра легендарнай 62-й арміі; ва Усходняй Прусіі аўтаматная чарга скасіла *Аляксея Коршака*; пад Берлінам фаўст-патрон трапіў у ачопнага запявалу *Міколу Сурначова*; у гарах Славакіі загінуў дэсантнік *Змітрок Астапенка*, аўтар выдатнай ваеннай паэмы “*Эдэм*”. Гэта пра іх і мільёны іншых *маладых Іванаў*, што загінулі ў лясах, балотах, сярод жытнёвых палёў напісаў такія кранальныя радкі малады паэт *Мікола Сурначоў*: “*Ніколі не ехаць / хлапцу маладому / Да блізкага гаю, / Да роднага дому. / Над ім асыпаюцца / Слуцкія краскі, / Абсмалены колас / Схіліўся да каскі. / Ляжыць ён, як віцязь, / У стоптаным жыцце, / Маці спаткаеце – / Ёй не кажыце...*”.

Традыцыі Івана Мележа ў апісанні малой радзімы творча прадаўжалі і прадаўжаюць іншыя пісьменнікі, ураджэнцы Палесся, не толькі яго сучаснікі і сябры І. Шамякін, І. Навуменка, а і маладзейшыя – У. Ліпскі, У. Верамейчык, В. Казько, А. Бароўскі, А. Федарэнка, У. Лякін, В. Ярац, Г. Дашкевіч і інш.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Куляшоў, Ф. Іван Мележ. Літаратурная біяграфія / Ф. Куляшоў // Мінск: Маст. літаратура, 1968. – С. 74–180.
- 2 Успаміны пра Івана Мележа [склад. Л. Я. Пятрова-Мележ]. – Мн. : Маст. літ., 1982. – 415 с.
- 3 Пяткевіч, Часлаў. Рэчыцкае Палессе / Часлаў Пяткевіч; уклад., прадм. У. Васілевіча. – Мінск: Белрускі кнігазбор, 2004. – 627 с.
- 4 Бугаёў, Дз. А я яму ўдзячны / Дз. Бугаёў // Літ. і мастацтва. – 2002. – 22 лістап. – С. 13
- 5 Мележ, І. Трохі загадак і думак / І. Мележ // Пяцьдзясят чатыры дарогі. – Мінск: маст. літ., 1963. – С. 387–391.

О. В. Юсікова

АРХАЇЧНА ЛЕКСИКА У ПЕРЕХІДНІЙ БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ГОВІРЦІ СЕЛА ХОРОБИЧІ ГОРОДНЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анализ архаичной лексики диалектной системы в настоящее время остается актуальной проблемой украинской и общей славянской диалектологии. Целью нашего исследования является изучение отдельных вопросов функционирования архаичных единиц лексической системы говора села Хоробичи Городнянского района Черниговской области. Исследование лексического уровня говора с. Хоробичи показало, что тенденции лексических и семантических изменений прослеживаем не только на уровне инвентаря лексических средств, а и на уровне их функционально-семантического наполнения. Каждое из рассматриваемых явлений имеет проекцию на широкое диалектное пространство и свидетельствует о типологии лексической системы рассматриваемого говора как единицы Восточнополюсского региона в целом.

Говірка села Хоробичі Городнянського району Чернігівської області є архаїчною діалектною системою українсько-білоруської зони перехідності. Населений пункт найперше згаданий у літописі під 1153 роком. Поблизу Хоробичів, як і біля багатьох інших населених пунктів Чернігівської області, виявлене староруське городище, що свідчить як про древність самого населеного пункту, так і про архаїчність мовних особливостей говірки. Аналіз національного складу населення Хоробичів, як засвідчують дослідження О.Б. Курило [5, с. 1 – 3], дає можливість констатувати, що у селі у 20-х роках минулого століття проживали крім українців переселенці з Росії і Білорусії, що є типовим явищем для Чернігівщини.

Показовою є думка Л. Коць-Григорчук про те, що говори – це “виявлена в мовному просторі діяхронія мови” [4, с. 19, 27]. Питання діалектної системи як цілості, з огляду на опрацювання його у міжнародному контексті, розглядалося П.Ю. Гриценком [3, с. 102 – 107]. К.Д. Глуховцева вперше в українській діалектології показала необхідність розгляду лексичних явищ у їх динаміці [2, с. 29]. Т.В. Назарова зосередила свою увагу на вагомості дослідження проблеми діалектної системи перехідної українсько-білоруської зони [7, с. 20].

Метою нашого дослідження є аналіз функціонування архаїчних одиниць лексичної системи говірки села Хоробичі Городнянського району Чернігівської області. До аналізу залучені матеріали Атласу української мови [1, карта № 9] і аудіозаписи сучасного експедиційного обстеження говірки.

У статті ставимо завдання простежити перехід архаїчної лексики до пасиву, втрату певних компонентів семантичного поля архаїчних лексем у зв'язку зі зникненням побутових реалій. Ці тенденції охопили значний шар побутової лексики, що безперечно пов'язано з історичним розвитком села і змінами у побуті мешканців, їх світосприйнятті.

У діалектній системі с. Хоробичі спостерігаємо стабільне функціонування пласту архаїчної поліської лексики, зокрема тематичної групи ‘назв одягу’. Наприклад, однокоренева назва *кажушка* ‘короткий чоловічий кожух’ нині у говірці функціонує поряд з лексемою *кажу́х*. Слід зазначити, що синонімічного паралелізму між лексемами *кажу́х* і давньою назвою *кажушка* не було. Іншу назву верхнього теплового одягу *ч'ем'єрка* пам'ятав лише один з найстарших інформаторів. Витіснення лексеми

чем'єрка нині з активної лексики є наслідком втрати самої реалії, що вживалась на позначення не звичайного кожуха, а довгої одежини з овечої шкіри з так званими 'вусами' – складками ззаду, що згортались до середини. Була втрачена і лексема *пац'агáнка* 'чоловічий кожух, покритий матерією'; *св'íta* 'верхня одежа з домотканого сукна', *чiкмéн* 'свита'. З деякими побутовими реаліями зникли з активного вжитку і відповідні назви: *учку́р* 'шнурок для підтримки штанів', *ко́сн'і* 'плетене взуття'; *пастали́* 'взуття, плетене з мотузок'. Найстарша жителька с. Хоробичі згадала таку забуту вже лексему як *м'єрка* – назву дерев'яної коробки, яку використовували у господарстві, яка нині вже відсутня в активному вжитку. Інші приклади: *лат'áнка* 'вив'язане з латок рядно'; *тра́нк'і* 'самопрядені нитки', *хло́пчик* 'пристрій для мотання ниток з клубка на цівки'; *запаті́л'н'ік* 'кріплення під косою і ручкою коси', *гумно́* 'місце для обмолоту зерна', *повчéнка* 'прив'язана до коліски мотузка, за допомогою якої гойдають коліску'. Специфічну назву для 'дерев'яного дрюка для підтримки стріхи' згадала лише одна з найстарших інформаторок у фонетичному варіанті *чеп'і́лка*. До пасиву перейшло лише значення, пов'язане зі зниклою реалією, натомість лексема функціонує з більш широкою семантикою: 'дерев'яна палиця, яку використовують у господарстві, зокрема і для підтримки сіна на скирдах'. Назви їжі і кухонного начиння: *мако́тра*, *лоха́н'а* 'миски для їжі', *джи́гур'іца* 'страва на узварі з додаванням пшона'. Лексема *р'я́жка* перебуває нині у пасиві. Семантичних паралелей між лексемами *д'э́жка* і *р'я́жка* не спостерігаємо. *Д'э́жкойу* з давніх часів називають 'високу дерев'яну посудину', а *р'я́жкойу* – 'посудину висотою у півдіжки', різнилися вони і за своїм призначенням: *р'я́жка* мала прив'язану ручку – мотузку, і у ній виносили їсти свиням. Для називання посуду хатнього вжитку характерною є назва *ку́шійн* або *гладі́шка*, але ці назви протягом розглянутого періоду не були синонімами, вони і нині називають різні за формою і розміром посудини. Іншу семантику має і лексема *глі́чик*. Вона позначає посудину, основною відмінністю якої від двох попередніх є така деталь як ручечка: *гл'єч'ік* – *це з ручачкай, б'ару́т' за ручачку*. Різне семантичне наповнення у говірці мають лексеми *кал'і́в'єшн'ік* і *ка́л'і́ва*. Синонімом до лексеми *кал'і́в'єшн'ік* у говірці виступає номен *бул'б'єшн'ік* – ці назви позначають 'ботвиння від картоплі, помідорів чи буряків', а лексема *ка́л'і́ва* функціонує зі значенням 'будь-яке ботвиння', і ця відмінність збережена і нині. Лексема *га́нки* за своїм значенням близька до лексеми *крил'цо́*, ці дві лексеми відмінні у своїй семантиці лише за однією семою: лексема *крил'цо́* означає 'сходи, над якими є навіс'. Особливістю функціонування лексичної системи говірки є збереження власне говіркових семантичних локалізмів. Так, у мові середнього покоління мешканців села в активному вжитку нині залишилась лексема *ка́довб* у значенні 'великої дубової діжки для яблук'. Лексема *ка́довб* не вживається у говірці села Хоробичах зі значеннями 'бочка без дна, яка встановлюється в криницю замість зруба', 'невелике озеро на болоті чи яма на полі, заповнена водою', що характерно для регіону Полісся. Лексема *ко́зка* функціонує сьогодні у говірці зі значенням 'пір'я цибулі' або 'дівоча коса'; у значенні 'примітивний, без колішні плуг', що характерно для Поліського регіону, лексема не вживається. Лексема *круте́н* функціонує зі значенням 'викручена білизна'. Східнополіська семантика лексеми *кру́тен* 'віхоть для миття посуду' не характерна для говірки. З відмінним значенням вживається у с. Хоробичах і лексема *замі́шка*. *Замі́шкойу* старі люди називають не замочені коноплі, а особливий сорт конопель без насіння, який легше піддавався обробітку.

Нині простежуємо перехід до пасиву не самої назви, а окремих компонентів її семантичного поля, зокрема щодо лексеми *чаку́ха* її значень 'довбня', '¼ літра', відомих старшому поколінню інформаторів. Архаїчні значення лексеми *чаку́ха* 'довбня' і '¼ літра' згадав лише один з найстарших інформаторів, інші казали, що це 'вуличне прізвисько однієї з жительок', що, безперечно, є проявом явища вторинної номінації.

Говірці села Хоробичі властивий і великий пласт лексики, що сьогодні вже є рідковживаною, яка повільно заступається запозиченнями з літературної мови, але все ж стійко зберігається у говірці, наприклад: *кулагá* ‘кваша’, *жерелó* ‘прохід у льох’, *дрок* ‘гедзь’, *вішки* ‘у хліві настил з тичок, жердин, але не дощок’ та ін. Найбільша кількість розглянутих лексем є лексемами, що властиві Середньополіському і Східнополіському регіону в цілому і мають паралелі в інших говорах української і сусідніх білоруської та російської мов. У словнику діалектної лексики П.С. Лисенка [6] зафіксована лексика, властива регіону Полісся загалом і яка, зокрема, була відзначена і у діалектній системі с. Хоробичі протягом розглянутого періоду. Ця лексика мала в межах розглянутої діалектної системи свої семантичні особливості: *абікóнищина* ‘віконниця’, *вічепка* ‘вервечка’, *воздихáт* ‘зітхати’, *гаман’іт* ‘говорити’, *кайстра* ‘торба’, *куз* ‘гуля на голові’, *пікал’ний* ‘уживаний для тіста’, *пла́ст’е* ‘жердини для будівель’, *чугу́нка* ‘стара вузькоколійна залізниця’, *черéдн’іца* ‘довгий батіг з коротким пужалном’ та ін.

Отже, на основі проведеного дослідження можна зробити висновки про те, що вивчення динаміки лексичного рівня окремої діалектної системи слід проводити в контексті розгляду діалектного континууму в цілому. Динаміка говірки як окремої мовної системи може бути досліджена як з точки зору інвентаря мовних засобів, так і їх структурної взаємодії та функціонування. Розгляд динаміки лексичного рівня говірки с. Хоробичі показав, що зрушення простежуємо не лише на рівні інвентаря лексичних засобів, а на рівні їх функціонально-семантичного наповнення. Кожне з розглянутих явищ має проєкцію на ширший діалектний простір і свідчить про типовість лексичної системи розглянутої говірки як одиниці Східнополіського регіону в цілому.

Список використаної літератури

- 1 Атлас української мови у 3-х томах / Т.1: Полісся, Середня Наддніпрянина та суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1984. – 440 с.
- 2 Глуховцева, К.Д. Лінгвістичний атлас назв народного побуту у східнослов’янських говірках / К.Д. Глуховцева. – Луганськ, 2003. – 181 с.
- 3 Гриценко, П.Ю. Простір і час у лінгвістичній географії / П.Ю. Гриценко // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наукова думка, 1994. – С.102–110.
- 4 Коць-Григорчук, Л. М. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Л. М. Коць-Григорчук. – Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Філологічна секція. Мовознавча секція. – Нью-Йорк Львів: Вид-во НТШ, 2002. – 267 с.
- 5 Курило, О.Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробичі давніше Городнянського повіту тепер Сновської округи на Чернігівщині / О.Б. Курило. – К.: З друкарні ВАН, 1924. – 111 с.
- 6 Лисенко, П.С. Словник діалектної лексики середнього і східного полісся / П.С. Лисенко. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 72 с.
- 7 Назарова, Т.В. Інтерферентні ареали як об’єкт дослідження історичної діалектології / Т.В. Назарова // Праці XIII республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 15–28.
- 8 Шевельов, Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. – Видавничий дім “КМ Академія”. – 2002. – 128 с.

НАРОДНЫЯ ЗВЫЧАІ І АБРАДЫ

УДК 82

О. В. Белугина, С. Н. Стародубец

СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ МИФОНИМОВ В МАЛОЙ НЕСКАЗОЧНОЙ ПРОЗЕ БРЯНСКО-ГОМЕЛЬСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ

В статье анализируется фольклорный материал, отражающий особенности мифологической прозы брянско-гомельского пограничья. Исследуются народные представления, связанные с мифологическими персонажами, рассматривается проявление символических значений мифонимов в контексте общероссийской культурной традиции.

Исследование финансируется Российским Гуманитарным Научным Фондом в рамках проекта 2017-2018 гг. «Совместный конкурс РГНФ-БРФФИ». (Номер проекта: № 17-24-01002 а (м); Название проекта: «Мифологические рассказы брянско-гомельского пограничья: этнолингвистическое лексикографическое исследование»).

Реконструкция древнеславянской культуры невозможна без учёта локальных традиций, в том числе и традиций, связанных с бытованием сказочной прозы в отдельно взятых славянских регионах. В этой связи мифологические рассказы, фиксируемые на территории брянско-гомельского пограничья, являясь фактом народной художественной словесности, основанной на достоверности, представляют собой лингвокультурный феномен, характеризующийся наличием наиболее яркой национально-культурной специфики архаического характера и высокой степенью символизма, сохранившегося в условиях исторического и современного межкультурного взаимодействия. Символическое значение мифологических персонажей наиболее ярко проецирует смысл того или иного явления нематериального мира в предметную форму и проявляется как в самих демонических образах, так и в основных мотивах быличек и бывальщин.

В сказочной прозе брянско-гомельского пограничья в рамках мифонимов фиксируется символизация таких понятий, как: *потусторонний мир, смерть, беда, опасность, вред, разрушение, граница, переход, оберег, сверхспособности, сакральность, помощь* и др. Необходимо отметить, что наличие таких внутренних оттенков семантики характерно и для общероссийской, и для белорусской культурных традиций и обусловлено самой внутренней спецификой такого фольклорного жанра как рассказы о сверхъестественном. Подобные устные народные повествования непосредственно связаны с мифологическим сознанием народа, а главная функция заключается в практическом информировании слушателей, передаче им бытовых, космогонических либо религиозных сведений.

При характеристике символического значения мифонимов малой сказочной прозы брянско-гомельского пограничья в данной работе мы использовали классификацию персонажного состава народной демонологии, базирующийся

на оппозиции «человек – нечеловек/демон», разработанную Л.Н. Виноградской. В первой её части (то есть среди мифологических персонажей, близких к понятию «человек») выделяются следующие группы: «1) мифологические образы людей, имеющих (временно или постоянно) некие сверхъестественные способности (например, люди, обладающие "урочливым" взглядом; умеющие гадать, ворожить, лечить, обезвреживать порчу; люди, владеющие секретами мастерства; то есть это так называемые знающие – пастухи, плотники, гончары, кузнецы, мельники, коновалы, музыканты и т.п.); 2) <...> образы людей, ставших жертвами воздействия нечистой силы (бесноватые, одержимые, кликуши, юродивые). <...> 3) люди, на время похищенные нечистой силой, подчиненные ею, или превращенные в животных (подменыши, проклятые дети, невидимые, оборотни, вовкулаки и т.п.). <...> 4) образы людей-"двоедушников", обладающих, по народным представлениям, второй, "демонической" душой (например, персонажи карпатской мифологии: змора, босорканя, планетник, чернокнижник), а также те, кто 5) сознательно вступил в связь с нечистой силой и, благодаря этому приобрел явные демонические свойства (ведьмы, колдуны, знахари, волшебники, чародеи и т.п.). <...> 6) души умерших родственников (вспоминаемых еще по их конкретным именам) или праведных родителей-предков, которые посещают свои земные дома в особые поминальные дни. <...> 7) вредоносные "заложные" покойники (самоубийцы, умершие колдуны и ведьмы, "ходячие" покойники, разного рода призраки и приведения). 8) Следующую группу образуют персонажи (обладающие вполне определенными демонологическими признаками), генезис которых, по народным представлениям, отчетливо связывается с категорией душ умерших людей (вампир, домовый, русалка, умершие некрещенные дети и др.)» [2, URL].

Рассмотрим символизм персонажей шестой и третьей из представленных выше групп.

Так, символика быличек и бывальщин о «душах умерших родственников» (мертвецах/мертвяках/покойниках /покойных/померших) совмещает в себе языческие и христианские элементы, отражающие как магическое мышление древних славян, так новое религиозное понимание загробной жизни: *«Как тебе сказать...в основном он [*покойник] живёт девять дней, на девятом дне у него тело подымается. Это ещё в Святом Писании написано. Вот, когда Лёня умер, у меня день рождения был. Я никогда в это не верила, а тут снится мне. Я сама вижу, как я поднимаюсь утром уже, а он стоит передо мной, берёт за плечи и подносит палец к губам: «Чиши». Я не испугалась ничего. Мне довелось всю родню хоронить и большие никто не снился»* (Записано от: Пупышевой Валентины Ивановны, 1949 г. р., д. Еловка, Злынковский район, Брянская область, РФ).

В первую очередь, на описываемой территории данный мифоним является, что естественно, ярчайшим олицетворением символики смерти и связанным с ней символическим значением перехода. При чем время пребывания на границе «этого» и «того» света, то есть период непосредственной связи с миром живых и способности подавать окружающим своеобразные «знаки», наделённые, как правило, устрашающей символикой, соответствует библейским сорока дням: *«Ну что...в течение трёх дней происходит с покойником, душа уже отделилась от тела, и душа летает, тело уже всё, тело уже ушло в сырую землю, а душа человеческая летает, и показывает хорошие места, плохие места. Душа ещё не определилась, она мается, нельзя ходить нам на кладбище, потому что душа <...> отрывается от тела, она летит на кладбище <...>. Ну, в общем тяжело в первые три дня, душе очень тяжело, очень <...> До сорока дней душа его [*покойника] дома, он ещё находится дома. И поэтому он ходит по квартире, видеть мы его не видим, но шаги мы его слышим. [А что нужно сделать, чтобы покойный оставил дом?] Сорок дней душу отправят, всё, душа уйдёт на упоение. И никто не будет ни ходить, ни волновать, ничего»* (Записано от:

Беспаловой Веры Сергеевны, 1959 г. р., с. Новое Место, Новозыбковский район, Брянская область, РФ).

Большинство зафиксированных нами нарративов о покойниках связаны с описанием «случаев», произошедших именно в этот период. То есть касаются, по определению данному Л.Н. Виноградовой, «относительно безвредных душ умерших родственников, навещающих свои дома <...> которые «ходят» в положенное (специально предназначенное для подобных визитов) время» [1, с. 31]. Это могут быть рассказы об акустических «знаках»: родственники отчетливо слышат шаги, скрип двери, стук в окно и связывают их с «действиями» умершего человека. Встречаются и мифологические рассказы, в которых повествуется о разбивающейся/трескающейся посуде, о «сбрасывании» людей с мест, ранее принадлежавших покойнику: *«А вот недавно случай со мной был: полгода назад умирает моя сестра, ну и другая сестра приехала и говорит: «Поехали туда, там будем ночевать». Мы приехали, а у нас там одна кровать <...>. Я захотела спать, выключила свет и только прилегла, а меня с кровати сбрасывают. Сбрасывают, я чувствовала, что падала с кровати. Это ей [*умершей сестре] не понравилось, что я легла на её кровать.*

А вот другой случай: у старшей сестры муж умирает и она мне говорит: «Ложись со мной спать». Я с краюшку легла на кровать, и вот я как будто не сплю, поднимаюсь, а с меня тянет одеяло огромная крыса. И вот я поднимаюсь, поднимаюсь и кричу только: «Батюшка, батюшка!» И слышу: «Сойди с его места» (Записано от: Вагановой Людмилы Ивановны, 1952 г. р., г. Новозыбков, Брянская область, РФ).

Кроме того, данный мифоним, как правило, символизирует своеобразный «портал» в загробный мир. В гроб покойнику на территории брянско-гомельского пограничья могут класться предметы для другого, ранее умершего человека. Как правило, такие предметы (сапоги, платок, часы и под.), которые забыли в свое время одеть/обуть на другого покойника родственники. Практически повсеместно фиксируются рассказы о снах, в которых умершие обращаются с подобными просьбами к живым: *«Вот у моей бабушки мать была, она умерла, старенькая уже, и бабушка как хотела её похоронить получше, покрасивее, купила ей там новые тапки, ну и такую нарядную одела. А она там приснилась ей во сне и говорит: «Вот что ты, Маруся, меня похоронила, я хожу, я не могу, мне эти тапки жмут, вот там, помрёт Матрёна, ты ей передай, положи ей». [С другим покойником?] Да, через другого. И бабушка говорит: «Вот не прошло три дня, Матрёна эта бегала-бегала и раз – и умерла ни с того ни с сего. И она вот пошла ей передала тапки и всё, она ей после этого перестала снится. А то всё говорила: «Вот тапки мне жмут, тапки» (Записано от: Порядиной Валентины Ивановна, 1949 г. р., д. Еловка, Злынковский район, Брянская область, РФ).*

Символика перехода, портала присутствует и в быличках, посвященных таким ярким персонажам брянско-гомельского пограничья, как доброхожие (невидимые, белые люди или ведуны). Как отмечает белорусский исследователь Г.И. Лопатин, данные демонические существа сочетают черты, свойственные «домовым, полевым, лесовым, а иногда – и русалкам» [3, URL]. При описании данных мифонимов практически все респонденты повествуют о «ходах», местах в поле, на лугу, в саду (обычно под яблонями), о меже на огороде, части проезжей дороги и т.п, которые нельзя никаким образом «осквернять»: не стоить там сорить, испражняться, повреждать и забывать что-либо, желательно вообще туда не ходить: *«Ну, живые, живые [*невидимые]. Но их не видя никто...Кому даются видеть, а кому не даются. Я на огород выхожу – да и боюсь... [А им можно что-то говорить?] Дак нельзя ж. И оправляться на том мести нельзя. На огороде я николи...*

*Да, и что я вам расскажу. Сын мой раз соломы привозил [*на тракторе], мы взяли вскопали межу и грушу эту выкопали <...>. А там куст, даже не взял трактор*

его. Он [*сын] говоря: “Сиди на вазу”. Колёсы етыя, (про них нельзя рассказывать [*про невидимых])...колёсы етыя, как у машины катки [*колёса], и ехали во так мы. Вот стёжка в куст. И меня как что-то берётся...как-то кто-то взял и перевернул назад правой ногой. Из воза. Я кажу: “Миша! Высыпай солому. У меня всё в серёдке поодбивалось” Привезли, вот так посадили, притулили, вызвали скорую – шейка бедра. Два месяцы лежала. <...> Одна у нас шептала от их... Она говоря: “Ой, девочка, сколько ж там бед... Надо хлеб отнести и платок повесить на тый куст”. Дык не я носила, я стояла... я ж ни могла там итить. Дак одна [*женщина, способная вступать в контакт с невидимыми] носила, я в машине сидела, так носила, вешала... И она читала молитву. [А что им не понравилось, что вы хотели что-то разбросать там или что куст затронули?] Нельзя было тую межу вскапывать. [У них там вход был, да?] Да, и ихний дом там (Записано от: Канаевой Варвары Даниловны 1936 г. р., с. Старые Бобовичи, Новозыбковский район, Брянская область, РФ).

Приведенные выше примеры дают возможность утверждать, что былички и бывальщины брянско-гомельского пограничья отражают народные представления о мироустройстве и обладают максимальной степенью символизации. Произведенный анализ семантики ряда мифонимов группы «человек» продемонстрировал наличие в сказочной прозе исследуемого региона уникальных оттенков символического значения, которые, несомненно, в определённой степени является отражением отдельных черт мировоззрения, характерного для восточных славян.

Список использованной литературы и источников

1 Виноградова, Л.Н. Полесская народная демонология на фоне восточнославянских данных / Л.Н. Виноградова // Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы. – М.: «Индрик», 2001. – С. 10 – 49.

2 Виноградова, Л.Н. Славянская народная демонология: Проблемы сравнительного изучения: дис. док. филол. наук: 10.01.09 / Виноградова Людмила Николаевна. – Москва, 2001 – 92 с. [Электронный ресурс]. URL: http://svitk.ru/004_book_book/11b/2454_vinogradova-slavyanskaya_narodnaya_demonologiya.php (Дата обращения 24.03 2018).

3 Лопатин, Г.И. О народной демонологии белорусско-брянского пограничья: доброхожие, невидимые и др. / Г.И. Лопатин. – Ветка, 2012. [Электронный ресурс]. URL: <http://vetka-museum.by/publikatsyi-supratso-nika/146-o-narodnoj-demonologii-belorusko-bryanskogo-pogranichya-dobrokhozhie-nevidimye-i-dr.html>. (Дата обращения 04.04 2018).

УДК 821.161.2.–1.09

В. П. Біляцька

ФОЛЬКЛОРНА ТРАДИЦІЯ Й АВТОРСЬКА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ У ВІРШАХ МИКОЛИ ТЮТЮННИКА

В статті розглянуті історическі романи в стихах «Маруся Богуславка», «Бунтарська галера», «Іван Сирко» Миколая Тютюнника, в яких фольклоризм визначає їх концепцію і є своєобразним естетическим орієнтиром в створенні сюжетів, образів. В романах розширено історическе просторство творінь по порівнянню з зразками героїческого епосу, модифіковано і філософськи обґрунтована нова ідейно-естетическа концепція, зв'язана не тільки з образами Марусі Богуславки, Івана Сирка, Романа Каторжного, но і з історическою суттєвістю.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. став періодом відновлення роману у віршах в українській літературі (Л. Горлач, А. Гудима, І. Козак, Л. Костенко, В. Марсюк, І. Павлюк, М. Тютюнник, А. Шкуліпа тощо), більшість поетичних форм якого адаптувалися в різних контекстах героїчного та гомерівського епосів, середньовічного лицарського роману та інших синтетичних жанрів. Естетичні чинники й передумови виникнення українського роману у віршах вітчизняні дослідники вбачають у фольклорній традиції. Усна народна творчість була й залишається важливим джерелом епічного, вона посилила наративні елементи, активізувала поряд з інформативним виражально-зображальне начало, поглибила тенденцію до композиційного виокремлення жанрів. «Жанрова система, разом з мовою та поетикою, – це ті ознаки, які об'єднують фольклор і літературу, тому що в процесі літературного розвитку вони тісно взаємодіяли» [1, с. 11].

На модифікацію жанрових форм сучасного українського роману у віршах впливають генетичні та типологічні форми, традиція, рівень «культурного знання», що простежується з народного героїчного епосу, який «прагне до відображення бачення колективного, того, що легко запам'ятовується, передається усталеними формулами, символами, за якими відчувається творець-народ» [2, с. 30].

В історичних романах у віршах «Маруся Богуславка» (2007), «Бунтарська галера» (2015), «Іван Сірко» (2016) Миколи Тютюнника, відомого українського поета, прозаїка, журналіста, перекладача, лауреата багатьох літературних вітчизняних та міжнародних премій, відчутна прив'язаність до фольклорної матриці. Народнопоетичні зразки, особливо героїчний епос, визначають концепцію його романів у віршах і є своєрідним естетичним орієнтиром у творенні сюжетів, характерів. Фольклор завжди був необхідним конструктивним складником художніх творів, особливо історичних. Звертаючись до давноминулих часів, до подій, віддалених віками, письменник, як правило, «настроюється на високий епічний стиль, а для цього багато дають і народні пісні, і легенди, і крилаті вислови» [2, с. 210]. Романи у віршах М. Тютюнника побудовані за класичними канонами жанру, – це оповідь про буття України ХVІІ ст., коли грабіжницькі набіги кочових орд були особливо активними, а наш народ потерпав від соціального, національного та релігійного гніту.

За твердженням автора, над усіма своїми віршованими романами він починав працювати або на Різдво Христове, або на Водохреще, помолившись Богу і Пресвятій Богородиці. Віршованим текстом, на думку письменника, легше привернути увагу читача, до душі процес написання поетичного епосу, пошук рими, фольклорних зразків, образів-символів, національно-історичних, морально-психологічних чинників. Герої його романів – бранка Маруся Богуславка, кошовий Запорозької Січі Іван Сірко, учасник визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Роман Каторжний – взірці волелюбного духу наших пращурів, узагальнений образ ментального ідеалу.

Романи у віршах М. Тютюнника відзначаються етноестетизацією фольклорних текстів через етичну призму національної історії і світогляду. Не будемо заглиблюватися в теорію фольклорної традиції й авторської індивідуальності, адже фольклорні й літературні твори відрізняються функціональним значенням, естетика народного твору має більше модуляцій, ніж естетика авторського (В. Буряк) з'ясуємо наскільки фольклорному жанру письменник надав «індивідуальних рис» (П. Білоус).

В основі історичного роману у віршах «Маруся Богуславка» М. Тютюнника – фольклорний образ із однойменної народної думи, яка є пам'яткою національної культури. Вона одна з найдавніших і найбільш досліджуваних і переспіваних у різних жанрах художньої літератури від часу її опублікування й до сьогодні. Образ Марусі Богуславки у творах виконує функцію фабульної канви і сюжетного тла, що переходить із одного текстуального поля в інше. На переконання дослідників фольклору Т. Беценко, П. Житецького, Б. Кирдана, Г. Нудьги, М. Плісецького образ Марусі Богуславки не має конкретного історичного прототипа. Це художній вимисел поетичної

фантазії, заснований на дійсності. «Знаючи, що турки й татари брали собі в дружини українок, кобзарі могли створити у своїй уяві образ жінки, яка, використавши своє становище, допомагає невольникам – своїм співвітчизникам. Не обов'язково при цьому, щоб прототип існував у дійсності» [4, с. 97].

П. Житецький у праці «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ» (1893) писав, що, заглиблюючись у народну психологічну тканину, яка лежить в основі дум, ми повинні знати, що вона культивована, бо була створена силою народу не ради «прихоти», а заради високих моральних інтересів загальнолюдського значення [3, с. 155].

Роман у віршах «Маруся Богуславка» М. Тютюнника має глибинний зміст, далекий від переповідання сюжету відомої думи. Хоча на початку роману автор пише, що, прочитавши думу, він так зримо побачив небесної краси бранку, що не міг розлучитися з нею до останнього рядка свого твору, цим вказуючи на його фольклорну основу. Сюжет роману розгортається на тлі важливих історичних подій XVII ст. (переважно в Україні та Туреччині, як і в більшості творів про Марусю Богуславку), пов'язаних із боротьбою українського народу за визволення рідної землі від соціального й національного поневолення, вирізняється багатством думок і проблем.

З перших рядків роману «Маруся Богуславка» реципієнт дізнається, що головна героїня уже п'ятий рік у неволі, у турецький полон потрапила ще «зеленою, як листок капусти» [7, с. 14] і їй довелося пройти нелюдські випробування разом з іншими бранцями:

Схопив мене, катюга, за волосся
І, як щеня, – в смердючий чорний трюм!
А там людей – неначе оселедців!
І в кожного ж не те, так те болить! [7, с. 15].

Умови перебування героїв роману в неволі суголосні жахливим описам перебування бранців у народних думах «Невільники», «Дума про невольників», «Невільники на каторзі», «Плач невольника», за допомогою яких автор реально й образно відтворив історичну тогочасну епоху, подав її в конкретно чуттєвих живих картинах. Картини нелюдських умов перебування бранців-запорожців у неволі, оспівані у фольклорі, виразно подані й у тексті роману у віршах М. Тютюнника «Бунтарська галера»:

Гребці сидять по четверо на банці,
І так прикуті, що не відірвать.
Як починають веслувати вранці –
Й аж поки стража не почне дрімать.
І це ж не день, не два, а років... тридцять!
Хоча б скоріш якогось там кінця!
Уже й домівка жодному не сниться,
Уже й батьків не пригадать з лица! [6, с. 12].

«Маруся Богуславка» – це перший історичний роман у віршах М. Тютюнника, який отримав чимало схвальних відгуків однодумців по перу, літературознавців, зацікавлених громадян, став вагомою подією в культурному житті України і приніс особливу популярність письменникові. У відгуках про твір багато хто вказував на зв'язок з народною поезією. Зокрема М. Слабошпицький писав: «Маруся Богуславка» – це образ героїні, змальований за народними уявленнями; це клекіт історії поряд з її долею; це вічне небо України, в яке задивлені погляди багатьох поколінь» [9, с. 9].

Відображення життєвої правди засобами фольклоризму в історичних романах у віршах М. Тютюнника має традиційні й цілком індивідуально-авторські особливості. Поняття фольклоризму в художньому творі розглядають в кількох понятійних площинах, ми ж акцентуємо на таких, як історичне явище, що відображає певний рівень світогляду суспільства в ту чи ту епоху й утілюється в мистецьких контамінаціях

двох художніх систем; як одна із стадій і форм функціонування фольклорного матеріалу, що диктується іманентним розвитком словесного мистецтва; як явище, що виникає в процесі творчого освоєння фольклорного матеріалу індивідуальною творчістю в межах літературного твору [10, с. 400–401].

Роман у віршах «Іван Сірко» – це високий епічний стиль народних пісень, легенд і переказів, це художня інтерпретація реальних історичних фактів про кошового, який є уособленням національно-культурного героя, відважного воїна, людини з надприродними здібностями, а головне – патріота України, її духовно-ментального символу. У романі у віршах інтерпретуються пісні про Сірка: «Очерет шумить, верболіз гуде» (про обрання його кошовим), «А в Очакові турки плакали», «Гей, рубали козаченьки!», «Та ой як крикнув же та козак Сірко», «Гей, та то ж не грім в степу гуркотає» (про відважність та сміливість отамана та його війська). У романі М. Тютюнника запропоновано оригінальну художню версію легенди про народження кошового:

Колись казали, нібито зубатим
І я родився, в празник, як на гріх.
Й сусіди довго заглядали в хату,
А я лежав і гриз собі пиріг [8, с. 5].

У легендах і переказах, які сприяли кращому розумінню історичних подій, часто йдеться про незвичайне народження національного улюбленця та його надприродну силу. Для народу він був нездоланим, йому приписували силу навіть після смерті. Наприклад, у переказах «Сила Сіркової руки», «Заповідь Сірка», «Превеликий характерник», «Сірентій Праворучник» йдеться про відтятту руку, що сім літ козакам допомагала ворогів перемагати після його смерті: «...одкопають та понесуть вперед війська: неприятель сам себе порубає!» [5, с. 129]; «Коли я вмру, то одніміть у мене праву руку і возіть її з собою сім год. І куди ви будете повертати, там буду й я воювати. А як сім год пройде, то ви одкопайте мене та приложіть мою руку мені ... Так ото він через те не Сірко, а Сірентій Праворучник» [5, с. 137].

У романі «Іван Сірко» М. Тютюнника легенди й перекази про силу Сіркової руки інтерпретовано в останній, дев'ятій частині «Рука отамана Сірка» близько до народних текстів: руку зберіг отаман Неклипа (був колись джурою у кошового), як і заповідав кошовий, і козаки возили її:

Тримаючи в бою, як корогву.
Війна ж тоді велася на всі боки:
Й татари підступали, і ляшва.
Угледівши ж ту руку, в світ широкий
Втікали, як від полум'я вошва [8, с. 105].

Роман «Бунтарська галера» М. Тютюнника базується на скупих відомостях про події і факти звільнення козаків-бранців у 1642 році з однієї з найкращих константинопольських галер, що знаходилася за дві милі від Стамбула в Мармуровому морі. Автор відтворив дух історії, зображаючи долю подвижника Богдана Хмельницького, який очолив бунт на галері – Романа Каторжного. «Скупі» історичні факти роману «Бунтарська галера» межують із змістом народнопоетичних зразків про події того часу. Чуйне до чужого горя серце козака не залишає байдужим українська пісня, яка нагадувала дитинство та затишок рідної домівки, давала сили і віру в найскрутніших ситуаціях:

А там співали знову ту, козацьку,
Що оживляла, певне, і мерців.
І ось тепер згадалася зненацька –
Про тих, галерних, знов-таки, бранців.
Співали, догоджаючи полковнику,

Розгойдуючись, начебто у човнику.
 «Зажурилася Україна, / Що нігде прожити;
 Гей, витоптала орда кіньми / Маленькі діти!...
 – Та що ж це ми такої вже сумної?
 А ну ж, давайте, хлопці, про любов!
 «Ой, чого ти, дубе, / На яр похилився?
 Ой, чого ти, козаче, / Ні спиш, зажурився?»
 І тут – увесь полк:
 «Гей, мене чарують / Зорі серед ночі.
 Не дають заснути / Серцю карі очі.
 Гей, лети, мій коню, / Степом і ярами.
 Розбий мою тугу / В бою з ворогами!» [6, с. 127–128].

У романах у віршах М. Тютюнника на народнопоетичному рівні розкрито й історичні явища й відображено певний рівень світогляду суспільства, національні проблеми:

Отак воно: про що б там не співалось,
 А хоч би що – зажура огорта.
 Вже й про любов ось почали, здавалосьь,
 А все на ворогів тих наvertsа!..
 Тому й пісні у нас такі журливі.
 Але ж і мелодійні – аж до сліз! [6, с. 128].

У тексті роману «Бунтарська галера» найбільше введено зразків фольклорної лірики (пісень історичних – «Ой, на горі та жєнці жнуть, / А попід горою / Яром-долиною, / Гей, широкою, / Козаки йдуть!» [6, с. 18]; суспільно-побутових та родинно-побутових – «Ой, гай, мати, ой гай, мати / Ой, гай зелененький, / Ой, поїхав з України / Козак молоденький» [6, с. 29]; «Стоїть явір над водою, на воду схилився, / Сидить козак у неволі, тяжко зажурився / Не хилися, явороньку, ще ж ти зелененький, / Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький» [6, с. 92] та героїчного епосу – «Полинь ти, соколе ясний, / Брате мій рідний, / У городи християнські, / Сядь-пади в мого батька й матері / Перед воротьми, жалібненько загуди, / Про мою пригоду козацькою / Рознешасную розкажи-проквили...» [6, с. 9]). Пісня була незамінною в середовищі і народу, і козаків, тому М. Тютюнник активно вводить їх у свої романи. Деякі пісні цитує повністю в тексті, наприклад, «Стоїть явір над водою, на воду схилився» в «Бунтарській галері»; «Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі», «Вийшли в поле косарі» в «Марусі Богуславці».

М. Ткач про цей роман писав: «Як зримо й художньо виважено зображено тогочасні події! Все тут вражає: неймовірна авторська фантазія і чітка уява, бездоганна м'яка, наближена до народної, мова, ідіоматичні крилаті вирази, метафоричні сполучення, образи, зразки фольклору» [9, с. 179].

З метою правдивого осягнення національного колориту, досягнення ідейно-естетичної мети тексти романів у віршах М. Тютюнника наповнено пареміями, які активно побутовували в народному середовищі та серед лицарів-козаків, увиразнювали їхній побут, звичаї, традиції: «Було й сплигло, як ночви за водою / В якусь таку – аж страшно! – далечінь!» [7, с. 20]; «Без Бога ж – ані до порога, / Хоч ти сам велетень-атлант» [7, с. 41]; «– І діточки ж, напевне, уже є ? / Чи ще в капусті бешкетують зайці?» [7, с. 49]; «Тепер уже хорошого й не ждати, / Душа тремтить, як стрижена вівця» [7, с. 146]; «Господнії путі – несповідимі. / Та випадкових жодних не бува» [7, с. 98]; «Якщо сміливість, кажуть, й горе боре, / То треба щось робить, товариші» [6, с. 30]; «В бою загибель – вірна путь до раю» [6, с. 33]; «А звісно ж: в сина пучка защемить / А в батька заболить одразу серце» [6, с. 68]; «Ми все-таки самі не ликом шиті – / То й воювати будемо з умом!» [6, с. 68] тощо.

Отже, історичні романи у віршах «Маруся Богуславка», «Бунтарська галера», «Іван Сірко» Миколи Тютюнника мають етнокультурні образи-знаки, образи-концепти з ментальним смисловим наповненням. Романи пов'язано із впливом фольклорної традиції: це звернення до епічної поезії та народної стилізації, сюжетів, тропіки, ритміки з виразними ознаками народної пісні; трансформування народнопоетичних елементів у художні; цитування, застосування ремінісценцій та алюзій з фольклорних джерел. У творах згадуються самобутні народні звичаї та обряди (жнива, сватання, Трійця, Покрова), повір'я, що набувають філософського підґрунтя, достовірно передано особливості народного вбрання, підкреслено його ошатність, естетику, сакральність.

Список використаних джерел

- 1 Бернадська Н. І. Український роман : теоретичні проблеми і жанрова еволюція : монографія / Н. І. Бернадська. – К. : Академвидав, 2004. – 368 с.
- 2 Єрмолаєнко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмолаєнко. – К. : Наукова думка, 1987. – 246 с.
- 3 Житецький П. Мысли о народных малорусских думях П. Житецкого / П. Житецкий – К. : Типографія Г.Т. Корчакь-Новицкаго, 1893. – 250 с.
- 4 Кирдан Б. П. Украинские народные думы (XV – начало XVII в.) / Б. П. Кирдан. – М. : Академия наук СССР, 1962. – 286 с.
- 5 Кошові Запорозької Січі. Іван Сірко / за ред. В. Л. Чуйка. – К. : Веселка, 1992. – 289 с.
- 6 Тютюнник Микола. Бунтарська галера : Історичний віршований роман / М. Тютюнник. – Дніпропетровськ : СЕРЕДНЯК Т. К., 2015. – 138 с.
- 7 Тютюнник М. Г. Маруся Богуславка. Історичний роман у віршах / М. Г. Тютюнник. – Луганськ : Світлиця, 2009. – 159 с.
- 8 Тютюнник Микола. Іван Сірко : історичний віршований роман / М. Тютюнник. – К. : Глобус, 2016. – 120 с.
- 9 Тютюнник Микола. З відгуків колег // Тютюнник Микола. Маруся Богуславка. Бунтарська галера. Іван Сірко : Історичні віршовані романи / М. Тютюнник. – К. : Львівська, 2017. – С. 5–24; С. 179–183.
- 10 Українська фольклористика. Словник-довідник / Уклад. і заг. редакція М. Чернопиского. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.

УДК 393(477.51+476-192.2)

О. О. Боряк

ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНИЙ ОБРЯДОВИЙ КОМПЛЕКС НА БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ: СПІЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ (НА МАТЕРІАЛАХ ЛОЄВСЬКОГО І РІПКИНСЬКОГО РАЙОНІВ БІЛОРУСІ ТА УКРАЇНИ)

Рассматривается бытование элементов похоронно-поминальной обрядности в конкретном пространстве украинского-белорусского пограничья (в пределах Лоевского и Репкинского районов Гомельской области Беларуси и Черниговской области Украины). На основе полевого материала подтверждено, что ключевые элементы данных обрядов жизненного цикла человека системно консолидируются в единый комплекс.

Територіальні трансформації в Європі, що стали результатом світових воєн у ХХ столітті, а також намагання зруйнувати повоєнний світовий порядок та змінити кордони держав, про що, зокрема, свідчать трагічні реалії сьогодення, ставлять проблеми взаємозв'язку суміжних територій та консолідації етносів у розряд найнагальніших проблем сучасності. Із цим пов'язана наша увага до українсько-білоруського пограниччя (порубіжжя, прикордоння, лімітроф, *borderland*) – зони, прилеглої до кордону, виділення якої здійснюється на основі сукупності специфічних ознак [2, с. 47]. На відміну від кордону його не можна позначити на карті, це немаркована територія. Саме поняття «пограниччя» нейтральне й лише передбачає проведення умовної ментальної лінії, що окреслює територію мешкання певних спільнот. На думку дослідників, саме прикордонні простори, як і їх сприйняття та пам'ять про них, є центральними пунктами для утвердження, виклику, рефлексії та нового відкриття національних ідентичностей [5, с. 77]. Безперечно, дослідження порубіжних територій потребує комплексного аналізу, зокрема в історичному, етнологічному, фольклористичному, культурологічному, етнопсихологічному, літературознавчому та інших аспектах, адже йдеться про особливі умови функціонування системи культурних традицій, яка, крім того, постійно змінюється під впливом сучасних трансформаційних процесів. Проте й проведення мікроаналізу особливостей побутування певної етнічної традиції у локальному просторі є також важливим кроком дослідження проблем регіональної ідентичності.

Відомості поховально-поминальних звичаїв та обрядів білорусів узагальнено Т. І. Кухаронак у спеціальному томі «Сім'я» багатотомного видання «Білоруси» (2001), виданого нашими білоруськими колегами [3]. Цінним є також сучасний доробок білоруських вчених з регіональних студій, що презентує фольклорно-етнографічну спадщину, зокрема з Лоевського району Гомельської області Білорусі [4]. Головним збирачем польового матеріалу, упорядником, автором передмов збірок є відомий білоруський етнолог Валентина Новак. Крім того, за підтримки Українського етнологічного центру ІМФЕ, а також Державної наукової установи «Центр досліджень білоруської культури, мови та літератури НАН Білорусі» й особисто – В. Новак, у серпні 2014 р. авторкою було здійснено індивідуальний експедиційний виїзд до прикордонних з Україною областей Білорусі. У Лоевському районі фактографічний матеріал фіксувався, зокрема, у с. Крупейки. Здійснити комплексний збір польового матеріалу на відповідному відрізку українського пограниччя стало можливим також завдяки участі у комплексній науковій експедиції до Ріпкинського району, організованої Державним науковим Центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Державного агенства управління зоною відчуження (ДНЦЗКСТК) під керівництвом Ростислава Омеляшка у липні-серпні 2017 р. Зібрані матеріали знаходяться в стадії опрацювання. Нами наводиться фактографія ключових етапів (і атрибутів) похоронно-поминальної обрядовості у окремому просторі українсько-білоруського порубіжжя, а саме – в межах Лоевського (села Крупейки, а також Димамери, Синськ, Восход, м. Лоев); та Ріпкинського районів (села Лопатні, Задеріївка, Грабів, Пилипча), відповідно, Гомельської області Білорусі та Чернігівської області України.

Поки небіжчик лежить у хаті, має горіти свічка. Її встомляли у баночку із зерном. Обов'язковим є виставляння на підвіконня склянки з чистою водою – «для душечки» (с. Крупейки). Воду впродовж 40-ка днів кожного дня міняють (також і не міняють, і тоді спостерігають як “кончається водічка”), відтак її виливають – у тому місці, куди виливали воду з мерця – під ріг хати (знадвору під куток з іконами – «на уголочек на улицу где иконы»; «туда, где б меньше люди ходили – повз стену ж не йдуть» [1, арк. 16, 17]). На стіл поруч із мерцем ставлять поминальну «ситу» – у солодку воду (розводять мед або цукор) кришать шматочки хліба. Поруч із ситою клали

свіжовипечену хлібину, яку перед тим гарячою розламували навпіл (с. Крупейки). Ставлять свячену воду (“чтоб освятить гроб, батюшка приходе, освятить мертвеца, і ету водічку несут на кладбище освятить то містечко, где ложить будут, ямочку тую, а тогда уже тую водічечку и вилюють в яму» [1, арк. 15]) разом із кропильцем для свяченої води, скрученим з хлібних (житніх) колосків [4, с. 277].

Труну (“гроб”) робили переважно із соснових дощок. Тут подеколи існувала практика виготовлення труни заздалегідь, тоді її насипали доверху сіном і зберігали на горищі. М’яку стружку, що залишалася після її виготовлення, сипали на дно, а решту – найчастіше спалювали на вулиці, аби не в печі. Як приходив час – заносили у хату й ставили біля померлого, а віко («кришку») лишали у сінях. Щодо облаштування труни, то всередині її оббивали білим полотном або наміткою. На дно сипали також сіно, а поверх уздовж усієї труни простеляли полотно (рушник). Це правило облаштування труни є досить стійким, на виконанні його наполягають і досі: “Застілают зразу ж полотенце, а тоді уже ложать подушечку. Вдоль через всю [труну. – О. Б.]. Ну у кого вишитое, обязательно, чтоб не тронутое было, а теперь уже полотенце. [*Колись що брали?* – О. Б.] Полотно льянное. Розстилают, застилают полностью. Чтоб на полотенце лежал» [1, арк. 18]. Поширеним є звичай окремо застеляти подушку хусткою. У с. Крупейки, якщо ховають чоловіка (а також старшу в родині за віком жінку), то кладуть загорнутий у хусточку крайчик хліба та дрібку солі – щоби нічого не брав(ла) із собою із господарства: “Что осталось, чтоб тут і було: і семейка, і коровка, і свині, чтоб всьо осталось, чтоб нічого не погібалю. Так от хлебца ложать в платочек, і сольки, і говорят – ето тебе, а что остайотся у нас, пусть будет у нас” [1, арк. 26]. Поширеним звичаєм є розміщення у труні хусточок. Це мотивується необхідністю проявити повагу до померлого й одночасно – передати через нового небіжчика своїм померлим родичам «весць» (с. Димамерки) [4, с. 277]. У труну також кладуть ікону: чоловікові – чоловічу, жінці – жіночу (м. Лоєв) [4, с. 280]. За свідченням респондентки гроші в труну не клали – “туди деньгі не нужни”. Крім того, на даній території також побутує повсюдно добре відомий звичай відразу по смерті зв’язувати ноги померлому, а перед похованням – обов’язково розв’язувати, «щоби не були спутаними на тому світі». При потребі мотузки віддають тому, у кого болять руки або ноги [4, с. 277]. У руки небіжчикові зазвичай вкладають страсну свічку. Нині поширюється традиція вкладати в труну улюблені речі небіжчика (гребінець, окуляри, люльку тощо). Зафіксовано звичай, коли жінці, яка зробила аборт, вкладають “полотенце” не під бок як зазвичай, а під пояс [1, арк. 27]. Небіжчиці на голову пов’язують хустку, колись – намітку, вбирали «чапец».

Згідно з традицією, небіжчик має обов’язково одну ніч «переночувати» в хаті. Тому до хати померлого збираються близькі родичі, сусіди. Вони не йдуть із порожніми руками – несуть хліб, печиво, цукерки. Основним заняттям є читання Псалтиря. Під Святу Книгу заздалегідь готують місце – застеляють столик скатеркою або рушником, перкалевою хусткою. Цей полотняний виріб забирає собі «читальник». Для тих, хто приходить на ночівлю, готують скромну “підвечерю”, яку розпочинали ситою. Серед страв, якими пригощають, згадуються картопля, оладки, кисіль (с. Крупейки) [1, арк. 23].

Поховання на кладовищі відбувається зазвичай після полудня. У день погребіння чоловіки із «чужих» копають могилу. Винесення труни з хати супроводжується низкою обрядових дій: на місце, на якому стояла труна з тілом, сиплють зерна жита: «каб у хаце больш не было смерці» [3, с. 359], намагаються щільно закрити двері, підмітають підлогу, миють лавки, знову посипають навкруги житом (і хмелем) – «каб у домі зноў заўседы быў хлеб і не было больш бяды» [3, с. 359], щоби смерть більше не завітала (с. Восход).

Дорога на кладовище сприймається як початок тривалого, з численними зупинками (зокрема біля церкви, придорожніх «крижів»), переходу на «той» світ. Відомим є вірування про «сторожування» попереднього покійного на воротах кладовища – в очікуванні нового небіжчика, який змінює його на «кварти»

й сторожуватиме до наступного небіжчика (або впродовж наступних сорока днів). У с. Крупейки вірять, що на зустріч процесії виходять із могил усі ті, кого свого часу “новоприбулий” проводжав: «Слі человека хоронят, і ти провожаєш до кладбіща і сипеш земелечку на могілочку, три горсточки сипеш і говориш: «Царство тебе небесное, пусть тебе Господь упокоет душечку», – вот так, вот етіє встречалі усе. Которих проводил. А от хто не проводів, його не встречают. Только может быть родниє. Сначала всипь земелечкі, а тогда іді по своим [могилам. – О. Б.]» [1, арк. 27].

На віко труни розстеляють шматок полотна (с. Крупейки – нічого не кладуть) На свіжу могилу ставлять невеликий хрест, на нього вішають тканий рушник (як жінкам, так і чоловікам) або фартух (жінкам). Усіх, хто бере участь у похоронах, запрошують на «жалобни («памінальні») «абед». У с. Крупейки вживається назва «отправлять рулі» [1, арк. 10]). Обід обов'язково складається з гарячих страв (хліб, картопля, борщ, каша, «бліни»), а починається з «сити». Незмінним залишається правило подавати на «обід» гарячі страви, «щоб ішов пар» (м. Лоев). Крім того, тут упродовж 40-ка днів після похорону намагаються не білити, бо «душа ще ходить по хаті» [4, с. 280].-На «третини» (фактично – наступний після похорону день) близька рідня йде на могилу «отведать як он там» (с. Крупейки) [1, арк. 28].-Датами поминання померлих називають “третій день”, «дев'ятіни», «сорокавіни», “роковіни”, епізодично – півроку. У с. Крупейки зафіксовано звичай на сороковий день в церкві «панахиду піднімати», коли рідня у присутності священика береться з чотирьох боків за «рожки» «полотенця», на який перед тим викладають щось із панахиди (хліб), і в унісон зі словами: «Матір Божа, помагай нам!» – піднімають рушник догори. Після цього хліб розламують і ділять між присутніми [1, арк. 28]. Поминають також у спеціальні календарні дні: м'ясопусну суботу перед Великим постом, на Радуницю, Троїцьку та Дмитрівську суботи. Називаються також дні: другий день Великодня, четвер Великоднього тижня («Мертвих Великдень»), на Юрія, на «Діди». У ці дні готують «ситу», а також борщ, кашу, капусту, яечню, млинці. Після закінчення трапези залишки наїдків залишають на столі «ночувати» – «для душ».

Наведений вище фактографічний матеріал добре корелюється із тим, що локально зафіксований південніше, вже на теренах прикордонного із Білоруссю Ріпкинського району Чернігівської області України (між селами українськими і білоруськими селами – близько 200 км відстані). Повсюдно побутувало правило виставлення на вікно склянки із водою “щоби він пив» (с. Лопатні), «душу переводить» (с. Грабів). Вона стояла там 40 днів, упродовж яких її міняли (вилити в «угол» знадвору, де ікони). Обов'язковим було простеляння на всю довжину «гроба» «рукодельства» – виключно лляного, вибіленого, накачаного полотна (с. Грабів), або принаймні його шматка (с. Задеріївка). Тут так само побутував звичай вкладати в «дамавіну» (під подушку) крайця хліба, зі словами: «Оце твоє усе, щоб нічого не брав з дому» (с. Лопатні). Таким що повсюдно побутує, виявилось уявлення про «сторожування» на воротах кладовища: «стереже могилки, поки хтось не вмере», «пасе отару» (с. Лопатні); «душа стоїть на сторожі» (с. Грабів). Жалобна процесія під час ходи селом обов'язково зупиняється на перехресті доріг, біля місць, пов'язаних із земним життям померлого. Номенклатура поминальних страв на «обіді» характеризується стійкістю номінацій – це ті самі борщ, каша, кисіль. Відмінність виявляється у назві головної поминальної страви – тут на її означення використовується лексема «коліво» (рецептура подібна до «сити»), проте у с. Пилипча зустрілася також назва «рулі» – так називають тут поминальну страву із хліба (тепер – булка, бублики, калачики, сухарі) та меду, розведеного водою.

Між тим, маємо і певні локальні особливості, які простежуються у північних селах Ріпкинського району Чернігівської області. Ідеться про побутування звичаю несення на кладовище «гостинців». Про їх призначення вказує місце, куди їх викладали

ті, хто йшли до хати небіжчика, – це завжди покутне вікно або стіл у безпосередній близькості до небіжчика. Коли похоронна процесія вирушала на кладовище, частину з них обов'язково в'язали у хустку (рушник), з тим, щоби взяти його з собою, занести на могилки і там під час погребіння або по його закінченню роздати всім присутнім. У с. Задеріївка зафіксовано звичай, коли перед вирушенням жалобної процесії жінка, що тримала в руках вузлик із гостинцями, тричі обходила машину з гробом. Поширеним виявилось правило нести хлібину(и) виключно жінці старшого віку, до того вдові (с. Пилипча, але також повсюдно в цьому ареалі). Обрана людина йшла на чолі похоронної процесії й тримала хліб перед собою на «полотенці», або несла в одній руці у вузлику. Зазвичай після погребіння хліб повертали у дім небіжчика (лише деінде віддавали священику) й краjali на поминальний стіл, варіант – розламували на шматки і розкладали біля місця погребіння на хрести по всіх гробках родичів. Разом із хлібом майже повсюдно несли також і мед (варіант – у баночці, яку вставляли у отвір, утворений посередині хлібини), який найчастіше також повертали додому і робили з нього коливо. У с. Пилипча на воротах могилок процесію із хлібом в руках зустрічав хтось із рідні попереднього померлого. На теренах Чернігівщини на третій (другий після поховання) день повсюдно на кладовище «несли снідати»; діяли заборони на відмазування глиною – 6 неділь (с. Грабів), рік (с. Пилипча).

Як бачимо, на дослідженому відрізку українсько-білоруського пограниччя елементи похоронно-поминального обряду консолідується в єдиний комплекс. Аналіз польового матеріалу, зафіксованого на пограничних територіях більш або менш виразно, але засвідчив подібність, зокрема атрибутів, що супроводжували перехід «мерця» у потойбічний світ (свічка, вода, хліб, коливо, зерно, а також полотняні вироби); окремо – місце розташування у внутрішньому просторі хати так званої «води для душі» померлого та способів поводження з нею; особливості спорядження мертвого тіла та облаштування «труни»; винесення тіла з хати та проходження селом жалобної процесії, уявлення про вартування на воротах «могилок» мерця, похованого останнім; звичай спалювати певні атрибути, дотичні поховальному дійству (та локус спалення); жалобна трапеза (включно із термінологією самої трапези, так і основної поминальної страви); відвідання «могилок» на другий після погребіння день; заборона на виконання певних господарських справ (передусім, мастити хату) тощо. Неспівпадіння окремих елементів обрядового комплексу (зокрема, звичай несення на кладовище на чолі жалобної процесії “гостинців” і подальшого з ними поводження; участі у похоронах родини попереднього померлого тощо), на наш погляд, вимагають додаткового уточнення шляхом інтерв'ювання мешканців білоруського пограниччя. Проте це не знімає нашого твердження про наявність на досліджуваному відрізку українсько-білоруського порубіжжя ознак етнічної гомогенізації елементів традиційної культури. Лише із віддаленням від кордону, вже на протилежних точках етнічного масиву українців і білорусів, проявлятиметься наростання кількості «острівців», яким притаманні інші етнокультурні прикмети. Маємо всі підстави припустити, що саме на пограничних територіях сформувалося ядро спільності культурних рис, які мають українці та білоруси, зокрема й Східного Полісся.

Список використаної літератури

- 1 Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ). Ф. 14–5: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Експедиції. 1943–2014 рр. Од. зб. 773. Гомельська, Брестська обл. Республіки Білорусь. Запис і розшифровка О. Боряк, серпень 2014 р. Комп'ютерний набір. 210 арк.
- 2 Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації / Я. Верменич // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 5. – С. 29–48.
- 3 Кухаронак Т. І. Пахавальна-памінальныя звычаі і абрады // Беларусы. Т. 5. Сям'я /

В. К. Бандарчук, Г. М. Курьолович, Т. І. Кухаронак і інш.; Редкокл.: В. К. Бандарчук і інш.; Ін-т мистецтвазнавства, етнології і фальклору НАН Білорусі. – Мн.: Бел. навука, 2001. – С. 351–372.

4 Лоеўшчына... Бэзавы рай, песенны край: сучасны стан традыцыйнай культуры Лоеўшчыны / Лоеўскі раённы выканаўчы камітэт, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт ім. Францыска Скарыны; [аўтар-укладальнік В. С. Новак; рэдкалегія: В. С. Новак (адказны рэдактар) і інш.]. – Гомель: Сож, 2007. – 470 с.

5 Поверх кордону: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. Форум / Б. Куцмані, А. Каппелер, В. Кравченко, Л. Вульф, С. Плохій, К. Браун, С. Леп'яко // Україна модерна. – К.: Критика, 2011. – Чис. 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 71–77.

УДК 811.161.236

І. В. Бочарова

ГЕОРТОНІМИ У ТЕКСТІ: СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТ

В статье исследуются названия религиозных праздников в функции темпоративных синтаксем как компонентов смысловой организации предложения, которые принимают участие в формировании семантико-синтаксического отношений. Анализируемые словоформы и обстоятельственные комплексы определяют временной план опорного слова, выраженного наречием, предложно-именным адвербиализованным сочетанием или глаголом.

Багатоаспектне дослідження геортонімів – назв релігійних свят (НРС) – не може бути повним без семантико-синтаксичного аспекту їхнього вивчення. Питання синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних кореляцій знайшли вирішення у наукових розробках О.О. Потебні, Л.А. Булаховського, О.С. Мельничука, І.К. Кучеренка, І.Р. Вихованця, В.М. Русанівського, А.П. Грищенка, М.Я. Плющ, Н.Л. Іваницької, К.Г. Городеньської та ін..

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. в українському мовознавстві позначились новим підходом до аналізу структури синтаксичних одиниць (праці Й. Андерша, А.П. Загнітка, В.М. Ожегана, Н.В. Гуйванюк, М.С. Скаба, О.І. Леути, О.В. Кульбабської та інш.).

Денотативно-референтне тлумачення речення, тобто пошуки співвідношення висловлення з елементами об'єктивної дійсності, передбачає розуміння ситуації як сукупності елементів, наявних у свідомості мовця і в об'єктивній дійсності, які обумовлюють відбір мовних засобів для формування висловлення. Цим програмується поява часових поширювачів у семантико-синтаксичній структурі речення (потреба фіксації ситуації у якійсь точці часового континууму).

Об'єктом нашого дослідження є темпоративні синтаксеми – найменування релігійних свят (далі ТС НРС). Наша мета – довести, що наявність таких поширювачів у структурно-смысловій основі речення зумовлює утворення синтаксичних об'єднань, між елементами яких виникають адвербіальні відношення. Вони визначають часовий план опорного слова, вираженого прислівником, прислівниковою сполукою або дієсловом, напр.: *Так **звечора на Маланки** казала Катря Зайчиха своєму семилітньому синові Пилипкові.../Мирний/; Коли мені **сього року на великдень** стара Мадярка оповідала сю свою пригоду, вона на згадку про нещасну Стасю плакала гірко... /Маковей/; Будуть пани мати гостя **на свят-вечір** /Васильченко/. Така конкретна синтаксична єдність з певним семантичним наповненням визначається в реченні індивідуальними особливостями змісту.*

Як зазначає Я.К. Радевич-Вінницький, в розташуванні складових частин адвербіальних комплексів простежується певна закономірність: від ширших за семантикою до вужчих, конкретних" [1] (якщо опорне слово не дієслово).

Але фактичний матеріал свідчить, що опорними у таких комплексах з адвербіальними відношеннями виступають слова з різним об'ємом темпоральної семантики, незалежно від місця, яке вони займають в ієрархічній структурі темпоративів (мова йде про випадки, коли опорними виступають прислівники та прислівникові сполуки, див. наведені приклади), а ТС НРС завжди виконують функцію маргінального елемента (знаходяться в постпозиції щодо ядерного). Можливо, це зумовлюється лексичним значенням ТС НРС (їхньою темпоративною та подійно-темпоративною семантикою). Словосполучення такого типу не можна назвати сурядними, оскільки неможливо ввести до їх складу сурядні сполучники. Функція маргінального елемента зводиться до обмеження, уточнення і конкретизації семантики опорного елемента. У цих синтаксичних єдностях ТС НРС мають структурно-сміслові значення, вони семантично і функціонально автономні. Як зазначають Ф. Данеш і К. Гаузенблас, "такі компоненти збагачують семантичну формулу речення і відповідають факультативним компонентам граматичної формули речення" [2].

Аналізований матеріал дозволив виділити синтаксичні об'єкти, між елементами яких виникають адвербіальні відношення у випадку, коли опорними виступають слова з часовою семантикою дієслова будь-якої семантики, тому що "всі дієслова в позиції присудка приймають загальну властивість сполучатися зі словесними формами і мають часове значення" [3]. При цьому виникають різні додаткові часові семантичні відтінки і ТС НРС можуть: 1) виконувати функцію векторного нуля; 2) позначати точковий час; 3) виражати циклічність дії; 4) вказувати на кількість позначуваного ТС НРС часу.

1. На часовій вісі точкою відліку можуть бути як часові одиниці (*після другої години, через тиждень, перед літом*), так і події, закріплені у свідомості носіїв мови за певною точкою на часовій вісі, у нашому випадку НРС.

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє констатувати: якщо ТС НРС входять до складу прийменниково-іменникових сполук, то залежно від семантики прийменника вони можуть виступати у функції векторного нуля:

а) мати значення безпосереднього передування, напр.: 1. *Батько **перед Йорданом** ходив скроплювати свяченою водою хати селянські /Маковей/*; 2. *Недовго і старий швендяв, **перед зеленою** зліг, поболів трохи – та й пішов за старою /Мирний/*. ТС НРС *перед Йорданом* і *перед зеленою* виконують функцію часового темпорального локалізатора зі значенням передування;

б) відносно точно вказувати на часовий момент передування, напр.: 1. *Настягалася рублів на кілька грошей та **к різдву** справила Чіпці парубоцьку одягу /Мирний/*; 2. *Василь Захарчуків робив собі торік нові чоботи парубоцькі й мусив **під саме різдво** сісти йому кічком на в'язи.../П. Козланюк/*. ТС НРС у першому реченні *к різдву* відносно точно подає вказівку на часовий момент, а у другому реченні за допомогою слова *саме* зменшується значення відносності передування і синтаксема набуває значення безпосереднього передування. У таких адвербіальних комплексах ТС НРС фіксують кінець часового проміжку, позначеного опорним словом, називаючи той момент часу, щодо якого відбувається подія.

Семантика аналізованих одиниць може ускладнюватися синтаксемами з адвербіальним значенням, які в свою чергу вказують:

1) на певний час здійснення дії до ТС НРС Кількість цього часу визначається словосполученнями типу *за три дні до, за тиждень* тощо: ***За тиждень до покрови** ми обробилися /Мирний/*; ***Щось чотири дні перед святим Михайлом** скоїлося в Івоніки нещастя /Кобилянська/*. Такі словосполучення репрезентують точковий час;

2) на кількість часу тривання дії до ТС НРС (напр.: *Податі пани гребуть увесь рік до самого різдва .../Мирний/*. У наведеному прикладі ТС НРС також фіксує кінець часового проміжку, позначеного опорним словом).

Якщо ж дія відбувається після ТС НРС, то темпоративна синтаксема позначає початкову межу цієї дії, напр.: *Кошовий скликав велику раду зараз по великодні /Чайковський/; Відразу після різдва до Вербівки прибув молодий князь Володимир Ігорович з поштом /Малик/; Славко радів, що скоро вийде по різдві контракт з Мошком Зільбером /Маковей/*. Вживання ТС НРС по великодні, після різдва, по різдві в таких комплексах стає ядерним, тому що опорними виступають елементи з семою 'загальне відношення до часу'.

На думку О.І. Бондара, значення локалізованості з початковою часовою межею перетинається з зоною фазовості, а саме інхотивності [4], напр.: *Так воно нам усім від смерті Марусі пішло з Петрового дня /Чайковський/; Рад був не розставатися з матір'ю, котрої не бачив ще від великодніх свят /Франко/*. ТС НРС з Петрового дня, від великодніх свят в наведених прикладах виступають локалізаторами часової темпоральності зі значенням початкової межі.

2. ТС НРС – це подія, закріплена за певним днем (днями), тобто за певною часовою одиницею, яка позначає точковий час. Відомо, що елементи ЛСГ "час" ієрархічно упоряджені, знаходяться у гіперо-гіпонімічних відношеннях: секунди складають хвилину, хвилини – годину, години – добу і т. ін. У цій ієрархічній структурі день (у значенні доба), по-перше, є 7-ою частиною тижня, у складі тижня – частиною місяця, у складі місяця – частиною року. Якщо ТС НРС – це певний день (дні), то він реалізує визначену ієрархічність темпорлексем. Саме тому ТС НРС можуть маніфестувати точковий час, коли в адвербіальних комплексах опорними виступають "сезонні" слова та лексеми календарного відліку часу. За допомогою ТС НРС звужується часовий простір, в межах якого відбувається подія (явище), а сема часу стає ядерною, напр.: *Весілля Заборовського відбулося восени перед постом в Новосілках /Маковей/; Було зимою і саме в м'ясниці /Кобилянська/; Церкву посвятили ще того самого року на Святу Покрову /Чайковський/; Жолду, що ще торік на Іллі мали виплатити нам у Києві, ви цілий рік не платили.../Маковей/*. ТС НРС перед постом, в м'ясниці, на Святу Покрову і на Іллі в межах певних часових проміжків (рік – 365 дн. та осінь/зима – 3 місяці) орієнтують співрозмовника на точковий момент.

Точкову локалізованість ТС НРС у таких адвербіальних комплексах можуть підсилювати опорні слова зі значенням конкретного датування, напр.: *Року 1738 на сам святий вечір, – зазначив уважний єрей Дарморос – твій прадід помер!* /Маковей/. ТС НРС на сам(ий) святий вечір дозволяє хронологічно точно визначити часовий момент.

3. Відбиваючи особливості будови і функціонування ієрархічно упорядкованої структури ЛСГ "час", темпорально-подійні ТС НРС можуть не тільки локалізувати дію на часовій вісі, але й за допомогою опорних слів виражати циклічність дії. При цьому звичність увиразнюється спеціальними конкретизаторами – опорними словами (*щороку, щораз, кожен рік, звичайно*), напр.: 1. *Забава розпочалася, як се звичайно буває на великдень, їдженням свяченого /Кобилянська/; 2. Розвів сад Кайдан, доріжки попроводив, дістав кращих сортів дерев і кожен рік на Спаса надсилав графіні овочі /Мих. Івченко/; 3. Землі в них, сказати би, добрими итанами засядеш, хліба щороку не вистачає вже від пилипівки...* /П. Козланюк/. У 1-2 реченнях за допомогою ТС НРС конкретизується ситуація в циклі, а в 3-му локалізується зі вказівкою на початкову часову межу. У таких випадках вживається дієслівна форма недоконаного виду. Як зазначає О.В. Падучева, при цьому контекст стає синтаксичним, а форми дієслова недоконаного виду набувають часткових (додаткових) значень [5].

4. За нашою класифікацією, зважаючи на кількість часу, позначуваного ТС НРС, вони поділяються на моно- та мультитемпори. Перші асоціюються з одним днем, другі – з декількома, тобто з певним періодом:

а) будь-яка подія може співвідноситись з будь-яким днем, позначеним ТС НРС. Саме в цьому випадку монотемпори ТС НРС вказують на точний момент часу дії, напр.: *Виїздив я саме у **страсну п'ятницю** /Мирний/; У Варшаві панський легат де Торрес благословив короля в **день Івана Хрестителя** ... /Загребельний/;*

б) ще одна особливість валентності ТС НРС зумовлена віднесеністю їх до названої ЛСГ. Як часова одиниця день (доба) монотемпори ТС НРС мають складові частини доби: *ранок, день* (світла частина доби), *вечір, ніч* (можливий і більш дрібний поділ) і виступають гіперонімами до них, напр.: *Перший мій вірш під заголовком "Великдень" був присвячений пам'яті мого батька Якова Франка, що вмер **опівночі великодньої суботи** 1865 року /Франко/; Хотіла побачити, куди попливе вінок водою, куди покерують ним русалки, тому запросила всіх товаришок і ровесниць **на надвечір'я Івана Купала** на ріку оподалік трохи від млина /Кобилянська/; **Досвіта на Воскресіння** Микола був одним із перших коло церкви /Маковей/; Одначе то було б ще дивніше, якби в Катриній голові заклонулась така чорна думка **вночі на Маланки**... /Мирний/. ТС НРС *великодньої суботи, Івана Купала, на Воскресіння, на Маланки* виступають гіперонімами до гіпонімів *опівночі, на надвечір'я, досвіта, вночі*, маніфестуючи ієрархічно упоряджену структуру ЛСГ слів із значенням часу;*

в) мультитемпори вказують на дію, що відбувалася протягом часу, який фіксується ТС НРС, напр.: *П'є цілий рік, а у **великий піст** і крапельки до рота не візьме /Кобилянська/; Я приїхала забавитися в **м'ясницях** /Маковей/; Йї про божє згадує, а закінчує здебільшого тим, скільки та чого перепало батющи **на паску** чи **на різдво**, на родини чи на хрестини /С. Гуцало/. ТС НРС у *великий піст, в м'ясницях, на різдво* становлять період, в межах якого відбувається подія.*

Функцію опорних в таких адвербіальних комплексах можуть виконувати часові одиниці з загальною темпоральною семантикою, а ТС НРС виступають показниками часових меж, лімітуючи семантику і опорних, напр.: *Отак, раз, **на клечальній неділі**, була Маруся у своєї подруги у дружках на весіллі... /Квітка-Основ'яненко/; Бабка Клавдія спробувала ще раз намовити внука, щоб взяв собі Лановичку за жінку тепер у **м'ясниці**... /Маковей/. ТС НРС у *м'ясниці* та *на клечальній неділі* при опорних словах загального часового значення виступають координаторами часового моменту. У наведених прикладах, як зауважує Л. Д. Чеснокова, розглядаючи питання про факультативність та обов'язковість компонентів синтаксичної структури, відбувається процес включення, який виявляється тоді, коли один з компонентів має загальне значення, а другий, уточнюючи перший, включає це загальне значення [6] (див. наведені приклади). Отже, перший (опорний) компонент (*раз, тепер*) стає комунікативно факультативним, тому що його загальне значення часу включається в уточнювальні члени (*на клечальній неділі, у м'ясниці*).*

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити такі висновки:

1. Адвербіальні відношення між елементами комплексів, до складу яких входять ТС НРС у ролі маргінальних елементів, виникають тільки тоді, коли у функції опорних виступають прислівники, прислівникові сполуки та дієслова. 2. ТС як маргінальні елементи таких комплексів мають власне структурно-сміслові значення, вони семантично і функціонально автономні. 3. При утворенні адвербіальних комплексів будуються частотні утворення, в яких опорні елементи (прислівники та прислівникові сполуки) завжди передують одиницям на позначення ТС НРС, незалежно від того гіперонімом чи гіпонімом виступають вони у ролі маргінальних слів. 4. У зв'язку з тим, що ТС НРС мають подійно-темпоральну семантику (у ролі маргінальних слів) виникають додаткові часові семантичні відтінки: а) ТС НРС виступають у ролі точки

відліку на вісі часу (векторний нуль); б) ТС НРС позначають точковий час (як подія, яка закріплена за певною календарною одиницею); в) ТС НРС виражають циклічність дії; г) позначаючи кількість часу (одноденні та багатоденні), ТС НРС можуть вказувати на точний момент часу дії (монотемпори) та виступати гіперонімами до гіпонімів ("добових" слів). ТС НРС вказують на період, в межах якого фіксується дія поза опорним словом-дієсловом.

Список використаної літератури

- 1 Радевич-Винницький Я.К. Адвербиальные синтаксические комплексы // Филологические науки. – 1982. – № 3. – С. 40–43.
- 2 Данеш Ф. и Гаузенблас К. К семантике основных синтаксических формаций // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы. – М. : Наука, 1974. – С. 90-105.
- 3 Ломтев Т.П. Природа синтаксических явлений // Филологические науки. – 1961. – № 3. – С. 26-37.
- 4 Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. – Одеса : Одеськ. держ. університет ім. І.І. Мечникова, 1996. – 191 с.
- 5 Падучева Е.В. Семантика вида и точка отсчёта // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – М., 1986. – Т. 45. – № 5. – С. 413–423.
- 6 Чеснокова Л.Д. О факультативность и обязательность компонентов синтаксической структуры // Вопросы синтаксиса русского языка. – Ростов н/д : Рост. ун-т, 1973. – С. 3–10.

УДК 398.3+523.34 (477.51+476.2)

О. О. Васянович

«МАЛАДІК МАЛАДОЙ, ТИ НА НЄБЄ СВЄТОЙ...»: МІСЯЦЬ У ЗНАННЯХ ТА ВІРУВАННЯХ ЖИТЕЛІВ СХІДНОГО ПОЛІССЯ

По собранным автором полевым материалам из Черниговщины, доступным печатным материалам из Гомельщины рассматриваются современные народные знания и верования относительно Луны. Для обеспечения благосостояния полешуки выработали систему взаимосвязей между фазами Луны и благоприятным хозяйствованием. Констатировано сходство рациональных народных знаний и определены локальные особенности верований независимо от этнического происхождения носителей культуры.

Народні знання різних народів формувалися на їхньому життєвому досвіді впродовж тривалого часу завдяки спостереженню за довкіллям. Попри незнання багатьох законів явищ природи, люди прагнули усвідомити їх закономірності й використати в повсякденні. Крім раціональних знань, етнологію цікавлять також прояви світогляду народів, як складника традиційно-побутової культури, що має основне етнічне навантаження. Під впливом розвитку освіти свідомість мешканців Полісся постійно збагачується науковими знаннями, що призвело до нівелювання уявлень, вірувань у надприродні сили, чари, ворожіння тощо.

Зважаючи на те, що значна кількість наших інформантів мають певну освіту, вони набули початкових загальнонаукових знань. Сучасні поліщуки не зберегли народні знання та вірування щодо походження астрономічних об'єктів та явищ, проте

поодинокі свідчення, зафіксовані нами у Чернігівській області протягом останніх років дають можливість скласти уявлення про трансформації космогонічних уявлень. Сучасні астрономічні знання та вірування у загальноукраїнському вимірі активно досліджує Н. Федорович [7–9]. Ґрунтовне дослідження з білоруської астрономії підготовлено Т. Авілінім [1], астрономічні об'єкти посідають вагоме місце у системі народних знань білорусів [10, с. 76–78]. Джерельною базою дослідження стали свідчення, зібрані автором у складі комплексної історико-етнографічної експедиції (2017 р.), організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, тематичних експедицій (2003, 2009, 2010 рр.), організованих Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Місяць (*Месюшка, Месечка, Месяшка*) відноситься до особливо шанованих об'єктів жителів Східного Полісся. Відповідно до його фаз календарний місяць поділяли на чотири частини (*чверті, кварта*). Місяць з появою на небосхилі номінували *маладік/маладик, маладзік, маладічок, навалуніє, новий місяц*, коли починалася перша квадра – *перва чверть*, другу квадр – *друга чверть, падповня, растуця луна*, аж поки він набував круглих обрисів: *повня, повний місяц, палналуніє, полная луна*. Процес “зменшення, старіння” місяця називали *астання чверть, паследня чверть, на сходах, сходніє дні, гнила квартира, сходов, вєташок, уцерб місяця, ісход місяця*, перетворюючись на *старіка, старічка, старий місяц*. Часовий термін у два-три дні повної відсутності місяця називали *ні се, ні те; межа/межі*. *«Як паявився місяц, то маладик. Зразу, як нарадився, то серпок такий маленький. Таде вже падростує, падростує – вже стає палавинка. То вже починаєцца перва чверть місяця. А таде вже як круглий, то вже повний місяц. А таде вже спадає знов да серпа. Це вже ісход месеца, або астання чверть чи паследня квартира»* (с. Короп'є Кзл. Ч.). Нині для визначення фаз місяця жителі краю не надто слідкують за небесним об'єктом, а читають це все у календарі. *«У чіслянік падивишися, да, новий місяц вже настає. Вже ти дивишися, гартаєш, вже такого числа настав нови місяц – маладік»* (с. Велика Вісь Рпк. Ч.).

Місяць відіграє особливу роль у віруваннях поліщуків, а саме період його народження, що призводить до коливання рівня води у водоймах, впливу на тиск повітря на земну поверхню тощо. Тому, за народними прикметами, Місяць має певний вплив як на явища погоди, так і на людський організм [3, с.18–19]. Тож поява молодика і його перше споглядання супроводжувалися магічними молитвами-проханнями, які досить часто перетворюються на розмову з небесним об'єктом. Ймовірно, постійне оновлення Місяця підштовхнуло жителів краю, особливо молоді, до замовляння молодості, краси. *«Маладік-маладік, табе на вісату, міне на красату. Так не будєте старєть, моладасть шоб у вас була. Перший раз як пабачитє серпок, так у вас не будє старітца ліцо. Так кажуть старіє»* (с. Миси Рпк. Ч.). *«Як побачиш первий раз місяця, так кажєш: Молодик, молодик, наповнися. Тобі вповні, а мені на здоров'я»* (с. Козацьке Ббр. Ч.). Загальноукраїнського поширення набули замовляння до молодика зубів. *«Кажуть, шо зуби загаварують. Маладік маладий, чи був на том світї? – Був. – Людєй мертвих бачив? – Бачив. – У їх зуби балять? – Не, не балять. – Нєхай і у мене не будуть балєть. У раби Божай Галї нєхай не будуть балєть. Разов три так праказать. Амінь. Амінь. Амінь»* (с. Пилипча Рпк. Ч.).

Молодому місяцю надавали особливого значення в лікуванні бородавок. *«Як де бородавкі, де шо, дак зводять на маладіку. Там бере якую хустку да хусткаю шатириць на руках, шоб пасходила вся зараза всяка. Шось же треба казать, приказуть. Шось же трохи людям помагає»* (с. Вороб'їв Рпк. Ч.). Інколи лікування проводили на старому місяці, який, зменшуючись, забирав з собою всі болячки. *«[На сходах] бородавкі зводіть. Переязавалі нїтками. Єє абнять да зв'язать нїткаю і хай адпадає»* (с. Грабів Рпк.).

Місяць займав неабияке місце у господарському календарі поліщуків краю. Для цього ретельно стежили за місяцем, рахували дні. *«Капуста смачна п'ятим дньом маладіка. Квасіть, кришиць. Вкусна. П'ятим, сьомим – асобенна п'ятим. Сама вкуснейша»* (с. Олешня Рпк. Ч.). *«Калісь дед мене казав у третю середу черенок у лапату чи у вилки вирубаєш, значить льогкий буде. А так, кагда папало, буде тяжолий»* (с. Ловинь Рпк. Ч.). Особливо остерігалися робіт у перші дні молодого місяця. *«Да трох дній на маладіку нельзя садіть, нельзя, плоха буде расті. Можна занімацца таким як праполка, це на агароді. На третій днь маладіка дуже гарна капусту пасаліть. А от первіс два дні можна занімацца толька уборкай. Патаму, шо пагана, даже піражки ізпечь. От у нас худоба, так сдєлать масла. Ване не палуцаєцца, растекаєцца в первіс два дня, а на третій днь уже можна начинать. На третій днь уже харашо палуцаєцца все»* (с. Суличівка Рпк. Ч.). Ймовірно, що магія першого дня, широко представлена у традиційній народній культурі, знайшла відбиток і у віруваннях з місяцем, коли намагалися уникати важливих робіт у перший день молодика. *«Якшо настав сягодні маладік, значить сеять нельзя, садіть нечого нельзя патаму, шо настав маладік, ну, а уже в паследуюціє дні раби»* (с. Редьківка Чрн. Ч.). Подібним чином говорили і на Гомельщині: *«На маладік лепи нічог не садзіць, бо нічог не будзе, будзе тольки гнаць уверх, на насеньня не будзе»* (с. Сукачі Жтк. Г.) [1, с. 235].

Найкращим періодом для господарського життя був час зростання місяця. *«[Садити] не на маладічку самому, шоб ано ж трохи повнає було»* (с. Красківське Рпк. Ч.). Інколи інформанти розрізняють особливості впливу місяця на рослини, які дають плоди під землею та на її поверхні. На молодіку краще було садити ті культури, які плодоносять на землі. *«На растущей лує садітса те, шо расте вгору, например, хвасоль, там гарбузи, шо вверху расте»* (с. Суличівка Грд. Ч.). Натомість на старому місяці належало садити те, що плодоносить у землі. *«Так сматра шо садіть. Як карнеплоди, шоб вани устарувалі, так на старику»* (с. Сибереж Рпк. Ч.). *«А уже на сходних днях садять картошку, харашо карнеплоди: марков, свеклу, це все таке»* (с. Суличівка Рпк. Ч.). Інколи сільськогосподарські культури круглої форми висаджували на повному місяці, який набирав округлих форм. *«Садить нічог на молодіку зразу нельзя. А треба подождать пока він починає підростать. А як повний місяць, так гарбузи добре садить, кавуни. Він же здоровий, гарбузи здорові будуть расти, кавуни здорові»* (с. Ловинь Рпк. Ч.).

Проте нині, за словами респондентів, доводиться відступати від спостережень за місяцем при роботі в городі. *«Маладіка гляді, дак і гарод занусті. Калі є время, тади й рабі»* (с. Петруші Рпк. Ч.). Частіше стверджують, що сучасні обставини змушують людей порушувати регламентовані у минулому терміни робіт. *«Ну, тепер уже такога не придєржаютьца, бо сьоння ж не сваї коні. От сягодні цибулю нада... іскапаю чи трактар, калі прийде паоре. Так сама й садять. Так люді ж і на работі, приєзжають тольки на вихадніє»* (с. Даничі Рпк. Ч.).

Окрім польових робіт за місяцем звіряли й інші заняття по господарству, вважаючи більш сприятливими третю та четверту чверті. *«Хату нельзя мазать на маладіку, на старіку мазать, грубу чістіть, все на старіку, і падушки чістіть тоже на старіку»* (с. Сибереж Рпк. Ч.). Для заготівлі продуктів особливо сприятливим був період руху місяця на зменшення. *«Квасілі [капусту] на старіку»* (с. Нові Яриловичі Рпк. Ч.). *«На старику ж все робеть, погреб закладають. Такеє все на льожку. Шоб лежало – на старик»* (с. Сибереж Рпк. Ч.). Подекуди капусту намагалися квасити на межах. *«Кажуть, на межі капусту харашо квасіть. Сягодні паследній днь етага, а завтра маладік буде, сягодні паследній днь уже. У цей днь кажуть капусту палажіть, очень вкусна капуста буде»* (с. Звеничів Рпк. Ч.).

Лише інколи вдавалося зафіксувати мотиваційний характер тих чи інших спостережень за місяцем. *«Я не знаю, на маладіку нікагда не калолі [свиней]. Крайнімі*

днямі старалися, таді і сала буде беленькає» (с. Звеничів Рпк. Ч.). «Хату мазать нада на последней чверті, шоб гадасть усяка не заводилась у хаті – пауки, блашиці» (с. Короп'є Кзл. Ч.). «На сходніє днє сажу трусимо, шоб сажі не було. На молодіку неможна трусить, бо буде падать сажа под коменом» (с. Велика Кошелівка Нжн. Ч.).

Жителі Гомельщини також узгоджували господарські заняття з фазами Місяця. «Грады нада сеяць пад поўню, каб быў добры ўраджай» (с. Лужок Крм. Г.). «Стрыгчыся трэба на маладзіку, аперацыю рабіць – на схаду» (с. Чкалова Гмл. Г.). «Кветкі у гаршках садзяць на маладзіку» (с. Чкалова Гмл. Г.) [4, с.125, 129]. «На гнілой нядзеле гаспадар не павінен сячы дрэва, то ў доме з такога дрэва доўга трымаецца вільгаць» (с. Синічینی Бдж. Г.) [5, с. 285].

За місяцем поліщуки намагалися спрогнозувати погодні зміни упродовж найближчого часу. Зокрема, поява молодого місяця досить часто супроводжується змінами атмосферного тиску і подальшими опадами, тому українські поліщуки у цей час очікували кількадедних дощів. «Як на маладіку дощ пашов, то буде довго таді іти» (с. Задерівка Рпк. Ч.). Жителі краю говорять, що маладик обмився / абмієтца, должен умачить рог, апаласнувся.

Походження вінців та кругів навколо Місяця і до нинішнього часу залишається незрозумілим поліщукам. Проте їхня поява, як показав народний досвід, була провісником близької зміни погоди. «Круг кругом місяця – то это буде вітер. Такий з оттенками» (с. Лемеші Кзл. Ч.). «Місяць як обдутый, так буде дощ» (с. Козацьке Ббр. Ч.). «Як сойде місяц і кругом місяця так абдутає значить буде дощ, а як яснає місяшка, значить не буде даща» (с. Вороб'їв Рпк. Ч.). На Гомельщині також сліdkували за місяцем для визначення погоди: «Цёмны абруч кругом місяця азначає, што будзе моцны вецер» (с. Чкалова Гмл. Г.) [4, с.130]. «Місяц красны зымой – да марозу, летам – да жары» (с. Дзімамерки Лвс. Г.) [5, с.303]. Синоптики підтверджують, що гало утворюється на небі, коли сонце або місяць закривають напівпрозорі перисто-шаруваті або перисто-купчасті хмари. Ці хмари бувають на висоті 6–8 км і складаються з найдрібніших кристаликів льоду. Завдяки заломленню і відбиванню світла у кристаликах і утворюється гало. Проходячи крізь такі кристалики, промінь світла заломлюється і водночас розкладається на свої складові частини. Тому світле кільце навколо сонця забарвлюється у райдужні тони [2, с. 11].

Спостерігаючи за Місяцем, особливо за його першою фазою, селяни прогнозували погоду не лише на найближчі дні, а й на триваліший час. Для цього вони сліdkували за положенням та виглядом місячного серпа. «Як рожкі [місяця] уніз, значить буде дощ, а як угору – пагода буде» (с. Грабів Рпк. Ч.). «Як рожками дагари, то буде вітер, а як данізу, то хароша пагода» (с. Ловинь Рпк. Ч.). «Як маладік рожками данізу, то дощ буде, а як даверху, дак мароз буде» (с. Дроздовиця Грд. Ч.). Для кращого запам'ятовування поліщуки вигадали образні пояснення про положення молодика над небосхилом. «Якшо пагляді, шо уверх рожками і можна навесіть ведро, значить буде пагода. А якшо он же становитца вертікальна, ведра ж не можеш уже навесіть, ано упаде, значить буде уже негода» (с. Редьківка Чрн. Ч.).

Давніми світоглядними віруваннями можна вважати трактування поліщуками плям на Місяці. Значна кількість записів засвідчує тему братовбивства: «брати б'ютьца з вілками» (с. Грабів Рпк. Ч.), «брат закалов брата вілками» (с. Олешня Рпк. Ч.), «брат брата сяче» (с. Задерівка Рпк. Ч.), «брат брата убіває» (с. Суличівка Рпк. Ч.), «брат брата держіть на вілках» (с. Мекшунівка, Вороб'їв Рпк. Ч.; Конотоп Грд. Ч., Велика Кошелівка Нжн. Ч.), «брат брата коле» (с. Красне Чрн. Ч.), «брат брата на вилки взяв» (с. Киселівка Мнс. Ч.), «брат брата вілками калов» (с. Мньов Чрн. Ч.), «брат з братам не паміріліся, адин аднаго на вілкі взяли» (с. Ведильці Чрн. Ч.). Лише інколи вдавалося зафіксувати значно ширший варіант такого тлумачення. «Казалі, шо на вілкі у васкресеніє чи калі то там рабив, а пашов брат други на вілкі його надев

невзначай. Гаварилі пра це» (с. Звеничів Рпк. Ч.). «Плями на місяці – брат брата на вилах тримає. Оце як придуть із церкви на Паску, так поки не розговіються, дак не пораються. А то кажуть: Прийшли із церкви дак давай поратся. І брат набрав на вила сіна нести. А в сіні спав брат. Так він його на вилах сколов. Це таке балакають» (с. Козацьке Ббр. Ч.). Подібні свідчення знаходимо і на території Гомельщини: «На місяці такое пятно ёсць. Жыў брат багаты і брат бедны. Што брат бедны дабудзе, багаты – забярэ. Тады багаты зусім узяв і віламі закалоў беднага. Бог бача і сказав: “Будзеш вісець на місяцы, калі брата закалоў. Каб весь мір бачыў цябе”. Во як!» (с. Бронне Рчц. Г.) [6, с.83].

Трапляюцца і оригінальні тлумачення плям на Місяці: «Паглядіть, так то ліцо. Наче очі і нос» (с. Петруші Рпк. Ч.). Схожі відомості знаходимо на території Гомельщини: “Калі месяц поўны, то можна ўбачыць яго ліцо. Дзве плямы ў вярху – ета вочы, пасярод нос, а внізу рот” (с. Дзімамерки Лвс. Г.) [5, с.303]. Під впливом сучасних наукових знань інформанти інколи дають інші пояснення. «Якиесьь природніе явленія. Гори там чи кратери» (с. Ловинь Рпк. Ч.). «Метеарити падали туди і глыбіні делали» (с. Звеничів Рпк. Ч.).

Отже, народні астрономічні знання та вірування стосовно Місяця у жителів Східного Полісся зазнали значного наукового впливу. Помічено, що найбільше інформації містять свідчення, пов’язані з прогнозуванням погоди. Для забезпечення добробуту людей була вироблена система спостережень за фазами Місяця, проте нині переважно втрачено мотиваційні пояснення численних заборон та правил.

Список географічних скорочень

Гомельська обл. (Г.)

Бдк. – Буда-Кошелівський р-н
Гмл. – Гомельський р-н
Жтк. – Житковичський р-н
Крм. – Кармянський р-н
Лвс. – Лоївський р-н
Рчц. – Річицький р-н

Чернігівська обл. (Ч.)

Ббр. – Бобровицький р-н
Грд. – Городнянський р-н
Кзл. – Козелецький р-н
Мнс. – Менський р-н
Нжн. – Ніжинський р-н
Рпк. – Ріпкинський р-н
Чрн. – Чернігівський р-н

Список використаної літератури

- 1 Авілін, Ц. Паміж небам і зямлэй: этнаастрономія / Авілін. – Мінск, 2015. – 287 с.
- 2 Волеваха, М. М. Атмосферні явища і прикмети погоди / М. М. Волеваха. – Київ, 1958. – 32 с.
- 3 Жарков, С. Народні та наукові приміти про погоду / С. Жарков. – Харків, 1929. – 96 с.
- 4 Жыццё і побыт беларусаў у прыкметах і павер’ях / аўтары-ўкладальнікі: В. С. Новак, А. А. Кастрыца, К. В. Паборцава. – Мінск, 2014. – 142 с.
- 5 Народная міфалогія Гомельшчыны: фальклорна-этнаграфічны зборнік / аўтары-ўкладальнікі: В. С. Новак, І. Ф. Штэйнер. – Мінск, 2003. – 320 с.
- 6 Сусвет і прыродныя стыхіі ў міфалагічнай традыцыі беларусаў / аўтары-ўкладальнікі: В. С. Новак, А. А. Кастрыца. – Мінск, 2014. – 85 с.
- 7 Федорович, Н. Місяць в астрономічных уявленнях і віруваннях українського народу (за матеріалами записів у селах Уманського та Маньківського районів Черкаської області) / Н. Федорович // Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків / – Київ, 2002. – С. 195–204.
- 8 Федорович, Н. Українська народна астрономія. / Н. Федорович. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / – Київ, 2009. – 26 с.
- 9 Федорович, Н. Українська народна астрономія / Н. Федорович // Українське небо: студії над історією астрономії в Україні / – Львів, 2014. – С.88–155.
- 10 Шумські. К. А. Традиційныя веды беларусаў аб раслінным, жывёльным свеце і надвор’і (XIX – пачатак XX ст.) і їх экалагічная значнасць / К. А. Шумські. – Мінск, 2009. – 126 с.

А. М. Воінава

ЛЕКСІКА РАДЗІННАЙ АБРАДНАСЦІ Ў ГАВОРКАХ АКЦЯБРСКАГА РАЁНА

У артыкуле разглядаюцца намінацыі радзільна-хрэсьбіннага абраду як часткі абрадавай лексікі беларусаў. Апісваецца лексіка, зафіксаваная на тэрыторыі Кастрычніцкага раёна Гомельскай вобласці і сабраная падчас фальклорных і дыялекталагічных экспедыцый студэнтаў і выкладчыкаў Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта ім. Ф. Скарыны. Праведзена падрабязная семантычная класіфікацыя абрадавай лексікі, даюцца шляхі пранікнення яе ў беларускую мову, вызначаны тыпы структурнай матывацыі.

Абрады і вераванні адносяцца да духоўнай культуры народа. Неад'емнай часткай кожнага абрада з'яўляецца яго лексіка, якая, побач з агульнымі найменнямі, у кожным рэгіёне мае свае адрознівальныя рысы. Комплекснае вывучэнне духоўнай спадчыны беларусаў, якое аб'ядноўвае этнаграфію, фальклор і мовазнаўства, з'яўляецца адным з самых актуальных і перспектыўных напрамкаў сучасных навуковых даследаванняў.

Аб'ектам нашага даследавання з'яўляецца лексіка радзінна-хрэсьбіннай абраднасці, сабраная выкладчыкамі Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта падчас фальклорнай экспедыцыі ў Акцябрскім раёне. У дадзеным рэгіёне захаваліся самыя разнастайныя найменні, звязаныя з радзінамі і хрышчэннем дзіцяці, што прадстаўляе цікавасць для даследчыка, бо ў абрадавай лексіцы акумуляваны самыя старажытныя ўяўленні народа, адлюстраваны важныя падзеі ў грамадскім і сямейным жыцці, абазначаны значныя змены і падзеі ў жыцці чалавека – нараджэнне, хрышчэнне, сватаўства, заручыны, вяселле, пахаванне.

У складзе радзіннай абраднасці вызначаюцца тры асноўныя моманты: само нараджэнне, прыём у грамадства новага члена і ачышчэнне маці і бабкі-павітухі. [1, 319]. У аснову размеркавання па семантычных групах можна пакласці агульныя прыкметы: падрыхтоўка да абраду, рытуальнае дзеянне, выкарыстанне ў абрадавай сітуацыі. Усе гэтыя моманты адлюстраваны ў абрадавай лексіцы: само нараджэнне, найменне дзіцяці, назвы асоб, звязаных з хрышчэннем, найменні прадметаў, звязаных з абрадам хрышчэння.

Адрознівальнай прыкметай абрадавай сітуацыі з'яўляецца абавязковасць такога кампанента, як паўтаральнасць. Абрад – гэта вызначанае традыцыйнае дзеянне ці сукупнасць дзеянняў, таму абрадавае найменне можа абазначаць адно дзеянне (выкупіць кашу) ці мноства акцый (хрысціць дзіця). Тэматычная класіфікацыя радзінна-абрадавай лексікі можа быць прадстаўлена наступным чынам:

1. *Падрыхтоўка да нараджэння.* Абрад уяўляе сабой зносіны чалавек – сілы прыроды, Бог, нізшыя духі. Абрад як параджэнне міфалагічных уяўленняў аб'ектывізуе спецыфічную свядомасць удзельнікаў абраду. Таму зразумелым становіцца строгае выкананне неабходных дзеянняў, ужыванне спецыфічных слоў.

Так, для таго, каб нараджэне новага члена грамадства, прайшло лёгка, неабходна было выконваць шэраг засцярог: *Каб абараніць сябе, парадзіха аберагала сябе і сваё дзіця чырвонай шарсцяной ніткай, якую насілі на руцэ ці на шыі. Калі па вёсцы ішла пахавальная працэсія, то цяжарная расцільвала ўсё адзенне і развязвала ўсе вузлы.* Цяжарнай не дазвалялася спаць у тым месцы, куды трапляла святло месяца. *Нельга глядзець на агонь,*

пераступаць праз шнур. Не дазвалялася станавіцца на парог. Парадзісе нельга заходзіць у храм, даіць і выганяць карову, ісці на вяселле. Валосавічы [2].

Набліжэнне родаў і самі роды будучая маці і ўсе члены сям'і ўтойвалі, каб не сурочыць і каб роды прайшлі лёгка.

2. Назвы абраду і этапаў абрадаў: *адведкі, радзіны, вотведы*: Адведкі ўсе спраўлялі абычна на первай нядзелі жыцці дзіця. Пружынішчы; *хрэсьбіны, крысціны, красціны*: На хрэсьбіны з прысутных сабіраліся парадзіха, бацька дзіцяці, кум, кума, бабка-павітуха і госці. Расвет; *У вотведы, кажысь, не прыглашалі. Шоў хто хацеў*. Пружынішчы; *торг за кашу*: Хрэсьбінны стол завяршае торг за кашу. Расвет; *падманка*: Той, хто паймаў кашу, вынося спачатку "падманку". Расвет; *разбіць гаршчок*: Хто дасць больш грошай, той і разбівае гаршчок. Гаць; *вадзіць 'хвост'*: Пасля вадзілі "хвост". Бабу садзілі на санкі, на барану зуб'ем угору. Сцялілі кажух. А калі жартаўнікі, маглі і ў карыце зацеці. Хто яе вёз, спявалі песні. Старая Дуброва; *аберагацца*: Аберагаліся іголкамі, шпількамі, вугальчыкамі, засушанымі кавалачкамі вясельнага каравая, велікоднай соллю, галінкамі рабіны. Валосавічы; *уступаць у пай*: Потым казаў усім гасцям, каб уступалі ў пай. Гаць.

3. Назвы асоб, якія ўдзельнічаюць у абрадзе. Пры нараджэнні дзіцяці галоўнымі асобамі з'яўляюцца, канечне, *роджаніца, парадзіха*: Парадзісе нельга заходзіць у храм. Валосавічы Акцябр.; На хрэсьбінах была бабка-павітуха, якая гатавала кашу. Старая Дуброва і *баба, бабка, бабка-павітуха, баба-пупарэзніца* – абавязкова немалая паважаная жанчына, у якой ёсць свае дзеці: *Перад тым, як везці дзіця ў царкву, баба-пупарэзніца абавязкова купала дзіця*. Валосавічы. *Першай уставала з-за стала бабка, яна спавівала дзіцятка і перадавала яго куме*. Валосавічы; *На хрэсьбіны з прысутных сабіраліся кум, кума, бабка-павітуха і госці*. Расвет; *Баба садзілася за стол частавацца*. Гаць; *К абеду ў хату збіраліся кумы і бабуля-пупарэзніца*. Валосавічы.

Як ужо адзначалася, для хрэсьбіннага абраду ўласціва засцерагальная функцыя, таму да хрышчэння *пазбягалі, каб хто-небудзь хоць вокам зірнуў на малое, баяліся, што нехрышчоная дзіця вельмі лёгка сурочыць*. Валосавічы. *Нельга было глядзець на дзіця людзям, бо шчыталі, што зглазяць*. Пружынішчы.

Хрышчэнікам называлі дзіця, якое хрысцілі: *Тое, што аставалася на дне, вылівалі ўверх і гаварылі такія словы: калі ніў дзед, то гаварыў, каб унук здаровы рос, калі кум або кума – каб хрышчэнік высока скакаў*. Расвет.

Калі нараджэнне дзіцяці суправаджалася тайнай і шматлікімі забабонамі, то ў наступным этапе радзіннага абраду ўдзельнічае вялікая колькасць народу. Для *нованароджанага*: *Ідзе бацька нованароджанага і прыглашае да сябе бабу, куму, кума*. Старая Дуброва выбіраюцца кумы: *кум і кума*: Напярэдадні хрышчэння дзіцяці бацькі выбіралі кумоў. Валосавічы; *Распачынаў дзяльбу кашы кум*. Валосавічы. *У куму бралі замужняю дзеўку, еслі ражалі дзевачку, інакш будзе дальша ў дзіця саперніца*. Пружынішчы. *хросная маці*: Для гэтага бяруцца хросныя маці і бацька. Гаць; *хросны бацька*: Хросны бацька дзержыць яго пры малітвах. Валосавічы; *хросныя*: Хросныя павінны быць маладзейшымі за бацькоў, каб дапамагаць хрэсніку, як у яго не астанецца родных бацькоў. Пружынішчы.

4. Назвы рытуальных прадметаў або сімвалаў, якія выкарыстоўваліся падчас абраду. Своеасаблівымі з'яўляюцца суадносіны абрадавага знака і падзеі, рэчы, якую ён абазначае, у параўнанні з агульнамоўным знакам. Абрадавы знак імпліцытуе рэчы, якія маюць асаблівую каштоўнасць і выкарыстанне іх лічыцца абавязковым: *хрэст, крэцік*: *Як мы відзелі Іванку пад храстом, штоб так відзелі мы яго пад вянцом*. Валосавічы; *Крэцік купляе кум*. Старая Дуброва; *Крыж у асноўным ляжыць на хлебе, а хлеб ляжыць на рушніку, затым крыж свеціцца і адзяецца на дзіця*. Гаць.

Абавязковым прадметам у Акцябрскім радзінна-хрэсьбінным абрадзе былі *ручнік, палаценца: Перад тым, як падаць бабіну кашу, на стале на куце засцілалі ручнік. Гаць; Бабіна каша ўгортваецца ў ручнік. Валосавічы; Кума павінна была ўзяць у царкеву рушнік. Расвет.*

Шмат увагі надавалася *гаршчку*, у якім варылася каша: *Гэты гаршчок з кашай разбівалі аб стол. Расвет. У некаторых весках гаршчок упрыгожвалі: Гаршкі з кашаю ўпрыгожваюць усякімі цукеркамі ў прыгожых бумажках. Старая Дуброва. Пасля таго, як гаршчок разбілі, сімвалічнае значэнне мелі чарапкі: *Калі кашу з’елі, кум бярэ гаршчок і разбівае яго аб вугал, а чарапкі даюцца незамужнім дзеўкам, а тыя, што астаюцца, баба сабірае і кідае ў вугал, прыгаворваючы: “Кідаю на кут, каб на будуічы год зноў быць тут”.* Расвет.*

Сакральнымі прадметамі, які мелі сімвалічны сэнс былі таксама *стужка: Абязцельна дзіцятка перавязуюць стужкай: хлопчыка – галубой, дзяўчынку – краснаю або розавай. Валосавічы; кажух: Яна прымала дзіця ў вывернутым кажусе. Валосавічы; барана: Бабу садзілі на санкі, на барану зуб’ем угору. Старая Дуброва; тачка: Яичэ вазілі куму на тачцы ў магазін. Валосавічы.*

Вялікае значэнне надавалася першаму купанню: для яго выкарыстоўвалі любісцік: *Купалі ў настоі з травы любісцік для таго, каб любілі хлопцы дзеўку і наадварот. Старая Дуброва Акцябр.; чыстацел, дубовая кара: Бабка кідала ў ваду сухую траву чыстацел (каб было ў дзіцяці чыстае цела), дубовую кару (каб былі моцныя зубкі). Гаць Акцябр. Вот яму мыла, каб было для ўсіх міла, дару анучы, каб ножкі не былі босы”.* Расвет; *золата: У воду трэба пакласці золата. Старая Дуброва.*

5. Назвы абрадавай ежы. Асноўнай сімвалічнай стравой на хрэсьбінах была *каша, бабіна каша*. Да яе прыгатавання прад’яўляліся пэўныя патрабаванні: *Крута звараную кашу зверху ўпрыгожвалі кветкамі або цукеркамі. Валосавічы. У некаторых вёсках Акцябрскага раёна першы раз падавалі падстаўную кашу: Першы раз бабе падавалі не яе кашу, а падстаўную. Гаць. Было тры кашы. Зразу даюць бабіну, затым кумаву і кумавую. Старая Дуброва.*

квас, бліны: Частаваліся квасам, блінцамі. Расвет; Блінчыкі, кісель: Абавязкова павінны быць на стале блінчыкі з смятанай і макама, кісель. Гаць Акцябр.; аладкі, булчкі: Маладая маці выпякі далжна што-небудзь на стол: аладкі, булчкі. Пружынішчы; хлеб: На стале абычна ляжала буханка хлеба. Расвет.

6. Назвы адзення, звязанага з радзіннай абраднасцю: *фартух, кохта, спадніца: Хустку баба адзявала на хрэсьбіны вышытую кохту, спадніцу шырокую, фартух. Акцябрскі.*

Абрады, звязаныя з сямейным жыццём чалавека, з’яўляюцца праяўленнем традыцыйнай культуры беларусаў, таму ў генетычных адносінах амаль уся лексіка належыць да агульнаславянскага лексічнага фонду. Гэта такія лексемы, як *бабка, дзед, кум, радня, хрысціць, каша, гаршчок, ручнік, кажух, маці, бацька, парадзіха* і інш. [3].

Большасць зафіксаваных лексем з’яўляюцца матываванымі найменнямі. Пад матываванасцю слова звычайна разумеюць “абумоўленасць яго значэння значэннем іншага слова, ад якога яно ўтворана” [4, 121], усведамленне сувязі значэння і гукавой абалонкі, якая выражае гэта значэнне [5, 153].

У адпаведнасці з такім выдзяляюцца розныя тыпы матывацыі: *лексічная* (адносіны матываванага слова з аднакаранёвым словам) і *структурная* (адносіны слова з аднаструктурнымі найменнямі). Пад структурна-семантычным тыпам матывацыі мы разумеем адзінства лексічнай і структурнай матывацыі слова, якое праяўляецца ў яго сувязі з гучаннем і значэннем утваральнай асновы і суадносінах з аднаструктурнымі моўнымі адзінкамі.

Як паказвае аналіз, самым пашыраным тыпам структурна-семантычнай матывацыі разглядаемых назваў з’яўляецца намінацыя паводле працэсуальнай прыкметы: *пахмелкі, хрышчэнік, хрэсьбіны, красціны, радзіны, адведкі, вотведы, сматрыны, рубаха, чарапки*. У такой дэрывацыі ўдзельнічаюць суфіксы *-к-, -ух-, -іц-, -ах, -ын*. Радзей утвараюцца найменні ад назоўнікаў: *кажух, бабушка, ручнік*.

Зафіксаваны на тэрыторыі Акцябрскага раёна і складаныя назвы. Сустрэкаюцца наступныя мадэлі састаўных назваў:

прыметнік + назоўнік: *падстаўная каша, хросны бацька, хросная маці;*

дзеяслоў + назоўнік або назоўнік з прыназоўнікам: *уступаць у пай; вадзіць “хвост”;* *збіраць на шапачку; класць на кашу;*

дзеяслоў + назоўнік + назоўнік з прыназоўнікам: *выціраць рукі аб плацце: Пасля бабцы дарылі падарак, ткань на плацце. Гэта называлася выціраць рукі аб плацце.* Старая Дуброва.

Даволі значную групу ў гаворках Акцябрскага раёна складаюць экспрэсіўныя абрадавыя назвы. Асаблівасцю эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі з’яўляецца тое, што эмацыянальная афарбоўка накладаецца на лексічнае значэнне слова, але не зводзіцца да яго: дэнататыўнае значэнне слова ўскладняецца канататыўным. Такія лексемы, акрамя намінатыўнай, маюць яшчэ і экспрэсіўную функцыю, якая робіць іх адметнымі, выразнымі ў лексічнай сістэме народна-дыялектнай мовы і дазваляе перадаць такія эмацыянальна-ацэначныя адносіны суб’екта да прадмета, як ласкальнасць, іронія, кпіны.

У лексіцы хрэсьбіннага абраду зафіксавана шмат слоў з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі, якія перадаюць розныя адценні пачуццяў. Такія адценні значэння могуць выражацца ўнутраным зместам моўных адзінак, выражаюцца праз знешнія, фармальныя паказчыкі (суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі): *бабулька, хрэснічак, сыночак, дачушка, галубок, рубашачка.*

Іншамоўная лексіка ў межах разглядаемага семантычнага поля складае даволі кампактную мікрагрупу і адносіцца пераважна да так званых “культурных” запазычанняў. Многія з іх былі засвоены беларускай мовай яшчэ ў старажытнасці, з’яўляюцца даўнімі запазычаннямі: з польскай: кофта < пол. *kofta*; [3, т. 2, 355]; нямецкай: хвартух < пол. *fartuch* < ням. *Vortuch*; [3, т. 2, 300]; лацінскай праз пасрэдніцтва польскай мовы: касір < пол. *casa* < лац. *capra* ‘футарал’; [3, т. 2, 300]; арабскіх моў: хуста < пол. *chusta* < іт. *fustagno* < ст.лац. *fustanūm* < араб. *Fastāt*, стар. назва Каіра;

Абрадавая лексіка, якая да сённяшняга часу шырока функцыянуе на тэрыторыі Акцябрскага раёна Гомельскай вобласці, вызначаецца багатай і складанай сістэмай лексічнай сродкаў, варыянтнасцю і разнастайнасцю сродкаў з іх семантычнымі і граматычнымі асаблівасцямі, з’яўляецца неад’емнай часткай духоўнай культуры беларусаў, у якой захаваны старажытныя моўныя з’явы.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Зеленин, Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. –511 с.
- 2 Радзінна-хрэсьбінныя абрады і звычаі беларусаў (на матэрыяле фальклору Гомельскай вобласці) / аўтары-ўкладальнікі Новак В.С., Шынкарэнка В.К., Кастрыца А.А., Воінава А.М., Вяргеенка С.А., Палуян А.М., Партнова-Шахоўская А.У. – Гомель: Барк, 2013. – 380 с.
- 3 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / под ред. и с предисл. Б.А. Ларина / М. Фасмер – М., 1986-1987
- 4 Моисеев, А.И. Мотивированность слов // Исследования по грамматике русского языка. Учёные записки ЛГУ, 1963. Вып. 68, № 322.
- 5 Супрун, А. Е. Лекции по лингвистике / А. Е. Супрун. – Мн., 1980.

Н. К. Гаврилюк

**СЛОВНИК ТРАДИЦІЙНОЇ ОБРЯДОВОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ РОДИЛЬНОГО ЦИКЛУ:
ДОСВІД УКЛАДАННЯ
НА ПОЛІСЬКОМУ МАТЕРІАЛІ**

В докладі на основі полевого лексико-етнографічного матеріала, зібраного автором на території української частини Полісся, розглядаються принципи складання словника термінології обрядів, обрядових дій та представлень, пов'язаних з народженням дитини. Характеристика категорій однослівних термінів, термінологічних словосполучень, вербальних формул, особливості побудови словника супроводжується прикладами з словникового матеріала.

Явище традиційно-побутової культури давно є частиною наукових інтересів мовознавців, особливо коли йдеться про вивчення народної лексики певних регіонів і створення відповідних словників. Щоправда, в цьому більше пощастило культурним традиціям матеріальної сфери, аніж духовної, зокрема обрядової. Етнографи, зі свого боку, завжди надавали значення народним назвам досліджуваних, у т.ч. обрядових явищ, однак здебільшого як допоміжного матеріалу. Обидва підходи поєднала в собі сучасна етнолінгвістика, методологія якої була сформульована Н. І. Толстим і під його керівництвом втілена у багатотомному етнолінгвістичному словнику “Славянские древности” та великій кількості праць відповідного напрямку [1, с. 7–33].

Вагомий внесок в справу різнобічного осмислення поняття термінологія, правомірності його застосування щодо будь-яких галузей народної побутової культури загалом і обрядово-світоглядної зокрема, зробила С. М. Толстая в своїх спеціальних дослідженнях, присвячених термінології обрядів і вірувань [2; 3, с. 27–302]. Розроблені в них теоретико-методичні засади стали тим підґрунтям, на яке ми змогли спиратися у зв'язку з наміром укласти словник з термінології обрядовості родового циклу, поширеної на території української частини Полісся [4].

Спроба реалізації цього наміру здійснена на основі польових лексико-етнографічних матеріалів, зібраних автором під час комплексних історико-етнографічних і окремих тематичних експедицій, що проводилися Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф упродовж останніх 20-ти років (за нашої участі у 2006, 08, 12–17 рр.) в місцях проживання переселенців із зони обов'язкового і добровільного відселення після Чорнобильської аварії, а також у автохтонних населених пунктах регіону. Загалом словниковий термінологічний матеріал, про який йтиметься далі, стосується багатьох північних районів Київської, Житомирської, Рівненської, Волинської областей [5]. У переважній більшості він існує у вигляді польових аудіозаписів інформації, отриманої за допомогою регулярного використання профільного запитальника від представників старшого покоління різних поліських теренів. Записана інформація є оповідними текстами-відповідями респонденток на запитання як про структурно-змістові, так і термінологічні особливості предмета вивчення. У контексті відповідей, які стосуються термінології того чи того явища, ми у кожному новому місці обстеження отримували ті самі чи подібні, або і зовсім відмінні його номінативні означення, що забезпечувало відносну повноту і територіальне порівняння термінів однорідних явищ.

Народні традиції, пов'язані з народженням дитини і першим роком її життя, представлені системою відповідних звичаїв, обрядів, вірувань, в якій власне обрядове, тобто символічне чи магічне значення набувають різні її структурні складники: акціональні, предметні, локативні, часові, числові, вербальні, персонажні тощо. Усі вони мотивовані реальністю спадкоємної обрядової практики і виражені лексикою, точніше термінолексикою носіїв культури. Зважаючи на сказане, тематичний склад словника містить народні назви-терміни: 1) звичаїв, комплексних обрядів та їх частин, 2) обрядових дій, 3) пов'язаних з цими діями почастунків, предметів, об'єктів, осіб-виконавців та ін. функціональних елементів, а також 4) дитячих хвороб, 5) виявів шкідництва та їх лікування, 6) пристроїв для розвитку ходіння дитини. Разом з тим він містить словесні форми, що прямо або опосередковано супроводжують звичаї, обрядові дії: терміновані формули-мотивації, =добропобажання, =замовляння, =погрози тощо (детальніше див. далі).

Поняття – словник обрядової термінології вказує на сам напрямок його укладання – від терміна до його значення, тобто до короткої дефініції змісту, функціонального призначення позначуваного цим терміном культурного явища, елемента. У подальшому дефініція певних термінів може бути ширшою, включати в себе характеристику їх локалізації в межах регіону, а також тексти-ілюстрації щодо їх розмовного використання.

Терміни, термінологічні варіанти та їх відбір

Лексика, якою висловлювалися респондентки, розповідаючи про норми і правила поведінки, пов'язані з народженням дитини, помітними подіями в її житті, зростанні, вже сама по собі була, так би мовити, спеціалізованою, зумовленою обрядовим характером ситуацій про які йшлося у відповідях на поставлене запитання. У цій спеціалізованій лексиці фахівцю-етнографу, що знає структуру предмета дослідження, має порівняльний “ізофункціональний” фактичний матеріал, не так вже й важко виділити набір номінацій, якими позначалися особливі ситуативні норми поведінки. Звідси ясно, що для нас значення мали лише ті терміни, які по-перше, відбивали специфічну структурно-функціонально сутність кожного звичаю, комплексного обряду чи окремої обрядової дії з її елементами, по-друге – неодноразово підтверджувалися або так чи інакше (в тій чи іншій розмовній формі) повторювалися в різних локальних традиціях.

Фактичний матеріал, покладений в основу словника показує, що конкретне, окреме взяте явище в межах обстеженої території називається по-різному, може мати не один, а декілька термінів. Інакше кажучи, ми стикаємося з різними термінологічними варіантами однорідного культурного явища, елемента, що є закономірною лінгво-етнографічною реальністю, особливо коли йдеться про чималий територіальний обшар. За цих обставин поставало питання, який термінологічний варіант слід прийняти за ключовий, що матиме дефініцію (визначення). Ми надавали перевагу найбільш відомому, поширеному терміну, у порівнянні з яким інші його варіанти були менш знаними, вузьколокальними, рідкісними.

У свою чергу, під час відбору термінологічних варіантів враховувався відповідно до наукової галузі – етнографічний, а не діалектний лексикографічний профіль словника. Тому перевага надавалася передусім тим варіантам, які є: 1) різнокореневими, 2) мають різну афіксацію. Тим часом в складі зафіксованих варіантів раз у раз виникали такі, що відрізнялися від ключового терміна (або один від одного) лише голосними – е, є, и, і. З етнографічного погляду перелік цих варіантів видавався не надто цікавим. Важливіше було відібрати серед них найбільш уживаний фонетичний варіант і як такий вносити в словник. Проте заслуговували на увагу варіанти, що відрізнялися іншими від згадуваних голосними, а саме –о, у.

Категорії термінів, термінологічних словосполучень, вербальних формул

Досліджувана обрядова термінологія включає в себе як однослівні терміни, так і термінологічні словосполучення. Категорія однослівних термінів добре проявляється в назвах важливих подій (скажімо, Відвідини, “Одвідки”, “Збір”, Хрестини, “Ходіни” тощо), дитячих хвороб (“Уроки”, “Зноски”, “Крикси”, “Шерсть” і т. ін.), уроджених субстанцій дитини (“місце”, “чипець”, пуповина, волосся та ін.), в назвах багатьох предметів, у т. ч. оберігальних (голка, гвіздок, ніж, книжка, стіл, “плащик”, сповивач, “ненька”, “вілошник” тощо), локативних об’єктів (підпиччя, “кучка”, сволок, комора, поріг, “кулашня”, сад, дерево, річка і т. под.), почастунків (хліб, каша, “звар”, вареники, “омачка”, “прежіня” тощо), діючих осіб (“беременна”, “несвободна”, “породільниця”, баба, “навісниця”, куми тощо) та ін. Незважаючи на те, що в переліку зразків однослівних назв-термінів є (і можуть бути) не лише специфічні, суто місцеві (подані в лапках), але і загальнозживані в українській мові слова, всі вони за обрядових обставин мають свою знакову функцію, ясно виражену або приховану симантику. Однослівними є функції-предикати, якими позначають типові для даної обрядовості дії шкідливої, лікувальної магії (зурочити, насилати, накидати, одробляти тощо).

Але частіше за все обрядова лексика, якою послуговувалися респондентки як носії культури, не мала іншого вираження, ніж у формі складових номінацій – термінологічних словосполучень (понять). Вони бувають представлені: 1) предикативно-об’єктними словосполученнями, коли головний компонент обряду – його обрядова дія – термінується не інакше як через дієслово з іменником (доцільним вважали давати неозначену форму дієслова з флексією – ити, а не -уть, -ють, -ять; напр.: закопувати місце, зберігати пуповинку [дитяча субстанція, що усохла, відпала], розв’язувати пуповинку, бити кашу, брати повивача, нести пироги, різати путо, в ускладненій формі – класти гроші на кашу, кидати черепки в поріг, обносити кругом ніжки стола тощо), 2) предикативно-суб’єктними словосполученнями (стригти дитину, закупляти дитину, міняти кумів тощо, в ускладненій формі – класти під голову дитині, прикладати до ручки дитини, переступати через дитину і т. ін.), 3) атрибутивними словосполученнями (свячене зілля, забутий хліб, батькові штани, материнська сорочка, стрижене родиме волосся). Нерідко словотворну форму мають назви осіб з обрядовими функціями (баба пупова, баба, що пупи різала, баба, що бабить, стречні куми, куми з дороги). Термінологічний статус отримують словосполучення з ознаками часу, числа, кольору (перша неділя молодика, коли замирає корінь, коли люди йдуть з церкви, сорок днів, червона шерстяна нитка тощо).

Ключову роль для розуміння смислу, призначення обрядових дій виконує її мовний компонент, точніше, сполучена з дією словесна формула того чи того “жанру”: мотивація, інтерпретація, заздравниця, примовляння, замовляння, погроза, закляття та ін. [6]. У переважній більшості (окрім загальних символічних заздравниць, добропобажань) вони відбивають магічну орієнтацію дії і сполучених з нею функціональних елементів, тобто намагання надприродним чином за принципом подібності, порівняння отримати бажаний результат (напр.: спляюючи зрізане родиме волосся дитини, примовляють: “Скільки волосу горить, стільки голові болить!”, розрізаючи ножем уявну зв’язаність ніг дитини: “Ріжу тобі путо, щоб не плутався, а бігав!”, а, передаючи хворе немовля упоперек верху і низу стола: “Дитину на стіл, а ляки під стіл!” тощо).

Зібраний матеріал містить велику кількість вербальних формул, різних за структурою, стилістикою, об’ємністю. Ми спробували подати в словнику основні категорії відповідних формул. Це можна було зробити враховуючи стійкий, регулярний характер вживання назви-терміна першого слова, так би мовити, зачину вербальної формули. Зокрема, найпростіша і найпоширеніша формула-мотивація обрядової дії

починається сполучником щоб (напр.: відрізання на гребені пуповини дівчинки супроводжувалося словами, “щоб пряла і ткала!”, закопування під хатнім порогом відпавшої дитячої пуповинки, – “щоб завжди тягнулася до батьківського порога!”, прикладаючи материнську сорочку до новонародженого хлопчика, – “щоб дівчата любили!”, кидаючи в припол жінкам черепки розбитого горщика каші, казали, “щоб діти родилися!”, а топчучись по цих черепках, “щоб дитина скорее ногами бігала!” тощо).

Для мотивації або інтерпретації дії часто використовуються сполучники як, якщо (скажімо, у зв’язку з поширеним правилом давати дитині розв’язати її спеціально збережену пуповинку, казали: “Як розв’яже, буде задачі розв’язувати!”, “Якщо розв’яже, буде все вміти, що гляне глазами, то зробить руками!” тощо; у зв’язку з післяхрестинним звичаєм “нести кумам пироги” неодноразово пояснювали: “Як не віднесеш кумам пироги, будуть на тому світі прив’язані до стовпа” і т. ін.). Превентивне і лікувальне замовляння нерідко починається словом певного граматичного розряду, зокрема – що, яка, чим і продовжується відповідником зіставлення – що//то, яка//така, чим//тим (напр.: породіллі з немовлятами під час своєї зустрічі, аби не було взаємної шкоди, мають казати: “Що думають мамкі, то мамкам, а що діткі, то діткам!”, лікуючи дитину від зурочення мати кладе її до порога і тричі переступає через неї зі словами: “Яка мати родила, така і уроки відходила!” або “Чим роділа, тим одходила!”. У стереотипних промовляннях активно застосовуються імперативи у формі звертання-обміну, де першим є слово-ім’я (оном) певної культурної знаменитості (скажімо, “Вода Іордань, ми тебе стрічаємо з хлібом і солю, а ти нас із щастям і долею!”, “Кури сірі, кури білі, кури мурі, нате вам пшона, а моєму дитяті дайте сна!”. У заборонах номінується заперечне слово не, не можна (вагітну застерігають: “Не стій на порозі, дитина буде довго стояти в проході!”, “Не можна переступати віршовку, дитина закрутиться пуповиною!”, “Не можна копати ногою свиню, на дитині буде піймо з шерстю!” тощо).

Існують також формули-погрози, закляття, які можна віднести до типу обрядових фразеологізмів вільної конструкції (напр.: щоб убезпечити дитину від зурочення кажуть: “З твоєї губи – хай тобі в зуби!”, “Хто що думає, то нехай тобі стане!”, “Сіль, глана, печина перед твоїми очима!” і т. ін.). Є фразеологізми, які нагадують прислів’я (скажімо, стосовно правила обирати нову пару кумів на кожну наступну дитину, кажуть, – “що дитинка, то й куминка”, стосовно невизначеного потаємного ритуального місця вживають стереотипний вислів на кшталт – “там, де ніхто не ходить”, стосовно останнього обрядового частування – “каша – последняя паша” тощо).

Характеристика словникових одиниць і побудови словника

Принцип розташування словникових одиниць – термінів, термінологічних словосполучень, вербальних формул у словнику – алфавітний. Кожна словникова одиниця починається з великої літери, має один чи два наголоси.

У словнику містяться словникові одиниці різного рівня з певними особливостями оформлення свого тексту: 1) визначувана словникова одиниця, яка не має відповідних варіантів (напр.: Адам – ім’я, яке давала баба повитуха метвонародженому хлопчику; Беседа – зібрання породіль на Різдво; Висушені очі миші – ритуальний оберіг для дитини), 2) визначувана ключова словникова одиниця, яка має один і більше варіантів (напр.: Баба говоруха (Баба шептуха) – знахарка; Зноски (Знос; Зносини; Зносичи; Стріт; Стреча) – недуга дитини, часом смертельна, виникла в разі зустрічі породіль з немовлятами і шкідливої дії, думки з боку однієї з породіль), 3) словникова одиниця-варіант визначуваної ключової одиниці, особливістю якої є посилення з позначкою див., до якої додається сама визначувана ключова одиниця (напр.: Баба шептуха – див. Баба говоруха; Знос – див. зноски).

Згадуване посилення відіграє принципово важливу роль для вказівки на взаємозалежний структурно-функціональний зв’язок визначуваних ключових одиниць,

для розуміння цілісності конкретного звичаю, обрядового комплексу, окремого обрядового дійства. Тому позначка див. залежно від характерних змістових показників визначуваної ключової одиниці, може використовуватися для декількох посилань (напр., Бити кашу (Бити бабину кашу) – багатоскладовий, поліфункціональний обряд з розбиванням горщика каші на Хрестинах, див. Хрестини; Бабина каша; Горщик каші; Черепки горщика). Зауважимо також, що визначення словникової одиниці першого і другого рівня може бути різнозначним. У такому разі ми користувалися позначками – 1)..., 2) тощо з посиланням на іншу визначувану словникову одиницю (напр.: Місце (Место) – плацента, дитяче місце: 1) субстанційний предмет обрядових дій, див. Закопувати місце; Пускати місце на воду, 2) засіб лікувального зведення зовнішніх вад, заприлостей, плям, синців) на тілі тільки-но народженої дитини; Вілошник – 1) місце біля печі, де стоять рогачі, ритуальний локус, див. Закопувати місце, 2) рогач, ритуальний оберіг для дитини.

Словник, який на разі має 420 своїх одиниць (хоч це число не є остаточним), розглядаємо як певною мірою пошукову роботу, спрямовану на комплексну систематизацію термінологічного матеріалу. Уміщена у словнику сукупність фактів номінації слів, словосполучень, висловів, фраз, що вживаються в обрядовій ситуації звичаїв родильного циклу, утворює систему спеціальної обрядової термінології, яка концентрує в собі символічну і магічну семантику реалізації дій та сполучених з ними елементів матеріалізованої і світоглядної сфери, сприяючи повноцінній інтерпретації досліджуваних явищ традиційної культури Полісся, а відтак – вивченню історії мови і культури регіону.

Список використаної літератури та приміток

- 1 Толстая, С. М. Семантические категории языка культуры. Очерки по славянской этнолингвистике / С. М. Толстая. – Москва, 2010. – 367 с.
- 2 Толстая, С. М. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры // Славянский и балканский фольклор / Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. – Москва, 1989. – с. 215-229, див. також виноску на с. 216.
- 3 Толстая, С. М. Полеская календарная терминология. Материалы к этнодиалектному словарю полесских хрононимов // Толстая С. М. Полесский народный календарь. – Москва, 2005. – 600 с.
- 4 Про вивчення розглядуваної обрядовості стосовно Полісся див.: Гаврилюк Н. К. Территориальное распределение на Украине некоторых обрядовых номинаций и их белорусско-русские соответствия // Региональные особенности восточнославянских языков, литературы, фольклора и методы их изучения. Тезисы докладов и сообщений. – Гомель, 1985. – с. 110-112; Ї ж. Київськополіський варіант сімейної обрядовості на фоні суміжних територій // Київське Полісся (етнолінгвістичне дослідження). – К., 1989. – с. 24-38, картосхема с. 35; Ї ж. (в імені помилка, замість Ніни має бути Наталія) Про локальну спільність і диференціацію обрядово-світоглядних традицій Чорнобильського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 1. Київське Полісся, 1994. – Львів, 1997. – с. 339-345; Ї ж. Формули-міфи про народження дітей // Проблеми сучасної ареології. – К., 1994. – с. 332-339; Ї ж. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев – К., 1981. – 278 с., де розглядався і поліський матеріал.
- 5 Це стосується разом взятих 170-ти сіл Чорнобильського, Поліського, Іванківського р-нів Київської обл; Овруцького, Народицького, Олевського, Коростенського, Малинського р-нів Житомирської обл., Дубровицького, Рокитнівського, Сарненського, Костопільського р-нів Рівненської обл., Любешівського, Камінь-Каширського р-нів Волинської обл.; використано також рукописні матеріали 1994 року, записані автором від переселенців 14-ти сіл Чорнобильського р-ну.
- 6 Про місце і роль словесних форм в обряді, див. Виноградова Л. Н. Семантика фольклорного текста и ритуала: типы взаимодействия // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. – Братислава, 1993. Доклады российской делегации. – Москва, 1993. – с. 210-220.

Я. А. Гусакова

НАЗВА АБРАДАВАГА КАРАВАЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Беларуская і руская нацыянальная кухня цесна ўзаемазвязаны паміж сабой і ў многіх сваіх аспектах залежаць адна ад адной. Аналіз галоўнай стравы на вяселлі – каравая паказаў, што яна не толькі адлюстроўвае тэхналогію выпрацоўкі, склад ці якасці каравая, але ж таксама нясе інфармацыю аб гісторыі і традыцыях народа, у якога гэты хлебабулачны выраб выпрацаваны. На аснове выбранай лексемы “каравай” мы назіраем, што нацыянальная кухня беларусаў і рускіх мае шэраг падабенстваў і адрозненняў. Гэтыя адрозненні фарміруюць мясцовы каларыт.

Каравай здаўна з’яўляўся традыцыйнай абрадавай стравой усходніх славян. Перш за ўсё ў народнай свядомасці каравай звязваецца з вясельнымі традыцыямі.

Упершыню вясельны пірог пад назвай *коровай* узгадваецца ў 1526 годзе ў запісе аб шлюбе вялікага князя Васіля Іванавіча з Аленай Глінскай [1, с. 195].

У архаічных варыянтах (у прыватнасці, у беларускай традыцыі) выпяканне вясельнага каравая мае ў якасці міфалагічнага падтэксту і іншы план – абнаўленне міра. Характэрна, што абрад пачынаецца са “знішчэння” збожжа, якое малолі на дамашніх жорнах [2, с. 401]. Размол збожжа сімвалізуе знішчэнне чалавека і свету ў іх ранейшым стане. Разам з тым размол – адна з аперацый па пераўтварэнні ахвярнага матэрыялу ў ежу.

Выпечка каравая, якой заўсёды надавалася асаблівае значэнне, была строга рэгламентавана. Было вызначана, хто павінен выпякаць, у чыёй прысутнасці, на якім адрэзку часу, з чаго, што пры гэтым гаварыць, як даставаць каравай з печы, куды пакласці, дзе захоўваць да вяселля [3, с. 23]. У спосабе прыгатавання каравая паміж беларускім і рускім вяселлем выяўляецца вялікае падабенства. Працэс вырабу вясельнага каравая насіў рытуальны характар. Каравай пяклі напярэдадні вянчання або шлюбнай ночы альбо за пару дзён да гэтага. Удзельнікамі абраду з’яўляліся маці нявесты (сваячкі, жанчыны) і дзяўчаты-сяброўкі нявесты, прычым пякла хлеб маці, а ўпрыгожвалі дзяўчаты. Гэтым займаліся спецыяльныя жанчыны – *каравайніцы* [4, с. 238].

Каравай – увасабленне ідэі дастатку, багацця, і яго імкнуліся зрабіць максімальна вялікіх памераў. Па апісанні П. В. Шэйна, ён мог дасягаць да дваццаці кілаграмаў вагі і да паўтара метраў у дыяметры [2, с. 360].

У многіх расійскіх рэгіёнах, напрыклад, Тульскай, Разанскай, Саратаўскай, Наўгародскай, Кастрамскай і Валгаградскай абласцях вясельны хлеб распаўсюджаны пад тэрмінам *каравай* [5, с. 207]. У Наўгародскай вобласці перад шлюбам, калі жаніх прыязджае за нявестай, трэцяй стравой быў *каравай*, упрыгожаны ў выглядзе вянка кветкамі, зробленымі са шматкоў паркалю. Каравай застаецца некранутым да другога дня вяселля.

У этнаграфічных запісах захоўваюцца звесткі, што ў Разанскай, Тамбоўскай, Саратаўскай, Самарскай, Наўгародскай і Цвярской губернях вясельны хлеб называўся *курнік* [5, с. 207]. У паўднёвай частцы Паволжа падчас ўсяго вяселля пяклі круглыя прэсныя пірагі – *курнікі*. Сваякі жаніха пасля гулянку, якая замацоўвае сватаўство, да апошняга дня дзювачніка насілі іх у дом нявесты, а напярэдадні шлюбам нявеста з сяброўкамі елі *курнікі* падчас рытуальнай лазні [6, с. 144].

У Ніжагародскай вобласці ў значэнні ‘вясельны пірог для пачастунку жаніха і нявесты’ распаўсюджана найменне *курень*. У Тамбоўскай вобласці жаніх прыносіў нявесце ад будучай свякрухі ў падарунак пірог, які, акрамя *курніка*, мог называцца *кашнік* і *ряженик* [7, с. 13]. Вядома, што ў Кастрамскай губерні вясельны хлеб, вядомы пад назвай *круглы пірог*, падавалі ў першы дзень вяселля ўвечары. Падобную з вясельным *караваем*, *рощай*, *курнікам* функцыю ў некаторых раёнах выконваў *прянік*. У хаце жаніха пасля шлюбу дружка разразаў вялікі пернік, які размяшчаўся па сярэдзіне стала, і даваў маладым, якія дзялілі яго напалову і елі, а потым – усім гасцям, што сядзяць за сталом, даваў па кавалачку [5, с. 208].

Функцыянаванне вясельнага печыва пад назвай *сад* зафіксавана было толькі ў Арлоўскай губерні. Печыва пад назвай *роща* вядома ў паўднёвай Вялікарусіі (Калужская, Курская губерні), у Беларусі (Віцебская губерня), у Смаленскай губерні, збольшага ў паўночнавялікарускіх (Уладзімірская губерня). У Калужскай губерні *рощу* выпякала маці нявесты, а ўпрыгожвалі дзяўчаткі, сяброўкі нявесты. Упрыгожваючы *рощу*, дзяўчаты спявалі велічальную песню нявесце: "Стой, моя роща" [5, с. 207].

Назва *каравай* мае даволі блізкія фанетычныя адпаведнікі ў многіх славянскіх мовах: ва ўкраінскай мове – *коровай*, балгарскай – *кравай*, славенскай – *kravâj*, *krávaj*. Этымалогія слова *каравай*, згодна з меркаваннем М. Фасмера, звязана са словам *карова*, і звычайна такі вясельны пірог падаваўся ў дар ад жаніха нявесце. Такі пірог быў чароўным сродкам, каб выклікаць пладавітасць, падобна таму, як бык сімвалізаваў жаніха. *Каравай* па-беларуску называецца таксама *ялавіца* (ад *Яловены*). Назвы жывёл часта ўжываліся як назвы вырабаў з цеста: *коровушка* ‘каляднае печыва з упрыгожваннямі’ [8, с. 332].

Назва *каравай* вядома толькі ўсходнім і паўднёвым славянам. Перш за ўсё слова распаўсюджана ў Беларусі, Расіі і Украіне, захопліваючы ўсходнюю Польшчу. У заходнеславянскіх і частцы паўднёvasлавянскіх гаворак для наймення галоўнага вясельнага хлеба пераважна выкарыстоўваецца тэрмін *kolacъ*, вядомы таксама ўсім іншым славянам у якасці назвы розных вясельных хлебабулачных вырабаў (здобная булачка, куліч, пірог) [9, с. 239]. Пры больш глыбокім аналізе рускага вясельнага абраду няцяжка выявіць у ім асноўныя элементы, якія былі запазычаны ў грэкаў: вясельны каравай, упрыгожанае дрэўца, абмыванне. Яны толькі набылі новы, больш ці менш самастойны характар [10, с. 333].

Такім чынам, ва ўсіх славян вясельны хлеб называўся *каравай*, іншыя назвы з’яўляюцца мясцовай заменай асноўнай назвы ці маюць больш позняе паходжанне. Багатая народная тэрміналогія адлюстроўвае спосаб падрыхтоўкі, упрыгожвання абрадавага вырабу, а таксама прызначэнне вясельнага хлеба, які з’яўляўся сімвалам урадлівасці і дабрабыту дома.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1 Сумцов, Н.Ф. Символика славянских обрядов: избранные труды / Н.Ф. Сумцов. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1996. – 296 с.

2 Шейн, П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Бытовая и семейная жизнь белоруса в обрядах и песнях / П.В. Шейн. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1887. Т. 1. Ч. 1

3 Станкевіч, А.А. Абрадавая лексіка ў гаворках Гомельшчыны: этналінгвістычны аналіз / А. А. Станкевіч, К. Л. Хазанова, А. М. Воінава / пад рэд. А. А. Станкевіч ; М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ўн-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2015. – 269 с.

4 Лобач, У.А. Этнаграфія Беларусі: Вучэбна-метадавы комплекс / У.А. Лобач. – Наваполацк: ПДУ, 2006. – 328 с.

5 Путилов Б.Н. Материальная культура и мифология : [Сб. статей / Отв. ред. Б. Н. Путилов]. Л. С. Гвоздиков. К типологии русского свадебного хлеба – Л. : Наука : Ленингр. отд-ние, 1981. – 227 с.

6 Зорин, Н.В. Русский свадебный ритуал / Н. В. Зорин ; Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 2004. – 247, [1] с.

7 Евтихиева, Л. Ю. Тамбовский курагод : сборник сценариев и материалов для фольклор. коллективов / Л. Ю. Евтихиева ; М-во культуры Рос. Федерации, С.-Петербур. гос. ун-т культуры и искусств, Тамб. обл. науч.-метод. центр нар. творчества, Науч.-метод. центр культур. антропологии ТГУ им. Г. Р. Державина. – Тамбов, 2003. – 157 с.

8 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – Т. 2: Е-Муж / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986. – 672 с.

9 Гура, А.В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: семантика и символика / А.В. Гура. – М.: Индрик, 2012. – 936 с.

10 Зеленин, Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 511 с.

УДК (398.8 (=161.3) (075.8)

Р. М. Ковалева

ПЕСЕННЫЙ КОМПЛЕКС «СТРЕЛЫ» КАК ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО ПЕРВИЧНЫХ И ВТОРИЧНЫХ ТЕКСТОВ

В статье обосновывается комплексно-стадиальный подход к изучению круга песен обряда вождения и захоронения «стрелы». Выделяются две группы песен: первичные – с мотивом стрелы и вторичные – со своеобразно преломленными бытовыми мотивами. Показывается, что в смысловом плане вторичные песни связаны с основной – «стрельной», а в функционально-генетическом – именно с данным обрядовым комплексом.

«Стрела» – самый длительный из всех календарных обрядов восточных славян. Он охватывает период от Пасхи (Вялікадня) до Вознесения (Ушэсця). В этот день вождение «Стрелы» завершается захоронением ее символов за деревней, на засеянном поле. Данный локально-региональный обряд, свойственный ряду смежных районов Гомельщины, Брянщины, Черниговщины, неоднократно, в основном с опорой на сообщения информантов, описывался и анализировался [см. обзор в: 3, с. 8 – 16]. Вместе с тем до сих пор остается открытым вопрос о смысловой связи всего круга хороводных песен, называемых в народе *стрэльнымі, стральнымі, стралавымі* или, по характерным припевам, *лёлюшкамі*, с мифоритуальной основой данной обрядности, поскольку она сама нуждается в дополнительных исследованиях. Фольклориста-филолога в первую очередь интересует песенный комплекс «Стрелы», хотя и сам обряд также находится в поле его зрения как источник поэтических образов и мотивов [3, с. 17 и след.].

Песенный комплекс «Стрелы», как выясняется, состоит из двух основных групп – песен, которые мы относим к *первичным*, и *вторичных*, производных от первых. Показателем сравнительно небольшой группы первичных песен является мотив стрелы, наделенной признаками субъектности, – к ней обращаются с просьбами-заклинаниями убить/не убивать доброго молодца, она сама то ли случайно, то ли целенаправленно отыскивает и убивает жертву – человека, птицу, животное. Тематика весьма обширной группы вторичных песен кажется сугубо бытовой, но, мы бы сказали, не столько любовной, как *антилюбовной*, связанной с мотивом избегания отношений с назойливыми претендентами (причем как со стариком, что вполне понятно, но в ряде случаев и с молодым), и не столько семейной, как *антисемейной*, связанной

с разнообразными мотивами разрушения семьи, вплоть до убийства мужа [3, с. 67 – 72]. Белорусская исследовательница Г. А. Барташевич была в числе первых фольклористов, сфокусировавшихся на комплексной диагностике «Стрелы», предположив ее связь с культом Перуна, оружием которого были громовые стрелы-молнии. Однако и она при всем внимании к поэтической стороне обрядности не рассматривала вторичные песни как ее органичную часть в их возможной смысловой связи с первичными.

Накопление фактического материала шло параллельно с попытками рассеять «туман первозданной тайны» (Л. Шестов), окутывающей «Стрелу». Как правило, фольклористы, этнологи и музыковеды склонялись к признанию ее самостоятельного значения и собственной, уходящей в глубь веков, истории. Выдвигалась и диаметрально противоположная версия, согласно которой данный обряд – фантом, не имеющий оригинальных корней. По мнению этнолингвиста Л. Н. Виноградовой, он как бы наложился на исконный обряд проводов весны, когда слово «стрела» из зачина всего лишь одной из многих весенних хороводных песен вдруг получила расширительное значение и стала ядром обширной обрядовой терминологии [1, с. 217 – 235]. Возможно, современной фольклористике для своего продуктивного развития как раз не хватает инакомыслия, того, к чему призывал английский философ Уильям Оккам, а именно метода создания взаимно противоречивых гипотез, которые в своей дополнительности позволят не повторять пройденное, а сделать шаг вперед. Он, этот шаг, нужен, чтобы понять язык тайных и явных знаков, щедро рассыпанных по всему фонду «Стрелы». Явные знаки обнаруживаются в *дискурсивной прозе* - высказываниях информантов о назначении обряда, в том числе инициированных собирателями. Выясняется разнообразие его целей: «штоб граза мінавала наша ўсё» – самая распространенная мотивировка, но есть масса других – «каб пчолы вяліся», «ад зайцаў», «на ўраджай харошы», «на дождж», «супраць гразы», «на абярэг дзяцей ад няшчасцяў», «ганяць старцоў», «хаваць старцоў», «хаваць вясну», «праводзіць вясну», «штоб сена радзіла» и др. И что между ними общего? Создается ложное впечатление, что вся серия мотивировок являет собой хаотичный набор разрозненных, не связанных между собой, чуть ли не случайных мнений. В связи с этим встает законный вопрос: а сохранял ли обряд вождения и захоронения «стрелы» свою идентичность при всех исторических формообразовательных процессах или мы имеем дело с итогом его распада? Стоит ли также фокусировать усилия на выявлении древней мифоритуальной основы «Стрелы», если ее, возможно, и не было? Или стоит, как посчитала бы Л. Н. Виноградова, сосредоточиться на выявлении субстрата – проводного обряда, связанного с весной, место которого в Гомельско-Брянско-Черниговском регионе заняла «Стрела»? Мы отдаем предпочтение иному подходу – рассмотрению песенного комплекса в совокупности первичных и вторичных песен, ибо слово – носитель тайных знаков, подлежащий расшифровке сложный код. Только как его расшифровывать, что брать за точку отсчета? Полагаем, что в данной ситуации допустимо воспользоваться парадоксальным советом Сл. Жижека, который предлагал следующее: «... выбирая между Целым и Частью, нужно выбирать Часть и возводить ее до Принципа Целого – эта «сумасшедшая» инверсия и отражает динамичность процесса» [2, с. 168]. Мы не ошибемся, если в качестве Части, тем более основной, манифестирующей функционально-семантическое единство локальных вариантов «Стрелы» и ее песенного комплекса, выберем песню о стреле, убивающей молодчика. Разумеется, в полной мере обряд существует только в совокупности локальных песенных версий с другими жертвами стрелы, но в данном случае мы их не будем касаться. Ни одна из местных версий обрядности не покрывает ее смыслового поля целиком, но все вместе апеллируют к некоему общему импульсу, который генетически являлся носителем «множественного смысла» (Р. Барт). «Стрела» не конгломерат случайных черт, а удивительный обряд, основанный на синкретизме связанных между собой

мифологических представлений о земле и небе: земле-рожице, земле-кормилице, позже – земле-матери и небе – подателе света и темноты, дня и ночи, дождя и снега, сияющего солнца, но также страшной и благодатной грозы, спасающей землю от засухи. Менее всего мы склонны, подобно Л. Клейну, считать основой всех календарных праздников и обрядов культ Перуна. Напротив, первобытный синкретизм мировосприятия заставляет нас видеть в словомифе «стрела» именно «множественный смысл», соотносимый с небесными, солнечными и грозowymi стрелами. Вполне естественно, что эхо первичного импульса, синкретически связанного с мифологией неба и земли, на протяжении длительного исторического времени многократно отражалось, переотражалось и ослабевало настолько, что его перекрывало эхо новых импульсов. В местных версиях древний полифоничный сигнал редуцировался до одной-двух «нот» и только в фокусе основной обрядовой песни можно надеяться на получение удовлетворительного объяснения таких разнообразных обычаев, как "хаваць вясну" и "хаваць пярсцёнкі", "праводзіць вясну" и "праводзіць Ушэсце", "праздноваць свячу" и "праздноваць хрэн", "хадзіць на сена" и "хадзіць на ладун", "сжигать чучело" и "ганяць старцаў" и т. д.

В плане нашего исследования мысль Р. Барта о множественном смысле сложного целого, каким является обрядность «Стрелы», представляется нам методологически продуктивной. В противном случае вряд ли удастся связать между собой обряд и песни, основную песню с остальными, а также вторичные песни между собой. Если мысленно переноситься к истокам первичного стрельного текста, не исключено, что интеллектуальный путешественник увидит, как стремительно сокращается современный базовый макротекст до одного выкрика «Стрела!» Конечно, в эпоху индоевропейской общности народов словомиф звучал по-иному, но со временем у ряда славянских и германских народов он принял именно такую форму. Возвращение в наше время позволило бы увидеть приращение к словомифу определенных императивных звеньев. В современных произведениях они сохраняются как важная структурная часть с компонентом убей или не убей. Неудивительно, что подобная полярность желаний затрудняет интерпретацию песен о стреле и порождает разброс мнений о доминантной функции обряда. В одном случае стрелу просят отказаться от смертоносного умысла и четко обозначают:

Ой, не ўбі, страла, добрага молайца,
Ох і вой, люлі, добрага молай ... Йх!

Высказывалось предположение, что, исключая жертву (божеству грозы?), тем самым магически способствовали прекращению излишних дождей. В другом же случае, при угрозе засухи, стрелу будто бы специально нацеливали на символическую, а возможно когда-то и реальную, жертву:

Ты ляці, страла, да й ўдоўж сяла,
Ох і вой, люлі, да й ўдоўж ся ... У!
А ты ўбі, страла, добрага молайца,
Ох і вой, люлі, добрага мола ... У! [4, с. 60].

Таким образом, если древнее атавистическое мышление чувствами, связанными с грозой-молнией, рождало нечленораздельные выкрики, которые когда-то оформились в мыслемиф со значением «сакральная стрела», то со временем оно уступает место вербальному. Подобные скачки Мих. Аркадьев образно назвал лингвистической катастрофой, поскольку, попадая под власть языка, человек культурный становился таким, каким был его язык. По мнению ряда ученых, вербальное мышление человека культурного могло действовать в двух режимах – метафорическом или метонимическом. В ряде календарных обрядов прослеживается тенденция именно метонимического переноса ключевого термина типа коляда, купала, куст и под. на обрядовые предметы, явления, символы. Точно так же слово «стрела», обозначая

природные и реальные стрелы, одновременно стало обозначать весь обряд, хоровод как особую часть обряда, шествие, обрядовые предметы, символизирующие стрелу. В целом песня о стреле представляет собой *развернутую мифометафору*, а вторичные песни – это уже *метафора мифометафоры*. Короче, «когда мифологическое мышление распадается и перетекает в словесную форму, то рождаются лирика и эпос» [5, с. 217]. Уточняя высказывание В. Руднева, подчеркнем: не лирика вообще, а именно обрядовая лирика.

Песня о стреле не просто одна из многих весенних хороводных песен, а нормальный обрядовый текст. Нормальными мы называем такие произведения, в которых 1) присутствует мифоритуальный созидательный мотив и 2) содержится прямой или имплицитный намек на жертвоприношение, без которого обряд превращается в обычай, а хоровод, теряя свойства обрядовой акции, – в традиционное бытовое развлечение. Ничего подобного со «Стрелой» не случилось. Семантический ритм ее основной песни задается сменой сюжетных ситуаций от полета стрелы, убийства молодчика до его оплакивания родными за исключением жены, которая оплакивает мужа сухими слезами и тут же после обеда, снова выходит замуж, что выглядит кощунственно. А если скрытым мифоритуальным стержнем песни является ритуальное возрождение убитой жертвы? В таком случае жертвенный Танатос получает смысл через хороводный Эрос, знаменующий возобновление брака, и никакого нарушения общественно допустимых моральных стандартов здесь нет. Подтверждением служит логика сцепления модусов художественности.

Смерть молодчика потому по-разному воспринимается родными и женой, что для них она имеет разное значение, о чем свидетельствуют последствия оплакивания. Синкретизм трагики и идиллики постулирует в песнях о стреле то древнее понимание действительности, когда считалось, что для сохранения, обновления, поддержания миропорядка кто-то должен претерпеть, распрощаться с жизнью, быть убитым, похороненным, возвращенным в лоно матери-земли, и все для последующего возрождения. Жертвенная смерть молодчика, связанная с мифомотивом стрелы, имеет продолжением драматику мифологического типа с заданной функцией плакальщиц: их слезы превращаются в земные реки, ручьи и т. д. При всей выразительности драматического модуса художественности он здесь не первичен, но очень важен: вбирая трагизм предыдущей ситуации, он несет в себе зародыш идиллики – образ обновленного мира. Историческое значение обрядовой драматики, связанной с бытовыми комплексами, в данном случае с семейным, состоит в том, что генетически именно она становится в пределах обрядности художественным катализатором развития бытовой тематики особого рода. В смысловом плане нарождающийся пласт вторичных песен связан с основной «стрельной» песней, в функциональном – именно с данным обрядовым комплексом, его хороводной частью. Все вторичные хороводные песни, протектоном которых была песня о стреле, получили в наследство соответствующие припевы «*Ох і вой, люлі*», «*Ой, лі, вой, люлі*», «*Ох, і я ў люлі*», «*Ой, лёлі, ой, лёлі*», «*Лёлюшкі-лёлі*», «*Ой-лі, ой-люлі*», «*Ох і ой, люлю*», «*Ой, люлі ж, люлюшанькі*» [3, с. 95 и след.] и под., явно восходящие к одному источнику. Предположение о семиотическом значении данных припевов как знаков, отсылающих к культу матери-земли, не кажется сомнительным. Оно основывается, во-первых, на широком использовании компонента «люли» в колыбельных песнях, относящихся к материнскому фольклору, а во-вторых, на связи с белорусским словом «люлька», когда колыбель воспринималась в качестве материального, земного коррелята рождающего лона матери.

Как нам представляется, далее вторичные «стрельные» песни начинают развиваться на основе собственных художественных традиций, имплицитно сохраняя невидимую связь с функционально-семантическим полем обрядности. Добавим, что это реальный и вполне

естественный путь расширения любого обрядового песенного комплекса, а не только данного. Типологически подобный процесс происходил при развитии песенных комплексов Куста, Сёмухи (Троицы), Купалья, жнива и некоторых других.

Независимо от своего размера и качества первичный обрядовый текст «Стрелы» продолжает не только удерживать последующие, но в ряде случаев делегирует им право замещать себя. В свою очередь первая волна вторичных песен выполняет ту же функцию в отношении следующих и т. д. Тем самым сохраняется семантическая преемственность произведений, прошлое стремится быть актуальным настоящим, обрядность обретает силу, устойчивость, равновесие, поскольку ряд текстов, предстающих в блеске новой художественной формы, прямо или косвенно соответствует базовой смысловой структуре. Однако есть свои нюансы в соотношении первичных и вторичных песен. Так, если мифичная метафористика основной стрелной песни гармонично объединяет форму и мифоритуальное содержание, то метаметафористика вторичных песен использует совсем другой язык – язык бытовых отношений. Художественный мир первичных песен апеллирует к удивительным, сверхъестественным явлениям и превращениям. В нем присутствуют орнитоморфы – персонажи двойной природы с исключительным созидательным даром. Так, в образе птиц прилетают к телу жертвы его родные, и только их слезы могут дать начало рекам. Даже стрела как будто не имеет потребности в стрелке, направляющем ее на цель, настолько она выглядит независимой и самодостаточной. Только от сухих слез жены-птицы нет ни росиночки, но в этом, как оказывается, также заложен важный смысл, и ее ритуальная роль не менее значима, чем роль родных, искренне переживающих преждевременную смерть сына, брата, отца.

Иная художественная картина наблюдается во вторичных песнях, что вполне естественно. Когда новая художественная форма накладывается на старое содержание, то активное эстетическое начало натывается на традиционный устойчивый смысл, который никуда не исчезает, а сохраняется под новой оболочкой как мифоритуальный пережиток. Этот «пережиток» не был ни пассивным, ни неподвижным, и именно ему вторичные песни обязаны разными реминисценциями (правда, не всегда осознаваемыми и вычленимыми), многозначительными алогизмами, содержательными противоречиями, которые так до конца не приспособились ни к новым жизненным ценностям, ни к новой морали, в соответствии с которой «легкомысленное» поведение вдовы подлежит безусловному осуждению.

Песенный комплекс «Стрелы» существовал и развивался благодаря фольклорному «автору» особого типа. Особенность его художественного мышления состояла в том, что он неосознанно развивал идеи, доставшиеся в наследство от первичных песен, и по-другому не мог. Локальный «автор» вращался в смысловых рамках предшествующих песен, слегка экспериментируя с бытовыми моделями, образами, сюжетными ситуациями, но не выходил из их круга. Именно таким образом формировался и наращивался пласт псевдонеобрядовых песен. Отличные от первичных по форме, на деле они, как и те, выполняли обрядовую функцию. Анализ «локальных дискурсивностей» (М. Фуко) приводит к совершенно иной генеалогии, нарушающей общепринятый порядок знаний об историческом соотношении обрядовых и необрядовых песен. Нам уже приходилось писать о том, что обряд – не та среда, где нарождается лирика, не имеющая с ним содержательной связи. Необрядовая лирика потому и называется необрядовой, что возникает не в рамках обряда, а за его пределами, причем довольно поздно, предположительно в XVI–XVII вв., и на совершенно иной идеологической основе. Тем не менее, и в среде первичных обрядовых песен присутствует набор как готовых, так и потенциальных форм для зарождения особого вида «дочерних» песен вторичных, внешне отличных от «материнских», – первичных. По-видимому, носители традиции интуитивно

воспринимали бытовые означающие песен как естественное продолжение значимой для «Стрелы» ритуальной темы.

Список использованной литературы и источников

1 Виноградова, Л. Н. Вербальные компоненты обрядового комплекса (влияние фольклорного текста на структуру, семантику и терминологию обряда) / Л. Н. Виноградова // Язык культуры: Семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения акад. Н. И. Толстого (1923-1996) / Отв. редактор С. М. Толстая. – 496 с.

2 Жижек, С. Чума фантазий / Пер. с англ. / Славой Жижек. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2014. – 388 с.

3 Лакальна-рэгіянальныя парадыгмы беларускага фальклору: вучэб.-метад. дапам. У 3 ч. Ч. 3. Песні “Стралы”. Русальныя песні / Р. М. Кавалёва і інш.; пад агул. рэд. Р. М. Кавалёвай. – Мінск: БДУ, 2015. – 155 с.

4 Новак, В. С. Абраднасьць і паэзія “пахавання стралы” / В. С. Новак. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2002. – с.

5 Руднев, В. П. Прочь от реальности: Исследования по философии текста / Вадим Руднев. – М.: “Аграф”, 2000. – 432 с.

УДК 398.332.12

Н. А. Ковальчук

ОБРЯДОВЫЕ ДЕЙСТВИЯ С ХЛЕБНОЙ ДЕЖОЙ В ЧИСТЫЙ ЧЕТВЕРГ НА ПОЛЕСЬЕ: ГЕОГРАФИЯ РАСПРОСТРАНЕНИЯ

Работа посвящена изучению территориального распространения обрядовых действий с хлебной дежой в Чистый четверг на Полесье в середине XX ст. Введено в научный обиход значительный массив нового фактического материала с традиционной календарной обрядности, собранного во время историко-этнографических экспедиций на протяжении 1994 – 2017 гг. в районах, пострадавших от Чернобыльской катастрофы.

В обрядовом комплексе Чистого четверга во многих местностях Полесья почётное место занимают обрядовые действия сакрального очищения хлебной дежи. Это явление исследовали А. Топорков [9], С. Толстая [8], Т. Агапкина [1], В. Кравченко [5], Б. Гринченко [4], Р. Радович [7]. Вместе с тем, выявление локальных вариантов обрядовых действий с хлебной дежой и определение ареалов их распространения на Полесье не осуществлялось. Из работ упомянутых выше учёных известно, что в пределах Полесья, исследуемые нами обрядовые действия распространены в районах Восточного Полесья Беларуси (далее – ВПБ), Среднего Полесья Украины (далее – СПУ), а также в соседних северо-западных районах Восточного Полесья Украины (далее – ВПУ). Очерченная территория подверглась разрушительному воздействию последствий Чернобыльской катастрофы. Такая ситуация негативно влияет на системность и полноту исследования явлений традиционной духовной культуры. Однако, принимая во внимание факт полного исчезновения обрядовых действий с дежой из традиционного быта ещё к концу прошлого столетия, всякие сведения о них крайне важны для выяснения структуры и семантики обрядового пасхального комплекса.

Источниками данной работы стали полевые материалы с Полесья Украины, собранные экспедициями Государственного научного центра защиты культурного наследия от техногенных катастроф [2], а также материалы полевых исследований из Полесья Беларуси,

опубликованные в работе С. Толстой “Полесский народный календарь” [8], а также в фундаментальном коллективном издании “Традыцыйная мастацкая культура беларусаў” [10; 11]. Хронологические рамки данного исследования определены серединой XX ст.

Комплекс обрядовых действий сакрального очищения дежи включал: вымывание дежи, обвёртывание её скатертью (полотенцем), установление в определённое время на ритуальное место. Вымывали дежу обычно до восхода солнца, иногда – вечером накануне Чистого четверга (в сёлах, представленных на карте номерами: 21, 25, 86, 91 [2]). В некоторых местностях это ритуальное действие называли: *дзяжу купаць, джжа купаецца* (3, 9 [11]; 12 [2]). Дежу застилали скатертью (либо полотенцем), подвязывали тканым поясом (*крайкой*) или красной лентой, а во многих случаях – полотенцем поверх скатерти: *шоб гола не була*. В северных районах СПУ sporadически распространён обычай закладывать за пояс свечу. Сверху на дежу укладывали хлеб и соль. В ряде сёл восточной части СПУ в дежу вкладывали деньги: *шоб був хлеб багатый грошамі*.

На преобладающей части исследуемого региона дежу (часто вместе с хлебной лопатой) выносили во двор до восхода солнца (за исключением вышеупомянутых сёл, где ритуальное очищение дежи проводили вечером – в этих местностях дежу выносили на ночь). Sporadически распространено правило устанавливать её в доме: *на покути* (1 [11]; 24, 112, 126 [2]), *на стульчик сэрэд хаты* (36 [2]), *на лаву* (14 [2]), *на столі* (110 [2]). Распространение обрядовых действий с дежой представлено на карте 1.

Во дворе дежу устанавливали в определённое место: 1) на скамейку возле внешнего угла избы, расположенного напротив красного угла – встречается преимущественно в северных районах СПУ, за исключением крайнего северного востока; 2) на столб, к которому крепятся ворота, (*ушулу*) – прослеживается преимущественно в северо-восточной части СПУ; 3) около домашнего порога или на пороге – иногда встречается в центральной части СПУ; 4) на возвышенное место, обращённое к востоку (*проты сонця, высока до сонця*) – распространено sporadически в северных районах западной половины СПУ и смежных южных районах ВПБ; 5) на любое возвышенное место (*звысока, на колку сэрэд двора, на хаты, на стовпчыку навпроты викон, на выднэ мисцэ, на колодэць* и др.) – распространено sporadически. Локусы, вынесенной на улицу хлебной дежи, представлены на карте 2.

Узколокальное распространение имеют следующие обычаи: разжигать костёр около дежи (Овр. Ж., Рок. Ров. [2]), обходить с дежой вокруг избы (76, 95, 101 [2]), обливать извне избу водой, которой мыли дежу (68, 96 [2]). Забирали дежу обычно сразу после восхода солнца, иногда – после выгона на пашу скота (51, 55, 79 [2]). Встречаются случаи, когда дежу оставляли на улице до обеда (22, 26, 28, 30, 44, 46, 66, 128 [2]), либо до вечера (5 [10]; 14, 27, 42, 49, 179 [2]).

Вышеупомянутые обрядовые действия совершались с определённой целью, которая в народном быту обозначалась той либо иной вербальной формулой. В частности, формулы-мотивации: *шоб хлеб вдавався, шоб джжа чыста була, шоб паска вкусна була, шоб був чыстый хлеб* – распространены sporadически; *шоб стриты Бога з нэба* (26, 66, 67 [2]), *шоб пчолы сядали у вуля* (115 [2]), *шоб була чыста душа* (83 [2]) – островные явления. Но особое внимание привлекают обрядовые формулы олицетворяющие хлебную дежу:

1) *джжа идэ на сповидь (дыжа сповидаецця, Бог дежу сповидае)* – локализуется у северо-восточной части СПУ, встречается на юге ВПБ;

2) *джжа говие* – распространена в северо-восточной части СПУ и на северо-западе ВПУ;

3) *джжа идэ на торг (джжа торгуе; дежу несём на базар, шоб торговала грошы)* – вербальная формула имеет дисперсный характер распространения и преимущественно встречается в восточной половине СПУ;

4) *джжа сонцэ стричае (шоб дежу сонцэ поблагословыло)* – узколокальное распространение на севере центральной части СПУ;

5) *джжа справляе Вэлыкдэнь* – островное явление в северо-восточной части СПУ.

Распространение обрядовых формул олицетворения хлебной дежи представлено на карте 3.

Подытоживая сказанное отметим, что ареал распространения обычая выносить вымытую дежу во двор в Чистый четверг охватывает ВПБ, СПУ и северо-западную часть ВПУ. Его редуцированной формой, вероятно, является вариант выставлять вымытую дежу в избе, который спорадически встречается в восточной части обозначенной территории; обычай только вымывать дежу преимущественно прослеживается на её западной, южной и северной периферии. Распространение разных вербальных формул-мотиваций, содержащих олицетворение хлебной дежи, проявляет тенденции к определённой локализации. В тоже время, характер распространения локусов вынесенной во двор дежи не имеет чёткой территориальной определённости и не совпадает с локализацией упомянутых формул-мотиваций. К сожалению, ограниченное количество фактического материала с территории Полесья Беларуси, которым мы располагаем, не позволяет сделать более обоснованные выводы. Однако побуждает нас к дальнейшим полевым исследованиям с целью воссоздания целостной картины географии распространения изучаемого обрядового явления.

Список использованной литературы и источников

- 1 Агапкина, Т. А. Чистый четверг // Славянские древности: этнолингвистический словарь: В 5 т. Т. 5: С (Сказка)– Я (Ящерица) / Т.А. Агапкина. – М., 2012. – С. 555 – 558.
- 2 Архів Государственного научного центра защиты культурного наследия от техногенных катастроф Государственного агентства по управлению зоной отчуждения. Материалы комплексных и тематических историко-этнографических экспедиций 1994 – 2017 гг.
- 3 Возняк, М. Народний календар із Овруччини 50-х рр. ХІХ ст. в записі Михайла Пйотровського / М. Возняк // Древліани: Зб. стат. і матер. з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. Вип.І. – С. 291–335.
- 4 Гринченко, Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. / Б.Д. Гринченко. – Чернигов, 1901. – 502 с.
- 5 Кравченко, В. Г. З побуту й обрядів північно-західної України // Зб. Волинського наук.-дослідного музею. – Житомир, 1928. Т. І. С. 67 – 144.
- 6 Пархоменко Т. П. Календарні звичаї та обряди Рівненщини. Рівне, 2008. 200 с.
- 7 Радович, Б. Р. Хлібна діжа в інтер'єрі поліського житла // Народознавчі зошити. №5 (125). – Львів, 2015. – С.1045 – 1053
- 8 Толстая, С. М. Чистый четверг / С.М. Толстая // Полесский народный календарь. – М., 2005. С. 260 – 262.
- 9 Топорков, А. П. Дежа // Славянские древности: этнолингвистический словарь: В 5 т. Т. 2: Д – К (Крошки). – М., 1999. – С. 45 – 49.
- 10 Традиційна мастацкая культура беларусаў. У 6 т. Т 4. Брэсцкае Палессе. У 2 кн. Кн.1. – Мінск, 2008. – 559 с.
- 11 Традиційна мастацкая культура беларусаў. У 6 т. Т. 6. Гомельскае Палессе і Падняпроўе. У 2 кн. Кн. 1. – Мінск, 2012. – 910 с.

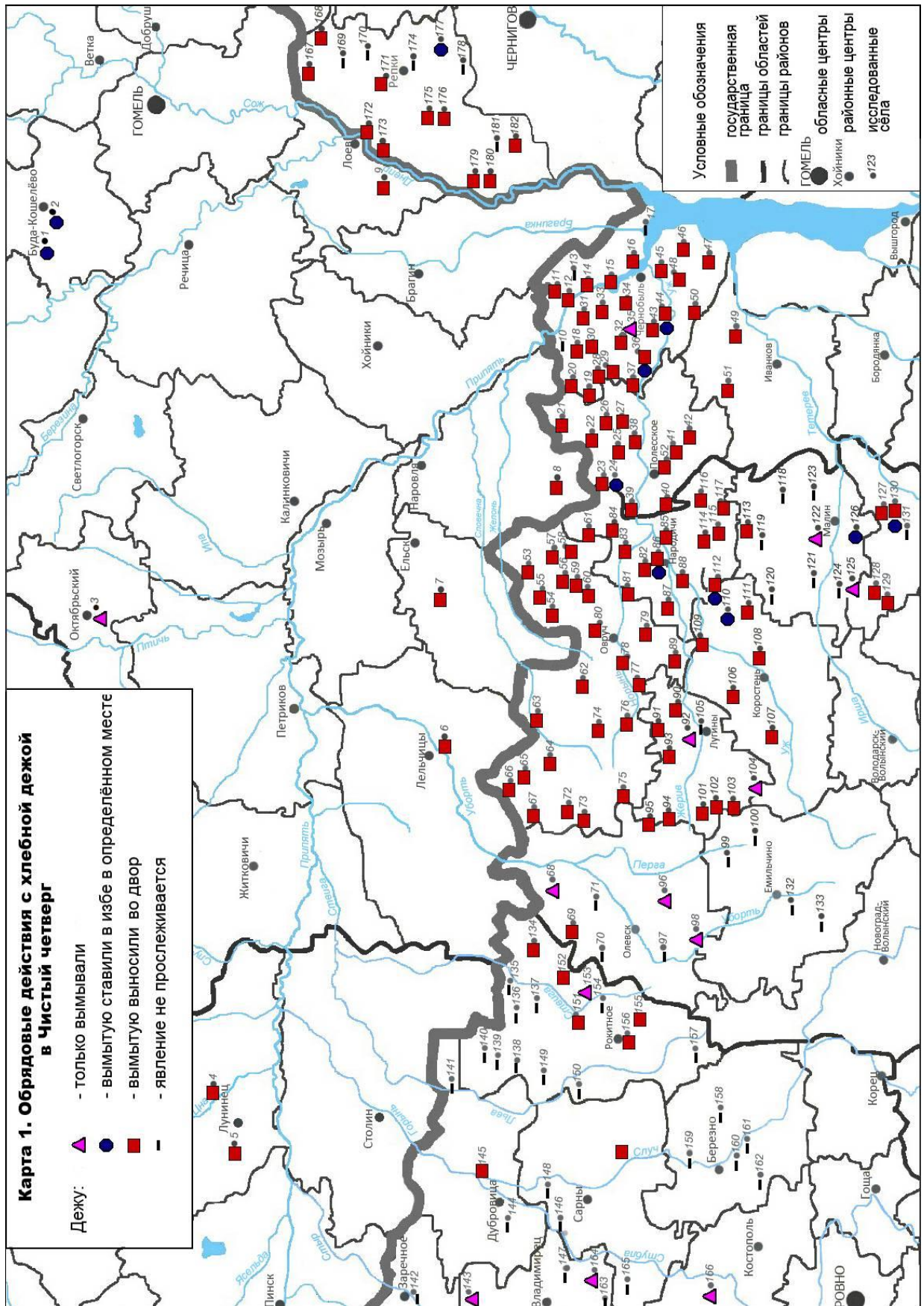
Список сокращений в названиях областей и районов

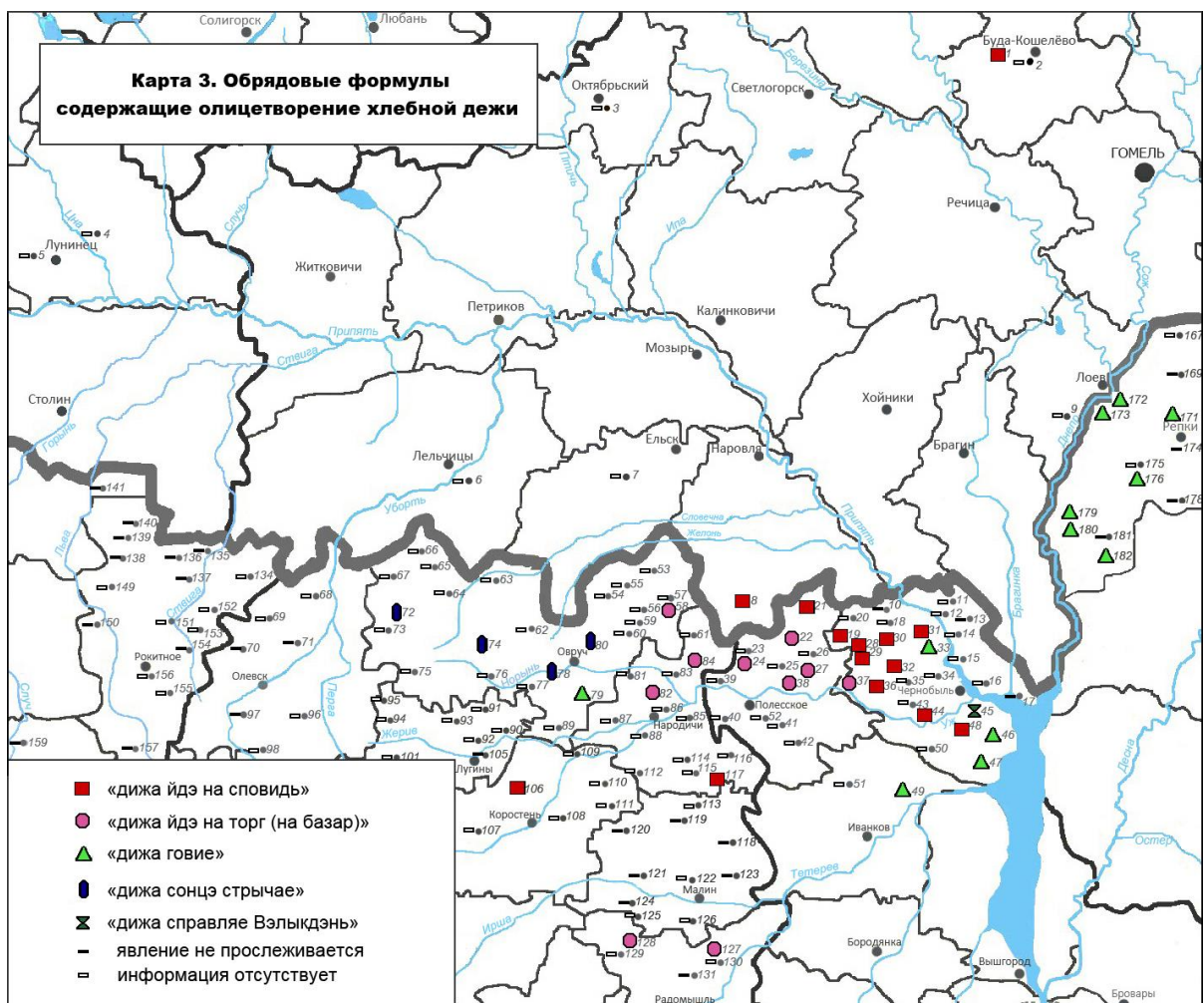
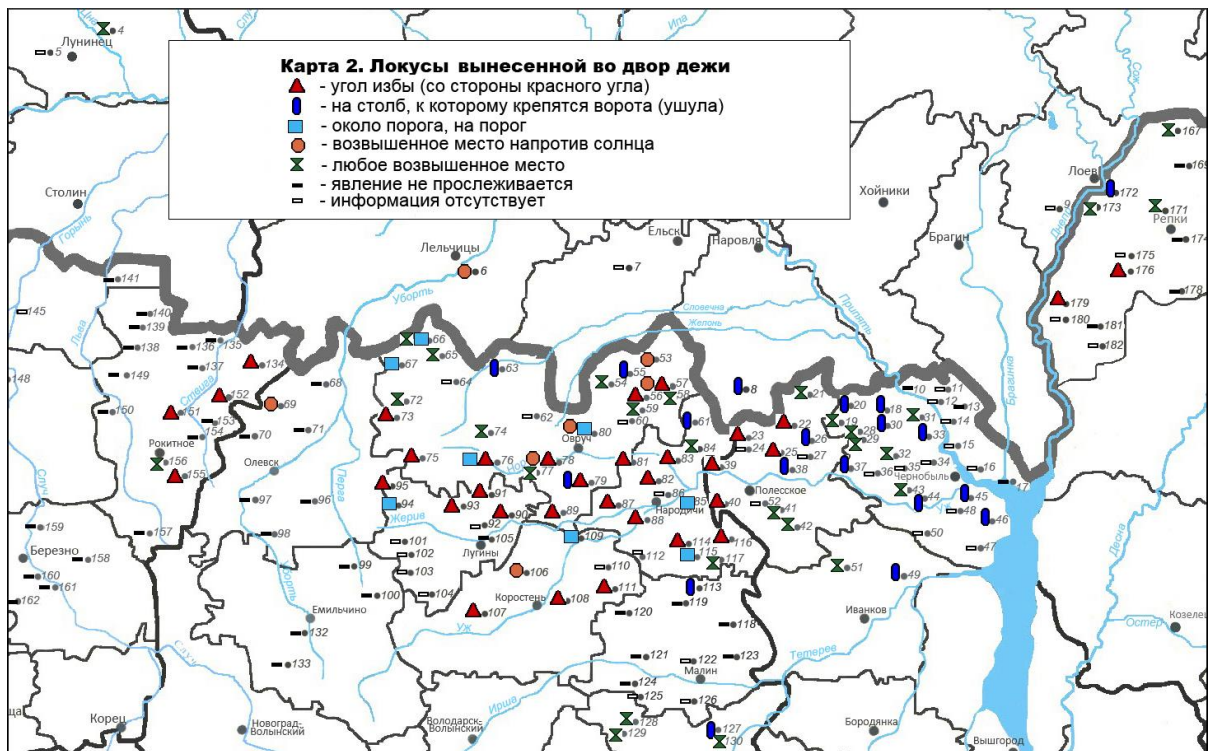
Беларусь. Область Брестская – Брест., район Лунинецкий – Лун.; область Гомельская – Гом., районы: Буда-Кашелёвский – Б-К., Ельский – Ельск., Лельчицкий – Лельч., Лоевский – Лоев., Наровлянский – Нар., Октябрьский – Окт.

Украина (названия сёл и административных районов указывается состоянием на 1986 год). Область Житомирская – Ж., районы: Емильчинский – Ем., Коростенский – Кор., Лугинский – Луг, Малинский – Мал., Народицкий – Нар., Овручский – Ов., Олевский – Ол., Радомышльский – Рад.; область Киевская – К., районы: Иванковский – Ив, Полесский – Пол., Чернобыльский – Чрн.; область Ровенская – Ров., районы: Березновский – Бер., Володимирецкий – Вл., Дубровицкий – Дуб., Заречненский – Зар., Костопольский – Кст., Рокитновский – Рок.; Сарненский – Срн.; область Черниговская – Чер., район Репкинский – Реп.

Перечень исследованных сёл

1 Губичи Б-К. Гом.	47 Городище Чрн. К.	96 Радовель Ол. Ж.	142 Старые Кони Зар. Ров.
2 Морозовичи Б-К. Гом.	48 Ямполь Чрн. К.	97 Лопатичи Ол. Ж.	143 Степангород Вл. Ров.
3 Лески Окт. Гом.	49 Ораное Ив. К.	98 Зубковичи Ол. Ж.	144 Крупове Дуб. Ров.
4 Дятловичи Лун. Брест.	50 Терехов Чрн. К.	99 Николаевка Ем. Ж.	145 Заслучья Дуб. Ров.
5 Вулька-1 Лун. Брест.	51 Мусийки Ив. К.	100 Кривотин Ем. Ж.	146 Ремчицы Срн. Ров.
6 Стодоличы Лельч. Гом.	52 Ясен Пол. К.	101 Путиловичи Луг. Ж.	147 Великие Цепцевичи Вл. Ров.
7 Кочищи Ельск. Гом.	53 Выступовичи Ов.Ж.	102 Кремно Луг. Ж.	148 Стрельск Срн. Ров.
8 Киров Нар. Гом.	54 Думинское Ов. Ж.	103 Остапы Луг. Ж.	149 Ельное Рок. Ров.
9 Бывальки Лоев. Гом.	55 Рудня Ов. Ж.	104 Радогоща Луг. Ж.	150 Томашгород Рок.Ров.
10 Беневка Чрн. К.	56 Личманы Ов. Ж.	105 Бовсуны Луг. Ж.	151 Блажово Рок. Ров.
11 Машево Чрн. К.	57 Желудёвка Ов. Ж.	106 Бехи Кор. Ж.	152 Мушни Рок. Ров.
12 Красное Чрн. К.	58 Степки Ов. Ж.	107 Вигов Кор. Ж.	153 Беловеж Рок. Ров.
13 Чапаевка Чрн. К.	59 Деркачи Ов. Ж.	108 Каленское Кор. Ж.	154 Сновидовичи Рок. Ров.
14 Кривая Гора Чрн.К.	60 Колесники Ов. Ж.	109 Дидковичи Кор.Ж.	155 Кисоричи Рок. Ров.
15 Кошовка Чрн. К.	61 Долгий Лес Нар. Ж.	110 Обиходы Кор. Ж.	156 Рокитное Рок. Ров.
16 Паришев Чрн. К.	62 Дивошин Ов. Ж.	111 Велький Лес Кор. Ж.	157 Боровое Рок. Ров.
17 Теремцы Чрн. К.	63 Лучанки Ов. Ж.	112 Журавлинка Нар. Ж.	158 Балашовка Бер. Ров.
18 Стар. Шепеличи Чрн.К.	64 Возничы Ов. Ж.	113 Недашки Мал. Ж.	159 Витковичи Бер. Ров.
19 Буда Чрн. К.	65 Червоносёлка Ов. Ж.	114 Велик. Клещи Нар. Ж.	160 Моквин Бер. Ров.
20 Рудьки Чрн. К.	66 Делета Ов. Ж.	115 Рудня-Базарск. Нар.Ж.	161 Хотын Бер. Ров.
21 Денисовичи Пол. К.	67 Селезовка Ов. Ж.	116 Осыка Нар. Ж.	162 Друхов Бер. Ров.
22 Кливины Пол. К.	68 Хочино Ол. Ж.	117 Межилеска Нар.Ж.	163 Сварыни Вл. Ров.
23 Вильча Пол. К.	69 Журжевичи Ол. Ж.	118 Стар. Воробьи Мал.Ж.	164 Городец Вл. Ров.
24 Буда-Варовичи Пол. К.	70 Комсомольское Ол.Ж.	119 Гутьрова Мал. Ж.	165 Вел. Вербче Срн. Ров.
25 Весняное Пол. К.	71 Юрово Ол. Ж.	120 Гутианское Мал. Ж.	166 Яполоть Кст. Рок.
26 Лубянка Пол. К.	72 Сирница Ов. Ж.	121 Головки Мал. Ж.	167 Горностаевка Реп.Чер.
27 Диброва Пол. К.	73 Кованка Ов. Ж.	122 Лумля Мал. Ж.	168 Вербовка Реп. Чер.
28 Толстый Лес Чрн. К.	74 Левковичи Ов. Ж.	123 Любовичи Мал. Ж.	169 Олешня Реп. Чер.
29 Стар. Красница Чрн. К.	75 Переброды Ов. Ж.	124 Устиновка Мал.Ж.	170 Ловинь Реп. Чер.
30 Буряковка Чрн. К.	76 Красиловка Ов. Ж.	125 Ивановка Мал. Ж.	171 Пилипча Реп. Чер.
31 Чистогаловка Чрн. К.	77 Нoryнск Ов. Ж.	126 Ворсовка Мал. Ж.	172 Задериевка Реп. Чер.
32 Стечанка Чрн. К.	78 Великая Фосня Ов. Ж.	127 Меделевка Рад. Ж.	173 Лопатни Реп. Чер.
33 Копачи Чрн. К.	79 Невгоды Ов. Ж.	128 Облитки Рад. Ж.	174 Буянки Реп. Чер.
34 Лелёв Чрн. К.	80 Гладковичи Ов. Ж.	129 Потиевка Рад. Ж.	175 Петруши Реп. Чер.
35 Корогод Чрн. К.	81 Норинцы Нар. Ж.	130 Вышевичи Рад. Ж.	176 Воробьёв Реп. Чер.
36 Разъезжее Чрн. К.	82 Яжберень Нар. Ж.	131 Красноборка Рад. Ж.	177 Велик. Весь Реп.Чер.
37 Иллиницы Чрн. К.	83 Залесье Нар. Ж.	132 Середы Ем. Ж.	178 Сибереж Реп. Чер.
38 Мартиновичи Пол. К.	84 Давыдки Нар. Ж.	133 Сербы Ем. Ж.	179 Мысы Реп. Чер.
39 Тарасы Пол. К.	85 Звиздаль Нар. Ж.	134 Каменное Рок. Ров.	180 Редьковка Реп. Чер.
40 Жовтневое Пол. К.	86 Старое Шарно Нар. Ж.	135 Познань Рок. Ров.	181 Мокрые Велички Реп. Чер.
41 Бобер Пол. К.	87 Закусилы Нар. Ж.	136 Березово Рок. Ров.	182 Мекшуновка Реп. Чер.
42 Королевка Пол. К.	88 Анновка Нар. Ж.	137 Глинное Рок. Ров.	
43 Черевач Чрн. К.	89 Игнатполь Ов. Ж.	138 Вежица Рок. Ров.	
44 Рудня-Вересня Чрн. К.	90 Рудня-Повчанс. Луг.Ж.	139 Старое Село Рок. Ров.	
45 Опачичи Чрн. К.	91 Мощаница Луг. Ж.	140 Дроздынь Рок. Ров.	
46 Куповатое Чрн.К.	92 Повч Луг. Ж.	141 Переброди Дуб. Ров.	
	93 Осны Луг. Ж.		
	94 Рудня-Жеревцы Луг.Ж.		
	95 Топильня Луг. Ж.		

О. В. Кондратюк, М. В. Карман

«ЩО РОБИЛИ ПОЛІЩУКИ, ЩОБ ДІТИ ВЕЛИСЯ» ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

При анализе основных методов борьбы с бездетностью и ранней детской смертностью были выделены отдельные обряды, которые выполнялись во время родильно-крестильного периода, свадьбы и похорон. Однако, для полещуков украинского-белорусского пограничья большинство из них непосредственно связана с рождением и крещением ребенка.

Для людини традиційного суспільства головною метою створення нової сім'ї було продовження свого роду, тобто народження нащадків. Бездітність або ж смертність малолітніх дітей вважалася трагедією не лише для конкретної сім'ї, а й усієї родини: бо «одно дзіця – не дзіця, два дзіцяці – паўдзіця, тры дзіцяці – дзіця» чи «де едінец – то хай йому буде і кінець». Зважаючи на майже натуральне господарство досить важко було тим сім'ям, що не мали дітей тому чимало обрядів у родильній, весільній та поховальній обрядовості було спрямовано на вдале продовження роду.

Як в українській, так і в білоруській етнологічній науці ці питання принагідно висвітлювалися в контексті дослідження обрядів життєвого циклу людини, зокрема: Н. Гаврилюк, О. Боряк, Т. Володіною, Т. Варфаламеєвою та ін.

Метою нашої розвідки є дослідження основних методів боротьби з ранньою дитячою смертністю та визначення їх поширення на території українсько-білоруського пограниччя.

Реконструкція уявлень полещуків про дії, що мали запобігти дитячій смертності, не можлива без короткого аналізу її причин. Для традиційного суспільства головна причина приховувалась у «розплаті» за гріхи своїх дідів-прадідів чи прокльонах: «Батьки таке зробили, що діти мруть. Десь якусь біду зробили комусь. То діти мруть за гріхи батьків» (с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волинської обл.). Найважчими вважали «жіночі» гріхи: припинення, запобігання вагітності чи дітовбивство [7, с. 174]. Вчиняючи такі дії, жінка порушувала природний плин часу та втручалась у сакральну сферу світобудови, у якій все підпорядковується формулі (насіння-життя-насіння). Тому спокута за такі вчинки лягала на плечі кількох наступних поколінь.

Традиційного бачення дотримувалися полещуки не лише у визначенні причин, а й у способах усунення наслідків обираючи відповідні методи впливу (молитви, оброки чи ритуально-магічні дії). Та завжди керувалися принципом, що краще попередити проблему, ніж потім її вирішувати. Тому, від самого народження життя людини наповнювалося діями магічного характеру, спрямованими на передбачення та програмування її плідності.

Про вдале продовження роду починали турбуватися ще на весіллі. Даруючи молодих, гості своїми побажаннями проектували їхню плідність: «Дарую синожать, щоб косили не докосили, да до року на родини просили» чи «Дарую сороку, щоб мали хлопца до року» (с. Тельчі Любешівського р-ну Волинської обл.); «Перапіваю вам

уласны канпель, каб да году быў сын, як пень» чи «Перапіваю вам стакан медзі, каб былі дзеці, як мядзведзі» [5, с. 101].

З цією ж метою на Київщині, Чернігівщині та Гомельщині третього дня весілля варили пшоняну чи гречану кашу, яку викупував на українському Поліссі хрещений батько молодої, а на білоруському – один з братів молодого подружжя. З рештою «гаршок б'юць і дзеляць кашу. (Названья дзеянні мелі прадудцыравальнае значэнне, былі звязаны з магіяй дзетанараджэння) [5, с. 10; 210]; «Молода першою набирала каші у фартух і обсівала нею двір, город, худобу. Потім по грудочці роздавали гостям. Цей обряд був покликаний сприяти родючості, як усього що є в господарстві так і самої молодої та її гостей» [2, с. 82]. Такі словесні формули-побажання та дії так чи інакше були пов'язані з магією плодючості та спрямовані на програмування вдалого батьківства.

Першою, хто вважався відповідальною за долю та життя дитини, була повитуха. Доречним, у небезпечну мить переходу дитини у цей світ, вважалося одгукати дитину: покликати хлопчика ім'ям батька (з додатком «гу»: «Гаврило-гу, я тебе гукаю, одівися божими трудами»), а дівчинку – іменем матері. Прийом використання вигуків спричиняв ефект дійового окликання [3, с. 145]. За народними уявленнями особливе значення мало ім'я дитини. Всюди на Поліссі вважали, якщо у сім'ї «не ведуться» діти, наступного новонародженого варто називали іменами батьків або Адамом та Євою – перших прабатьків, тоді вони обов'язково житимуть.

Не меншого значення надавали маніпуляціям повитухи з плацентою, пуповиною та водою з-під першого купелю дитини. Їх утилізація мала відбутися з дотриманням певних правил щодо місця та способу поховання. А будь які неточності могли призвести до смерті усіх дітей, що ще народить ця жінка: «Бабі ж лічаць грэхом закопваць паслед уніз пупавінаю, думаючы, што гэтым яны здзяйсняць забойства будучых дзяцей, якія нарочаны гэтой жанчыне» [10, с. 136]. Тому, «баба» чітко дотримувалася усіх вимог під час цього процесу: «Місце бабушка закопувала пуд родючим деревом. Якщо пуд родючим то дитина буде рости, а якщо пуд таким, лозою чи шо то – не. Мені бабушка казала: «Я закопала твоєї Наташки місце пуд яблуньку» (с. Лишнівка Маневицького р-ну Волинської обл.). Закопавши ямку, баба промовляла: «Шоб усе родило і породила іще дітей вродила» [8, с. 263]. З тією ж метою воду з першого купелю дитини баба «лили пуд дерево плодове, шоб діти годувалиса, росли» (с. Градиськ Маневицького р-ну Волинської обл.).

Усі перераховані маніпуляції були спрямовані на забезпечення дитини довгою та щасливою долею. Однак, у випадку коли в сім'ї продовжували помирати діти, «баба» виконувала нестандартні дії з плацентою та землею, що її покривала: «...коли чергова бажана вагітність не наступала, шукали місце де була закопана плацента, й у ньому перекидали землю: «12 год не було дітей, то вирізали землю, перевернули место». За іншим варіантом, коли діти вмирили, землю з місця, куди була покладена плацента, розкидали по городу – «щоб діти росли так, як трава на городі». Якщо це не допомагало, при народженні наступної дитини повитуха разом із плацентою закопувала живих півня та курку або дві ляльки з ганчірок – хлопчика та дівчинку» – подібні «жертви» були покликані забезпечити нормальне зростання дитини [3, с. 171].

З тією ж мотивацією виконували специфічні ритуальні дії в контексті поховального обряду. Під час погребіння, разом із померлим малюком, батьки вкладали у труно певні предмети, що мали запобігти подальшій смертності дітей у цій родині: «у гроб де лежала дитина клали замка закритого та ключі, шоб за етою дитиною замкнуть, шоб не вмирили» (с. Зарічка Лугинського р-ну Житомирської обл.).

На Центральному, Західному Поліссі та далі на територію сучасної Польщі, у контексті поховального обряду, зафіксовано звичай залишати ззовні, рідше закопування рамки, бильця чи всієї колиски у дитячу могилу. Це явище побутувало до

60–70-х років ХХ ст. [1, с. 3–5; 9, с. 107; 11, с. 562]. У селі Серхів Маневицького р-ну Волинської обл. вдалося зафіксувати різновид цього звичаю: «З люлькою дитинку разом закопували на могилицях. А другу шукають люльку. А як у кого діти родяться, да не вмирають то в тих позичають люльку. Поки знов нову зроблять. А тую отдають назад, щоб вже діти більш не вмирали. То того [так робили. – О. К.], шо діти вмирали». В обох випадках ритуальні дії мали на меті перервати ланцюжок дитячих смертей. Окрім того, загально прийнятою заборонаю було йти матері на кладовище за першою померлою дитиною.

Всі перераховані дії зводилися до одного, у будь-який спосіб відвернути смерть: принести їй «жертву»; обдурити шляхом підміни «нещасливої» речі на щасливу. Той самий принцип підміни спостерігаємо і у звичаї «продажу» своєї дитини іншим людям, коли саме батьків вважали джерелом нещастя: «Як діти мруть: одне помре, друге, то тоді треба щоб мати рідна другой, у якої і п'ять уродилося і всі живі, треба щоб їй свою дитину продала. Та шо дасть, там якісь копейки, хліба тоже, може там ще яку хустиночку» (с. Делета Овруцького р-ну Житомирської обл.). І ці діти знали «шо те їхні батьки. Вони головні, а ми вже другі батьки, а вони родні. Кажуть – батьку, мати» (с. Зарічка Лугинського р-ну Житомирської обл.). За народним звичаєм, не варто було змінювати так званих «закуплених» батьків, оскільки це могло спричинити нещастя: «Там одна у нас з Білорусії, купила дівочку з Делети, в сем'є дітей не було. Там одна жонка купила її – жива. А друга роділася, да ніхто не купив її, то вже вмерла» (с. Червоносілка Овруцького р-ну Житомирської обл.).

Та найчастіше поліщуки змінювали саме кумів. Адже за народним віруванням, після здійснення обряду хрещення між ними та дитиною встановлювався особливий зв'язок. Про що йдеться у народних піснях: «Чи нещасна вродилася, / Чи зла доля судилася, / Чи такі куми брали – / Щастя-долі не вгадали». Вважалося, що куми могли стати запорукою як довгого та щасливого життя своїх похресників, так і швидкої смерті: «Оно в моєї жінки родяться діти. Ви христите з ким то, бах, померла дитина. Народилась друга – оп'ять же ж ви христите і друга померла. Ну так поговорили [батьки. – О. К.], давайте поміняєм [кумів. – О. К.], а може від цього, може вони якіє грішніє» (с. Деревок Любешівського р-ну Волинської обл.). Заміна кумів з такою мотивацією була знана не лише на українсько-білоруському пограниччі, а й широко використовувалась іншими слов'янськими народами [6, с. 118–120; 12, с. 290–291; 13, с. 442].

На досліджуваній території представлено декілька варіантів заміни хрещених. Все залежало від того, за якою ознакою шукали «нових» кумів, які допоможуть родині привернути прихильність долі: вік, соціальний та майновий статус, кровна спорідненість тощо.

Найбільш поширеним був мотив так званих «стрічених кумів» (стрэчных, збожжых, спатыканых, зустрічних, встречоних, знайдених чи кумів з дороги) – випадкових, Богом (долею) подарованих людей, яких батьки «зустрічали» в день хрещення. Їх поява вносила зміни в звичний, традиційний плін часу і тим самим спричиняла перелом у неприхильній до родини долі [12, с. 290]. Відтак, першою порадою таким батькам було: «Не бери [кумів. – О. К.] з хати, а бери кого стрінеш» (с. Карасин Маневицького р-ну Волинської обл.); «Стрэчную куму брали: вуйдзеш на вулицу, каго стрэтїш – старую, малую – ужэ бяруць за куму» [13, с. 442].

На Поліссі зафіксовано кілька різновидів виконання цього звичаю. Найчастіше, за наступною дитиною змінювали і кума, і куму. Та існували різні форми вияву цього звичаю, що відрізнялися певними структурними елементами. У першому випадку, на стрічену замінювали лише людину тієї статі, що і померлі діти: «В моєї матери було штири хлопчики вродились і не годувались, а дивчати я була і менша була – ми годувалиса. То вже матери стали раяти. Ти йди по дорозі, як маєш до хреста дитину

нести, і кого стрінеш із чоловіків, його і бери. А куму не [не міняй. – О. К.], бо хлопці ж вмирили» (с. Троянівка Маневицького р-ну Волинської обл.). У іншому, стрічених кумів шукали ще до народження дитини: «Як ходить беремена, не сьогодні, завтра вродить. А ми кросна ткали, от такий там ціпок отпадає от кросен. Вже дотикаю, ціпок падає на землю, то тре вибігти, якщо діти не годуються, на двір, і кого побачиш – чи молодого, чи старого, і вже того за кума взяти. Вже тоді діти годуються» (с. Лишнівка Маневицького р-ну Волинської обл.); «Калі вот я радзіла перва і памерло, дак ужэ куму ету не бяруць. Яшчэ як бярэменна [ўжэ другім дзіцём], ідуць па вуліцы – і каго стрэціць: як старую – за бабу бярэ, а маладую – за куму» [4, с. 54].

Іншим способом змінити неприхильну долю та «обдурити» смерть була присутність на таїнстві хрещення кількох дітей, один з яких мав стати хрещеним для іншого: «...діти тре хрестити, а вони в вас не годуюца, то беруть і хлопца, і дівчину, да й вони хрестяць. Шоб діти хрестили» (с. Кухітська Воля Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Ще краще якщо це були рідні між собою брат та сестра: «Як діты нэ годуюцца, бралі кумами брата і сястру, шоб був брат з рідною сэстрою за кумэ» [4, с. 54].

Знайшовши «потрібних» хрещених, які нарешті перервали ланцюжок дитячої смертності та принесли в сім'ю щастя, поліщуки прислухалися до перестороги надалі їх не змінювати: «Якшо так буває, шо діти не годуються... так люди ідуть дорогою і стрічають кумів... Якшо ти його взяла і в тебе ше родяцься діти, то всьо, ти не повинна його міняти. Ти повинна оп'ять його брати [за кума. – О. К.]» (с. Річиця Ратнівського р-ну Волинської обл.); «Мой батько був такий плохий, ніхто його за куми не брав. А була в батька сестра та вродилася дитинка [і взяла вона його за кума. – О. К.]... Да й та дитинка живе. А вродилася друга, взяли другі куми – вмерла, вродилася третя, взяли другі куми – вмерла, вродилася четверта. Та бабка, шо пупи зав'язувала, каже, бери ті самі куми! Ну вже знов мого батька і ту самую куму. І стала та дівчина жити» (с. Годомичі Маневицького р-ну Волинської обл.); «І я ўсых астальніх дзяцей маць хросна» [4, с. 55]. Для поліщуків питання вірного вибору кумів було особливо значущим, оскільки за народними віруваннями, від нього залежала подальша доля дитини, а інколи і життя.

Менш знаний на Східному Поліссі та більш поширений на Західному був звичай за яким хрещена, яка кумувала у сім'ї, де «не велися» діти передавала їх через вікно: «Тут у адной у нас не гадаваліся, памірала. То, я як хрысціла, дык передавала дзяцей праз вакно... як праз акно, то будуць. І я іх ва ўсё сваё ўкручвала – у пялёнкі, адзяляцца...» [4, с. 55]; «От як одно, друге, трете народица й вмирає. Тут вони беруть через акно передаваюць до хреста, шоб годуваліся» (с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Мотивація таких дій була одна – змінити звичні обставини, щоб перервати ланцюжок дитячої смертності: «...не крозь двері, а крозь акно подавали, шоб через двері не йшли [не померли немовлятами. – О. К.]» (с. Більчаки Березнівського р-ну Рівненської обл.).

Досліджуючи родильну обрядовість О. Боряк, зазначає, що «вікно є особливо актуальним на початку немовлячого життя, коли двері на інший світ не повністю, але все-таки закриті; дана закритість компенсується вікном – це одночасно засіб і споглядання, і контролю й, одночасно, – нерегламентований вхід в інший світ» [3, с. 253]. Поліщуки вірили, що через вікно відбувається контакт людини з потойбічним світом, предками, Богом.

Для українсько-білоруського пограниччя найбільш поширеним методом боротьби з ранньою дитячою смертністю була зміна кумів (за різними ознаками: вік, стать, кровна спорідненість та ін.). Решта способів (маніпуляції з «місцем», передавання дитини через вікно, «закуповування» дитини) мала більш локальний характер.

Список використаної літератури та джерел:

- 1 Falkowski Jan. Notatki etnograficzne z Polesia. Cmentarze. Lwów, odbitka z «Wiadomości ludoznawczych». Zeszyt 1–2. Rok II-1933. S. 1–9.
- 2 Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. К. 1988. – 192 с.
- 3 Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців : між профанним і сакральним К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – 398 с.
- 4 Варфаламеева Т. Семейныя абады і звычаі Мінск : Вышэйшая школа, 2017. 719 с.
- 5 Вясельная традыцыя Гомельшчыны : фальклорна-этнаграфічны зборнік / Укладанне В. С. Новак; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. Мінск : Права і эканоміка, 2011. – 485 с.
- 6 Гаврилюк Н. Картографирование духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). К., 1981. – 385 с.
- 7 Кабакова Г. Поліська народна антропология: жіночий текст Етнографія статевого життя й тілесності: Збірник статей / Уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маерчик. К. : Центр культурно-антропологічних студій, ПАТ «ВІПОЛ», 2013. – С. 173-195.
- 8 Малинка А. Родыны и хрестыны // Киевская старина. 1898. Т. 61. № 5. – С 245-286.
- 9 Нагорнюк О. А. Картографування явищ поховально-поминальної атрибутики на межі Західного і Середнього Полісся // Проблеми етномузикології. Вип. 6. Розділ 3. Ареалогічні дослідження в етнології. – С. 104-112.
- 10 Сержпутоўскі А. Палешукі-беларусы : этнаграфічны. нарыс / пер. з рус. і камент. Сяргея Грунтова ; падрыхтоўка тэксту, іл. і паслясл. Алега Лыленкі. Мінск : Беларуская навука, 2017. – 173 с.; іл.
- 11 Толстая С. Колыбель // Славянские древности. Этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого. Т. 2. Москва, 2004. – С. 560-268.
- 12 Толстая С. Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике. М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – 368 с.
- 13 Традыцыйная мастацкая культура беларусаў». У 6 т. Т.6. Гомельскае Палессе і Падняпроўе. У 2 кн. Кн. 1. / Т. В. Валодзіна [і інш.] ; ідэя і агул. рэдагаванне Т. Б. Варфаламеевай. Мінск: Выш. шк., 2012. – 910 с.

УДК 930.1 (477):392

Ю. С. Крикун

ШКОДА І ПОКАРАННЯ У ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ ТРАДИЦІЙНОГО ПОЛІСЬКОГО ПОБУТУ (ЗА УКРАЇНСЬКИМИ І БІЛОРУСЬКИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

В докладі на основі українських і белоруських матеріалів предпринята попытка дослідити звичаї в системі осудження і покарання правопорушників, види правопорушень, а також процес еволюції народного суду. Народні представлення жителів Полісся про правопорушення і відповідальність за них склалися в результаті розвитку суспільства, під впливом різних історических подій і в результаті усвідомлення того, що таке добро і зло. В своєму генезисі кримінальне звичайне право мало моральні норми, а точніше, ту стадію їх становлення, коли почався процес формування звичаєв. Установлено, що в кінці ХІХ - першій половині ХХ століття місцеві жителі продовжували керуватися нормами звичайного права, яке частково стало основою радянського законодавства і продовжувало, поряд з законами, регулювати відносини в сімейному житті і сільській громаді. Важливо, що на території українського Полісся вдалося знайти особливі давні норми покарання і осудження, які можна порівняти з белоруськими звичаями.

Протягом історії складались певні звичаї в системі засудження та покарань злочинців. В XIX столітті – на початку XX на території українського та білоруського Полісся продовжували керуватися нормами карного звичаєвого права, яке стало основою радянського законодавства та продовжувало, поряд із законами, регулювати суспільні відносини. Виходячи з хронологічного поділу (різні історичні періоди), вчені дослідили виникнення видів злочину та видів покарань, основи становлення судочинства на певних етапах історичного розвитку. Наприклад, Р. Лашенко вважав, що кара і злочин утворені не державою, вони старші за державу. Отже, організація суду існувала вже давно, правда, суду примітивного, який, на його думку, вже не може претендувати на назву суд [8, с. 2]. Далі вчений зазначає, що окремі громади в Україні, на тій чи іншій племінній території, мусили захищати свої примітивні інтереси, а також захищати членів громади від різних злочинних дій з боку інших громад. Безумовно, боролися з такими правопорушеннями, за відсутністю ще сталого державного ладу, самі ж члени громади. Тому є всі підстави вважати, що реалії життя змушували громаду до організації певної судової влади, яка захищала б інтереси її членів [8, с. 2 – 3].

Важливим для дослідження карного народного права стає польовий матеріал, зібраний на території Українського Полісся в історико-етнографічних експедиціях Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф [1], де вдалося зафіксувати різні варіації давніх мір громадських покарання та еволюцію видів злочинів (або шкоди). А також окремі праці білоруських та російських дослідників, зокрема, Ч. Пяткевича [11], С. Толстой [13] та В. Нікольчук [9].

Очевидно, що різні види і форми покарань виникають у результаті переходу суспільства до нових соціально-економічних умов життя. Якщо говорити про давні форми покарання, то вони поступово зникли і нами спорадично зафіксовано інформацію про помсту, вигнання, вбивство тощо. Давньою та однією з основних форм покарання була помста: “Тоді були такі самосуди, що підпалювали хати. Помста така за щось. Чи то там перегорав оціє ж шнури. Хто раніше почне, то той ширше нагоре...” (с. Богуші, Березнівський р-н, Рівненська обл.). Щодо білоруських поліських звичаїв, то відомим є вислів: “Мужык з рэменьчыкам да з жэлэзцам ніколі не разьмінецца: палезе за імі у вагонь і у воду” [11, с. 230] – так говорили про свою природню схильність до крадіжки певних господарських речей. “Украстці на пераездзе у тых, хто спыніўся ў прыдарожнай карчме, лейцы, пугу, жалезны шворан, жалезную загваздку, зрэдку нават мазыніцу – начынне са смалою для шмаравання колав – распаўсюджаная з’ява” [11, с. 230].

З аналізу наукових праць дізнаємося, що смертна кара і тілесні ушкодження не були притаманні давнім народним нормам. Вони виникли в практиці діяльності церковних судів. Так, смертну кару запровадив князь Володимир Великий під впливом грецького духовенства, коли значно поширилися розбої як форма соціального протесту, але незабаром він замінив її грошовим покаранням. Проте, зафіксовано етнографічні свідчення, що за часів панування Польщі на українських землях у народному судочинстві вдавалися до смертної кари: “Був кат. Ну то вже суд виносив смертну кару. Я знаю, один убив там єврея. Той єврей мав грошей багато і десь він їхав там, а той перестрів. То його присудили до смертної кари. Було таке покарання” (с. Деревок, Любешівський р-н, Волинська обл.) (Тобто в польському законодавстві, за Мазовецьким статутом, за вчинене вбивство відповідали смертною карою). В основному убивали за гроші та за землю: “Тоді за землю убивали. У нас тут колись зять тестя убив. Вон хотів землі, а тесть не давав” (с. Березове, Рокитнівський р-н, Рівненська обл.). Вже після 1939 року “рідше трапляються факти смертельних покарань” (с. Вітковичі, Березнівський р-н, Рівненська обл.).

Цікаво, що на території білоруського Полісся крадіжка продуктів “з голоду” на декілька днів харчування – не вважалася за злочин. Так само як і крадіжка диких плодів, тварин з панських та державних лісових угідь: “... бо ані пан, ані казна не садзілі, не паливали і не гадали, а Бог дав для усіх людзей” [11, с. 233].

Насамперед в своїй основі народне право мало моральні чинники – пристидити, опозорити. Можливо, таким чином, сільська громада, з одного боку зберігала свій авторитет, застосовуючи народні звичаї, а з іншого – її дії не суперечили вже чинному офіційному законодавству. Скрізь поширеним явищем виявилось: “привселюдне висміювання злочинця з чим попався” (с. Вітковичі, Березнівський р-н, Рівненська обл.). Зокрема, якщо злодія впіймають після крадіжки (наприклад, зерна чи худоби), то: “Казали, як шось украде, беруть його ведуть “позорним” таким парадом вздовж села. Навешували те, що вкрали” (с. Богуші, Березнівський р-н, Рівненська обл.). Також зафіксовано ще такий випадок: “Жінка вкрала мотки і зловили її. Прив’язали ті мотки до шиї, водили по селі і страмили” (с. Вітковичі, Березнівський р-н, Рівненська обл.). Усі люди виходили на вулицю “і викрикували всякіє слова, наприклад “злодюга” (с. Богуші, Березнівський р-н, Рівненська обл.), а саме явище часто називалося “видовищем”: “У нас колісь казала маті, шо кралі, то народ пов’язав двох, то камінням побілі. Два чоловікі забілі і на могілках їх не хавалі, а поз могилками пахавалі. Гнат був і Сава зваліса” (запис Н. Ковальчук, с. Балашівка, Березнівський р-н, Рівненська обл.).

Для крадіїв, які крали худобу або мед, існували подібні форми покарання: “При моїй пам’яті не, але колісь моя мати казала, що її мати розказувала, шо вкрав овечку. Ту овечку облупілі, наклали на нього шкуру, по селу ходив, кричав: я вкрав овечку” (с. Хотин, Березнівський р-н, Рівненська обл.). Так само судили і відьом за заподіяну ними шкоду: “Коли відьма украде молоко у корови або до її прийде, або при дорозі стрінуть, щоб отако при людях опозорить” (с. Яринівка, Березнівський р-н, Рівненська обл.).

На території білоруського Полісся найрозповсюдженішими зустрічаються шкоди, спричинені домашньому господарству і наслідком яких були часті сварки поміж жінками-сусідками: “Цепер пацалуй мене у сраку! Я цебе не баюся, бо у сваей хаці і вуглы памагаюць; да шчэ подзякуй, што я не пазвала старасты і сьведкав, кеб паглядзелі, сколькі твае куры нарабілі шкоды у маем гародзі” [11, с. 231]. Крім того, особливістю білоруських поліщуків є розповсюджені шкоди під час жнив: “Прызнайся, - кажа, прыйшовшы, суседка. – Ты нажала снапок маго жыта? – Перэхрыстіся леваю рукою! Што табе прысьнілася?” [11, с. 232].

Традиційно крадіжку бджіл і пасіки вважали гріхом та злочином: “Правильно, видирали пчьоли. Пчьоли пропадають і меду немає. То ще й попадають пчьоли, щоб мед забрать. Кажуть, повідірало пчьоли скрузь. Ще й довж заховать, бо до довжа робилі люді. Як хто видере пчьоли, то й довж ховає. Бо чоловік до довжі зробить, шо той, шо пчьоли видер може вмерті. Ті люде знають шо робить, шо медом занімаються” (с. Біловіж, Рокитнівський р-н, Рівненська обл.). У давнину за таку крадіжку карали також публічно, але на сьогодні на українському Поліссі не виявлено інформаторів, які б пам’ятали такі особливості. Серед білоруських матеріалів зустрічаємо: “Цепер трудна паймаць пчаладзера, а як адтуль выйдзе, то будзе так надукованы, что его і чорт не зловіць. Лавчэй будзе красьці, да шчэ праз злосьць падпаліць табе гумно або хату” [11, с. 235].

Загалом народні уявлення поліщуків про злочини та відповідальність за них склалися внаслідок розвитку суспільства, під впливом різних історичних подій та внаслідок усвідомлення про те, що таке добро і зло. У своєму генезисі карне право мало моральні норми, а точніше, ту стадію становлення їх, коли почався процес утворення звичаїв. Дослідники показали, яким чином були пов’язані моральні норми зі звичаєвим правом. Зокрема, С. Толстая у своїй праці відзначала, що “в славянской народной культуре действуют еще две нормативные системы, имеющие более жесткую форму, -

это христианская мораль (и вообще весь корпус религиозных регламентаций жизни) и обычное право, регулирующее главным образом отношения собственности и охраняющие право человека на жизнь и собственно карающие за преступления против собственности и убийства, нанесение телесного ущерба и т.п.” [13, с. 311 – 312].

Ще на початку ХХ ст. відзначимо великий вплив моральних устроїв, різних забобонів у суспільстві, особливо на селі. Проявом моральних норм були різні звичаї: вірність подружжя, народжування дітей тільки у шлюбі, зневага до відьом, дотримання встановлених моральних правил у громаді, вчинення самогубства – порушення цих звичаїв – каралося за установленними звичаєвими нормами. Найпростішою формою порушення “моральної етики” була образа: “Найсильніші обіди бувають поміж сусідами. Як чоловік б’є жінку, а жінка його підніме крик, на котрий хто-небудь з вулиці прибіжить оборонять чоловіка або жінку, то обоє сусіди знову помиряться й вмісті начнуть бити третього, прибігшого з вулиці обороняти” [4, арк. 1].

Відповідно практикувалися й моральні покарання. Насамперед, найяскравіше вони відображені у понятті – за заподіяну моральну шкоду. Найперше це покарання відьом, ворожок – тих, “хто робив “на погане”. Тут основний чинник – віра громади у таку шкоду. Під час експедиції нам вдалося зафіксувати перекази про випадки такої “шкоди” та покарань: “У нас он в церкві голкі дві хтось уткнув на престол, де Матір Божа. Ну то батюшка і матушка не викідали. А хтось взяв викінув, да спалили. А матушка тоді умерла”. “То коли зловиш відьму за роботою, треба так ударить її по щоці чи по носу, щоб кров пустила, тоді ненашкодить” (с. Мукошин, Любешівський р-н, Волинська обл.); “Такого закону не було, а так – морально впливали. Люде знали, хто цим колдовством займається і показували пальцем: “Вот вона відьма”, відьмами називали їх” (с. Деревок, Любешівський р-н, Волинська обл.). Тобто, у заподіяній шкоді ми можемо говорити про пережитки примітивної відьомської магії. З іншого боку – на “моральні” шкоди впливала церква і, зокрема, духовенство. У поєднанні церковних та народних звичаїв, цікавими є дослідження народних уявлень про гріх та гріховні вчинки в межах карного звичаєвого права. Зокрема, гріх у народному розумінні також вважали шкодою. За спостереженнями Ч. Пяткевича, “до великих гріхів поліщуки відносить вбивство з метою пограбування, заради помсти, зневага до хреста, порушення клятви, підпал і крадіжка бджіл... В той же час вбивство конокрада, крадія бджіл, підпалювальника вважається не лише не гріхом, а навіть не грішно – цим терміном визначають не суттєві вчинки” [13, с. 271 – 273].

Варто відзначити, що своєрідним карним звичаєвим інститутом ХІХ – початку ХХ ст., який мав функцію вирішування питань судочинства за порушення моральних принципів, були парубоцькі й дівочі громади. Це питання розроблене у працях В. Камінського [6], Ф. Савченка [12], М. Грушевського [2], В. Костащука [7]. Своєрідною мірою покарання для невірних або “гострих на язик” дівчат до 60-х років ХХ століття було зав’язування спідниці над головою. Такі випадки були зафіксовані у більшості населених пунктів українського Полісся. Крім того, надто гонорових дівчат хлопці також карали в такий спосіб: “А то як дівчина є, да себе крепко ставить, а то що її винили, прийдуть дрова рознесуть” (с. Кленова, Смільчинський р-н, Житомирська обл.). Також, у результаті аналізу етнографічного матеріалу зустрічаємо багато свідчень про ставлення до жінок-покриток, яка народила дитину поза шлюбом, що ще на поч. ХХ ст. таке явище відносилось до аморальних вчинків. Наприклад, на Гомельщині зустрічаємо свідчення: “...громада, як покарання, використовувала куну – скобу. Таке покарання проводили на шосту неділю після пологів, коли дівчина приходила до церкви на “вводи”, після цього не мав права ніхто їй докоряти. Побутовувал ще один вид покарання – стояння навколішки або обхід на колінах тричі довкола церкви. У такому разі обвинувачену вважали покараною” [9, с. 172].

В результаті ми спостерігаємо, що звичай як особливий регулятор суспільних відносин у традиційній сільській громаді не діяв відособлено, а разом з офіційним правом, мораллю, релігією. Такі карні звичаї, що виробилися і утвердилися у всіх сферах життя громади протягом століть і стали народним критерієм розуміння добра і зла, справедливості й несправедливості, моральності й аморальності стали основою народного судочинства. Загалом карне звичаєве право зазнало значних змін із часу впровадження радянського законодавства, але важливо, що на території українського Полісся вдалося виявити особливі давні норми шкоди, злочинів і покарань, які можна порівняти з білоруськими звичаями.

Список використаної літератури та джерел

- 1 Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, записи в історико-етнографічних експедиціях 2013 – 2016 рр.
- 2 Грушевський М. Історичні установи ВУАН в 1928–1929 роках // Україна. – К., 1929. – С. 114–118.
- 3 Збірник соціально-економічного відділу. Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН. – К., 1929. – Вип. 6.
- 4 Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ), Ф. 10, Спр. 1402. Чечот А. Програма по изучению обычного уголовного права, применяемого народными судами и округами. – 1 арк.
- 5 ІР НБУВ, Ф. 10, Спр. 1219. Малиновський А. Карательное право. – К., 1921. – 31 арк.
- 6 Камінський В. Парубоцькі громади на Поділлі як звичаєво-правовий інститут // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Збірник Соціально-економічного відділу. Всеукраїнська академія наук / за ред. акад. О. О. Малиновського. – К., 1928. – Вип. 2. – С. 86 – 106.
- 7 Косташук В. Парубоцька громада в селі Тулові на Покуття, в Галичині // Побут. – Л., 1929. – Ч. 4–5.
- 8 Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій // Збірник правничої комісії. – Л., 1926–1927. – 87 с.
- 9 Нікольчук І. В. Звичаєве право у весільному фольклорі українсько-білоруського пограниччя (Київська і Гомельська області) // Слов'янський світ. – 2015. – Вип. 14. – с. 167 – 174.
- 10 Падох Я. Нарис історії судового українського карного права. Прага, 1951. – 112 с.
- 11 Пяткевич Ч. Грамадская культура Рэчыцкага Палесся. – Мінськ: “Беларуская навука”, 2015. – 319 с.
- 12 Савченко Ф. Парубоцькі та дівочькі громади на Україні // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 3. – К., 1926. – С. 87.
- 13 Толстая С. Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике. М., 2010. – 368 с.

УДК.811.161.3

В. В. Курловіч

НАЙМЕННІ ДРАЎЛЯНЫХ ВЫРАБАЎ У БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ

У артыкуле разглядаюцца найменні драўляных вырабаў, што захаваліся ў народна-дыялектнай мове. Вызначаецца спецыфіка дыялектнага словаўтварэння пры вывучэнні народнага слова, праводзіцца этымалагічны аналіз найменняў, характарызуюцца лексіка-семантычныя групы слоў.

Народная мастацкая творчасць – адна з важнейшых і найбольш адметных галін нацыянальнай культуры Беларусі, якая вылучаецца яркай нацыянальнай самабытнасцю і з’яўляецца спосабам самавыяўлення народа. У беларусаў адным з

найбольш пашыраных і ўніверсальных матэрыялаў з'яўляецца дрэва. З гэтага матэрыялу ўзводзілі жыллё, майстравалі мэблю, выраблялі прылады працы і посуд, прадметы хатняга ўжытку.

Шматлікія вырабы з дрэва можна знайсці ў любой хаце, як у майстравітага дзядзькі Антося ў “Новай зямлі” Я. Коласа.

Вось вы зірніце ў хлеў на вышкі!
Там многа яблыні на лыжкі,
Там ёсць ігруша і клянiна,
Якая хочаш дравяніна:
Грабiльны, коссi, клёпкi, восi...

Беларускае народнае слова захавала досыць вялікую колькасць лексічных адзінак, што называюць вырабы, зробленыя з дрэва.

Самую шматлікую групу ў аналізуемым матэрыяле складаюць назвы гузіка: **бірулка**, **бірылка**, **бірулька** ‘драўляная зашпiлька’: Палкы поўшывае, дай ужэ гэта бірулкі (Сямігосцічы; ТС,1,59). Утвораны гэтыя лексемы ад дзеясл. *браць* (ЭСБМ, 1, 352); **бірка** ‘драўляны гузік’: Бірка – гузік з дрэва, які ўшывалі, нітка пападала ў рысток, ножам выразаны (Груздова Паст.; СПЗБ, 1, 187). Уварэнне звязана са ст.-бел. *бирка* з ст.-польск. *birka* (ЭСБМ 1, 351; **біртачка** памянш. да бірка: Біртачкі прышыла да штаноў (Кураполле.Паст.; СПЗБ, 1, 187); **бірулька** тое ж, што і *бірка*: Бірулькі рабілі з дзерава, зашпiлиць штаны (Дакудава Лід.; СПЗБ, 1, 188).). Утвораны гэтыя лексемы ад дзеясл. *браць* (ЭСБМ, 1, 352); **брызгуль** ‘драўляны гузік’: Брызгулі прышывалі да кажухоў, рабілі з дзерава(СРЛГ, 227). Запазычана з літ. мовы *bruzgulis* ‘дубiнка’ (ЭСМБ 1, 389). **Брызгулька** памянш. да брызгуль; **буртка** ‘драўляны гузік’: Мая мама называла бурткай драўляны гузік. Даўней казалі :”Нада ушыць буртку ў штаны ” (Купалле Паст. 244; СПЗБ, 1, 244). Магчыма ўтварылася ад *бурка* ‘верхняя вопратка’ (ЭСМБ 1, 417); **ворчык** ‘драўляны гузік’: Даўней ворчык ушые ў шубу, марынарку (Паддубы Шчуч.; СПЗБ, 1, 329). Вядома с.-в.- ням. *ortschit* утворана з *ort* ‘вастрые’ і *schit* ‘палена’ (ЭСБМ, 2, 197); **дрыгалка** ‘драўляны гузік’: Я табе ўшыла дрыгалку ў рукава і ў кажух (Каралі Шчуч.; СПЗБ, 2, 95). Звязана з дзеясловам *дрыгаць*, праслав. *drъgati*, звязана з *drъzâti*, ‘дрыжаць’(ЭСБМ, 3, 155); **пукля** ‘самаробны драўляны гузік’: Пуклі ўшылі ў кажух (Мішневічы Шум.; СПЗБ, 4, 185). Запазычана з польск. *pukiel* ‘від закругленага металiчнага ўпрыгожвання, што ў сваю чаргу з ням. *ruckel* ‘горб, выступ’(ЭСБМ, 10, 210); **таўкачок** ‘драўляная бірка’: Таўкачкі з дзерава, ушывалі і зашпiльваліся (Мішкевічы Шум.; СПЗБ, 5,94). Магчыма ад ст. рус. *толку*, *толчи* (ФАСМЕР, 4,73).

Вядомы мясцовым гаворкам і словы, што звязаны з часткамі хамута: **кляшчы**, **кляшчоткі** ‘частка хамута’ (драўляная): Слаба кляшч сцягнуў, дак і дуга падае (Баравікі,Светл.; БМ – 4,23); **кляшчы**, **кляшчэ**, **кляшчы** ‘драўляная аснова хамута’:Кляшчы ў хамута (Чычалі Швянч.; СПЗБ,2,475); **кляшчi**, **кляшчы** ‘драўляная аснова хамута’ (ДСБ, 96); **кляшч** ‘ адна палавіна драўлянай асновы хамута’: Дзве дзюры ў кляшчу (Гемзы Шалья.; СПЗБ,2,475). Утвораны гэтыя лексемы ад слова *кляшчы* вядома праслав. *klesci* ад *klesciti* ‘сцiскаць’ (ЭСБМ, 5, 57).

У любой хаце ці ў лазні можна было ўбачыць дашчаны палок, таму ў беларускіх гаворках сустракаюцца найменні полак, ложкаў з дошак пры печы або ў лазні: **палаткі** ‘палок (ля печы, у лазні)’: Дзеўкі, лезьце на палаткі ды папарцесь добра (Кароткавічы, Жлоб.; БМ-6,179). Утворана ад рус. *полати* (ЭСБМ, 8,127); **полка** ‘палок у лазні’: Лезь на полку парыцца (Ручаеўка; ДСЛ, 272). Вытворнае ад *polъka* ‘расколатае напалову бервяно, што служыла палiцай’, што да праслав. *polti* ‘раздзiраць на дзве часткі’ (ЭСБМ,9,273); **палок** ‘палок (ля печы)’: Палок быў каля печы, на козлах (Малахоўцы Бар.; (СПЗБ, 3,363). Вытворнае ад рус. пол (ЭСБМ, 8, 132); **прывалак** ‘ложак з дошак

пры печцы’ (СРЛГ,97). Адносіцца да *прывал* ‘прыпынак у дарозе для адпачынку’ да праслав. *privaliti* (ЭСБМ, 10, 58).

Для вырабу абутка таксама выкарыстоўвалі дрэва. Слоўнікамі зафіксаваны назвы: **гайданы** ‘драўляны абутак’: Гайданы былі ў мяне, у гайданах і пашла (Кураполле Паст.; СПЗБ, 1,404). Вытворнае ад *кайданы* араб. *kajdani* ад *kajd* ‘звязка, пуга’ распаўсюдзілася праз цюрк.-тат. пасрэдніцтва (ЭСБМ, 4,99). Фанетычным варыянтам з’яўляецца слова **хандалы** ‘абутак на драўлянай падэшве’: Хандалы драўляныя насілі, скурай абраблялі, падэшвы толькі драўляныя. Ладныя ўжо былі, у хандалох хадзілі. У хандалох цяшка пасціць (Завельцы Астр.; СПЗБ, 5,286) і вытворнае ад яго **хандак** ‘чаравік (драўляны)’: Мо ўжэ тых хандакоў ні найдзяш. Добра закінула. Хандакі адзенья, дай соўкаяцца” (Аляксандраўка, Калінк.; БМ-9,164); **клікатні** ‘абутак на драўлянай падэшве’: У клікатнях перарэзана падэшва, а ў дзеравяшках – суцэльная (Рагулішкі Даўг.; СПЗБ, 2, 476). Вядомы літ. балтызм *klurke* ‘зношаны, драўляны чаравік’ (ЭСБМ, 5,61).

Сярод драўляных інструментаў сустракаюцца назвы малатка: **барс** ‘вялікі драўляны малаток’: Барсам праганяецца шып да балькі. (Скрудаена Даўг.; СПЗБ, 1, 171). Вядома запазыч. з цюрк. *bars* ‘тыгр, пантэра’ магчыма адбылася метафарызацыя (ЭСБМ, 1,317); **кука** ‘вялікі драўляны молат’, які выкарыстоўваецца для розных мэт: 1. Для глушэння рыбы: Куку рабілі з дзерава. Калотка такая, а ў ей пракручана дзірка і ўстаноўлена ручка (Ахрэмаўцы Брасл.; СПЗБ, 2,560) 2. Для драблення засохлых камоў раллі: Кука была – калодачка дзесяць санціметраў, дзірачка пракручана і ручка ўстаноўлена, як дзеравяны малаток (Кураполле Паст.; СПЗБ, 2,560). Вядома літ. *kuokou*, лат. *kuoks* ‘драўляны молат для гульні або глушэння рыбы’ (ЭСБМ 5, 149); **кулак** ‘драўляны малаток’: Прарэзана дзірка і ручка забіта ў кулак (Дзяніскавічы Ганц.; СПЗБ, 2,563). Звязана з цюрк. *kulak* ад *kul* ‘рука’ (ЭСБМ, 5, 152); **чакуха** ‘доўбня, вялікі цяслярскі драўляны малаток’: Чакуха делаецца як молат. Ей рыбу глушаць, хату адсаджаюць. (Пярэдзелка; ДСЛ, 406). Запазыч. праз тур. формы з нов.-перс. *sakıř* ‘малаток’ (Фасмер, 4, 312).

Часцей за ўсё рабілі драўляныя рэчы традыцыйнага бытавога прызначэння, звязаныя з жаночай працай, таму ў народных гаворках сустракаюцца назвы качалак: **валак** ‘плаская качалка з зубцамі’: Валак з зупцамі, качалка без зупцоў (Ахрэмаўцы Брасл.; СПЗБ, 1,271). Вядома праслав. *val* роднаснае з літ. *volioti* ‘катаць’ (ЭСМБ, 2,29); **качалка** ‘прылада якою качаюць бялізну’: Даўней на грэблі, качалкі насцілалі. Цяпер гравялю машынамі напруць, канавы паўкопаюць. А тые годы мучыліса (ДС, 53). Паходзіць з праслав. *kotiti* (ЭСМБ, 2,31); **пабаешачка** ‘качалачка’: Пабашачка была разгладжваць бялізну (Ахрэмаўцы Брасл.; СПЗБ, 3,271). Утворана ад дзеясл. *пабіць* з суф. -ешка (ЭСМБ, 8,85); **прач** ‘тое ж, што і пранік’: Прачом лён абівалі, дзеравяны прач (СПЗБ, 4,106). Вытворнае ад *праць* ‘біць, калаціць’ з суф. – ч (ЭСМБ, 10,22); **рубель** ‘драўлянае прыстасаванне для разгладжвання бялізны’ Фасмер (3,511) выводзіць гэта слова ад дзеясл. *рубіць* (ЭСМБ, 11,201).

Слоўнікамі зафіксаваны разнастайныя назвы дэталі сахі, віл, бараны, жорнаў: **валачыдло** ‘драўляная дужка ў баране, за якую чаплялі ворчык’: Валачыдло – гэта калач у баране дзераўлянай, за што чаплялі каромысло (Дзяніскавы Ганц.; СПЗБ,1,273). Паходзіць ад праслав. *volciti* (ЭСБМ, 2, 36); **лемяшніца** ‘плаская драўляная аснова ніжняй часткі сахі’: У сахе лемяшніца дзеравянная, а на канцэ два лемеа аткованныя (Устра Лудз.; СПЗБ, 2,641). Адносіцца да праслав. *lemeřь* ‘вострая частка плуга, якая разразае, ломіць глебу’ (ЭСБМ, 5, 283); **кацёлка** ‘драўляны круглячок, які падкладаецца пад дзяржанне вілак, каб лягчэй было ставіць гаршкі ў печ або вымаць з печы’: Пад вілкі падложым кацелку – лягчэй дастаць гаршчок (Асавіц Віл.; СПЗБ, 2, 441). Утворана ад дзеясл. *kotiti, katati*, ‘катаць’ суфіксам – *ель* (ЭСБМ, 4, 316); **жураўка**

‘калодка з адтулінай у верхнім камені жорнаў, у якую ўстаўляецца млён’: Жураўка –дзе млён устаўляецца (Дакудава Лід.; СПЗБ, 2, 159). Магчыма перанос назвы птушкі *журавель* (ЭСБМ 3,249); **клявец** ‘калодачка з адтулінай у верхнім жарнаку, у якую ўстаўляецца ніжні канец млена’: Клявец быў у жорнах дзеравяны і жалезны, сагнёны кручок, закладаюць млён у яго (Альхоўцы Лях.; СПЗБ, 2,486). Вядома літ. *kliuti* ‘чапляць’ (ЭСБМ, 5,75); **палупка** ‘драўляная аправа ў жорнах’: Кругом камяня палупка была апстаўлена, а ўнізе дзюрка была, куды мука сыпалася (Магуны Паст.; СПЗБ, 3, 366). Адносіцца да луб прасл. *lubь* ‘кара з дрэў, вырабы з яе’ (ЭСБМ, 6, 39).

Адзінкавымі лексемамі прадстаўлены назвы разнастайных кручкоў, спіц і іншых прылад: **кастык** ‘драўляная спіца, пры дапамозе якой падпляталі лапці’: Кастык, бывала дзеравяны быў патплятаць лапці лазой (Навікі Лудз; СПЗБ, 2, 434). Вядомы рус. дыялект “*костыль*” – палачка для пляцення лапцей. (ЭСБМ 4,298); **кручок** ‘драўляная прылада для віцця вярвак’: Кручок – палачка с сучком абчышчаная, вілі вяроўкі (Рудня Астравітная Чэрв.; СПЗБ, 2,536). Звязана са ст.-бел. *крукъ* запазычана праз польск. *kruk* з нямецкага ‘*krucke*’ (ЭСБМ 5,121); **ключачка** ‘драўляны крук для віцця вярвак’: Пугі вілі ключачкамі (Каўняны Грозд.; СПЗБ, 2,485). Адносіцца да *клюка* вядома літ. *kliuti* ‘чапляцца’. (ЭСБМ 5,72); **круцёлка** ‘дзвярная зашчапка’: У дзвірах была круцёлка дзіравая застаўка (Ахрэмаўцы Брасл.; СПЗБ, 2,534). Утварылася гэта лексема ад ‘*круціць*’ (ЭСБМ 5,126).

У прааналізаваным матэрыяле выразна адчуваецца старажытная культура, многія праявы якой знайшлі сябе ў народным слове, што дайшло да нашага часу.

Крыніцы даследаванняў і іх скарачэнні

- БМ – Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны / Беларуская мова. – Мн., 1975- 1982.
ДС – Дыялектны слоўнік Янкоўскі Ф. – Мн., 1970.
ДСБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны – Мн., 1989.
ДСЛ – Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны Янкова Т. – Мн., 1982.
СПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. – Мн., 1979-1986.
СРЛГ – Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны. – Гродна, 1999.
ТС – Тураўскі слоўнік: У 5 т. – Мн., 1982-1987.
Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1986-1987.
ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1-8. – Мн., 1978-1993.

УДК 811.161.1’373.7:82-84

Л. П. Летючая

УСЕЧЕННЫЕ ПОСЛОВИЦЫ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ОБЪЕКТ КОГНИТИВНОГО И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

В статье сделана попытка когнитивного и лингвокультурологического анализа усеченных пословиц русского языка с целью выяснения характера семантических трансформаций укороченных вариантов. Установлено, что изменения в структуре текста пословиц соотносятся со смысловыми модификациями или трансформациями, которые порой ведут к существенному изменению их содержания.

Среди других типов фразеологических единиц пословицы в структурном и семантическом отношении занимают особое место. Первая их особенность в том, что они соотносятся не со словом, а с предложением, выражают не понятие, а целое суждение. В.В. Виноградов относит пословицы к фразеологическим единствам: «К области фразеологических единств относятся и многие фразовые штампы, клише, типичные для разных литературных стилей, и литературные цитаты, и крылатые выражения, и народные пословицы и поговорки» [2, с. 133]. Изучение языка в тесной связи с человеком, его образом мыслей и поступков объясняется ведущим сегодня принципом антропоцентризма. За последние годы подробно исследованы вопросы структурной организации фразеологизма, фразеологической семантики, определены системные связи фразеологии с другими уровнями языка, созданы классификационные словари фразеологизмов, освещено бытование фразеологизмов в литературных произведениях и публицистике. Но, как справедливо замечает А. М. Чепасова, «фразеологам до сих пор нет «ни сна, ни отдыха» потому, что эти единицы, при своей формальной и семантической устойчивости, динамичны в такой высокой степени, границы которой нам, ученым, трудно представить» [10, с. 80]. Как единицы когнитивного пространства языка, а также единицы лингвокультуры, пословицы стали предметом исследования лингвокультурологии, когнитивной лингвистики.

Актуальность темы нашего исследования обусловлена недостаточной разработанностью проблемы когнитивного и лингвокультурологического анализа процесса модификации и трансформации усеченных пословиц русского языка.

Целью статьи является проведение когнитивного и лингвокультурологического анализа исконных пословиц и их усеченных соответствий, выяснение характера семантических трансформаций укороченных вариантов.

Фонд русского языка включает немало пословиц, синтаксическая структура которых отличается от построения привычных для носителя фразеологизмов. Это так называемые «редуцированные», «усеченные» формы клише. Редукция как отдельных компонентов, так и части пословицы чаще всего не приводит к изменению смысла пословичного текста, поскольку пословица и в полном, и в усеченном составе называет один и тот же когнитивный сценарий. Несущественно изменяется и образность редуцированных пословиц, поскольку в основной своей части пословица остается неизменной. Это значит, что полный и редуцированный тексты не образуют отдельных единиц, а являются вариантами одной и той же пословицы. А. В. Кунин называет их «квантитативными вариантами» [4, с. 253]. Прежде всего, должны существовать, конечно же, определенные причины подобного усечения. В большинстве случаев их сложно установить. Мы склонны связать это с явлением семантической конденсации и формальной стяженности, что часто связывают с явлением «экономии» в языке. Е. Д. Поливанов в статье «Где лежат принципы языковой эволюции?» [7] видит причину языковых изменений в уменьшении расхода трудовой энергии, которая сказывается не только в экономии физиологической, но и в экономии психической деятельности: это и экономия мыслительных (конструирующих синтаксический и грамматический состав фразы) процессов во время речи, и экономия энергии при усвоении родного языка в детском возрасте. Далее автор утверждает, что явление экономии связано с планом выражения, а в плане содержания никакой «экономии» не наблюдается. В анализируемом нами случае с укороченными пословицами это не всегда так.

Пословица создается естественным путем, фактически это актуализация коллективного опыта в конкретной речевой ситуации, сжатая характеристика регулярно воспроизводимых ситуаций. Если слова обобщают признаки предметов, явлений, понятий, то пословицы обобщают признаки повторяющихся одинаковых

ситуаций. С позиции когнитивной лингвистики вместо ситуации используется когнитивный фрейм, или когнитивный сценарий, который помогает формированию новых мыслительных схем. Схемы включают в себя также совокупность условий речевого акта, говорящего и адресата, характеристику их отношений, обстановку, в которой осуществляется речевой акт, тему речевого произведения и лингвистическую принадлежность речевого произведения. Когнитивный анализ смыслов обоих вариантов пословиц показывает, что во многих пословицах вследствие сокращения плана выражения формируется обобщенный образный смысл. Например, *Не все коту масленица, будет и великий пост*. Так говорят про того, кто жил незаслуженно хорошо, но в конце концов столкнется с трудностями. Пословица указана в книге «Пословицы и поговорки русского народа» В. И. Даля (когнитивный сценарий – «Судьба – терпение – надежда»). Очевидно, первоначально данное высказывание касалось конкретного сценария, связанного с конкретным домашним животным и конкретными праздниками. Позже смысл начал распространяться на схожие ситуации, что сопровождалось его обобщением. В Большом толковом словаре русских пословиц находим: *Не все (отошла) коту масленица. 1. Народн. Об осложнениях в чьей-л. беззаботной, легкой жизни* [5], где обобщенный смысл эксплицируется семантикой неопределенного местоимения *чья-либо*. Обобщенность мыслительной схемы данного когнитивного сценария, включая в себя говорящего и адресата, характеристику их отношений, обстановку, в которой осуществляется речевой акт, тему речевого произведения, характеризуется образным смыслом с неодобрительным модусом: *А посуду сегодня твоя очередь мыть, – объявил он (Володя) отцу. – Не всё коту масленица. Попраздновал, Павел Афанасьевич. Хватит!* (М. Прилежаева, «Над Волгой»). Следует заметить, что наличие в структуре пословицы второй части усиливает неодобрительную оценку. Это происходит за счет восприятия семантики темы речевого произведения, заключенной во второй части и связанного со значением словосочетания *Великий пост*. Поэтому, для полного восприятия любого текста, в том числе и пословицы, необходимо осмысление заключенного в нем культурологического фона, а именно восстановить недостающие звенья фоновых знаний. В данном случае нуждаются в лингвокультурологическом комментарии слова *Масленица, Великий пост*. «Масленица – 1. Языческий многодневный праздник проводов зимы у древних славян и других народов, приуроченный христианской церковью к неделе перед Великим постом и отмечаемый печением блинов и различными увеселениями» [1, с. 522]. Таким образом, можно констатировать, что в преподавании языка обозначился еще один путь реализации культурологического подхода – представление знания в виде национальной картины мира, структурирующую роль в которой играют концепты культуры, репрезентируемые в языке теми или иными словами. Концепт может стать основой связи между языком, культурой и личностью.

При анализе данного пласта пословиц, обращает на себя внимание, что дополнительный оценочный модус может изменяться / не изменяться в наличествующих вариантах. Иногда коннотация в усеченном варианте сохраняет аналогичную коннотацию полного варианта, хотя с изменением определенной количественной составной, как в анализируемом выше примере: *Не все коту масленица, будет и великий пост*. Сохраняют пейоративный оценочный модус в обоих вариантах такие пословицы, например: *Язык мой – враг мой: прежде ума рыщет, беды ищет. На чужой каравай рот не разевай, а пораньше вставай да свой затевай* [9]. В предложениях полного варианта мыслительная схема базируется на конкретном смысле первой части, вторая часть только уточняет его, не внося в смысл кардинально ничего нового. Это подтверждается и на языковом уровне: обе части сложного предложения семантически и структурно завершены. Смысл предложения *Два сапога –*

пара, и оба на левую ногу надеты тоже строится на уточнении значения первой части, но это уточнение приводит к семантической трансформации, образованию неодобрительного значения, так как раскрывает несоответствие: оба сапога на левую ногу. Зафиксированная в народной памяти пейоративная оценочность полного варианта пословицы аккумулируется в усеченной форме. Самостоятельное предложение *Два сапога – пара* не несет негативного смысла. Проанализированные нами примеры подтверждают, что сохранение мелиоративной коннотации наблюдается намного реже: *Не печалится дятел, что петь не может: его и так весь лес слышит* [9].

Усечение плана выражения нарратива пословиц может также приводить к конденсации образного смысла. «Конденсация (лат. *сгущение*) 2. Накопление в большом количестве» [3, с. 346]. Также нам кажется уместным определение, взятое из Критического словаря психоанализа Райкрофта Чарльза: «Конденсация (*condensation*). Процесс, посредством которого два (или более) образа объединяются (или могут быть объединены), чтобы образовать составной образ, наделенный смыслом и энергией, полученными от обоих» [8]. Примером такой смысловой трансформации могут быть пословицы: *Сапожник без сапог, а портной без кафтана. Был бы лес, будет и леший. Вольному воля, спасенному рай, бешеному поле, черту болото. В хлеве не без ухвостья, а в семье не без урода. Губа не дура, язык не лопата: знает, что горько, что сладко. Ни рыба, ни мясо – ни кафтан, ни ряса. Гусь свинье не товарищ, конь пешему не попутчик.* [5]. Смысл полного варианта пословицы, эксплицируемый во второй или первой части, в силу различных причин становится неактуальным. В конечном итоге это приводит к тому, что постепенно смыслы двух частей аккумулируются, накапливаются в одной; т.е. два или больше образов объединяются, чтобы модифицироваться в один составной образ, не растратив при этом смысловой энергии обоих. Обобщение, что приводит к конденсации смысла когнитивных сценариев данных пословиц, может объясняться природой самого жанра: пословицы обобщают признаки повторяющихся одинаковых ситуаций. Все выше проиллюстрированные пословицы во всех частях имеют одинаковые сценарии. *Сапожник без сапог, а портной без кафтана*: обе части объединяются общим фреймом, сценарием – профессия, ремесло. *Губа не дура, язык не лопата: знает, что горько, что сладко* – анатомия человека и т.д. Во всех частях этих пословиц прослеживается аналогичное синтаксическое оформление: двусоставные предложения с составным именным сказуемым с нулевой связкой. Поэтому при формировании мыслительной схемы один из одинаковых сценариев, считаясь избыточным, исчезает.

Иногда утрата плана выражения пословицы в виде утраты структурной части приводит к определенным потерям в плане содержания: трансформация структуры текста приводит к некоторому изменению смысла, а иногда и к довольно существенному изменению: *Старый конь борозды не испортит, да и глубоко не вспашет. Всякое дело мастера боится, а иной мастер от дела бегаёт. От работы кони дохнут, а люди крепнут. Первый парень на деревне, а деревня в два двора. Забот полон рот, а перекусить нечего* [9]. *За битого двух небитых дают, да не больно-то берут. Кто старое помянет – тому глаз вон, а кто забудет – тому оба. Ума палата, да ключ потерян* [5]. Общий смысл данных пословиц состоит из суммирования двух совершенно разных по смыслу когнитивных сценариев. Редуцирование второй части данных пословичных текстов ведет к упрощению смысла, так как произошло полное исчезновение одного из сценариев. Нарушение логической стройности пословицы приводит не просто к модификации (как в предыдущей группе пословиц), а к трансформации смысла. Логическая стройность полного варианта данных пословиц подтверждается и на языковом уровне: сложносочиненные предложения с противительным союзом *а, да* (в значении *а*), где союз указывает, что второе явление

противопоставляется первому или чем-то отличается от него. Утрата второй части вместе с союзом нивелирует это противопоставление или отличие. Также подвергается трансформации оценочный модус первой части: *Старый конь борозды не испортит, да и глубоко не вспашет. Молодые бранятся – тешатся, а старики бранятся – бесятся. Первый парень на деревне, а деревня в два двора* – неодобрительное значение. *Старый конь борозды не испортит. Молодые бранятся – тешатся. Первый парень на деревне* – позитивное значение.

Наконец, анализ рассматриваемых нами пословиц показал, что в ряде случаев редукция структуры пословичного нарратива приводит к существенной потере смысла. *Горбатого исправит могила, а прямого дубина. Новая метла чисто метет, а обломается – под лавкой валяется. Гол как сокол, а остер как топор* [6]. Редукция части пословиц приводит к количественному опустошению смысла, поскольку сценарии каждой части пословиц дополняют друг друга. Существенно изменяется и образность редуцированных пословиц.

Следовательно, пословицами создается собственный мир, который не подчиняется законам формальной логики, у пословиц своя логика, свои когнитивные задачи. Полный и редуцированный тексты не образуют отдельных единиц, а являются вариантами одной и той же пословицы. Но, тем не менее, изменения в структуре текста пословиц соотносятся со смысловыми модификациями или трансформациями, порой ведущими к существенному изменению содержания или полной десемантизации, к изменению оценочного модуса. Перспективным считаем изучение трансформированных пословично-поговорочных выражений в современных текстах художественной и публицистической литературы.

Список использованной литературы и источников

- 1 Большой толковый словарь русского языка / [глав. ред. С. А. Кузнецов]. – СПб. : Норинт, 2003. – 1536 с.
- 2 Виноградов, В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В. В. Виноградов // Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М. : Наука, 1977. – 312 с.
- 3 Крысин, Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. – 2-е изд., доп. – М. : Русский язык, 2000. – 856 с.
- 4 Кунин, А. В. Фразеология современного английского языка: опыт систематизированного описания. – М. : Международные отношения, 1972. – 288 с.
- 5 Мокиенко, В. М. Большой словарь русских пословиц / В. М. Мокиенко, Т.Г. Никитина, Е.К. Николаева. – М. : ОЛМА-Медиа Групп, 2010. – 1024 с.
- 6 Мудрое слово Древней Руси (XI – XVII вв.) : сб. / сост. В. В. Колесов – М. : Совет. Россия, 1989. – 463 с.
- 7 Поливанов, Е. Д. Где лежат принципы языковой эволюции? / Е. Д. Поливанов // Статьи по общему языкознанию. – М. : Наука, 1968. – 376 с.
- 8 Райкрофт, Ч. Критический словарь психоанализа / Ч. Райкрофт // Пер. с англ. – СПб. : Восточ.-Европ. ин-т психоанализа, 1995. – 288 с.
- 9 Русские пословицы и поговорки / под ред. В. П. Аникина. – М. : Художественная литература, 1988. – 431 с.
- 10 Чепасова, А. М. Динамичность фразеологизмов русского языка / А. М. Чепасова // Динамика фразеологического состава языка: Тезисы международной научной конференции.– Курган : Курганский университет, 1999. – С. 80.

Н. М. Леў, Н. П. Цімашэнка

СЛОВАЗЛУЧЭННІ З АТРЫБУТЫЎНЫМІ АДНОСІНАМІ Ў МОВЕ БЕЛАРУСКІХ ВЯСЕЛЬНЫХ ПЕСЕНЬ

У артыкуле разглядаюцца словазлучэнні з азначальнымі адносінамі, якія шырока прадстаўлены ў мове беларускіх вясельных песень. Для рэалізацыі канкрэтных атрыбутыўных значэнняў існуе шэраг розных па структуры канструкцый, якія адлюстроўваюць усё багацце ўзаемадзеяння прыметы з аб'ектам. Аўтары характарызуюць атрыбутыўныя сінтаксічныя канструкцыі з боку іх структуры і марфалагічнага выражэння.

Духоўная спадчына нашага народа, якая адлюстроўвае яго самабытнасць і непаўторнасць, стваралася на працягу многіх стагоддзяў і перадавалася з пакалення ў пакаленне. Яна ўключае розныя формы праяўлення і ўяўляе сабой складаную і шматпланавую паводле будовы, функцыянавання і развіцця з'яву. Багатыя векавечныя традыцыі і высокаэтычная вартасць беларускай народнай песні забяспечылі ёй неўміручасць. Песня застаецца духоўнай повяззю пакаленняў, крыніцай радасці, творчага натхнення, сродкам далучэння да сапраўдных каштоўнасцей. Асобае месца ў народных песнях адводзіцца вясельным тэкстам, якія выконваюцца ў час багатага і працяглага беларускага вясельнага абраду: заручын, замовін, пячэння каравая, ад'езду маладога да маладой, апранання маладой, вячання, вясельнага застолля ў маладой і ў маладога. Вясельны абрад на кожным сваім этапе напоўнены песнямі, якія часта маюць магічны сэнс.

У данай працы наша ўвага засяроджана на структурна-граматычнай характарыстыцы словазлучэнняў з атрыбутыўнымі адносінамі ў мове беларускіх вясельных песень. Атрыбутыўнасць – паняцце семантычнае, але сінтаксічная семантыка не існуе сама па сабе. Яна выяўляецца з дапамогай сінтаксічных сувязей і фармальных сродкаў іх выражэння. У сувязі з гэтым у даным даследаванні словазлучэнні з атрыбутыўнымі адносінамі разглядаюцца з боку іх структурна-граматычнай арганізацыі. Атрыбутыўныя (азначальныя) адносіны “ўзнікаюць тады, калі залежны кампанент так ці інакш азначае галоўны. У сказах залежны кампанент словазлучэння з атрыбутыўнымі адносінамі выконвае сінтаксічную ролю азначэння” [1, с. 12]. Існуючы ў свядомасці чалавека, атрыбут-азначэнне мае пэўную сістэму значэнняў, якія ў кожнай мове выражаюцца рознымі сродкамі. Катэгарыяльнае значэнне атрыбутыўнасці заключаецца ў прыметніку. Знакавы характар прыметнікаў як моўных выразнікаў катэгорыі атрыбутыўнасці вынікае з разумення анамасіялагічнага працэсу разумовай аперацыі, спраецываванай на выяўленне адпаведных уласцівасцей, характэрных якому-небудзь прадмету, з'яве аб'ектыўнай рэчаіснасці з мэтай больш глыбокага пранікнення ў іх сутнасць і ўзаемасувязь. Абмежаванне атрыбутыўнасці толькі прыметнікамі, на нашу думку, звужае рамкі гэтай катэгорыі, бо паняцце атрыбута ў мове не менш шырокае, чым у логіцы. У якасці атрыбута могуць выступаць розныя часціны мовы, а таксама беспрыназоўнікавыя і прыназоўнікавыя склонавыя формы, лексіка-граматычныя прыметы якіх пры такім выражэнні не існуюць без паяснёнага слова.

Атрыбуты, выражаныя прыметнікамі, самыя распаўсюджаныя ў мове беларускіх вясельных песень. Гэта звязана з агульнымі ўласцівасцямі прыметніка як часціны мовы:

па-першае, прыметнікі выражаюць самыя разнастайныя паводле сваёй эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі прыметы прадметаў і з’яў; па-другое, маюць шэраг вельмі блізкіх паводле значэння разрадаў і форм, выбар якіх часта залежыць ад сэнсавых і стылістычных асаблівасцей тэксту. Прыметнік у словазлучэннях з атрыбутыўнымі адносінамі ў мове вясельных песень можа знаходзіцца як ў прэпазіцыйным, так і постпазіцыйным становішчы. У сказах з прамым парадкам слоў прыметнік-эпітэт ставіцца перад назоўнікам, да якога дапасуецца. У такім выпадку азначэнне абазначае прымету прадмета без яе актуалізацыі: *Камяная печанька / Вечар гарыць, ды і не выгарыць. / Маладая Танечка вечар сядзіць, / Дый не заплача* [2, с. 18]; *Каб я знала, / Ведаць ведала / Хуткія заручыны, / То б я паслала / Свайго бацюхна / У цёмны луг па каліну* [3, с. 117]; *Каля цесцева двара / Ды зялёная хмара* [2, с. 100]; *І жыла гадок, і жыла другі, / Трэці не сцярпела, / Абярнулася шэраю зязюлькаю, / К маці паляцела* [2, с. 31]; *Аж у свата лысая галава / Ды казліная рыжая барада* [2, с. 23]. Разглядаемая мадэль словазлучэнняў рэалізуецца пры дапамозе як поўнай, так і кароткай формы прыметнікаў: *Ды ўтапіла залато вядзерца...* [2, с. 19]; *А ў нашага пана-свата / Кучарава галава* [2, с. 106]; *Калі будзеш наша, мы сад абсадым, / Зялёну рутаньку сам Бог зародзіць* [3, с. 273]. У мове вясельных песень сустракаюцца выпадкі ўжывання атрыбутыўных словазлучэнняў, у складзе якіх некалькі прыметнікаў знаходзяцца ў прэпазіцыйным становішчы адносна галоўнага слова: *Горка, горка гарэлка / За вясельным сталом, / Падсалодзяць нам чаркі / Маладыя віном* [3, с. 233]; *Ох, цёмная ды невідная ночачка, / Журылася Колечкі матачка...* [2, с. 14].

Для словазлучэнняў з атрыбутыўнымі адносінамі ў мове беларускіх вясельных песень характэрнай з’яўляецца постпазіцыя прыметніка адносна паяснёнага слова. У такім становішчы азначэнні аказваюцца настолькі актуалізаванымі, што вылучаюцца асаблівай інтанацыяй: *Завівала мяне дзядна / Чорна, як гадзіна. / Косы распятала, / Чэпчык адзавала* [3, с. 308]; *Наша маладая – кветачка палявая, / Зорачка яснавокая, / Крынічка глыбокая, / Ночкі не дасыпала, / Каравай рыхтавала* [3, с. 221]; *Лес, за лесам ды мядзведзь рыкае: / – Будзе табе, дзеванька, свакроўка ліхая.* [3, с. 140]. Нярэдка ў вясельных песнях выкарыстоўваюцца словазлучэнні, пабудаваныя па мадэлі “назоўнік + прыметнік + прыметнік”, пры гэтым атрыбут можа знаходзіцца як у непасрэднай блізкасці да паяснёнага слова, так і дыстанцыйна: *А ў барку, барку, / На жоўтым пяску, / Там стаяў явар тонкі высокі, / Ай, тудой ішоў мальчышак з руж’ём...* [2, с. 36]; *Цячэ рэчка, цячэ быстрая, моцная, скочу, пераскочу* [2, с. 59].

Радзей у вясельных песнях ужываюцца словазлучэнні, у якіх атрыбут займае і прэ-, і постпазіцыйнае становішча. Постпазіцыйныя прыметнікі дапаўняюць тую характарыстыку прадмета (з’явы, апрадмечанага дзеяння і інш.), што выражаецца прэпазіцыйнымі азначэннямі: *Дарагія госценькі, / Сярэбраныя, залатыя...* [3, с. 221].

Тыповым выразнікам прыметы, як падкрэслена вышэй, у атрыбутыўных словазлучэннях з’яўляецца прыметнік. Аднак даволі вялікую групу складаюць атрыбуты-дзеепрыметнікі. У мове беларускіх вясельных песень азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікамі, даволі часта ўжываюцца пры апісанні знешняга выгляду асобы, яе фізічнага і душэўнага стану і абазначаюць прымету прадмета паводле дзеяння: *Глядзім мы, а ў нашага свата / Някрытая хата, / Няма ні клеці, ні павеці, / Недзе кубла дзеці* [2, с. 23]; *Каля майго церама, / Каля майго новага, / Бітая дарожачка, / Тапаная сцежачка* [3, с. 16]; *Пашытае плацце, / Ніколі не носіла* [3, с. 51].

У мове вясельных песень сустракаецца вялікая колькасць атрыбутыўных словазлучэнняў, у якіх залежны кампанент выражаны прыналежным займеннікам: *Азірніся, маці... / Азірніся, маці, / Ці ўсе вуглы ў хаце, / А трэці на парозе – / Твая дочка ў дарозе* [2, с. 167]; *Толькі мойму сэрцу жаль будзе* [2, с. 91]; *Ці хораіш ў хаце / Без твайго дзіцяці* [2, с. 179]; *А ў нашага свата / Ды харошая хата* [2, с. 164].

Постпазіцыя прыналежных займеннікаў у атрыбутыўных словазлучэннях прадстаўлена меншай колькасцю і выражаецца мадэллю “назоўнік + займеннік”: – *Ой, коню мой, коню, / Ухвалонько моя, ухвалі ты мяне* [2, с. 96]; *Скажу табе добрую весць, / Што Іванка твой на дварэ есць* [2, с. 14]; *Вон із дому, цешча мая, / Пру, стой, маладая жына* [2, с. 116].

Асаблівую выразнасць набываюць словазлучэнні, у якіх атрыбутыўныя адносіны прадстаўлены адначасова і прыналежным займеннікам, і якасным прыметнікам. Дадзены тып словазлучэнняў па структуры з’яўляецца шматчленным і апісваецца мадэллю “займеннік + прыметнік + назоўнік”. Для такіх словазлучэннях характэрна прэпазіцыя атрыбутаў: *Адгадайце, баярэ, / Што ў маім дзіўным караваі* [2, с. 169]; *Манечка, эй, не палола, / Не палола, ой, чаго ты сваіх / Белых ручак не калола, эй, не калола?* [2, с. 43]; *Отчыняй, бацько, новы двор, / Бо едзе к тобе сын твой / Из своею верною жонкою, / Из своею верною супругою* [2, с. 107].

Значна меншай колькасцю ўжывання ў вясельных песнях адзначаюцца атрыбутыўныя словазлучэнні, у якіх азначэнне выражаецца ўказальнымі займеннікамі. У словазлучэннях адзначаныя займеннікамі займаюць прэпазіцыю адносна паясняльнага слова: *Рано да рано, / Што ў гэтым дворыку?* [2, с. 67]; – *А хто ж гэтыя чарнабрыўцы ды паліваць будзе?* [2, с. 76]; *За етыя чобаты, / Што аддаў, / За етыя чобаты, / Дачку ўзяў* [2, с. 80]. Рэдка сустракаюцца шматчленныя атрыбутыўныя словазлучэнні, у якіх прымета прадмета апісваецца праз указальны займеннік і прыметнік адначасова: *Зачула гэта слова родна маці: / – Ці я ў цябе ў парогах стаяла, / Што б ты маё санлівае дзіця брала / Да такімі саромлівымі словамі абсуждала?* [2, с. 171].

У мове вясельных песень сустракаюцца словазлучэнні, у якіх атрыбутыўныя адносіны выяўляюцца праз азначальныя займеннікі, што выражаюць абагульненую якасць або маюць выдзяляльны сэнс. У вылучаных прыкладах азначальныя займеннікі знаходзяцца ў прэпазіцыўным становішчы адносна галоўнага слова ў словазлучэнні: *Гуляла ў сяле нашым свадзьба / Да й да самай ночкі* [2, с. 23]; *Табе, мамка, насталы і аборы, / А мне кладзі ўсякія прыборы* [2, с. 152].

Словазлучэнні з атрыбутыўнымі адносінамі, у якіх ролю атрыбута выконвае лічэбнік, не атрымалі шырокага распаўсюджвання ў мове беларускіх вясельных песень. Усе лічэбнікі-азначэнні адносяцца да разрады парадкавых і стаяць перад назоўнікамі, які паясняюць. Такія словазлучэнні з’яўляюцца двухкампанентнымі: *Што ў агародзе капуста кілаватая, / Што першая сваха галаватая, ня ўмее рабіць, / З людзьмі гаманіць* [2, с. 147]; *Жыта ў полі, жыта ў полі, / Жыта ўсё пажалі, / А ў нашым у сяле / Трэці дзень гулялі* [2, с. 221]. Пры ўжыванні дадзеных атрыбутыўных словазлучэнняў у вясельных песнях часта выкарыстоўваецца паралелізм, які разумеецца як “фігура маўлення, сутнасць якой у выкарыстанні аднатыпных сінтаксічных канструкцый у сумежных або блізкіх частках паведамлення. Аднатыпнасць сінтаксічнай будовы канструкцый стварае аснову для аналогіі, супастаўлення выражаемага імі зместу” [4, с. 201]: *Першы замочак – зялёны дзярnochок, / Другі замочок – жоўты пясочок, / Трэці замочок – цесовая дошка* [24, с. 108]; *Первыя варота – што сонейка взойдзе, / Другіе варота – што месячык взойдзе, / Трэціе варота – што хлопчык взойдзе* [2, с. 37].

Надзвычай цікавыя для даследавання субстантыўныя атрыбутыўныя словазлучэнні. Яны прыцягваюць увагу тым, што ўяўляюць сабой выпадак, калі ў якасці вызначэння адной субстанцыі выступае іншая. Такія сінтаксічныя канструкцыі выражаюць розныя адценні сэнсавых адносін і ўяўляюць сабой прадуктыўны спосаб сінтаксічнага спалучэння слоў для выражэння азначальных адносін у беларускай мове.

Атрыбутыўныя словазлучэнні, пабудаваныя па мадэлі “назоўнік + назоўнік”, у мове вясельных песень вызначаюцца даволі рэдкім ўжываннем. Пры гэтым назоўнік-атрыбут выкарыстоўваецца ў Родным склоне: *Дару каробачку жукоў, / Каб не любіла*

чужых мужыкоў. / Дару серабро, / Каб жылі дабро. / Дару каробачку медзі, / Каб дзеці былі, як мядзведзі [2, с. 70].

Распаўсюджанне атрымалі словазлучэнні, у якіх сінтаксічныя адносіны прадстаўлены наступнай мадэллю: “назоўнік + прыназоўнік + назоўнік у Родным склоне”: *Чобаты, чобаты із бычка, / Дайце зяцю, / Урэжам мы гапачка* [2, с. 63]; *Шыла яна шубу да долу, / Дый прыбудзь, нявестка, дадому. / Шыла яна шубу да зямлі, / Дый прыбудзь, нявестка, да сям’і. / Шыла яна шубу на пяты, / Ды й прыбудзь, нявестка, дахаты* [2, с. 88]; *Ой, у печы коровай з яечэк, / Ой, у печы коровай з яечэк, / Коровайнічэк кліча* [2, с. 105].

Уяўляюць цікавасць шматкампанентныя словазлучэнні, у якіх атрыбутыўныя адносіны вызначаюцца праз адначасовае выкарыстанне некалькіх часцін мовы: *Рано да рано, / А што ў гэтым караваю? / Рано да рано, / Да сямі палёў пшаніца. / Рано да рано, / Да сямі крыніц вадзіца. / Рано да рано, / Да сямі кароў маслечко* [2, с. 67]; *Ніхто не ўгадае, што ў нашым да короваі. / З трох нівок пшаніца, з трох рэчок водзіца, / Дзьве дзежкі масла і дзьве долечкі шчасця* [2, с. 105]; *Ой, не пойдзе дробен дожджык без цёмное хмары, / Ой, не возьме козак дзеўкі без людское славы* [2, с. 123].

Да азначэнняў адносяцца дапасаваныя да назоўнікаў (паяснёных слоў) назоўнікі – прыдаткі. Прыдатак у адрозненне ад дапасаванага азначэння-прыметніка выражае прымету прадмета праз адносіны да яго прадмета, названага самім прыдаткам. У выніку супастаўляюцца два розныя паводле семантыкі назоўнікі, адзін з якіх выконвае функцыю азначэння (прыдатка), надзяляючы другі своеасаблівай лексіка-семантычнай характарыстыкай. Па словах Н.В. Гаўрош, “прыдатак як бы канцэнтруе ў сабе і значэнне прыметы, і яе своеасаблівую характарыстычнасць, ацэначнасць, што забяспечвае абагульненае ўспрыманне вобраза прадмета; фактычна ствараецца новае слова-характарыстыка” [5, с. 38]. Прыдатак нярэдка так цесна зліваецца, зрастаецца з паяснёным словам, што стварае частку аднаго складанага цэлага. Гэта выразна відаць, калі атрыбут знаходзіцца ў прэпазіцыі да паяснёнага слова: *Ой, сарву я ружу-кветку / Дай пушчу на воду. / – Плыві, плыві, ружа-кветка, / Дай да самога броду* [2, с. 125]. Прыдатак, які знаходзіцца ў постпазіцыі да паяснёнага назоўніка, таксама распаўсюджаны ў беларускіх вясельных песнях: *Вы, сваточки-галубочки, просім вас, / Каб не было нашай дзевачке плоха ў вас* [2, с. 47]; *Ой, дзевачкі-галубачкі, куда ж вы ідзеце, / Чаму ж мае Манечкі ўслед не вядзеце?* [2, с. 76].

Такім чынам, для рэалізацыі канкрэтных атрыбутыўных значэнняў у мове беларускіх вясельных песень існуе шэраг розных па структуры канструкцый, якія адлюстроўваюць усё багацце ўзаемадзеяння прыметы з аб’ектам. Словазлучэнне вызначаецца бінарнасцю саставу, пэўным відам сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі, парадкам размяшчэння кампанентаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Леановіч, Р. С. Беларуская мова: сінтаксіс словазлучэння і простага сказа : Вучэб. дапам. / Р. С. Леановіч. – Гродна: ГрДУ, 2002. – 118 с.
- 2 Вясельная традыцыя Гомельшчыны : фальклорна-этнаграфічны зборнік / укладанне В. С. Новак; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Мінск : Права і эканоміка, 2011. – 485 с.
- 3 Вяселле: песні: у 6 т. Кн.1 [склад. Л.А. Малаш]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 680 с.
- 4 Станкевіч, А. А. Рыторыка : вучэб. дапам. / А. А. Станкевіч. – Мінск : РІВШ, 2010. – 316 с.
- 5 Гаўрош, Н. Эпітэты на старонках “Нашай нівы” / Н. Гаўрош // Роднае слова. – 2010. – № 4. – С. 38-42.

Т. А. Марозава

АБРАД «ПРОВАДЫ РУСАЛКІ» НА ЛОЕЎШЧЫНЕ ЯК АДМЕТНАЯ З’ЯВА РУСАЛЬНАЙ АБРАДНАСЦІ ГОМЕЛЬСКАГА ПАЛЕССЯ

Артыкул прысвечаны разгляду абраду “Проводы русалкі”, які з’яўляецца адметнай лакальнай з’явай русальнай абраднасці Гомельскага Палесся. Стаття посвящена рассмотрению обряда «Проводы русалки», который является отличительным локальным явлением русальной обрядности Гомельского Полесья.

Агульнавядома, што эпіцэнтрам бытавання русальных абрадаў на тэрыторыі Беларусі з’яўляецца руска-беларуска-ўкраінскае памежжа. Навукоўцы адзначаюць, што песенная творчасць пра русалку найбольш пашырана ў беларусаў, вядома ўкраінцам, сустракаецца ў сумежных з Беларуссю раёнах у рускіх. Увогуле беларуская русальная абраднасць як сукупнасць вербальна-акцыянальных тэкстаў – з’ява лакальная. Яе ядро – Лоеўскі і Брагінскі раёны Гомельскай вобласці, перыферыя – Веткаўскі, Гомельскі, Рэчыцкі, Нараўлянскі, Лельчыцкі і Петрыкаўскі раёны, якія акаляюць ядро з паўночнага ўсходу і захаду. Аднак вераванні пра русалак ахопліваюць значна большую тэрыторыю, не абмежаваную Беларуссю і ГБЧ-рэгіёнам. Яны вядомы і на Навагрудчыне (дастаткова ўзгадаць знакамітыя творы Адама Міцкевіча “Свіцязянка”, “Рыбка”, “Пан Тадэвуш”, заснаваныя на гэтых вераваннях), і на Міншчыне, пра што сведчаць яшчэ фальклорныя запісы XIX стагоддзя (П.В. Шэйн, Я.Р. Раманаў, М.В. Доўнар-Запольскі), на Смаленшчыне, Браншчыне, Разаншчыне і ў Паволжжы, а таксама амаль на ўсёй тэрыторыі Украіны, дзе назіраюцца значныя семантычныя адрозненні ў вобразе русалкі. Праўда, трэба адзначыць, што звесткі пра абрады “Проводы русалкі” тут адсутнічаюць, акрамя тэрыторыі Паволжжа ў Расіі. Так, напрыклад, у рускіх русалка ўяўляецца як “закладзены нябожчык” (“закладзенымі” лічыліся нябожчыкі, якія памерлі не сваёй смерцю, заўчасна, альбо тапельцы ці нехрышчоныя дзеці) і характарызуецца дэманічнымі рысамі. Ва ўкраінцаў дэманічнасць русалкі паслабляецца з набліжэннем да межаў Беларусі, дзе ўжо выразна назіраецца неадназначнасць гэтага вобраза. Беларуская русалка ў абрадзе – істота стваральная, хаця ў вераваннях і некаторых песнях можна знайсці пацвяджэнні яе адмоўнай ролі. Вывучэнне акцыянальных сімвалаў (ці рытуальных дзеянняў) абрадаў “Проводы русалкі”, заснаванае на разуменні гэтых дзеянняў інфарматарамі на тэрыторыі Лоеўскага раёна Гомельскай вобласці, даказвае перавагу стваральнага пачатку ў вобразе русалкі, у выніку чаго самі абрады тлумачацца як урачыстае суправаджэнне падаўніцы добрага ўраджаю, русалкі, у жыта [1].

У залежнасці ад мясцовасці арэала беларускі вобраз русалкі ўяўляўся парознаму. Гэта магла быць пераапанутая дзяўчына ці саламянае пудзіла русалкі (лялька). Самі ж рытуалы “проводаў” адрозніваліся дэталямі, якія з глыбокай старажытнасці мелі магічны сэнс. Напрыклад, у Нараўлянскім раёне русалку праводзілі ў **панядзелак** Русальнага тыдня, а ў Брагінскім раёне – у **нядзелю**. Нязменным заставаўся толькі час русальных святаў – другі тыдзень пасля Сёмухі

(Тройцы). Агульнай жа ідэяй Русальнага (Гранога) тыдня з’яўляліся провады вясны і пераход да летняй абраднасці.

Адрозніваўся таксама і час на працягу дня, калі русалку праводзілі ў жыта: **апоўначы** (Лельчыцкі, Веткаўскі, Хойніцкі раёны) і **апоўдні** (Лоеўскі, Брагінскі раёны). Інварыянтная схема абраду “Провады русалкі” ўключае наступныя звёны:

- 1) русалку ловяць на могілках (прысутнічае толькі ў Нараўлянскім, Брагінскім і Лоеўскім раёнах);
- 2) вядуць на горачку ў танок (толькі Веткаўскі і Лоеўскі раёны);
- 3) вядуць праз галоўную вуліцу вёскі (толькі Добрушскі і Лоеўскі раёны);
- 4) па дарозе ў жыта:
 - а) скачуць праз агонь, спаліўшы на ім русалчын вянок (толькі Лельчыцкі раён) ці саламянае пудзіла-русалку (толькі Гомельскі раён);
 - б) русалку абмываюць у рэчцы і варажаць на вадзе (толькі Лоеўскі раён);
- 5) русалку вядуць у жыта (прысутнічае па ўсяму арэалу);
 - б) разрываюць убранне русалкі на часткі, якія нясуць у агароды (таксама прысутнічае па ўсяму арэалу).

Аднак у такім, інварыянтным выглядзе абрад захаваўся толькі ў цэнтральнай частцы арэала – у Лоеўскім раёне. Гэты ўнікальны абрад яшчэ ў 90-я гады ХХ ст. выконваўся ў вёсцы Дзімамеркі, а таксама ў вёсцы Шчытцы і ў самім гарадскім пасёлку Лоеў (тут, праўда, выконваліся не ўсе звёны абраду). Напрыклад, у *Лоеве* Русальны тыдзень вызначалі провадамі русалкі ў жыта нейкага гаспадара. Гаспадар ведаў, што гэтым вечарам будуць весці русалку, і падрыхтоўваў дзяжы з дзэгцем. Ганяліся за русалкай, лавілі яе, прывязвалі да дрэва ці да слупа і абмазвалі дзэгцем яе ўсю, каб яна больш не таптала жыта.

Колькасць звёнаў у перыферыйных раёнах распаўсюджання русальнай абраднасці непастаянная (ад трох да пяці), што напрамую звязана з мясцовымі прыроднымі асаблівасцямі. Так, наяўнасць ракі непадалёку ад вёскі абумоўлівае існаванне такога звяна, як рачное абмыванне русалкі перад провадамі яе ў жыта. У пагоркавых мясцовасцях русалку абавязкова вялі ў танок на горку і ўжо пасля праз усю вёску праводзілі ў жыта. Акрамя таго, у некаторых мясцовасцях назіраецца дэградацыя абрадаў. Напрыклад, у Рэчыцкім раёне (в. Заспа) абрад “Провады русалкі” страціў свой сакральны сэнс, звязаны з провадамі яе ў жыта, у выніку чаго яго структура разбурылася, саступіўшы месца шматзначным тэатралізаванам-драматызаваным гульністым дзеянням.

Толькі на *Лоеўшчыне*, у вёсцы *Дзімамеркі*, “Провады русалкі” сумяшчаюць у сабе тры культуры – расліннасці, урадлівасці і продкаў, якія судакранаюцца праз шматгранны вобраз русалкі. Акрамя таго, праз усе звёны абраду праходзіць скразная думка аб шчаслівым шлюбе.

У нядзелю, бліжэй да вечара, дзяўчаты ідуць у поле ці ў лес, каб назбіраць кветак для вяночкаў. Важным тут з’яўляецца як выбар кветак, так і час пляцення вяночкаў. Напрыклад, вянкi, якія трэба павесіць на крыжы на могілках, дзяўчаты плятуць як раз перад захадам сонца і пакідаюць на ўсю ноч на магілах. Для такіх вяночкаў выкарыстоўваюцца толькі рамонкі. Як вядома, белы колер сімвалізуе чысціню, дзённы свет. Аднак на Лоеўшчыне (як і ў некаторых іншых раёнах Беларусі) ён суадносіцца са смерцю (напрыклад, на пахаванне жанчыны павінны завязваць на галаву толькі белыя хусткі). Таму такія вянкi ў выглядзе замкнёнага кветкавага кола сімвалізуюць сувязь *жыцця – смерці – жыцця ў новай якасці*.

Для сябе дзяўчаты плятуць вянкi з васількоў, час збірання якіх прыходзіцца на момант каласавання жыта. Васількі ўвабралі ў сябе колер неба. Гэтыя кветкі і зараз яшчэ жыхары Дзімамерак лічаць дзявоцкімі. У агульнаславянскай традыцыі засеянае

поле – сімвал плоднасці жанчыны, а сіні колер сімвалізуе вернасць і пастаянства – адпаведна народнай маралі, якасці, неабходных будучым жонкам і маці.

Для найбольш прыгожай, жвавай дзяўчыны з доўгімі валасамі, якую і абіраюць на ролю русалкі, дзяўчаты звіваюць вялікі вянок з розных кветак. Чырвоная канюшына, ружовыя смолкі, аранжавая кашка, белыя рамонкі, жоўтыя дзьмухаўцы, сінія васількі, пераплеценыя лісцем папаратніку, – абавязковыя палявыя кветкі вянка русалкі, які ўбірае ў сябе асноўныя колеры вясёлкі і разам з адзеннем русалкі сімвалізуе найвышэйшы росквіт прыроды.

Адзенне русалкі мае ўрадлівую сілу і абавязкова рыхтуецца з ветак бярозы і асіны. Цікава, што з апазіцыі “лісцевыя дрэвы – хваёвыя дрэвы” выбіраюцца толькі лісцевыя. Тлумачыцца гэта досыць проста: з аднаго боку, хваёвыя дрэвы амаль адсутнічаюць на тэрыторыі Лоеўшчыны (калі не ўлічваць цэнтралізаваныя лесаспасадкі апошніх пяцідзсяці год); з другога боку, садовыя, акултурваныя дрэвы з’яўляюцца другаснымі, тады як бяроза, асіна, дуб, клён – першасныя (як і палявыя кветкі ў параўнанні з садовымі).

Вянок і адзенне русалкі, а таксама вяночкі дзяўчат плятуцца з самага рання, пакуль сонца не высушыць расу. Верылі, што менавіта ў гэты час зеляніна поўная жыццёвых сокаў, здольных засцерагчы ад негатыўных сіл на працягу дня. Па меры таго як кветка будзе вянуць, ахоўная энергія будзе змяншацца.

Абраную на ролю русалкі дзяўчыну распранаюць да сарочкі (а калі валасы ў яе вельмі доўгія, то і дагала), апранаюць у сплеценую сукенку і абвіваюць гірляндамі з кветак. Варта зазначыць, што расплятанне касы, агаленне дзяўчыны, якая абіраецца на ролю русалкі, мае на мэце не знешняе падабенства да гэтых міфічных істотаў. Вядома, што распускаць косы павінны ўсе ўдзельніцы абраду, і таму гэта дзея з’яўляецца агульным сакральным момантам русальнага абраду.

Пасля неабходных прыгатаванняў дзяўчаты з вянкамі ў руках ідуць на могілкі, спяваючы русальныя песні. Такія паходы не заўсёды заканчваюцца добра: часам хто-небудзь хварэе пасля перапуду. Звычайна хлопцы падстройваюць якія-небудзь “штучкі”, каб напужаць дзяўчат: перацягваюць вяроўку ўпоперак вуліцы, ганяюцца за дзяўчатамі з крапіваю. Тым самым як бы робяцца спробы перанесці забавы русалак у сапраўднае жыццё. Дзяўчаты пакідаюць вянкi на могілках (на крыжах сваіх блізкіх) і вяртаюцца дахаты.

Назаўтра апоўднем вяскоўцы збіраюцца на могілках – гэта так званыя *Русальныя дзяды*, якія спраўляюцца на другі тыдзень пасля Сёмухі. Неўзабаве паміж дрэвамі і крыжамі з’яўляецца русалка: расплеценныя доўгія валасы, на галаве вянок з жывых кветак, зялёнае адзенне з галінак бярозы, асіны, пераплеценыя рамонкамі і васілёчкамі. Яна ўвасабляе духаў продкаў, нагадвае аб тым, каб іх не забывалі, ушаноўвалі. Уяўленне пра русалак як духаў продкаў робіць іх добрымі дэманічнымі істотамі. Аднак постаць русалкі здаецца чароўнай і нерэальнай, таму дзяўчаты спалохана разбягаюцца, а хлопцы пачынаюць лавіць русалку. *Злавіць русалку* – значыць падпарадкаваць яе стваральнай сіле, пасля чаго на працягу ўсяго абраду яна становіцца пасіўнай, “вядомай” воляй удзельнікаў абраду. З’яўляючыся на могілках, яна прадстае як своеасаблівы сувязны паміж светам жывых і светам памерлых. “Аднак людзі адчуваюць перад ёю страх, быццам яна нешта дрэннае ім зробіць. Але ж гэта русалка гранога тыдня. І яна ўжо не вадзяная, а тая, якая жыве на дрэвах і ў полі. Яна сумна ходзіць між могілак, аднак людзі лічаць, што яна за імі гоніцца” (запісана намi ў 1993 годзе ў вёсцы Дзімамеркі падчас фальклорнай экспедыцыі ад Берасневай Валянціны Уладзіміраўны, 1945 г.н. – Т.М.).

Дзяўчаты асобна ад жанчынаў пачынаюць вадзіць карагоды-танкі вакол насыпных горак з пяску. Горкі насыпаюць загадзя бацькі дзеля таго, каб пасадзіць на іх

па дзіцяці (сваеасаблівая ахоўная магія ад нападаў русалкі). Калі дзеткі сядзяць на такіх горках, то іх добра відаць бацькам і яны не могуць ужо куды-небудзь знікнуць. Танок-карагод называюць *крывым*, бо водзяць яго па крывой лініі вакол трох удзельніц ці гэтых жа горак з пяску. Падчас руху такі карагод ствараў фігуру, падобную на дзве злітыя васьмёркі.

Пасля таго як зловяць русалку, яе вядуць у цэнтр *крывога* танка і пакідаюць на горцы, а дзяўчаты пачынаюць вадзіць вакол яе свае карагоды. Русалка тут выступае як падаўніца добрага шлюбу: менавіта з ёй звязваюць дзяўчаты і хлопцы мары аб шчасці ў сваёй будучай сям’і. Старэйшыя жанчыны ў такіх карагодах не ўдзельнічаюць: яны збіраюцца ў капліцы і спяваюць свае, жаночыя песні.

Пасля русалку *вядуць праз усю вёску ў жыта* пад рукі два русалы (ці рушчалы – хлопцы, якім даверылі праводзіць русалку), а за імі – моладзь, жанчыны, мужчыны, старыя, дзеці (гэты момант захаваў у сабе калектыўны характар архаічнага свята). Такім чынам *выводзяць з вёскі ўсё дрэннае* – русалка тут быццам бы прыцягвае да сябе адмоўныя сілы.

Шэсце выходзіць за вёску і спыняецца каля рэчкі. Дзяўчаты *абмываюць русалку* рачной вадой. У гэты ж час некаторыя з дзяўчат варожаць, пускаючы вяночкі па цячэнню. Калі сыйдзецца адзін вяночак з другім – значыць, выйдзе дзеўка замуж: “Вось мы, сяброўкі, з могілак назбіралі вяночкаў і бягом у рэчку. І вось так: кінем два вяночка, і чые вяночкі сайдуцца, тая замуж пойдзе. Можа, гэта саўпадзенне якое, а мая сяброўка кінула, і яны паплылі, паплылі ўмесці. А я ж кінула: адзін паплыў, а другі ў траўку, а потым нямножачка пастаяў і дагнаў таго вяночка. Тая ж падружка ўперад замуж пайшла, а я – тыдні праз два” (запісана намі ў 1993 годзе падчас фальклорнай экспедыцыі ў вёсцы Дзімамеркі ад Жупан Марфы, 1922 г.н. – Т.М.).

Увесь шлях ад рэчкі да жыта суправаджаецца песнямі, прымеркаванымі менавіта да гэтага моманту абраду – *праводзінаў русалкі ў жыта*. Музыка, жарты сціхаюць, і толькі мелодыя русальнай песні гучыць над наваколлем: над полем, над дарогаю, над вузенькаю палоскаю леса, узносячыся ўсё вышэй і вышэй, прама ў бясконцую блакітнасць нябёсаў. Чым бліжэй становіцца жытнёвае поле, тым яшчэ больш урачыста гучаць словы русальнай песні, тым выразней пералівы мелодыі:

*Правяду русалку да бору,
Ой, рана-не рана, да бору.
А сама вярнуся дадому,
Ой, рана-не рана, дадому.*

*Правяду русалку да й грушкі,
Ой, рана-не рана, да й грушкі.
А сама вярнуся к падружкі,
Ой, рана-не рана, к падружкі.*

*Правяду русалку ў шчырай бор,
Ой, рана-не рана, ў шчырай бор.
А сама вярнуся ў таткаў двор,
Ой, ра-не рана, ў таткаў двор.*

(Запісана намі ў 1993 годзе падчас фальклорнай экспедыцыі ў вёсцы Дзімамеркі ад Жупан Марфы, 1922 г.н. – Т.М.).

Усе глядзяць на русалку, а тая, з тугой азірнуўшыся, раптам скідвае з сябе ўсю зеляніну і кідаецца праз жыта ў лес. У гэты час кожны з прысутных хапае па галінцы з адзення русалкі і хуценька вяртаецца ў вёску. Бягуць у агароды і кідаюць тыя галінкі хто ў гуркі (каб раслі добрыя), хто ў капусту (каб качан быў крэпкі, густы), хто

ў бульбу. Русалчына адзенне мае магічную плодную сілу. *Разрыванне адзення і вянка русалкі* сімвалізуе заканчэнне вясны, надыход новай сельскагаспадарчай пары для селяніна і новага этапу ў прыродзе.

Так праходзіць абрад “Провады русалкі” ў вёсцы Дзімамеркі. У ім арганічна сінтэзаваны розныя абрадавыя дзеянні, распаўсюджаныя па ўсяму арэалу бытавання. Зразумела, што сам абрад, акрамя сваіх асноўных мэтаў (культу расліннасці і ўраджаю, клопату пра шчаслівы шлюб), мае яшчэ і выхаваўчыя мэты: прывучыць моладзь шанаваць продкаў; навучыць дзяўчат глядзець за дзецьмі – і ў будні, і ў святы ахоўваць іх; абудзіць веру ў іншасвет, з якім можна наладзіць магічную сувязь, не раз’ядноўваць гэтую векавую традыцыю; шанаваць працу, хлеб, прыкладваць усе сілы дзеля атрымання новага ўраджаю.

Заўвагі

1 Тут і далей выкарыстаны матэрыялы з фальклорнага архіва філалагічнага факультэта БДУ.

УДК 398.33 (476.2 – 37 Ельск)

В.С. Новак

КАЛЯНДАРНЫЯ АБРАДЫ І ПЕСНІ ЕЛЬСКАГА РАЁНА

У артыкуле на багатым аўтэнтычным матэрыяле раскрываецца мясцовая спецыфіка народнага календара Ельшчыны. Аналізуюцца структурныя кампаненты калядна-навагодняга абрадавага комплексу, абраду гукання вясны і юраўскай абраднасці. Тэарэтычнае асэнсаванне кожнай з абрадавых з’яў праводзіцца ў арганічнай повязі акцыянальнага і вербальнага кампанентаў. Увага засяроджваецца на лакальных асаблівасцях зімовай і веснавой каляндарнай абраднасці.

У сістэме каляндарна-абрадавай паэзіі Гомельшчыны важнае месца адводзіцца каляндарнай абраднасці Ельшчыны. Засяродзім увагу на асобных з’явах мясцовага народнага календара. Адзначым, што калядна-навагодні абрадавы комплекс Ельшчыны, захоўваючы агульнатрадыцыйную аснову, уключае наступныя структурныя кампаненты: падрыхтоўка абрадавай трапезы (тры куцці), абходныя шэсці калядоўшчыкаў з казой і “звяздой”, варожбы на будучы ўраджай і шлюб, прыкметы і павер’і, звязаныя з Ражаствам, Новым годам, Вадохрышчам, выкананне ўласна калядных велічальна-віншавальных песень, адрасаваных гаспадару, гаспадыні, дачцэ, сыну і інш.

Як паведамлі жыхаркі в. Валаўская Рудня Т.П. Бурмель, 1936 г.н. і Р.А. Таргонская, 1931 г.н., “на Каляды варылі тры куцці: першую куццю варылі 6 январа перад Рожэствам, другую, багатую куццю, – 13 январа перад Новым годам, трэцюю, бедную куццю, – 19 январа перад Хрэшчэннем”. На першую куццю рыхтавалі такія стравы, як “боршч, кісель, блінчыкі-налеснікі, куццю з пярловай крупы” (запісана ў в. Мядзведнае ад Турчан Марыі Еўтухоўны, 1913 г.н.). З першай куццёй былі звязаны гаспадарчыя варожбы. Паколькі калядныя святы ўвасаблялі магічную ідэю “першага дня”, то лічылася, што, якім будзе пачатак, такім будзе і ўвесь год. Па даўжыні саломінак, якія выцягвалі з-пад настольніка, меркавалі, ці “вялікім вырасце лён” (запісана ў в. Мядзведнае ад Турчан Марыі Еўтухоўны, 1913 г.н.). Саломай, узятай з-пад абруса, “падвязвалі” пладовыя дрэвы, “шоб родзілі” (запісана ў в. Мядзведнае ад

Турчан Марыі Еўтухоўны, 1913 г.н.). Верхні слой куцці аддавалі курам, “папярэдне абвёўшы вяровачкай круг і расклаўшы там кашу” (запісана ў в. Баранцы ад Бурмель Варвары Іванаўны, 1932 г.н.). Меркавалі, што ў такім выпадку куры ўлетку будуць дадому прыходзіць.

Адзначым, што ў мясцовым зімовым цыкле абрад калядавання займаў цэнтральнае месца. Удзельнічалі ў ім і дарослыя, і дзеці. Спачатку прасілі дазволу пакалядаваць. Калі гаспадары дазвалялі, то заходзілі ў хату з прывітальнымі словамі: “Мы не самі прыйшлі, нас Гасподзь Бог прыслаў. // З Ісусам Хрыстом, з святым Раждзеством! // Прачыстая маці вялела гуляці // У кожнага двара ў добрага гаспадара” (запісана ў в. Валаўск ад Жураўлёвай Марыі Маркаўны, 1932 г.н., Ляўкоўскай Галіны Сяргееўны, 1952 г.н.). Асаблівасцю абраду калядавання ў Ельскім раёне, як адзначылі самі інфарматыры, з’яўляецца арганічнае спалучэнне язычніцкіх элементаў з хрысціянскімі: “На другую куццю хадзілі калядаваць з казою, са звяздою” (запісана ў в. Валаўская Рудня ад Т.П. Бурмель, 1936 г.н. і Р.А. Таргонскай, 1931 г.н.). Як адзначыла Н.А. Хамец з в. Кавалі, “звязду рабілі з хвоі ды ўпрыгожвалі кветкамі”, калядаванне суправаджалася наступнымі песеннымі радкамі:

Сею пшаніцу,
А ты дай кусок сала і палянцу;
Дайце, дзядзька, пірога,
Вывідзем вала за рога.

Абавязковым у рэпертуары калядоўшчыкаў з розных вёсак Ельскага раёна быў тэкст, блізкі да царкоўных калядных песнапенняў, у паэтычным змесце якіх адлюстраваліся біблейскія сюжэты:

Божае нараджэнне, божая сіла,
Што нарадзіла Дзева Марыя божага сына.
Нарадзіўся Сус Хрыстос у Дзева Марыі.

У кожнай хаце з нецярплівасцю чакалі калядоўшчыкаў, з іх прыходам звязвалі надзеі на добры ўраджай, дабрабыт, шчасце ў сямейным жыцці. Лічылася, “калі калядоўшчыкі не зойдуць у хату якую, тая хата будзе няшчаснай” (в. Валаўская Рудня). Іншы раз, калі калядоўшчыкі не атрымлівалі дазволу пакалядаваць, то ім адрасавалі праклёны: “Святое Рожэство, // Шоб тобе до дня // Хату разнесло (запісана ў в. Кавалі ад Хамец Н.А.).

Паводле ўспамінаў М.М. Мельнік, 1933 г.н., з в. Мядзведнае, “на багатую куццю, калі садзіліся за стол, то гаспадар браў ложку з куццёй і казаў: “Мароз, мароз, хадзі куццю есці, а ўлетку не бывай, бо жалезным прутам ногі поперебіваю”. У звычай клікаць мароз на ўсе тры куцці адлюстраваліся рэшткі старажытных уяўленняў беларусаў, звязаных з верай у духаў продкаў, іх здольнасць уздзейнічаць на свет жывых.

Багаццем і разнастайнасцю адрозніваецца навагодняя варажба, запісаная найбольш поўна ў шматлікіх варыянтах. Напрыклад, прыносілі бярэмя дроў і лічылі, ці да пары іх набралі. “Да і шчытаем: ето пара, ето пара, а ето не пара – значыць, не выйду ў гэтым годзе замуж” (запісана ў в. Мядзведнае ад Мельнік М.М., 1933 г.н.). Паводле ўспамінаў В.М. Лобан, 1940 г.н. з в. Кочышчы, “тры дзевачкі пойдучь калядаваць, кожна сабе загадзя намеціць хату. У першай хаце далі піражка, у другой – далі, у трэцяй – далі. Усё гэта палажылі на бляху, каторай печ закрываецца, на парозе паманілі сабаку. Ён прыйшоў, схваціў першы піражок, з’еў – выйшла замуж, схваціў і кінуў – пажыла трохі і развялася, а потым і не прыйшоў – жыве адна”. Дзяўчаты імкнуліся вызначыць, у якім баку жыве іх суджаны: “Чоботы перошыбвалі цераз хату. У які бок носам глядзіць, туды і замуж пойдзеш” (запісана ў в. Сугакі). У в. Мядзведнае варажылі наступным чынам: “Пыталіся ў каго-небудзь з сустрэчных, дзе нясуцца іх куры. Калі адказвалі, што дзе ходзяць, там і нясуцца, то выйдзеш замуж. А калі скажуць, што ў сваім доме нясуцца, то не выйдзеш замуж” (ад Мельнік М.М., 1933

г.н.). У в. Валаўская Рудня надзвычай распаўсюджанымі былі варожбы, звязаныя з “паланнем хустак”, калі ўсе дзяўчаты клалі хусткі ў вялікую міску і “палалі”. “Чыя хустка выпадзе з міскі першая, тая першай выйдзе замуж”. Паводле ўспамінаў Т.А. Хамец, 1920 г.н. з в. Бякі, “лягаеш спаць, не разуваючы правую ногу, і гаворыш: “Я лягаю, правую ногу не разуваю. Хто будзе за мною веку дажываць, той прыйдзе маю ногу разуваці”. З дапамогай прыведзеных абрадавых сімвалічных дзеянняў моладзь імкнулася зазірнуць у будучае, вызначыць свой лёс, бо асабістая шчаслівая ўладкаванасць у сямейным жыцці, паводле народных павер’яў, уплывала і на плён гаспадарчых работ, урадлівасць зямлі.

Такім чынам, калядна-навагодні комплекс Ельшчыны адрозніваўся найперш арганічнай паяднанасцю язычніцкага абраду ваджэння казы і хрысціянізаванага хаджэння са “звездой”, выкананнем рытуалу заклікання марозу на ўсе тры куцці і выкананнем царкоўных калядных “песнапенняў”.

У некаторых вёсках Ельскага раёна на пытанне, як гукалі вясну, інфарматыры адказвалі адназначна: “вясну не гукалі ў нас, але ж вяснянкі спявалі”. Адметнасцю мясцовай фальклорнай традыцыі Ельшчыны з’яўляецца той факт, што тут звязвалі Масленіцу з абрадам сустрэчы вясны. У склад масленічнага абрадавага комплексу ўваходзілі найперш элементы, уласцівыя для абраду гукання вясны: распальванне вогнішча, выхад дзяўчат і хлопцаў на бераг ракі, закліканне вясны, ваджэнне карагодаў, выкананне веснавых карагодных песень:

Ой, вясна, вясняначка,
Ой, ты, мая ўнучанька,
Ой, гаю!
Ты свяці па-летняму, па-вясенняму.
Ой, гаю!
Сонейка закоціцца,
Вясна не праходзіцца.
Ой, гаю! (запісана ў в. Шарын ад Шынкарчук М.П., 1907 г.н).

У в. Валаўск гукалі вясну на Саракі 9 (22) сакавіка. З гэтым святам звязвалі такія сімвалічныя абрадавыя дзеянні: “трэба было зламаць 40 дошчак, пакачаць 40 калёс, з’есці 40 пампушак, спекчы 40 жураўлікаў” (запісана ад запісана ад Жураўлёвай Марыі Маркаўны, 1932 г.н., Ляўкоўскай Галіны Сяргееўны, 1952 г.н.). Даследчыца Т.А. Агапкіна звязвае гэта абрадавае печыва з міфалагемай вяртаня продкаў: “Агульнакультурная прагматыка гэтага сімвала заключаецца ў тым, каб забяспечыць гэта вяртанне, аблегчыць кантакты жывых і мёртвых, а таксама задаволіць патрэбы апошніх у харчаванні” [1, с. 272]. Песні-вяснянкі, запісаныя ў вёсках Ельскага раёна, адрозніваюцца разнастайнасцю традыцыйных сюжэтаў, сярод якіх асабліва вылучаюцца такія, як “Вясна, красна, што ты нам прынясла?”, “Вясна, вясна, вясняначка, дзе ж твая дачка Ульяначка?”. У мясцовых варыянтах першага песеннага сюжэта гучаць матывы заклікання вясны, уласцівыя агульнабеларускім вяснянкам. У тэкстах вар’іруюцца тыя дары, што прыносіць шчодрая вясна: у вёсцы Кавалі гэта “каробачка бобу // Хлопцам на хваробу, // Каробачка яіц // Дзеўкам на гасцінец”; у в.Новая Рудня гэта “цёпла лета, ціхае // І цёплая вадзіца, // Зямліцы - травіца”, а таксама і людскія ўцехі (“старым бабкам па кійку, // А пастушкам – па яйку”) [2, с. 38-39].

Мясцовы варыянт вяснянкі, запісаны ў в. Кавалі, дае падставы яшчэ раз пераканацца, наколькі моцна ўплывала адраджэнне прыроды вясной на стан душэўных перажыванняў чалавека, адсюль і пэўная ступень лірызаванасці і нават гумарыстычнай скіраванасці сюжэтаў вяснянак:

А на нашай вуліцы
Да ўсі хлопцы – малодцы,
Да ўсі хлопцы – малодцы,

Убілі жабку на калодцы,
Да ўсім хлопцам па лапцы,
А Іваньку цэла жабка,
Як пашые, будзе шапка [163, с. 39].

У в. Княжабор’е з абрадам гукання вясны былі звязаны такія магічныя дзеянні, як гульня ў “скокалкі” (“это лажылі доску на палено, і адна на адном канцы, другая – на етом. Я прыгнула – тая падлетае, тая ляціць і прыгае – я падлятаю”), выразанне хлопцамі 40 “катлоў з дзерава”, якія трэба было пакаціць і разбіць, выпечка дзяўчатамі 40 “булак”, якія трэба было з’есці.

Юраўскае свята ў вёсках Ельскага раёна звязваюць з першым днём выгану жывёлы ў поле. Паводле ўспамінаў інфарматараў, у гэты дзень давалі жывёле печыва, затым дубчыкамі пасвечанай вярбы выганялі яе на пашу, а “да ўзыходу сонца адразалі каровам хвосцікі і лажылі іх перад двэрэцьмі, штоб карова заўсёды ішла да свайго хваста” (запісана ў в. Валаўск ад Жураўлёвай Марыі Маркаўны, 1932 г.н.). Калі выганялі карову з хлева ў поле, то чыталі адпаведную замову: “Ідзі, божая кароўка, пасіся, // А прыйдзе вечар, дамоў вараціся, // Першым разам, лепшым часам // Госпаду Богу памалюся, // Святай Прачыстай пакланюся” (запісана ў в. Валаўск ад Жураўлёвай Марыі Маркаўны, 1932 г.н.); “Ідзі, божая кароўка, у чыстае поле, у зялёныя лугі. Там табе яда, трава зялёная, вада студзёная. Як тая ў моры вадзіца прыбаўляецца, каб так у нашай кароўкі малачко прыбаўлялася. А як у моры бераг з беражком не сходзіцца, каб к маёй кароўцы ўрокі не прыходзілі: ні жаночыя, ні дзявочыя, ні хлапечыя. І ўгрэе яе яснэ сонейка, а дамоў прывядзе ясны месяц. Амінь” (запісана ў в. Валаўск ад Касенка В.В., 1939 г.н.).

У в. Мядзведнае перад тым, як выгнаць карову на пашу, клалі сякеру, цераз якую, па павер’ях, калі пераступіць карова, то не будзе зайздрасці ў людзей. У юраўскім комплексе абрадаў і павер’яў адлюстраваліся міфалагічныя ўяўленні, звязаныя з верай у існаванне ведзьмаў. Як паведаміла Вольга Васільеўна Касенка, 1939 г.н. з в. Валаўск, “на Юрыя само ж ведзьмы, іх людзі бачылі: некаторыя бегалі без сарочкі, а іншыя з цадзілкаю збіралі расу. Людзі абараняліся ад ведзьмаў, перасыпалі дарогу святым макам ці мурашнікам”.

Як адзначыла Марыя Пятроўна Шынкарчук з в. Шарын, 1907 г.н., “каля дзвярэй лажылі замок, каб ведзьма нічога не ўкрала”. У тэксце юраўскай песні, запісанай у в. Асавы Ельскага р-на, гучаць матывы прадказання дзявочага лёсу, бацькоўскага суму ў сувязі з нешчаслівай доляй дачкі:

Пагнала дзеўка ў дуброву,
Валы пагубіла, сама заблудзіла.
Валы ў дуброве, а татка ў доме.
Ен па двару ходзіць,
Белы ручкі ломіць,
Сам сабе гаворыць:
–Валы я за дзень раздабуду,
А па свайму дзіцятку
Цэлы век плакаць буду.
На вянках дзеўкі гадалі,
Вянкі ў рэчку яны пакідалі.
Чый вянок плыве, а чый патануў.
Адна дзеўка, яна не змаўчала,
Гучным голасам крычала:

–А мой патануў, мілы абмануў (запісана ад Грыц Марыі Іванаўны, 1942 г.н.). “Абрадава-песенная традыцыя Юр’я на Беларусі ўключае два семантычна выражаныя комплексы – жывёлагадоўчы і земляробчы” [3, с. 211]. Адзначым, што на Гомельшчыне

вядомы як комплекс рытуалаў, звязаных з выганам жывёлы на пашу, так і абрады абходу поля. Заўважым, што юраўскія абрады па ўсім арэале бытавання маюць лакальныя адрозненні. Даследчык А.С.Ліс звярнуў увагу і на факт іх значных рэгіянальных адрозненняў, заўважыўшы, што “земляробчы комплекс юраўскай абраднасці беларускай фалькларыстыкай зафіксаваны слабей, запісы зроблены пераважна ў паўднёвым, паўднёва-заходнім і заходнім рэгіёнах” [3, с. 216]. Юраўская абраднасць на Ельшчыне захавала не толькі аграрна-магічныя ўяўленні, звязаныя з жывёлагадоўляй, але і з земляробствам. Напрыклад, у в. Валаўск на Юр’я адбываўся абрад агледзін нівы. Як адзначыла Марыя Маркаўна Жураўлёва, 1932 г.н., “гаспадар бярэ каравай і ідзе абглядаць пасевы, калі каравай вышэй жыта, то будзе добры ўраджай”. Юраўскі карагод, які выконваюць на Ельшчыне менавіта ў в. Валаўск, – асаблівасць мясцовай веснавой традыцыі. Даследчыца А.А. Плотнікава, аналізуючы складаны па структуры і сістэме сімвалаў веснавы абрад першага выгану жывёлы, адзначае, што на Палессі часцей за ўсё ў якасці абярэгаў ад зглазу і ад ведзьмаў выкарыстоўвалі сякеру, радзей – касу, серп, нож. Міфалагічныя ўяўленні, звязаныя з апошнім прадметам, пацвердзілі інфарматыры з вёскі Кочышча: “...ножа ў порог застрыкаюць, коб ведьмам языкі резаў” [4, с. 112].

Такім чынам, прааналізаваны матэрыял па каляндарнай абраднасці Ельскага раёна з’яўляецца яскравым пацвярджэннем разнастайнасці лакальных асаблівасцей зімовых і веснавых абрадаў і песень.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Агапкина, Т.А. Очерки весенней обрядности Полесья // Славянский и балканский фольклор. – М.: Индрик, 1995. – С. 21–107.
- 2 Новак В.С. Народная творчасць Ельскага раёна // Беларуская літаратура. Рэсп. міжведамасны зб. – Гомель: Выд-ва Гом. ун-та, 2001. – Вып. 21. – С. 434–461.
- 3 Каляндарна-абрадавая паэзія / А.С.Ліс, А.І.Гурскі, В.М.Шарая, У.М.Сівіцкі; Навук. рэд. А.С.Фядосік. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – 515 с.
- 4 Плотникова, А.А. Первый выгон скота в Полесье // Славянский и балканский фольклор. – М.: Индрик, 1995. – С. 108–141.

УДК 398.2(476.2)

А. С. Новак, А. А. Кастрыца

НІЖЭЙШАЯ МІФАЛОГІЯ ГОМЕЛЬСКА-БРАНСКАГА ПАМЕЖЖА (НА МАТЭРЫЯЛЕ ФАЛЬКЛОРУ ГОМЕЛЬСКАГА, ДОБРУШСКАГА І ВЕТКАЎСКАГА РАЁНАЎ)

На багатым аўтэнтычным матэрыяле, запісаным у палявых эспедыцыях на тэрыторыі Гомельскага, Добрушскага і Веткаўскага раёнаў Гомельскай вобласці, характарызуюцца персанажы ніжэйшай міфалогіі, выяўляюцца іх мясцовая спецыфіка, падкрэсліваецца паэтычнасць міфалагічнага светапогляду беларусаў.

Асаблівасці светасузірання нашых продкаў, іх адносіны да з’яў навакольнай рэчаіснасці, практычны вопыт і жыццёвая мудрасць, аздобленыя багатай паэтычнай

фантазіяй, выразна адлюстроўваюцца ў міфалагічнай спадчыне жыхароў Гомельска-Бранскага памежжа ўвогуле і Гомельскага, Добрушкага і Веткаўскага раёнаў у прыватнасці. Засяродзім увагу на асобных вобразах народнай дэманалогіі (чорт, кікімара, лесавік, хлеўнік), пры разглядзе якіх будзем абавірацца на схему характарыстыкі персанажаў, прапанаваную даследчыцай Л.М. Вінаградавай.

Звернемся да вобраза чорта, звесткі пра якога, варта адзначыць, былі запісаны сціплыя. Так, знешні выгляд гэтага персанажа ў розных лакальных традыцыях вар’іруецца: у яго абліччы маюць месца як зааморфныя (“Чорт – ета нячыстая сіла. Ён з рагамі, з хвостом, длінным такім, распушчаным, як у каня, рот бальшы, ушы на макушцы вмесце з рагамі, цела ў яго, як у скаціны, шэрсць такая ...” (запісана ў п. Новы Мір Веткаўскага р-на ад Хадуньковай Ганны Трафімаўны, 1914 г.н.)), так і антрапаморфныя (“З’яўляцца можа ў любым абліччы. Я маю на ўвазе, у абліччы любога чалавека” (запісана ў в. Васільеўка Добрушкага р-на ад Філімонцавай Ніны Платонаўны, 1937 г.н.)) рысы або адначасова тыя і другія (“Чорт мог зрабіцца, кім хочаш. Ён як чалавек, толькі з рожкамі і хвостом” (запісана ў в. Карма Добрушкага р-на ад Сакаловай Алены Ізотаўны, 1917 г.н.); “Чорт пахожы на чалавека, вельмі лупаты, доўгі хвост” (запісана ў в. Чырвоная Буда Добрушкага р-на ад Скоблікавай Марыі Пятроўны, 1938 г.н.); “Сам чорт быў як козлік, а ліцо напамінала чалавека” (запісана ў в. Карма Добрушкага р-на ад Шуставай Марыі Трафімаўны, 1927 г.н.)).

У адносінах да функцыянальнасці чорта можна прывесці шматлікія прыклады доказаў шкадлівага кірунку яго дзейнасці:

– мог спаліць хату таго чалавека, які здзекаваўся з чорта: “Калі чорту здзелаеш плахое, дык можа і хату спаліць. Раней жыў у адного чалавека чорцік, а хазяін узяў і пабіў яго, дык чорцік таму чалавеку гумно спаліў” (запісана ў в. Карма Добрушкага р-на ад Шуставай Марыі Трафімаўны, 1927 г.н.);

– мог напалохаць: “Чорт пераўтвараўся ў сабаку і пугаў людзей” (запісана ў в. Карма Добрушкага р-на ад Пузікавай Марыі Антонаўны, 1929 г.н.); справакаваць скандалы і хваробы: “Калі нечысць ёсць у хаце – значыць, там будуць скандалы, балеюць людзі, лаюцца, што трашчаць сцены” (запісана ў в. Целяшы Гомельскага р-на ад Шчадровай Зінаіды Аляксееўны, 1937 г.н.);

– мог “...пашкодзіць ураджай, здзелаць чалавека бальшым грэшнікам, спугаць, наслаць хваробу, спаліць дом” (запісана ў в. Іванаўка Гомельскага р-на ад Платонавай Алесі Міхайлаўны, 1928 г.н.).

Па-рознаму адказвалі інфарманты на пытанне, як засцерагчыся ад звышнатуральнага ўздзеяння чорта. Па-першае, нельга было выкарыстоўваць у маўленні праклёны: “Нельга клясць, а то чорт уселіцца ў чалавека. Нельга клясца, асабліва роднымі, бацькамі, дзецьмі, а то чорт падслухае і зробіць дурное” (запісана ў г. Ветка ад Кавалёвай Вольгі Сцяпанаўны, 1913 г.н. (раней пражывала ў в. Барталамееўка Веткаўскага р-на), па-другое, нельга было чалавеку, які спалохаўся ўначы, глядзець адразу ў акно: “Ёсць людзі, якія вельмі дрэнна могуць спаць ноччу, варочаюцца і варочаюцца. Ім можа і не сніцца дрэнны сон, кашмар, але яму ўсё роўна не спіцца. І вось калі такі чалавек спужаецца ўначы, ад кашмару ці ад чаго-небудзь яшчэ, то яму нельга глядзець у вакно адразу. Кажуць, тады можна ўбачыць чорта ў акне” (запісана ў в. Пакалюбічы Гомельскага р-на ад Тукуновай Наталлі Прохараўны, 1957 г.н.). Паводле сведчанняў гэтага інфарматара, менавіта з мэтай засцярогі ад злога ўздзеяння чорта на вокнах ставілі аканіцы (“Калі табе чорт усміхаецца, нічога благога табе не будзе, а калі ён бушуе, крыўдуе, то ты можаш звар’яецца. Чалавек з астанойкі тады яшчэ сказаў: “Недарам нашы бабушкі ставілі ставні на окна і закрывалі іх на ноч” (запісана ў в. Пакалюбічы Гомельскага р-на ад Тукуновай Наталлі Прохараўны, 1957 г.н.)),

выкарыстоўвалі мак (“трэба было ўзяць свяцоны мак і абсыпаць парог і вуглы ў хаце” (запісана ў в. Шэйка Веткаўскага р-на ад Рослікавай Ніны Канстанцінаўны, 1930 г.н.).

Даследчык У.А. Васілевіч, прааналізаваўшы фактычныя матэрыялы пра кікімару, адзначыў, што гэта “юныя міфічныя істоты выключна жаночага роду, што жывуць па сядзібах. Сваё паходжанне бяруць ад дзяўчатак, якія былі загубленыя да хрышчэння, або ад дачок, праклятых маткаю яшчэ ў чэраве” [1, с. 245]. Прыведзены тэзіс пацвярджаецца фактычнымі матэрыяламі, запісанымі ў г. Добруш: “Кікімары паяўляюцца ў той сям’і, дзе праізашло ўбійства дзіцяці, пракляцце ці другі цяжкі грэх” (запісана ад Брычанка Марыі Міхайлаўны, 1932 г.н.).

Паводле сведчанняў адных інфармантаў, кікімара – гэта “маленькая жанчынка, смешная. Нос у яе, як пяточок, дліжны, валасы гразныя, аж дыбам стаяць” (запісана ў в. Палянаўка Веткаўскага р-на ад Валасянкінай А.І., 1921 г.н.). Зыходзячы з назіранняў іншых інфармантаў, уяўленні пра знешні выгляд гэтай істоты невыразныя: “Сяжу я неяк у суседкі ў гасцях, а тут аж раптам нешта прабегла: маленькае такое, скручанае, страшнае. Я так спужалася. А саседка сказала, што ета кікімара злыднічае” (запісана ў п. Чамярня Веткаўскага р-на ад Грамыка Марыі Піліпаўны, 1933 г.н.); “Блізка я ету кікімару не відзеў, але раз бачыў, што штосьці шуснула міма мяне. Яно было пахожа на нейкі туман. Ета мне ўжо патом казалі, што то была кікімара” (запісана ў в. Шэйка Веткаўскага р-на ад Рослікава Івана Дзмітрыевіча, 1930 г.н.).

Зыходзячы з палявых экспедыцыйных матэрыялаў, запісаных у вёсках Веткаўскага раёна, кікімара паўстае істотай, якая “зло насміхаецца над чалавекам” (запісана ў в. Тарасаўка Веткаўскага р-на ад Саўчанка Любові Іванаўны, 1934 г.н.), “дзелае абы-што” (запісана ў в. Палянаўка Веткаўскага р-на ад Целяпнёвай Е.С., 1931 г.н.). Паводле сведчанняў жыхароў г. Добруш, “кікімары па начах стукаюць па сценах, непакоюць малых дзяцей, па хаце раскідваюць рэчы, ламаюць мебель, хочучь выжыць чалавека” (запісана ад Брычанка Марыі Міхайлаўны, 1932 г.н.).

У розных варыянтах міфалагічных апавяданняў знайшлі адлюстраванне самыя розныя спосабы засцярогі ад звышнатуральнага ўздзеяння кікімары: выкарыстанне “загаворанага хлеба” (“Трэба ўзяці хлеба мякш, пашаптаць над ім ды палажыць пад печ, дзе жыве кікімара, а потым сказаць: “Я – табе хлеб, а ты мне – супакой, я – табе ежу, а ты – мне пакой” – запісана ў в. Глыбаўка Веткаўскага р-на ад Яфрэмавай Таццяны Антонаўны, 1938 г.н.); чытанне малітваў (“Каб засцярэгчыся ад кікімары, трэба было чытаць малітвы, іспользаваць абярэгі” (запісана ў в. Насовічы Добрушкага р-на ад Фамічовай Аляксандры Яфімаўны, 1939 г.н.).

Лесавік у міфалагічных апавяданнях жыхароў Гомельскага, Добрушкага і Веткаўскага раёнаў паўстае ў розных выглядых: чалавекам маленькага росту (“Гэта такі чалавечак малы, што ў лесе жыве” (запісана ў в. Старое Сяло Веткаўскага р-на ад Кавалёвай Валянціны Іванаўны, 1946 г.н.), чалавекам вялікага росту (“Гэта гаспадзін лесу і звярэй, ён пахож на вялізнага чалавека, вельмі старога, з белымі валасамі і з большымі і чорнымі, как вугаль, глазамі” (запісана ў в. Клімаўка Гомельскага р-на ад Данілавай Галіны Еўдакімаўны, 1927 г.н.). У іншых варыянтах у вобліку лесавіка спалучаюцца асаблівасці знешняга выгляду чалавека і зааморфныя рысы: “Галава яго (лесавіка) пакрыта доўгімі кудрамі. Адзеты ў звярыную скуру ваўка і мядзведзя шэрсцю навыварат, рукі і ногі тоўстыя і крэпкія, глаза гараць, як у ваўка ці савы” (запісана ў г. Добруш ад Брычанка Марыі Міхайлаўны, 1932 г.н.). Што да семантыкі функцый гэтага персанажа, то варта адзначыць яе амбівалентны характар. Лесавік дапамагае чалавеку знайсці ягадныя і грыбныя месцы (“Кагда встрыціш яго ў лесе, ён можа напавіць на месца, дзе ёсць шмат грыбоў і ягад” – запісана ў в. Клімаўка Гомельскага р-на ад Данілавай Галіны Еўдакімаўны, 1927 г.н.), а таксама дапамагае знайсці дарогу з лесу тым, хто заблудзіўся (“Ужо сцямнела, а мы ўсё хадзілі ды плакалі.

А яму кажу: “Гэта лясун нас пакараў”. Тады мы прасілі прабачэння ў лясуна і ён нас вывеў да вёскі” (запісана ў г.п. Новае Жыццё Гомельскага р-на ад Якімцовай Валянціны Сцяпанаўны, 1935 г.н.).

Як і іншыя прадстаўнікі нячыстай сілы, лясун валодае здольнасцю ператварацца “ва ўсякага звера і ва ўсякую птушку, якія водзяцца ў яго ўладаннях (часцей за ўсё – у зайца, беллага ваўка, мядзведзя, філіна), у дрэва, куст або грыб, а таксама прыкінуцца якой-небудзь свойскай жывёлай” – пеўнем, парасём, сабакам” [2, с. 323]. Паводле ўспамінаў жыхароў в. Новыя Грамыкі Веткаўскага р-на, лесавік “можа любы выгляд сабе ўзяць. Калі захоча, можа ў дрэва прэўраціцца, а то яшчэ і ў жывёлу якую. Во што раз са мной случылася. Шла вечарам (шчэ не цёмна было), і ўслышала, што мяўкае нехта, ну вот как кот саўсем. Іду дальшэ і бачу, што дрэва стаіць сухое, а ў ім дупло, і кот там сядзіць. ... Я поняла, што гэта саўсім не кот, а лесавік” (запісана ад Пракопчык Надзеі Мікалаеўны, 1934 г.н.).

Хлеўнік у народных павер’ях жыхароў Гомельшчыны выступае як апякун хлява. Іншы раз гэтая істота ў міфалагічных апавяданнях характарызуецца як дамавік. Месцам знаходжання гэтага персанажа з’яўляецца хлеў. Распавядаючы пра гэты персанаж, інфарманты падкрэслівалі, што, з аднаго боку, гэта істота шкодзіць, з другога боку, дапамагае. Пацвердзім гэту выснову прыкладамі: “Хлеўнік злы сільна. Ён над жывёлай здзекуецца. Адночы раніцай прыходзім у хлеў, а конь увесь як у мыле. Тады бацька сказаў, што так хлеўнік ноччу на нашым кані скакаў” (запісана ў в. Чамярня Веткаўскага раёна ад Грамыка Марыі Піліпаўны, 1933 г.н.). Паводле іншых запісаў, хлеўнік “жыве ў хляву, аберагае скаціну ад балезней, ад урокаў, ад паганых вачэй” (запісана ў в. Неглюбка Веткаўскага раёна ад Герасіменка Ганны Іванаўны, 1934 г.н.).

Праведзены аналіз міфалагічных апавяданняў пра хлеўніка дазваляе зрабіць высновы, што існавалі розныя спосабы засцярогі ад хлеўніка: па-першае, яго задобрывалі (“Казалі, што яго нельга гневіць, бо ён іспорціць жывёлу. Бралі вядро вады і разлівалі яго на чатырох вуглах, клалі кусок хлеба на белую трапачку, ставілі іконы” (запісана ў в. Карма Добрушкага раёна ад Сакаловай Алены Ігнатаўны, 1917 г.н.), па-другое, над дзвярыма хлява вешалі забітую птушку (сароку) (“Калі хлеўнік скаціну не ўзлюбіць, то гаспадарам мала што паможа. У етым случаі нада ад хлеўніка ізбаўляцца. У нас казалі, што лепш усяго на дзверы забітую сароку павесіць” (запісана ў в. Чамярня Веткаўскага раёна ад Грамыка Марыі Піліпаўны, 1933 г.н.)).

Прааналізаваныя аўтэнтныя матэрыялы па персанажах ніжэйшай міфалогіі раскрываюць светапогляд жыхароў Гомельска-Бранскага памежжа, пацвярджаюць факт захаванасці ў народнай памяці вераванняў, звязаных з вобразамі чорта, кікімары, лесавіка, хлеўніка, ілюструюць паэтычнасць трансфармавання іх штодзённага практычнага вопыту.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1 Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С.Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мн.: Беларусь, 2006. – 599 с.

2 Левкиевская, Е. Мифы русского народа / Е. Левкиевская. – М.: Астрель: АСТ, 2005. – 526 с.

У артыкуле выкарыстаны фактычны матэрыял архіва навукова-вучэбнай фальклорнай лабараторыі УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”

І. В. Симоненко

СЛОВОЗМІНА ПРИКМЕТНИКІВ ЧОЛОВІЧОГО Й СЕРЕДНЬОГО РОДІВ У СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

В статті розглянуто склонення прилагательних мужского и среднего родов в говорах Репкинського и Городнянського районів Чернігівської області України. Зазначено, що ці говори належать до східнополіського говору північного наріччя української мови і межують з говорами юго-західної частини Білорусі. Досліджено систему прилагательних флексій цього мікроареалу східнополіського говору в порівнянні з сусідніми білоруськими говорами.

Східнополіські говірки північно-західної частини Чернігівської області України (Ріпкинський і Городнянський райони) межують із говірками, що територіально знаходяться в південно-західній частині Білорусі. Близький зв'язок територіально суміжних говірок зумовив формування спільних явищ на фонетичному, граматичному та лексичному рівнях. Наприклад, до спільних явищ на фонетичному рівні належать акання, наявність дифтонгів, подовження голосних звуків, лабіалізація [e], збереження у ряді позицій */i/ на місці */o/, */ǔ/, */e/, палаталізація та диспалаталізація приголосних.

Особливості мікроареалу породжували дискусії щодо належності цих говірок до конкретної мови. Ю. Ф. Карський і члени Московської діалектологічної комісії відносили говірки на північ від лінії Любеч – Ріпки – Городня до білоруських [3, 430–436]. К. П. Михальчук говірки на північ від Десни виокремлював у сіверське піднаріччя поліського наріччя [4, 473–476]. За сучасною діалектологічною класифікацією ці говірки відносять до східнополіського говору північного наріччя української мови [АУМ, к. IX]. Проаналізувавши найважливіші риси фонетичної та граматичної систем говірок північно-західних районів Чернігівської області, Ф. Т. Жилко дійшов висновку, що ці говірки «своїми основними диференційними ознаками належать до північної діалектної групи, яка має значні відмінності (особливо морфологічні) від загальнонародної української мови. Основа, на яку нашаровуються пізніші і сучасні зміни в говірках, може бути або білоруська, або (рідше) українська, а зміни і напрями цих змін, як правило спільні із загальнонародною мовою або (значно рідше) з північними говорами української мови» [2, 20].

Розглянемо словозміну прикметників чоловічого й середнього родів у говірках Городнянського й Ріпкинського районів Чернігівської області та дотичних до них білоруських говірок, відтворених у фундаментальній праці «Диялекталагічны атлас беларускай мовы».

У називному відмінку однини прикметників чоловічого роду у східнополіських говірках функціонує стягнена флексія -и: 'добри х'лоп'ець, зала'ти 'обруч, йун мала'ди, капуш'чани сун, сви'н'ачи бу'рак, ха'роши 'н'іем'ець, ци'гански доишч, 'черстви [хліб]. У проаналізованих говірках засвідчено широку варіативність фонетичних форм флексій прикметників чоловічого роду твердої групи в називному відмінку однини, тому лише у трьох говірках (Бур., Нед., Уб.) флексія -и помітно частіше зустрічається в мовленні діалектоносіїв порівняно з іншими варіантами. У прикметниках м'якої групи в називному відмінку однини чоловічого роду функціонує закінчення -і: 'жити'і [хліб], 'з'імн'і ма'роз, 'л'ітн'і д'ен', пас'л'едн'і гала'ва, 'с'ін'і [колір]. У зазначених говірках,

окрім говірки с. Убіжичі Ріпкинського району, спостережено вживання мовцями *-i* на місці *-и*. Закінчення *-i* можливе лише у двох варіантах: 1) після [в]: *зда'ров'і дуом, д'е'шов'і та'вар, кра'с'ів'і х'лоп'ець, л'інав'і цв'іет, нов'і год* (Бур., Бут., Губ., Нед., Ол., Петр., Хор.); 2) у звукосполюках *гі, кі, хі*: *вел'ік'і па'с'олак, г'л'оўк'і* [хліб], *глу'х'і* [чоловік], *доўг'і шл'ах, л'убец'к'і ра'йон, су'х'і 'коржик* (Бур., Бут., Губ., Нед., НЯр., Ол., Петр., Хор.). У говірці с. Нові Яриловичі Ріпкинського району зафіксовано одиничне вживання флексії *-i* після [р]: *си'р'і хл'іб*. Проте вживання *-i* у зазначених позиціях не стало. У межах однієї говірки, а іноді й у мовленні одного конкретного діалектоносія, можливе вживання закінчення *-и* в цих позиціях: *де'шеви 'в'іник, виш'н'ови* [сік], *ма'лоч:и брат, л'убецьки ра'йон, су'хен'ки рушни'чок, ха'роши торх*. За винятком говірки с. Убіжичі Ріпкинського району, в усіх інших говірках зафіксовано фонетичні варіанти флексій *-и* та *-і*, а саме: *-и^і* (*б'лижчи^і па'с'олак, де'шеви^і б'і'л'ет, д'руги^і раз, си'ри^і грунт, тапа'л'іни^і пух, т'омнен'ки^і волас, шости^і* [день]) (Бур., Бут., Губ., Нед., НЯр., Ол., Петр., Хор.) та рідше *-і^и* (*брех'л'і^ив'і^и на'рубак, л'інав'і^и цв'іт, п'ерв'і^и курс*) (Ол., Петр.). У говірці с. Губичі Ріпкинського району фонетичний варіант *-и^і* вживається мовцями частіше порівняно з *-и*. Нестягнену (повну) флексію *-ий* спорадично зафіксовано лише в говірці с. Убіжичі Ріпкинського району: *бол'иий перево'рот, ма'лиі* [кущ], *ста'р'іейиі за'вод*. У говірці с. Олешня Городнянського району зафіксовано одиничне вживання фонетичного варіанта *-и^й*: *карма'виі бу'рак*. У говірці с. Хоробичі Городнянського району нами виявлено також одиничне вживання флексії *-ой*: *бал'иой ка'рабл'*. У трьох говірках Городнянського району виокремлено флексії, що займають проміжне становище між повними й зредукованими. До таких належать закінчення *-и^і* (*бага'т'іейиі на'род, бар'довиі* [колір], *же'натиі* [чоловік], *мудриі ха'з'аін, ста'ловиі бу'рак*) (НЯр., Ол., Уб.) та *-и^і* (*дара'г'і ко'ст'ум, бе'реза'в'і сок, с'редн'іі* [брат]) (Ол.). У білоруських говірках, суміжних зі східнополіськими, фіксуємо вживання флексії *-ы* (*мала'ды, добры*), за винятком лише кількох говірок, у яких функціонує *-ый* (*мала'дый, добрый*) [ДАБМ, к. 110, 111].

У називному відмінку однини прикметників середнього роду у переважній більшості говірок функціонує повне нестягнене закінчення, за винятком говірки с. Хоробичі Городнянського району, у якому діалектоносії використовують лише флексію *-е*. У двох говірках (Бут., Нед.) функціонує лише повне нестягнене закінчення *-ейе*. В усіх інших проаналізованих говірках (Бур., Губ., НЯр., Ол., Петр., Уб.) паралельно функціонують повні нестягнені й стягнені флексії: *в'і'сок'е* [дерево], *драж:а'в'е т'істо^а, л'ітн'е 'д'іло^а, м'есне нас'ел'ен'ііе, храма'ве с'в'ата, чер'в'ів'е* [яблуко]; *ба'гатеіе село, га'луб'ен'к'ейе п'лат:а'чка, доўгейе ко'рито, д'рото'в'ейе 'рад'іо, за'можн'ейе с'ело, зда'ровейе с'ело, іаблачнейе ва'рен:е, крас'івен:ейе гу'л'ан:а*. Закінчення *-ейе* в окремих говірках має фонетичні варіанти, вживання яких має спорадичний або епізодичний характер: *-айе* (*в'ел'ікайе 'пол'е, рус:кайе с'лова, с'іл'найе сопережи'ван'ііе, с'тарайе с'іед'ло, у'ч'іт'ел'скайе аб'раза'ван'ііе*) (Губ., НЯр., Уб.), *-а^е* (*с'іл'с'ка^е жи'т:а, ха'лодна^е* (субстантивований іменник), *'чорна^е 'борашна*) (НЯр.), *-ойе* (*в'іш'н'овойе ва'рен:а, асна'у'нойе за'н'ат:а*) (Бур., Уб.). У білоруських говірках, узятих для порівняння, бачимо тотальне вживання повного нестягненого закінчення *-оє* в досліджуваному мікроареалі (*мала'доє, новає*) [ДАБМ, к. 114, 115].

Зазначимо, що не зафіксовано закономірностей чи взаємозв'язків у вживанні стягнених і нестягнених закінчень прикметників чоловічого й середнього родів у називному відмінку однини в окремо взятих говірках.

У родовому відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів найуживанішим варіантом наголошеної флексії є *-ого* (*вос'мого 'бере'зн'а, у'та'рого 'сина, д'рото'вого* [радіо], *карма'вого бу'ра'ка*) (Бур., Бут., Губ., Нед., НЯр., Ол., Петр., Хор.) та *-аго* в ненаголошеній позиції (*'жоўтага ц'в'іту, ка'роўйачага* [молока],

к¹раснага ¹йаблучка, ку¹ринага [м'яса], ме¹з'ін:ага ¹пал'ц'а, цв'е¹точнага [меду]) (Бур., Бут., Нед., НЯр., Ол., Уб.). У наголошеній позиції, окрім -ого, зафіксовано фонетичний варіант -ога, уживання якого є постійним (НЯр.) або епізодичним (Бут., Петр.): бал¹нога са¹бак'і, ўта¹рога дн'а, мала¹дога (субстантивований іменник), сви¹н:ога м'йаса, ту¹пога на¹жа). У говірці с. Убіжичі Ріпкинського району спостережено одиничне вживання флексії -аго: адна¹го ¹кума. У ненаголошеній позиції флексія -ого функціонує у говірках українсько-білоруського порубіжжя паралельно з -ага: дре¹ўн'ого с'е¹ла, кап'італ'ного ре¹монта, ка¹роўйачога хвос¹та, ¹нового [рушника], с¹ладкого пі¹ро¹га, т¹рет'ого [року] (Бур., Бут., Губ., Нед., НЯр., Ол., Хор.). У говірці с. Нові Яриловичі Ріпкинського району засвідчено флексію -аго: п'йатаго ¹года, старо¹даўн'аго [поселення]. Зафіксовано одиничне вживання закінчення -ога (ка¹роўйачога мо¹ла¹ка) в ненаголошеній позиції в говірці с. Петруші Ріпкинського району та -ово (ад'інаковово ¹дома) в говірці с. Хоробичі Городнянського району. В окремих говірках звук [г] у флексії діалектоносії вимовляють невиразно, тому нами виокремлено закінчення -о²о (др¹уго²о ¹года, т¹рет'о²о [року], чер¹н'ічно²о ва¹рен: 'а, че¹тирнадцат²о ¹года, ¹шост²о ¹года) (Губ., НЯр., Ол.) та -а²а (гара²ча боричча, краса²а [буряка], неіз²в'есна²а сал¹дата, пу¹т'ова²а гала¹ви) (Бур., Петр., Уб.). Повна втрата [г] у флексії родового відмінку днини прикметників чоловічого й середнього родів зафіксовано лише в одному словосполученні ¹куплено: ¹ситц'а (Ол.). У білоруських говірках, дотичних до східнополіських, під наголосом уживають флексію -ога [1, 178-179]. У ненаголошеній позиції в прикметниках чоловічого й середнього родів твердої групи в родовому відмінку однини функціонує флексія -ага (¹добрага), у прикметниках м'якої групи – -ага, -его, -ига (¹с'ин'ага, ¹с'ин'еуо, ¹с'ин'иуа [ДАБМ, к. 116]).

У давальному відмінку прикметників чоловічого й середнього родів однини у всіх досліджуваних говірках зафіксовано безваріантну структуру. У позиції під наголосом функціонує флексія -ому: карма¹вому [буряку], кри¹вому ¹рогу, мала¹дому сал¹дату, с'іл'с'кому с¹тарост'і, с¹тарому ¹д'іеду. У ненаголошеній позиції також в усіх говірках зафіксовано закінчення -ому: га¹р'ачаму м'йасу, н'еіз²в'еснаму сал¹дату, ¹с'омаму дн'у, ту¹рецькаму сул¹тану, ха¹лоднаму [чаю], ц'ібу¹л'інаму луш¹п'ін: 'у. А в прикметниках чоловічого й середнього родів м'якої групи в ненаголошеній позиції в давальному відмінку однини виокремлено закінчення -ему: нас¹л'едн'ему ¹м'ес'ацу, ¹с'ін'ему [кольору]. Відповідно до літературних норм білоруської мови у говірках, територіально суміжних зі східнополіськими, у давальному відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів у наголошеній позиції вживають флексію -ому, у ненаголошеній – -аму [1, 178–179].

У знахідному відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів в українських і в білоруських говірках зафіксовано форми, аналогічні до відповідних форм називного та родового відмінків.

В орудному відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів для твердої групи характерна флексія -им (ва¹йен:им пал'ігона¹м, га¹р'ачим ¹супчиком, гу¹с'інім ¹пухам, зала¹тим ко¹л'ц¹ем, мала¹дим дуб¹ком, р'жавим гваз¹д'ом, т'в'ордим к'ірп'іч'ом, указ¹ним [пальцем]) та -ім – для м'якої групи (¹с'ін'ім [кольором]). У говірці с. Хоробичі Городнянського району флексія -ім епізодично вживається діалектоносіями після [ч] та у звукосполуках *гі, кі, хі*: га¹рач'ім [борщем], ¹доўг'ім пу¹т'ом, л'ітоўск'ім к¹н'ажествам, ма¹лоч:ім б¹ратам. У говірці с. Олешня Ріпкинського району зафіксовано спорадичне вживання варіанта -і¹м після [в] у ненаголошеній позиції: б'е¹р'езаві¹м [віником], пап'е¹рові¹м руб¹л'ом, р'жаві¹м [гвіздком]. У білоруських говірках, як і в сучасній білоруській літературній мові, в орудному відмінку однини функціонує закінчення -ым, а в прикметниках з м'якою основою та основою на *г, к, х* – -ім [1, 178-179].

У місцевому відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів у наголошеній позиції в усіх говірках зафіксовано флексію *-ом*: *ў ад'ном* [випадку], *ў дур'ном настро'йен'і'і*, *ў чуд'ном м'іесц'і*, *ва ўта'ром* [випадку]. У говірці с. Нові Яриловичі Ріпкинського району в окремих словоформах у наголошеній позиції засвідчено закінчення *-ум*: *у м'іас'нум а'д: 'іел'е*, *на ад'нум* [місці], *на асна'унум* [підприємстві]. У ненаголошеній позиції варіативність флексій значно більша. У всіх проаналізованих говірках також зафіксовано закінчення *-ом*: *ў два'ццатом га'ду*, *ў п'рошлом го'ду*, *ў т'рет'ом* [році], *на без'і'м'ан:ом п'ал'ц'і*, *на ук'раїнском йази'к'е*, *на хвут'бол'ном п'ол'і*, *у продук'товом мага'з'ін'і*. У говірках, у яких яскраво виражене акання, простежено вживання флексії *-ам*: *ў п'і'с'атам га'ду*, *ў промис'ловам мага'з'ін'і*, *ў т'рет'ам* [покоління], *на ган'чарнам кру'гу*, *на машинастра'іт'ел'нам за'вод'і*, *на ш'кол'нам* [подвір'і] (Бут., НЯр., Уб., Хор.). У двох говірках (НЯр., Петр.) спорадично вживається флексія *-ум*: *ў г'ли'н'анум гарш'ку*, *ў де'ў'ятум клас'і*, *у 'с'омум* [році], *на п'іс'мен:ум* [столі]. Флексію з дифтонгом *уи* зафіксовано лише в одній словоформі: *у палат'н'ануим п'лат: 'і* (Губ.). У прикметниках із м'якою основою в ненаголошеній позиції у говірці с. Хоробичі Городнянського району вживається флексія *-ем*: *ў да'маши'ем* [одязі], *ў ка'лиши'ем га'ду*, *ў са'с'едн'ем два'р'і*. Флексія *-ому*, порівняно з *-ом*, менш поширена: *ў вос'тому га'ду*, *ў продук'товому мага'з'ін'і*, *на 'новому к'ругу*, *у мари'нованому* [вигляді] (Бур., Ол., Уб.). Значно частіше в ненаголошеній позиції (порівняно з закінченням *-ому*) діалектоносії вживають прикметники з флексією *-аму*: *на д'ер'е'ў'іанаму с'толику*, *на к'ругламу с'толику*, *на 'разнаму* [борошні], *на с'редн'аму п'ал'це*, *на 'б'еламу палат'ну*, *у в'іса'коснаму га'ду* (Нед., Ол., Петр., Уб., Хор.). У білоруських говірках в місцевому відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів у наголошеній позиції в більшості говірок функціонує закінчення *-ом* (аб *мала'дом*), а в кількох говірках *-ом* вживають паралельно з флексією *-ым* (аб *мала'дым*) [ДАБМ, к. 117]. У ненаголошеній позиції, як і в українських говірках, варіативність флексій більша. У частині говірок діалектоносії вживають форми із закінченням *-ам* (у *'жоўтам*) або *-ым* (у *'жоўтым*), а в частині говірок ці закінчення функціонують паралельно. Говірки з закінченнями *-ом* (у *'жоўтом*) та *-ум* (у *'жоўтум*) у цьому ареалі є одиничними. Бачимо, що говірок із флексіями *-ому* або *-аму* в наголошеній чи ненаголошеній позиціях немає, вони наявні лише в говірках, що межують із середньополіськими та західнополіськими говорами північного наріччя української мови [ДАБМ, к. 117, 118].

Отже, у східнополіських говірках, територіально суміжних із білоруськими, у прикметниках чоловічого й середнього родів спостережено варіативність флексій залежно від типу прикметникової основи та місця наголосу в слові. Найбільшою варіативністю відзначено прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини та прикметники в місцевому відмінку однини, найменшою – прикметники в давальному й орудному відмінках однини.

Список назв скорочень населених пунктів

Бур. – с. Бурівка, Городнянський р-н; Бут. – с. Бутівка, Городнянський р-н; Губ. – с. Губичі, Ріпкинський р-н; Нед. – с. Неданчичі, Ріпкинський р-н; НЯр. – с. Нові Яриловичі, Ріпкинський р-н; Ол. – с. Олешня, Ріпкинський р-н; Петр. – с. Петруші, Ріпкинський р-н; Уб. – с. Убіжичі, Ріпкинський р-н; Хор. – с. Хоробичі, Городнянський р-н.

Список використаної літератури

1 Граматыка беларускай мовы. Т. I: Марфалогія / К. К. Атраховіч (Крапіва), М. Г. Булахаў (рэд.), Мінск, 1962. – 540 с.

2 Жилко Ф. Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини // Діалектологічний бюлетень. – 1953. – Вип. IV. – С. 7-20.

3 Карский Е. Ф. К вопросу о разграничении русских наречий // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г., т. II, М., 1905. – 590 с.

4 Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. В кн.: Труды этногр.-стат. экспедиции в Западнорус. край, т. 7, в. 1. СПб., 1872. – С. 453-512.

Список використаних джерел

АУМ – Атлас української мови : в 3 т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі / [ред. тому І. Г. Матвіяс]. – К., 1984. – 498 с.

ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Пад рэд. Р. П. Аванесавы, К. К. Крапівы, Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск, 1963. – 780 с.

УДК 398.432:398.2(476.2+470.333)

А. А. Станкевіч

ВОБРАЗ ВАДЗЯНІКА Ў МІФАЛАГІЧНАЙ ПРОЗЕ ГОМЕЛЬСКА-БРАНСКАГА ПАМЕЖЖА: ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНЫ АНАЛІЗ

У артыкуле апісваецца вобраз вадзяніка як прадстаўніка ніжэйшай міфалогіі ў міфалагічнай прозе Гомельска-Бранскага памежжа. Пры гэтым указваюцца варыянты яго назвы, аналізуецца сістэма яго характарыстык – месца існавання, знешні выгляд, асаблівасці паводзін, адносіны да людзей і іншыя персанажаўтваральныя адзінкі, якія ў сукупнасці складаюць змест міфонуіма *вадзянік*.

Традыцыйная культура як адна з важнейшых форм адлюстравання духоўнага жыцця народа з'яўляецца важнай крыніцай вывучэння асаблівасцей фарміравання нацыянальнай самабытнасці і светапогляду.

Асаблівую цікавасць для даследавання мае традыцыйная народная культура памежжа, якая фарміруецца пад уплывам шматлікіх гісторыка-этнаграфічных, сацыяльна-палітычных і канфесійных фактараў ва ўмовах працяглых этнічных кантактаў і складанага ўзаемаўплыву розных нацыянальных груп.

Этнакультурная прастора Гомельска-Бранскага памежжа з'яўляецца адным з самых цікавых рэгіёнаў славянскага свету, паколькі захоўвае многія асаблівасці ўсходнеславянскай культуры. У фальклоры, народных звычаях і абрадах, што бытуюць на дадзенай тэрыторыі, найбольш поўна праяўляюцца архаічныя элементы духоўнай спадчыны блізкароднасных народаў. Тэрыторыя гэта закранае палескі арэал. Як адзначаецца ў навуковай літаратуры, каштоўнасць Палесся як цэласнага этнакультурнага рэгіёна вызначаецца яго непасрэдным суседствам з гіпатэтычнай тэрыторыяй славянскай прарадзімы, што дазваляе лічыць Палессе адным з найбольш старажытных арэалаў рассялення славян і фарміравання іх культуры [1, с. 8].

Вялікую ролю ў фарміраванні этнасу, нацыянальнай самасвядомасці, менталітэту нацыі адыграў фальклор [2, с. 32–33]. Як слушна заўважыў Н.С. Гілевіч, “фальклор – паняцце незвычайна змястоўнае, шматграннае, гэта не толькі паэзія ў прамым сэнсе слова, гэта і народная філасофія, і мараль, і абрад, і звычай, і павер’е, і старажытны міф”.

Міфы, якія адносяцца да аднаго з самых старажытных жанраў народнай вусна-паэтычнай творчасці, займаюць асаблівае месца ў фальклору. Іх паходжанне звязана з адухаўленнем – пераносам дзеянняў і ўласцівасцей чалавека на рэаліі прыроднага свету, а таксама наданнем неадушаўлёным прадметам і з’явам стану і паводзін жывых істот. Адухаўляючы з’явы і рэаліі аб’ектыўнай рэчаіснасці, першабытны чалавек насяляў навакольны свет міфічнымі істотамі. Вытокі міфатворчай дзейнасці даследчыкі бачаць у свядомасці першабытнага чалавека – у яго здольнасці да анімізацыі прыродных з’яў і рэалій.

Як адзначаюць аўтары рэгіянальных фальклорна-этнаграфічных даследаванняў, менавіта на тэрыторыі Гомельшчыны, у параўнанні з іншымі рэгіёнамі Беларусі, надзвычай актыўна бытуюць народныя вераванні, звязаныя з персанажамі ніжэйшай міфалогіі [3, с. 8]. Сукупнасць персанажаў ніжэйшай міфалогіі складаюць духі прыроднай прасторы, хаты і сядзібы і людзі-нячысцікі.

Да духаў прыроднай сферы адносяцца міфалагічныя персанажы, якія насяляюць водную і лясную прастору. У народным уяўленні выпрацавалася пэўная тыпалагічная характарыстыка персанажаў ніжэйшай міфалогіі, якая ўключае некалькі параметраў: месца і час існавання, знешні выгляд, асаблівасці паводзін, адносіны да іншых міфалагічных істот, стасункі з людзьмі і інш. Завяршаецца характарыстыка звычайна рэкамендацыямі, як трэба паводзіць сябе чалавеку, каб не разлаваць духа. Даследчыкі называюць такія змястоўныя элементы ў іх розных камбінацыях “персанажаўтваральнымі адзінкамі, з якіх канструіруецца канкрэтны міфалагічны персанаж”. Поўны набор такіх характарыстык утварае сэнсавы змест міфоніма [1, с. 23].

Намінацыі персанажаў ніжэйшай міфалогіі маюць, як правіла, празрыстую структурна-семантычную матывацыю. Яны матывуюцца назвай месца існавання: *дамавік, хатнік, хлеўнік, лесавік, палявік, балотнік, вадзянік*.

Вадзянік у ніжэйшай міфалогіі лічыцца апекуном вады. Гэта міфалагічная істота на Гомельшчыне мае варыянтныя намінацыі. Акрамя суфіксальнага дэрывата *вадзянік*, выкарыстоўваюцца субстантываваныя назвы *вадзяны, вадзяной, водзяной*, якія з’явіліся пад уплывам рускага міфоніма *водяной* [4, с. 20]. Даследчыкі лічаць вадзяніка адным з важнейшых прадстаўнікоў славянскай дэманалогіі [5, с. 396].

У міфалагічных паданнях Гомельшчыны дакладна ўсведамляецца сутнасць гэтага персанажа, яго прыналежнасць да нячыстай сілы: *Вадзяніка ў нас называлі вадзяной. Эта злы дух балот, азёраў, глыбін рэчак* (Гомель) [4, с. 20]; *Вадзянік, як і другая нечысць, можа ў людзей душу забіраць* (в. Глыбаўка, Веткаўскі раён) [4, с. 17]; *Водзяной – это представитель нечистой силы, демон в образе старика* (Гомель) [4, с. 20]; *Усе людзі ў нашай вёсцы лічылі вадзяніка злым духам, таму што ён рваў рыбацкія сеткі і зацягваў да сябе ў царства прыгожых маладых дзяўчын .. людзі ведалі тыя месцы, дзе жыве вадзянік, і абходзілі іх стараню. Яны лічылі, што гэтыя мясціны прокляты* (в. Залесе, Чачэрскі раён) [4, с. 30-31]; *Вадзянік – эта такая нечысць, каторая жыве ў рэках, балотах, вазёрах* (г.п. Церахоўка, Добрушскі раён) [6, с. 27].

У міфалагічных апавяданнях Гомельшчыны адзначанага рэгіёна даволі дэталёва і канкрэтна апісваецца месца яго існавання: *Вадзянік жыве ў вадзе* (в. Неглюбка, Веткаўскі раён) [4, с. 17]; *Ён жыве ў самых глыбокіх ямінах у рэках і азёрах. А шчэ ён можа выбіраць сабе месцы ля берага* (в. Чамярня, Веткаўскі раён) [4, с. 18]; *Вадзянікі вадзіліся ў рэчцы, маглі ў балоце быць і ў возеры* (в. Крупец, Добрушскі раён) [4, с. 23]; *Водзяныя такжэ жывут в водняных поддонах под мельницами* (г. Добруш) [4, с. 22].

У некаторых аповедах удакладняецца, што вадзянік жыве ў глыбокай, як правіла, бруднай вадзе, што падкрэслівае негатыўнае ўспрыняцце гэтага персанажа: *Ён жывець у балотах, а можа і ў возеры якім-небудзь, у якіх вада гразная* (г. Гомель)

[3, с. 6], *Ён жыве ў самых глыбокіх ямінах у рэках і азёрах* (в. Чамярня, Веткаўскі раён) [3, с. 6]; *Вадзянік жыве ў быстрой вадзе. Кожны вір мае свайго вадзяніка. Яны абітаюць у крыніцах глыбокіх, у глыбіні рэк і азёр, у такіх месцах, якія зімой не замярзаюць* (г. Добруш) [4, с. 22]. У асобных паведамленнях сцвярджаецца, што вадзянік мог знаходзіцца і ў калодзежах: *У нас азёр і рэчак вялікіх не было, таму вадзянік вадзіўся ў калодзежах, і яго звалі залезная баба* (в. Глыбоцкае) [3, с. 6].

Падрабязна ў міфалагічных паданнях Гомельска-Бранскага памежжа апісваецца знешні выгляд вадзяніка, які носіць найчасцей антрапаморфны характар, пры гэтым звяртаецца ўвага на яго ўзрост. Найчасцей вадзянік апісваецца падобным да старога дзеда: *Вадзяны выглядае як стары дзед* (в. Чамярня, Веткаўскі раён) [4, с. 18]; *Вадзяны – эта жыве ў вадзе такі дзед* (в. Насовічы, Добрушскі раён) [4, с. 23]; узгадваецца, што ён падобны на мужыка: *Вадзянік жыве ў вадзе, на балоце, пахож на мужыка* (г. Гомель) [4, с. 19]; выглядае, як чалавек: *Выглядае, як чалавек, як у вачках, волас длічны* (Вылева, Добрушскі раён) [4, с. 22–23].

Партрэтная характарыстыка вадзяніка ў міфалагічнай прозе Гомельшчыны даволі маляўнічая, абавязковым яе атрыбутам з’яўляюцца элементы воднай стыхіі, у якой ён знаходзіцца: *Вадзяны .. увесь зялёны, у ціне* (в. Чамярня, Веткаўскі раён) [4, с. 18]; *Сам увесь у водараслях, зялёнага колеру, з вялікай барадой* (г. Гомель) [4, с. 19]; *Зялёны ён такі быў, касматы і валасаты, страшны* (в. Крупец, Добрушскі раён) [4, с. 23]; *Вадзянік меў від старога чалавека, укрытага водараслямі і цінай, з зялёнай барадой, дліннымі валасамі* (г. Добруш) [3, с. 6].

Некаторыя характарыстыкі знешняга выгляду вадзяніка з’яўляюцца абсалютна супрацьлеглымі, што сведчыць пра шматграннасць яго вобраза: *Ён дужа чысценькі, бо знаходзіцца ў вадзе. Ён без ціны і ўсякай гразі* (в. Вылева, Добрушскі раён) [4, с. 22–23]; *Тело [вадзяніка – А.С.] .. покрыто грязью и тиной полностью* (г. Добруш) [4, с. 22].

У партрэтную характарыстыку вадзяніка арганічна ўкрапляюцца асобныя зааморфныя элементы, навеяныя аналогіяй з іншымі воднымі “жыхарамі”. Уводзяцца такія элементы ў характарыстыку знешняга выгляду вадзяніка, як правіла, у форме параўнанняў: *Вадзяны увесь такі слізкі, як рыба* (в. Шэйка, Веткаўскі раён) [4, с. 18]; *кожа ў яго, як чэшуя* (г. Гомель) [4, с. 19]; *замест нагцей і пальцаў кляшні, як у рака* (в. Чамярня, Веткаўскі раён) [4, с. 18] або апісання: *у яго рыбій хвост* (в. Насовічы, Добрушскі раён) [4, с. 23]. Спалучэнне антрапаморфных і зааморфных элементаў у знешнім выглядзе персанажа сведчыць аб амбівалентнасці яго асэнсавання стваральнікамі фальклору. У некаторых міфалагічных паданнях да вобраза вадзяніка дадаюцца фітаморфныя ўяўленні: *Вадзяны, калі эта яму нада, можа стаць асакой, чаротам, а то шчэ ў корч прэўраціцца* (в. Куты, Веткаўскі раён) [4, с. 17].

Даволі шматгранная характарыстыка асаблівасцей паводзін вадзяніка. Ён, як адзначаецца ў некаторых паданнях, здольны да метамарфозы – можа пераўтварацца ў водныя расліны або мець выгляд істоты, падобнай да рыбы: *Вадзяны абарачвался ў водараслі ці ў рыбу, каб утапіць чалавека* (в. Насовічы, Добрушскі раён) [4, с. 23]; *Каб людзі яго не бачылі, ён часта з’яўляецца ў вобразе сома ці іншых рыбін* (г. Гомель) [3, с. 7]; *Яны [вадзянікі – А.С.] напамінаюць вялікіх рыб з чалавечым ліцом* (в. Куты, Веткаўскі раён) [4, с. 17]; *Ён і ёсць рыба з тварам чалавечым, але злым-злым, што аж страшна* (в. Шэйка, Веткаўскі раён) [4, с. 18].

Адметнай асаблівасцю характарыстыкі вобраза вадзяніка ў міфалагічнай прозе Гомельска-Бранскага памежжа з’яўляецца наданне яму пэўных сацыяльна-камунікатыўных рыс паводзін. Стваральнікамі міфалагічных паданняў вадзянік усведамляецца гаспадаром воднай стыхіі: *Водяной является хозяином воды и царем рыб* (г. Добруш) [4, с. 22]; *Ён*

ваабшчэ самы галоўны ў вадзе, і ўсе яму падчыняюцца, дажэ рыба (г. Гомель) [4, с. 19]. Маючы асаблівую прыхільнасць да вады, ён водзіць рэй з русалкамі, якія, паводле народных уяўленняў, з'яўляюцца “жыхарамі” воднай прасторы: *Над русалкамі ўсімі стаіць вадзянік. Ён ім прыказвае, што рабіць. А тыя павінны слухацца, бо не хочуць прагнавіць хазяіна* (в. Шэйка, Веткаўскі раён) [4, с. 27].

Народная фантазія надзяляе вадзяніка здольнасцю жаніцца, і ў гэтым таксама праявіўся яго антрапамарфізм: *Жэніцца ён на русалках, вадзяніцах. А шчэ любіць маладых утопленіц. Вадзяны, як ажэніцца з утопленіцай, адразу лагаднее, дажа на некаторы час прыціхае* (в. Шэйка, Веткаўскі раён) [4, с. 18].

Як гаспадар воднай стыхіі вадзянік апякае сваю прастору: сочыць за чысцінёй вады, назірае за дзейнасцю рыбакоў: *Вадзяны запаведуе вадой* (в. Неглюбка, Веткаўскі раён) [4, с. 17-18]; *Зліўся, што калі кідалі нешта ў вадку, ночку рыбу лавілі* (в. Крупец, Добрушскі раён) [4, с. 23]; *Вадзянік .. увесь час рыбу адганяе* (в. Чамярня, Веткаўскі раён) [4, с. 18].

Неадназначнымі ў міфалагічных апавяданнях падаюцца стасункі вадзяніка з людзьмі. Існуе меркаванне, што ён не шкодзіць людзям: *Хазяін вады не злы. Ён нікому нічога не дзелаў* (г. Добруш) [4, с. 22]. У іншых паданнях гаворыцца, што вадзянік можа быць розным у адносінах да людзей: *Хто-та гаварыў, што вадзянік злы, а хто-та – што добры. Як я чула, ён тапіў рыбакоў і тых, хто купаўся без хрэсціка* (в. Антонаўка, Веткаўскі раён) [3, с. 22]; *Вадзянік касматы, увесь у ціне, лупаты. Сядзіць у вадзе, бармоча, якоча, вадку ўскаламучвае. Для каго добры, а для каго злы. Хто пакрыўдзіць яго, на таго злы, а хто ўладзіць усё – для таго добры* (в. Нісімкавічы, Чачэрскі раён) [3, с. 31]. У некаторых запісах размяжоўваюцца добрыя і злыя вадзянікі: *Добрага звалі ціхоня, і жыў ён у чыстай вадзе, а злога звалі ці баламут, ці вірун .. , і жыў ён у гразнай вадзе. Ціхоня людзмя не дзелаў зла, на то ён і ціхоня. А вірун не любіў людзей. ён так і глядзеў, каб каго-небудзь утапіць ды забраць к сабе* (в. Міхалькі, Гомельскі раён) [6, с. 17].

Але найчасцей апісваецца варажыя ў адносінах да людзей дзейнасць вадзяніка: *Яны жывуць у вадзе. Пойдзеш купацца, а ён цябе і затопіць. Вадзянікі гукаюць людзей у вадку* (в. Янова, Веткаўскі раён) [6, с. 24]; *Вадзянік .. злы і топіць людзей, асобенна красівых, а із дзевак робіць русалак, а яны яму служыць* (г. Гомель) [4, с. 19]; *Ён людзям нічога харошага не здэлае. Любіць вадзяны толькі калдуноў* (в. Куты, Веткаўскі раён) [4, с. 17]; *Ён можа ўтапіць чалавека, які купаецца без крыжы, тады спасаць чалавека нельга, бо вадзянік і цябе ўтапіць* (г. Гомель) [4, с. 19]; *Ёна вадзяное чучала. Калі будзеш кідаць мусар ў вадку, ён цябе запомніць, і, калі будзеш мыцца, цябе затопіць. З ім лучшы не шуці* (в. Стаўбун, Веткаўскі раён) [3, с. 19].

Як сцвярджае А. Леўкіеўская, паданні пра вадзяніка звязаны са старажытнымі славянскімі ўяўленнямі пра тапельнікаў [7, с. 240]. У сучасных міфалагічных паданнях Гомельска-Бранскага памежжа ў пацвярджанне гэтаму ёсць асобныя этыялагічныя звесткі – выказваецца меркаванне адносна паходжання апісваемага персанажа: *Вадзянік – гэта быўшы ўтопленік. Вадзянікі жывуць вялікай зграяй у вадзе. Часцей за ўсё гэты мужчыны з доўгімі зялёнымі валасамі і доўгімі кіпцюрамі. Яны зазываюць купальшчыкаў далей у вадку, а потым шлакочуць іх, пакуль тыя не памруць* (г.п. Новае Жыццё, Гомельскі раён) [4, с. 21–22].

Дапаўняецца характарыстыка вобраза вадзяніка ў міфалагічных апавяданнях адзначанага рэгіёна рэкамендацыямі да паводзін чалавека, якія засцерагаюць ад шкоднага ўздзеяння вадзяніка: *Вадзяны .. любіць да сябе маладых зацягваць. Таму ніколі не ідзі ў вадку без крыжы, бо ён галоўны выратавальнік* (в. Шэйка, Веткаўскі раён) [4, с. 18]; *Каб у жывых астацца, нада ўсігда з сабой хрэсцік насіць. Толькі ён зможа спасці чалавека* (в. Чамярня,

Веткаўскі раён) [4, с. 18]; *Нельга адному хадзіць купацца, бо вадзянік забярэ, а спасці будзе няма каму* (г. Гомель) [4, с. 19]. *Ён падманвае людзей і зацягвае ў балота, а потым топіць іх. Трэба ходзіць у балотныя мясціны з людзьмі харошымі, бо ён ім нічога не зможа зрабіць, што они знаюць заговоры, якія засцярагаюць іх, і он іх баіцца* (в. Жгунь Добрушкага раёна) [3, с. 19]; *Каб не ўтаніцца, то нельга было купацца на свята або ноччу* (г.п. Новае Жыццё, Гомельскі раён) [4, с. 21–22].

У міфалагічных апавяданнях Гомельшчыны як сродак засцерагання людзей ад шкоднай дзейнасці вадзяніка ўпамінаецца ўлагоджванне міфічнай істоты: *Каб вадзянік не зацягваў людзей, нада да яго паддабрывацца, кідаць яму розную ежу ці дабро* (в. Антонаўка, Добрушскі раён) [6, с. 17]. Даюцца таксама парады адносна барацьбы з вадзянікамі: *У нас ёсць шмат месцаў, дзе былі некалі азёры, а ў іх абіталі вадзянікі. Яны часта талкалі людзей у вір. Трэба было закрыць галоўны істочнік возера. Тады вадзі станавілася меней, і вадзянік перасяляўся ў іншае месца* (г. Добруш) [4, с. 22].

Такім чынам, у міфалагічнай прозе Гомельска-Бранскага памежжа даволі падрабязна апісваецца вобраз вадзяніка як прадстаўніка ніжэйшай міфалогіі, у якім спалучаюцца антрапаморфныя, зааморфныя і фітаморфныя рысы, указваюцца яго шматлікія персанажаўтваральныя характарыстыкі паводле асаблівасцей існавання, знешняга выгляду і паводзін, даюцца перасцярогі і парады да бяспечных паводзін чалавека на вадзе.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80 – 90-х гг. XX века. Т.1: Люди со сверхъестественными свойствами / Составители Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 648 с.
- 2 Чистов К.В. Народные традиции и фольклор: Очерки теории. Л: Наука, 1986 – 303 с.
- 3 Ніжэйшая міфалогія беларусаў у сучасных запісах / аўтары-ўкладальнікі: В. С. Новак, А. А. Кастрыца, К. В. Паборцава; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Мінск: Права і эканоміка, 2014. – 98 с.
- 4 Міфалагічныя ўяўленні беларусаў / уклад В. С. Новак. – Мінск: Права і эканоміка, 2010. – 538 с.
- 5 Левкиевская Е.Е. Водяной / Славянские древности / Е.Е. Левкиевская, В.А. Усачева. Этнолингвистический словарь под ред. Н.И. Тольстого. – Т.1 – М.: Международные отношения, 1995. – 584 с.
- 6 Новак, В. С. Славянская міфалогія (на матэрыялах Гомельскай вобласці) / В. С. Новак. – Мінск: Права і эканоміка, 2009. – 328 с.
- 7 Левкиевская, Е. Мифы русского народа / Е. Левкиевская. – М.: Астрель, АСТ, 2000. – 526 с.

УДК 392; (477.41/.42)/(476)+746.1

Н. М. Телегей

ОБРЯД ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ОБИДЕННОГО РУШНИКА: ПОЛІСЬКІ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

Данная статья отслеживает украинско-белорусские параллели в изготовлении обиденного полотна при социальных или стихийных бедствиях. Основные вопросы, которые рассмотрены в статье, дают возможность более глубоко понять семантику обряда в течение XX в., проследить определенную структуру проведения ритуала и выделить некоторые особенности на определенных территориях.

Виготовлення тканини не лише давало можливість виробляти одягові та побутові текстильні вироби, але було частиною магічних дій. За віруванням полісян послідовне виконання технологічних процесів при створенні тканини могло вплинути на хід природних (коли тривалий час не було дощу) та патологічних (в селі мерли діти або люди загалом; морило худоба) процесів, а також суспільно-політичних явищ (захист села від війни; швидке закінчення військових дій). Побутування даного обряду зберігалося на територіях України та Білорусії до середини ХХ ст.

Одним з перших, хто звернув увагу на особливості виготовлення обиденного рушника був Зеленін Д. [4]. Дослідник обмежує створення даного полотна лише територією Білорусії та вважає обряд суто білоруською традицією. Про значення створення ритуальної тканини на Поліссі України знаходимо в працях Боряк О. О. [1] та Никорак О. І. [7]. Створення рушника при масовому падежу худоби висвітлено в працях Шейша В. П., [8] та Журавльова А. Ф. [3], як ритуалу для викликання дощу на території Центральноукраїнського Полісся в праці Васяновича О. [2], реконструкцію обряду на території Білорусії в публікації О. А. Лобачевської [4]. Отже, з огляду вже існуючих праць помітно, що особливості даного обряду вже були висвітлені на території України та Білорусії, тому дана стаття спрямована на простеження українсько-білоруських паралелей в проведенні даних магічних дій при соціальних або стихійних лихах. Все це дозволить більш глибоко зрозуміти семантику обряду на Поліссі України та Білорусії протягом ХХ ст. Для дослідження обрано Східне Полісся Білорусії та Середнє Полісся України.

В даній статті окрім вже опрацьованих науковцями матеріалів використані експедиційні записи, зібрані ДНЦЗКСТК протягом 1990-2015 років, від людей, що проживають або проживали на територіях України, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, а саме Київської (Чорнобильський, Поліський р-ни) та Житомирської (Овруцький, Народицький та Лугинський р-ни) областей. Хронологічний діапазон виявлених фактів обмежується 1940-1960-ми роками, хоча в невеликій кількості фіксувалося проведення ритуалу в 1980-ті роки серед переселенців із Зони відчуження.

На Поліссі України виготовлення обиденного полотна було найбільш поширене на території Житомирської та Київської областей. Найчастіше дії даного обряду були спрямовані проти засухи. На Східних територіях Полісся Білорусії таке полотно виготовляли при різних лихах, а також для покращення добробуту у вигляді гарної ловлі риби та доброго воску [10].

Обиденним рушником або полотном називали виріб, який виготовляли протягом одного дня або однієї ночі. Поняття „обиденний” рушник досить поширене на території Східного Полісся Білорусії та має різноманітні варіанти: „абдзённік”, „абудзёнаўка”, „абудзённік”, „абыдзённае палатно”, „будзённік”, „дзённік”, „дняўнік”, „аброчнік”, „аброк”, „аброчны ручнік”, „ручнік”, „намітка”, „завеска”, „завіска”, „стамесачка”, „браднік” [11]. На Середньому Поліссі України поняття „обиденний” нами не фіксувалося, натомість були зібрані назви: „утірач” (с. Луб’янка Поліського р-на Київської обл.) [10]; „рушник” (с. Калинівка Овруцького р-на, с. Журавлінка Народицького р-на Житомирської обл.); „завеска” (сс. Любарка та Залісся Народицького р-на та с. Лучанки Овруцького р-на Житом. обл.); „набожнік” (с. Делета Овруцького р-на Житом. обл.).

При виготовленні такого полотна обов’язковим було послідовне виконання всіх технологічних процесів, а саме: м’яття стебел, вичісування, прядіння, снування та ткання. „Повиносили жонки прядки, ослони, гребені, мички і прjali” (с. Делета Овруцького р-на Житом. обл.). „Натерли, натріпали, намикали” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.). „Ну зразу, напрудут і тчут кросна” (с. Журавлінка Народицького р-на Житом. обл.). „Уперед жа трэба напрасці, да паснаваць на сцене. Да

навой навіть” (в. Малыя Аўцюкі Калінкавіцкага р-на Гомельская обл.) [10]. „Лён змялі, патрапалі, і спралі, аснавалі і саткалі” (в. Бяляеўка Чачэрскага р-на Гомел. обл.) [10].

Процес виготовлення обиденного рушника був суто жіночою справою, а знання передавалося від старших жінок до молодших. Участь у дійстві брали переважно жінки вдови або вдови разом з незаміжними дівчатами. „Сім вдов винисли сем ковороток на розходніе дороги” (с. Любарка Народицького р-на Житом. обл.); „9 вдів” (с. Рудьки Чорнобильського р-на Київ. обл.); „дівки і вдови” (с. Журавлінка Народицького р-на Житом. обл.). Загалом проведенням даного обряду займалися старші жінки: „баби, шо вже не рожають” (с. Делета Овруцького р-на Житом. обл.); „старші, дорослі жінки” (с. Іллінці Чорнобильського р-на Київ. обл.); „Старыя. Гадаў па 60 і более былі” (в. Харамцы Акцябраскага р-на Гомел. обл.) [10] або „замужніе” (с. Калинівка Овруцького р-на Житом. обл.). В окремих випадках до виготовлення обиденного рушника допускалися жінки „всякіе” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.), тобто різної вікової категорії та соціального стану. Розмежування поділу робіт в обряді простежується на Поліссі Гомельщини, де пряли дівчата підліткового віку, у яких „яшчэ на рубашцы не было”, а ткали жінки вдови [10]. Подібна регламентація зафіксована і в селі Становище Поліського р-ну Київської обл., де „дівчата пряли”, а жінки виконували всю іншу роботу. Такий відбір жінок для ритуалу ймовірно підпорядкований вимогам створення чистого полотна, яке повинно мати магічну дію.

Збиралися жінки по домовленості або організації однієї з найбільш активної. „Вона все ходила до церкви, то це вона була закапюрщиком в цьом всім” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.); „домовлялися старші, такі авторитетні у селі жінки” (с. Іллінці Чорнобильського р-на Київ. обл.); „сам робілі. От хтось сказав, да так ўжэ і слушаюць” (в. Малыкі Аўцюкі Калінкавіцкага р-на Гомел. обл.) [10].

Для виконання даного обряду важлива була колективна робота з матеріалу від різних людей. „Свій льон, свого гребеня і веретьона, і я там буду прасті, і вложувать свою пражу туди” (с. Делета Овруцького р-на Житом. обл.). Жінки сходилися в визначене місце в певний час і кожна мала при собі жмут лляного волокна: „не пряжу, а несли льон” (с. Мижиліска Овруцького р-на Житом. обл.); „по жмені кужілю” (с. Мартиновичі Поліського р-на Київ. обл.); „носять по жмені, только з лёнку” (в. Новая Рудня Ельскага р-на Гомел. обл.) [10]. Примітно, що процес ткання жінки виконували по черзі: „мяняюцца. То тая, то тая” (в. Ладзьжын Калінкавіцкага р-на Гомел. обл.) [10]. Окрім тієї пряжі, яку приносила кожна з жінок, волокно льону могли додатково збирати з кожної хати: „одна чи втрох ходили вони” (с. Делета Овруцького р-на Житом. обл.). З 1960-х рр. в обряді зникає процес м'яття та тріпання льону, а прядіння стає дещо символічним, учасники приносять не лише волокно, а й готову пражу.

Важливу роль у виконанні обряду відігравав час проведення магічних дій. „За білий светлий день” (с. Мижиліска Овруцького р-на Житом. обл.); „за день треба напярсти, виткать”. (с. Осика Народицького р-на Житом. обл.); „до вечора оце напярли, основали і виткали” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.). Виготовлення пряжі та нитки припадало на першу половину дня, а сам процес ткання – на післяобідній або вечірній час. „Ткалі ўвечары, пры агні ткалі” (в. Заазер'е Акцябрскага р-на Гомел. обл.) [10]. В окремих випадках обрядові дії проводилися „за ноч” (с. Лучанки та Левковичі Овруцького р-на Житом. обл.).

Окрім визначеного часу доби, обрядові дії могли підпорядковуватися певному дню тижня. „В суботу робили, а в неділю я занесла до церкви” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.); „збираються жонки у п'ятницю і прядуть тонкопрядниці” (с. Становище Поліського р-на Київ. обл.); „аброчная пятница, вот некая ёсть. [...] После Троіцы” (в. Бяляеўка Чачерскага р-на Гомел. обл.) [10].

Визначення певного дня стосувалося обрядів, спрямованих проти хвороб людей або тварин, такі дні вважалися „оброчними” (в. Бяляеўка Чачерскага р-на Гомел. обл.) [10]. „Вот на Казаньскаю здзелалі абыдзённік за дзень” (в. Пыцькаўка Буда-Кашалёўскага р-на Гомел. обл.) [10].

Місце проведення ритуалу мало символічне значення, тому визначалося заздалегідь. Виготовлення полотна могло відбуватися „на дворі” (с. Мижиліска Овруцького р-на Житом. обл.), „прама на вулиці” (в. Ладыжын Калінкавіцкага р-на Гомел. обл.) [10], „на дворе под хатою,” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.), „у хаті” (с. Калинівка Овруцького р-на Житом. обл.), „ў адну хату” (в. Гажын Нараўлянскага р-на Гомел. обл.) [10], „на перекростку” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.), „на дорозі” (с. Осика Народицького р-на Житом. обл., с. Стара Марківка Поліського р-на Київ. обл.), „посередині села, де розходзяца дороги” (с. Журавлінка Народ. р-на Житом. обл.), „коло криниці [...] при дорозі. Коло могилок була криничка” (с. Любарка Народицького р-на Житом. обл.). Досить часто в записках фігурують навіть імена господарів двору або хати, де відбувалося дійство.

При виготовленні обиденного полотна „на дорозі” всі приладдя для виготовлення пряжі та нитки виносили на дорогу. Снували та ткали також на дорозі, відповідно снівницю та верстат закріплювали кілками для знерухомлення. „І хлопці установили, укріпили” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.). „Квачі позабивали на дорозі, щоб вона не шаталась, щоб можна було ткать,” (с. Осика Народицького р-на Житом. обл.). Снувати могли також „на плотові” (с. Осика Народицького р-на Житом. обл.; с. Мартиновичі Поліського р-на Київ. обл.). На Поліссі Білорусії використовували огорожу не лише для снування, а й для ткання. Саме на воротах наснували основу та „зrabілі ніби кросна – да виткалі” (д. М. Автюки Калинковичского р-на Гомел. обл.) [5]. Вибір такого місця значно ускладнював процес снування та ткання, що ймовірно було спрямоване на подолання певних перешкод для отримання „благодаті”, що свідчить про архаїчність даного обряду. На думку О. А. Лобачевської використання огорожі є концепцією семантичної опозиції традиційної картини світу як „свій/чужий”, що простежується в поліських обрядах першої половини ХХ ст [5].

Перед початком роботи „стали все в рядочок, перемолилися «Отче наш»” (с. Мижиліска Овруцького р-на Житом. обл.). Під час роботи також молилися та „просили Бога: Пошли Господи благодать” (с. Осика Народицького р-на Житом. обл.).

Найчастіше обиденний рушник мав вигляд звичайного сірого полотна, оскільки виготовлявся з сірого волокна льону або конопель, яке було різне за якістю. „Конопляніє чи ляніє, сіріє” (с. Звездаль Народицького р-на Житом. обл.). „Проста такое наткалі палатно” (в. Маразавічы Буда-Кашалёўскага р-на Гомел. обл.) [10]. Магічні дії даного полотна пов’язані з його чистотою та новизною, оскільки даний виріб не був використаний більш ніде і не сходив з живих рук людей [4]. На думку Н. Я. Нікіфоровського [6] сила полотна в його природному стані, поки тканина не пройшла процес вибілювання, вона має на собі магічну силу. Виділяються окремі випадки де „завіску [...] виткалі й постірали, збили на річці пращами і вона висохла на траві. Білинька” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.). Відомості про вибілювання обиденного полотна знаходимо і в праці Д. К. Зеленина [4].

Обрядове полотно, яке виготовляли в 1920-1960-ті роки на Поліссі України, інколи прикрашали кількома перетканими кольоровими „полосками [...] при конце з одного боку трохи і з другого на конце” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.); „чорною й червоною горіною” (с. Журавлінка Народицького р-на Житом. обл.). Подібне оздоблення було і на Поліссі Білорусії, де обиденний рушник

мав композиційне завершення по краях у вигляді червоних смуг або простих перебірних візерунків [5]. „Затыканне, унізу. Краснымі, чорнымі, каб аддзялялася яно” (в. Малыя Аўцюкі Калінкавіцкага р-на Гомел. обл.) [10]. Окрім простих смуг рушник могли оздоблювати перебірними візерунками „кубіками” (с. Лучанки Овруцького р-на Житом. обл.), або ткати саржевою технікою ткання „в коски” (с. Становище Поліського р-на Київ. обл.); „коскі. Коскавы ручнік. Так то ткалі, у 4 ніты. У радочкі ідзе” (в. Малыя Аўцюкі Калінкавіцкага р-на Гомел. обл.) [10].

В окремих випадках рушник оздоблювали вишивкою „лиштвами, [...] Две широкіє і две вуці” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.) або „нашивали квіточкі” (с. Становище Поліського р-на Київ. обл.).

Оскільки робота над даним виробом мала часові обмеження, довжина обиденного полотна була різною, тому визначеного розміру не було. Головним завданням було виготовлення довгого ритуального рушника: „довгу завіску” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.); „довгий набожнік. Метров 3, 4” (с. Делета Овруцького р-на Житом. обл.); „обикновений рушнік, только шо довгий” (с. Любарка Народицького р-на Житом. обл.); „метра 1,5 чи мо 2” (с. Журавлінка Народицького р-на Житом. обл.); „2-3 м. довжиною” (с. Рудьки Чорнобильського р-на Київ. обл.). Завдяки зібраним відомостям можна визначити, що даний виріб міг мати довжину від 1 до 4 м. та був неширокий. Ймовірно, що учасники намагалися виткати якомога довший рушник. На території Східного Полісся Білорусії рушник мав подібний розмір: „метраў 3 будзе ён ці болей” (в. Ладыжын Калінкавіцкага р-на Гомел. обл.) [10]; „за адзін дзень губку наткуць” (в. Чырвоны Акцябр Буда-Кашалёўскага р-на Гомел. обл.) [10].

В окремих випадках паралельно з жінками працювали й чоловіки, які виготовляли дерев'яний хрест („фігуру”). „Зробили христа велікого [...] із сосни” (с. Любарка Народицького р-на Житом. обл.).

В подальшому з „обиденним” полотном здійснювали певні дії, які були спрямовані на отримання „Божої благодаті” у вигляді кліматичних змін або захисту від лиха. З „обиденним” рушником обходили навколо „поля і села” (с. Любарка Народицького р-на Житом. обл.); „обмотали ікону, і ходять кругом села” (с. Радча Народицького р-на Житом. обл.); „і да сонца вакол сяла абыйдзем з гэтым палатном і з іконаю [...] ікона Божа Маці” (в. Навінка Калінкавіцкага р-на Гомел. обл.) [10]; перестеляли дорогу та переганяли через нього худобу. „Тры разы дарогу перацягаюць – туду і адтуль – і пашоў дождж, ды стала худоба не так дохці” (в. Марозавічы Буда-Кашалёўскага р-на Гомел. обл.) [10]. Варто зауважити, що ритуальні дії перегону худоби через полотно виконувалися як під час засухи, так і при хворобі тварин. Такі дії спрямовувалися на очищення тварин від хвороби, яка переходила на полотно. В подальшому рушник спалювали, закопували в землю або заносили до церкви. „В тому кутку села, де її виткали, вдови ростилають „завеску” впоперек дороги, щоб худоба перейшла, як має іти на пасовище” (с. Невгоди Овруцького р-на Житом. обл.). „Прама цераз палатно ўвесь скот прахадзіў па дзярэўні” (в. Навінка Калінкавіцкага р-на Гомел. обл.) [10]. „І буде худоба йти з поля, худоба перейде. Тоді на могилкі несуть, на хрест вішають. [...] Як занесуть на могилкі, то вже вечеру справляють. Шо в кого є, взяла, да й помолыцца, да й повечерят” (с. Залісся Народ. р-на Житом. обл.).

Найчастіше виріб після обходу села вішали на хрест, який знаходився на роздоріжжі, в кінці села, біля природної кринички або на цвинтарі. „Ну і где була церква, то не знаю туди одніслі, а в нас церкви не було. В нас занісли на той хрест, шо ото ставляють коло села. Обереги кажуть коло села христи. Да повісили на той хрест” (с. Делета Овруцького р-на Житом. обл.). На Поліссі Білорусії до хреста рушник несли діти. „І малалеткі каторыя яшчэ

чистыя, вешалі” (в. Харамцы Акцябрскага р-на Гомел. обл.) [10]. Як правило такі рушники лишалися на хресті до повного розтління протягом часу.

В інших випадках його заносили до церкви: „на ікони” (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-на Житом. обл.) або „на йом покойніков спускали у яму” (с. Мижиліска Овруцького р-на Житом. обл.). „А тепер тії рушники здали були на могилках, там є помещеніє, поклали. Тепер покойніков пускають у яму тими рушниками. То ікона Божа мати, то її носили, як дощу не було”. (с. Радча Народицького р-на Житом. обл.).

Зафіксовано окремих випадок, в якому обиденний рушник „тягали по селу, поливали водою [...], притягли його трохи пополоскали і почепили на того фігура [...] Вже його тягли только вдови.” (с. Осика Народицького р-на Житом. обл.).

В обряді, спрямованому на викликання дощу, невід’ємною частиною ритуалу було активне використання води. Так, при виготовленні обиденного полотна на вулиці, перехожих „хто йде по селу /як ткали рушника/, то поливали /зустрічного водою/” (с. Мартиновичі Поліського р-на Київ. обл.).

Виготовляли обиденний рушник і проти хвороб та епідемій. На Східному Поліссі Білорусії такий виріб створювали „на Міколи” (в. Дзякавічы Жыткавыцкага р-на Гомел. обл.) [10]. Після того, як полотно було виготовлене, його тягли 9 разів по полю, де засіяне жито, розрізували на шматочки та зберігали в кожній хаті.

Майже по всій території Полісся виготовлення обиденного полотна використовували як захист під час Другої світової війни. „У вайну, што живыя пааставалыся, вродзе бы як аброк рабілі” (в. Ляскавічы Акцябрскага р-на Гомел. обл.) [10]. „Ну, у вайну, штоб была спасена наша дзярэўня” (в. Бераставец Кармянскага р-на Гомел. обл.) [10]. На території Полісся України подібні відомості були зафіксовані у Волинській та Чернігівській областях.

В 1940-1960-ті рр. в деяких випадках в обряді присутній священник та церковний хор. „Призвали з другого села батюшку. Да он там святив там уже цього рушника. І христа цього святив. [...] Усе набожніє пісні співали. [...] До Богородиці да до Миколая” (с. Журавлінка Народицького р-на Житом. обл.).

Цікаво, що навіть в період радянської влади фіксуються випадки виконання даного обряду. „Це було в же в 50-х годах, як був у нас голова Кошечко. [...] була жара і сухо. Жонки пошли до того голови, да й кажуть: «Нам розрішіть шоб ми таке зробілі, то мо поїде дощ». А он: «Робіть шо хоште, або пошол дощ»” (с. Любарка Народицького р-на Житом. обл.).

З другої половини ХХ ст. на деяких територіях Полісся простежується спрощення даного обряду. Виготовлення полотна повністю відійшло, лишилося лише обходження села процесією разом з батюшкою та вішання рушника на хрест.

Обрядові дії виготовлення та використання обиденного полотна на Східній території Полісся Білорусії та Центральних території Полісся України мають деякі відмінності, які певною мірою доповнюють розуміння семантики даного ритуалу, в якому поєднано язичницьку архаїку та християнські традиції. Створення такого магічного полотна відіграло важливу роль в гармонізації світосприйняття поліссян та за їх віруванням мало величезний вплив на родючість та захист від лих.

Список використаної літератури

1 Боряк, О. О. Виготовлення тканих ритуальних символів на Поліссі // Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнародної конференції. – Київ, 1996. – с. 288-295.

2 Васьнович, О. О. Використання обиденного полотна з метою викликання дощу в Центральноукраїнському Поліссі / О. О. Васьнович // Рушник: символ, образ, знак. – Матеріали третьої науково-практичної конференції: доповіді та повідомлення. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. – 94 с.

3 Журавлев, А. Ф. Охранительные обряды связанные с падежом скота, и их географическое распространение // Славянский и балканский фольклор. Генезис, архаика, традиции. – М., 1978. с. 71-94.

4 Зеленин, Д. Обыденные полотенца и обыденные храмы // Живая старина. – 1911. Вып. I. – с 1-20.

5 Лобачевская, О. А. Обыденное полотенце: материалы к реконструкции ритуала и его трансформации в Беларуси (первая половина XX в.) / О. А. Лобачевская // Традиционная культура: науч. альм. – 2005. – №3. – с. 13-22.

6 Никифоровский, Н. Я. Очерки протонародного життя-быття в Витебской Белорусии и описание предметов обиходности (Этнографические данные). – Витебск, 1896. – с. 665.

7 Никорак, О. І. Традиційні тканини в світоглядних уявленнях поліщуків і волинян //Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура – шлях до себе: Матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції. – Луцьк, 2003. – с. 105–107.

8 Шейн, В. П. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. – Спб., 1902. – Т. III. – с.331.

9 Говірки Чорнобильської зони // Під редакцією П.Ю.Гриценка. Вид-во “Довіра”. — К. 1996. – 358 С.

10 Традиційная мастацкая культура беларусаў. У 6 т. Т. 6. Гомельскае Палессе і Падняпроўе. У 2 кн. Кн. 2 // Т. В. Валодзіна [і інш.]; ідэя і агул. рэдагаванне Т. Б. Варфаламеевай. –Мінск: Выш. шк., 2012. –1233 с.

УДК 811.161.3'373.422'42:398.8

К. Л. Хазанова

АНТАНІМІЯ ЯК СРОДАК ЭКСПРЭСІВІЗАЦЫІ ПАЗААБРАДАВАГА НАРОДНА-ПАЭТЫЧНАГА ДЫСКУРСУ

У артыкуле разглядаюцца выпадкі антаніміі ў беларускіх народных сацыяльна-бытавых песнях. Выкарыстанне антонімаў з’яўляецца адным з актыўна функцыянальных сродкаў экспрэсівізацыі фальклорнага тэксту. Тэматыка дадзенай групы народна-паэтычных твораў абумовіла канцэнтраванне антаніміі вакол паняццяў *багаты – бедны*. У сацыяльна-бытавых песнях для значэння *бедны* прапануецца большая разнастайнасць, часта паняцце выражаецца ў адным тэксце некалькімі сінанімічнымі адзінкамі. Выкарыстанне антаніміі стварае выразнасць і эмацыянальнасць народна-паэтычных твораў і акцэнтуюе ўвагу на іх галоўнай тэме – сацыяльная няроўнасць грамадства.

Пазаабрадавая лірыка з’яўляецца важнай часткай духоўнай культуры беларускага народа. Песні, не прымеркаваныя да пэўных канкрэтных каляндарных або сямейных свят і не звязаныя з канкрэтнымі абрадамі, спрадвеку выконваліся “пад настрой” у любы час, на вячорках, падчас працы ці адпачынку. Беларускія народныя пазаабрадавыя песні адзначаюцца разнастайнасцю і дастаткова вялікай захаванасцю і ўстойлівасцю функцыянавання.

Багацце беларускіх лірычных пазаабрадавых народна-паэтычных тэкстаў дазваляе фалькларыстам прапанаваць іх тэматычную дыферэнцыяцыю з выдзяленнем сярод пазаабрадавых твораў песень нядолі і змагання, песень пра службу ў войску, песень пра каханне, песень пра сямейнае жыццё, жартоўных і сатырычных песень, песень да танцаў, а таксама прыпевак [1, с. 6]. Іншы раз у пазаабрадавых песнях вылучаюцца сямейна-бытавыя і сацыяльна-бытавыя песні, а таксама пра каханне [2].

Кожная група народных пазаабрадавых песень характарызуецца сваімі ідэйна-тэматычнымі і моўнымі рысамі. У сацыяльна-бытавых песнях выдзяляюцца творы нядолі і змагання [1, с. 11]. Гэтыя песні складаюць цыкл традыцыйнай народнай лірыкі з выразным сацыяльным зместам. Як заўважыў Н. Гілевіч, асноўныя матывы песень нядолі і змагання – сацыяльная няроўнасць, бяспраўнае становішча селяніна [1, с. 11]. Указаная тэматычная накіраванасць абумовіла адметную экспрэсіўнасць гэтай часткі пазаабрадавага дыскурсу.

У песнях нядолі і змагання, як сацыяльна-бытавых пазаабрадавых творах, асноўным метадам экспрэсівізацыі тэксту з’яўляецца ўжыванне антанімічных моўных адзінак. Антонімы і заснаваныя на супрацьпастаўленні моўныя элементы фарміруюць асноўныя стылістычныя рысы сацыяльна-бытавых пазаабрадавых песень.

Як моўныя адзінкі антонімы характарызуюцца супрацьпастаўленасцю па змесце. А для антанімічных адносін уласціва семантычнае адрозненне. Выкарыстанне ў тэкстах антанімічных моўных адзінак заснавана на развіцці шматлікіх антанімічных адносін, якія адлюстроўваюць успрыняцце акаляючай рэчаіснасці старажытнымі стваральнікамі пазаабрадавага беларускага фальклору ва ўсёй супрацьлеглай складанасці і ўзаемаабумоўленасці.

У большасці сацыяльна-бытавых песенных тэкстаў нядолі і змагання выяўляюцца матывы сацыяльнай няроўнасці грамадства, што адлюстроўваецца ў мове шляхам ужывання антонімаў *багаты – бедны*:

Багата сястра коньмі едзе,

А бедна сястра пняшком ідзе [1, с. 15].

Часта гэтак супрацьпастаўленне стварае больш шырокую антанімію асоб, прадметаў, іх прыкмет і дзеянняў. У даследаваных беларускіх пазаабрадавых творах супастаўляецца і ў выніку гэтага супрацьпастаўляецца жыццё дзвюх сясцёр:

Да былі ў таткі да дзве дачушкі,

Да аддаў татка абадзвёх замуж.

Адну далёка, вельмі багата,

Другую блізнячка, вельмі беднячка [1, с. 13].

У сацыяльна-бытавых песнях назіраецца даволі разнастайнае сінанімічнае выяўленне антанімічнага карэлята *багаты-бедны*. Прычым сінанімічныя адзінкі, якія адлюстроўваюць паняцце *бедны*, колькасна пераважаюць. З семантыкай ‘бедны’ ўжываюцца лексемы *бяздольнік (бяздольніца), худоба (худобачка), гаротнік (гаротніца), убогі*, а для семантыкі ‘багаты’ сустракаецца зрэдку назоўнік *багатырка (багатырачка)*:

І была ў таткі да бядедачка.

Па багатую татчка паслаў,

А бяздольніца і сама прыйшла.

І сама прыйшла, у парозе стала.

Багатырачка ў таткі пытае [1, с. 13];

Ляцеў воран з чужых сторан,

Пачаў галасіці.

Ой, як трудно убогаму

Багату любіці [1, с. 36].

У большасці тэкстаў сема ‘багацце’ закладваецца ў субстантываваны прыметнік *багаты*, які ў тэкстах выступае ў розных граматычных праявах: у поўнай або ўсечанай формах, у формах мужчынскага або жаночага роду.

Разнастайнасць найменняў для незабяспечанай пары ў антанімічных карэлятах абумоўлена аўтарствам народных тэкстаў. Песні нядолі і змагання з’яўляліся ў сялянскім асяроддзі. Стваральнікі тэкстаў добра былі знаёмы з нястачай і рознымі яе ступенямі і праяўленнямі, таму і назваў для такога становішча ведалі і ўжывалі вялікае мноства.

Сацыяльную супрацьпастаўленасць у сацыяльна-бытавых беларускіх народных песнях падкрэслівае называнне асобных прадметаў-атрыбутаў сацыяльна-маёмаснага становішча:

*Як багатую сястру
У паўдарогі пераймаюць,
А як мяне, худобачку,
А як мяне, бяздольніцу,
На парозе не хочуць.
Як багатую сястру
На куце пасадзілі,
А як мяне, худобачку,
А як мяне, бяздольніцу,
Проці печ на лаўцы [1, с. 14];*

*Як багатую сястру
Мёдам, віном частуюць,
А як мне, худобачку,
А як мне, бяздольніцу,
І гарэліцай не хочуць [1, с. 14];*

Пашыраны матыў паказанай групы пазаабарадавых тэкстаў – супрацьпастаўленне братоў і сясцёр. У некаторых песнях у аднаго брата маецца некалькі розных па маёмасным становішчы сясцёр:

*А брат сясцёр да й на чэсць пазваў –
Багатырку і гарутніцу [1, с. 13].*

Пазаабарадавы тэкст за кошт выкарыстання антаніміі прапануе эмацыяльна-экспрэсіўны малюнак сацыяльнай няроўнасці грамадства:

*Па багатырку пару коней паслаў,
Гарутніцы праз людзей наказаў.
Багатырка ў дышле прызджаець,
Гарутніца пехатой прыходзіць.
Багатырку пераймаць выйшаў,
Гарутніцы не хацеў і прызнаць,*

*Багатырку да й за стол пасадзіў,
Гарутніцу – да й на кончыку.
На кончыку, да й на ўслончык.
Багатырка і п'ець, і пляець,
Гарутніца слёзанькі ліець [1, с. 13].*

Сацыяльная няроўнасць выражаецца ў песнях праз ужыванне антонімаў розных тыпаў. У многіх тэкстах ужываюцца аднакарэнныя антонімы.

*Вярбу слязой палівала,
Брата ў гасці дажыдала.
Вярба ў садзе не развілася,
Сястра брата не даждалася [1, с. 16-17].*

Як правіла, аднакарэнныя антонімы па марфалагічным выражэнні з'яўляюцца дзеясловамі. Выкарыстанне двух аднолькавых дзеясловаў, падзеленых адмоўнай часціцай *не* спрыяе надзвычайнай экспрэсіўнасці фальклорнага тэксту, бо назіральна падкрэслівае супрацьпастаўленасць дзеянняў і працэсаў:

*Не жаніўся – было гора,
Гра, Божя мой.
Ажаніўся – йшчэ больш гора,
Гора, Божя мой [1, с. 37];*

*Не знайшоў я долю,
Знайшоў рыбаловаў [1, с. 38].*

Часам антанімія аднакарэнных дзеясловаў падмацоўваецца за кошт выкарыстання адпаведнага злучніка:

*Ідзіце, брацейкі, ў хату,
Не сядайце за столікам,
А сядайце проціў печы,
Проціў печнага аконца [1, с. 23].*

Яскравы сродак стварэння экспрэсіўнасці фальклорнага сацыяльна-бытавога тэксту – выкарыстанне супрацьпастаўленых вербальных аднакарэнных пар у дыялогах:

*– А мой жа брацюлечка, выпражы каня,
– А мая сяструлечка, не буду выпрагаць [1, с. 22]
Маладая ўдоўка плача.*

– *Не плач, удоўка, бедна галоўка*
Ужо твой міленькі едзе [1, с. 26].

Сацыяльная супрацьпастаўленасць лірычных герояў сацыяльна-бытавых тэкстаў часам адлюстроўваецца праз выкарыстанне адзінкавага слова і антанімічнага яму словазлучэння:

Вядзёрка не тоніць,
Мая радня багатая
Ка мне не прыходзіць.
Я ж бедная гаротніца,
А дзе ж мне падзецца? [1, с. 24]

Пры гэтым адзін з бакоў супрацьпастаўлення (натуральна, беднасць) можа знаходзіць сінанімічнае выўленне ў тэксце песні:

Па чым я бядую,
Уся радня добра жыве,
Адна я гарую [1, с. 19]

У беларускіх народных сацыяльна-бытавых песнях сустракаюцца выпадкі антаніміі, выражанай словазлучэннямі, а затым падкрэсленай фразеалагічнымі адзінкамі. Праз антанімічныя фраземы таксама адлюстроўваецца сацыяльная няроўнасць грамадства.

– *Табе, браток, добра жыці,*
Мне, сястрыцы, век служыці.
Табе, браток, жыць-панаваць,
Мне, сястрыцы, век гараваць.
Вазьмі, браток, мяне да се-
Будзем разам савет вясці [1, с. 21].

У асобных разгледжаных тэкстах адзначаюцца кантэстуальныя антонімы:
Ой, каму воля, а мне, беднай, гора,
Ой, ніхто не знае, якое мне гора [1, с. 46].

Разгледжаныя выпадкі антаніміі ў беларускіх народных сацыяльна-бытавых песнях сведчаць, што выкарыстанне антонімаў з’яўляецца адным з актыўна функцыянальных сродкаў экспрэсівізацыі фальклорнага тэксту. Тэматыка дадзенай групы народна-паэтычных твораў абумовіла канцэнтраванне антаніміі вакол паняццяў *багаты – бедны*. У сацыяльна-бытавых песнях для значэння *бедны* прапануецца большая разнастайнасць, часта паняцце выражаецца ў адным тэксце некалькімі сінанімічнымі адзінкамі. У стварэнні антаніміі ўдзел прымаюць і фразеалагізмы. Выкарыстанне антаніміі надае выразнасць і эмацыянальнасць народна-паэтычным творам і акцэнтуюе ўвагу на іх галоўнай тэме – сацыяльная няроўнасць грамадства.

Спіс выкарыстаных крыніц

- 1 Лірычныя песні: укладанне і рэд. Н. С. Гілевіча. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1976. – 464 с.
- 2 Казакова, І. В. Беларускі фальклор: курс лекцый [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://studfiles.net/preview/5439158>. - Дата доступу: 31.03.2018.

С. В. Чайкова

НАЙМЕННІ ПАСУДЗІН ДЛЯ СОЛІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У артыкуле аналізуюцца найменні пасудзін для трымання і захоўвання солі, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай і народна-дыялектнай мове (ілюстрацыйны матэрыял падаецца з дыялектных слоўнікаў і матэрыялаў да іх з розных рэгіёнаў Беларусі). Разглядаецца паходжанне і ўтварэнне такіх назваў, падаюцца старабеларускія формы, лексемы з аналагічным значэннем у іншых славянскіх мовах, дыялектныя адзінкі.

Соль, якая ўжываецца як прыправа для ежы, з'яўляецца адным з важнейшых харчовых прадуктаў. Нездарма ў розных мовах, у тым ліку ў беларускай, існуе вялікая колькасць устойлівых спалучэнняў з дадзенай лексмай, напрыклад: *хлеб ды соль*, *соль зямлі*, *насыпаць солі на хвост*, *падсыпаць солі*, *соль табе ў вочы*, *сыпаць соль на свежую рану* і інш. [4, с. 367]. На Тураўшчыне ўжываецца прымаўка “*Ек будзеш маць хлеб да соль, то будзе і гасць весёл*” [13, V, с. 72]. “*Соль табе ў вочы, качарга ў зубы*”, – такое выказванне нядобрага пажадання таму чалавеку, хто гаворыць не тое, што трэба; выказванне засцярогі ад сурокаў.

Для трымання і захоўвання солі выкарыстоўваюцца невялікія пасудзіны, для назваў якіх у сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываюцца намінацыі *сальніца* (памянш.-ласк. *сальнічка*) і *салёнка* [12, V/1, с. 30–31].

У традыцыйным беларускім народным побыце найбольш пашыранымі былі драўляныя *сальніцы*, якія адрозніваліся памерамі, формай, тэхнікай вырабу і дэкаратыўным аздабленнем. Адносна вялікія памеры мелі *сальніцы*, выдзеўбаныя са ствала дрэва ў форме кадаўба, якія былі разлічаны на захаванне солі ў запас і якія стаялі часцей за ўсё ў клеці ці каморы. Прамавугольныя *сальніцы* збівалі з планак, адна з якіх была даўжэйшай і выступала зверху, утвараючы фігурна апрацаванае вушка, за якое іх падвешвалі да сцяны побач са сталом ці кухоннай полкай. У хатнім ужытку былі шырока распаўсюджаны і невялікія *сальнічкі*, выразаныя ці вытачаныя з цвёрдых парод драўніны (бязрозы-чачоткі, наростаў драўніны і інш.) у форме ступак, карцаў, кубкаў. Часам іх упрыгожвалі сціплым разьбяным дэкорам і ставілі на стол побач з хлебам [15, с. 446].

У старажытнай беларускай мове слова *салёнка* мела значэнне ‘старажытная мера солі, роўная 0, 6 бочкі’. Лексемы, што атрымалі сваю назву паводле прызначэння, сустракаюцца ў фанетычных варыянтах у некаторых сучасных славянскіх мовах: рускай – *солонка* (дыялектнае *сольніца*), украінскай – *сільніця*, польскай – *solnica*, *solnicza*, чэшскай – *solničk*.

Па меркаванні вучонага-лінгвіста П.У. Сцяцко, найменні *сальніца* і *салёнка* ўтварыліся ад слова *соль* суфіксальным спосабам: *сал-янк-а*, *саль-ніц-а*; ад апошняй лексемы пры дапамозе памяншальна-ласкальнага суфікса *-к-а* з менай *ц* – *ч* утваральнай асновы ўтварылася лексема *сальніч-к-а* [10, с. 95–96]. Паводле Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы [16, с. 306], слова *сальніца* (праславянскае **solnice*) з’яўляецца дэрыватам ад *solъnъ* ‘салёны’, *салёнка* – дэрыватам ад прыметніка *салёны*. Мабыць, *салёнка* першапачаткова была мерай солі або мерай іншых сыпучых рэчываў у 4 чацверька.

У многіх раёнах Беларусі найменні выкарыстоўваюцца ў літаратурных варыянтах: *салёнка* (*Пярасып зь мяшка ў салёнку соль. Хай насыпля с салёнку солі, а рэшту вынясь у сьверан. Пацсунь бліжай салёнку, будзям сало саліць*) (Зельв.) [10, с. 95–96]; *Учора прыехала дачка з горада, привезла фарфоравую салёнку* (Уздз.)

[6, с. 144]; *Вазьмі соли ў саяўкі, ды прысалі трохі, ато недасыль* (Мсцісл.) [1, с. 400]; *У саяўца соль* (Паст.), *У саяўцы соль, на сталі яна* (Лід.), *Саяўка для соли* (Глыб., Бар., Сморг.), *Саяўкі былі для соли* (Гродз.), *У саяўку соль сыпалі* (Докш.), *Саяўкі драўляныя былі* (Астр.), *У саяўцы соль* (Ваўк.), *У міне і цяпер дзеравянная саяўка вісіць с соллю* (Асіп.) [8, с. 358]; *сальнічка* (*Каб ні раставала, усяе ні трымаюць соли ў хаці; с кубак у сальнічку ўсыпляюць, а астатню ў ражачку і ў сені ці сьцёпку. Соль у сальніцы, пры печы вісіць* (Зельв.) [10, с. 95 – 96]; *Наберы соли трохі ў сальнічку* (Нар.) [5, VIII, с. 125]; *Саланка даўней называлі, а сальнічка цяпер* (Віл.), *Для соли сальнічка была* (Сморг.), *Сальнічка на соль* (Лід.) [8, с. 357].

У народнай мове беларусаў зафіксавана пэўная колькасць дыялектных намінацый. Так, у мове жыхароў Тураўшчыны выкарыстоўваюцца варыянты: акцэнтны – *сальніца* [13, V, с. 10] і фанетычны – *сольніца* (*Сольніца коло печы вісела проці шыі*) [13, V, с. 72]; жыхары Брэстчыны падвесную драўляную скрынку для захавання соли называюць *сульніца* (Брэсц., Драг.) [2, с. 64].

У некаторых гомельскіх гаворках назвы *сольніца* (*сольнічка*) выкарыстоўваюцца для наймення невялікай пасудзіны для соли, не толькі выражанай з дрэва, але і зробленай з гліны [14, с. 200].

Для выдзеўбанай з дрэва пасудзіны для захавання соли на Брэстчыне ўжываецца акцэнтна-фанетычны варыянт *сольянка* (*Сольянка поўная соли* (Лун.) [2, с. 212]; на Тураўшчыне – фанетычны варыянт *сольянка* (*Сольянку вудоўбвалі, і стояла вона на столе. Сольянка була коло печы* [13, V, с. 72]; на Лоеўшчыне – *солонка* (*Солонка разбілася, трэба новую купіць. Насып соли у солонку*) (Лоеўск.) [17, с. 317]; на Міншчыне – *саланка* (памянш. *саланачка*) (*Саланка даўней называлі, а цяпер сальнічка* (Віл.), *Саланачку свёкар мой зрабіў* (Мядз.) [8, с. 353]; на Віцебшчыне – *салёнка* (*Салёнка на соль*) (В.-Дзв.), *салонка, салёнка* (*Салонка, салёнка – соль трымаць*) (Брасл.) [8, с. 354]; *Ньбяры ў салёнку соли* (Міёр.), *Салёнкi дзеравянныя былі, як даёнкі* (В.-Дзв.) [3, с. 119].

На Магілёўшчыне разам з літаратурным найменнем *саяўка* ўжываецца фанетычны варыянт *сыляўка* (*Схадзі ў клець і насып сыляўку соли і пыстаў яе на печ, ніхай прасохніць* (Хоцім.) [1, с. 431].

У слоўніку Гродзенскай вобласці са значэннем ‘пасудзіна на соль’ зафіксаваны словаўтваральны варыянт *сольчнік* (Шчуч.) (*Насып з меха соли ў сольчнік*) [11, с. 447].

Лексічныя сінонімы ў беларускіх гаворках сустракаюцца радзей. Так, у Мінскай вобласці для драўлянай сальніцы выкарыстоўваецца найменне *стобубчык* (*стобупчык*) (*Падай сюды стобупчык, трэба дасаліць траву* (Чэрв.) [7, с. 106]; у Брэсцкай вобласці для выдзеўбанай з дрэва пасудзіны для захавання соли ўжываецца слова *чабарка* (*Я помню шчэ тую старую чабарку* (Малар.) [2, с. 252; 12, с. 200]. У гомельскіх гаворках для выдзеўбанай з дрэва ці наросту на дрэве сальніцы занатавана лексема *доўбанка* (Нар.) [14, с. 190].

У некаторых вёсках Гомельшчыны і Брэстчыны для соли, перцу і пад. выкарыстоўваюць невялікія цыліндрычныя драўляныя або гліняныя пасудзіны – *бобчэчкі* (Ельск., Малар.) [14, с. 187].

Некаторыя аналізаваныя дыялектныя назвы мнагазначныя. Так, у брэсцкіх гаворках лексема *солніца* мае два значэнні: 1) ‘каробачка для захавання соли, зробленая з дошчачак, выдзеўбаная з наростаў на дрэве (чэчоты) або сшытая з кары’: *Солніцы з бэрэсту робылы, на сіль; 2) ‘драўляная (з клёпак) пасудзіна для нутранага тлушчу’. Найменні *сольянка* і *салёнка* тут ужываюцца са значэннямі: 1) ‘сальніца’ 2) ‘каробачка з бяросты, у якой бралі на поле, на сенажаць масла, сыр і інш.’: *Сольянка з вечком на сыр* [14, с. 200].*

У гродзенскіх гаворках *сая́нка* – гэта 1) ‘пасудзіна на соль’ і 2) ‘ступка’: *У сенцах стаяла сая́нка* (Навагр.) [9, с. 103].

Акцэнтны варыянт *са́льніца* на Тураўшчыне – гэта 1) ‘сальніца’ [13, V, с. 10], а на Гродзеншчыне і 2) ‘драўляная кадушка для сала’ (Ваўк.) (*Ты ш ведаеш, са́льніца стаіць у каморы*) [9, с. 103] ці ‘кубел для захоўвання сала’ (*Са́льніца на сала* (Астр., Чэрв.) [8, с. 357].

Сярод аналізуемых найменняў адзначана аманімія. Ва ўнармаванай мове, паводле Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, амонімамі з’яўляецца наступная пара слоў: *сая́нка*¹ – ‘невялікая пасудзіна для солі; сальніца’ і *сая́нка*² – ‘густы суп з дробна парэзанымі кавалкамі мяса або сасісак і вострымі прыправамі’ [12, V/1, 31].

Аманімічнымі таксама з’яўляюцца наступныя дыялектныя адзінкі:

*со́лянка*¹ – ‘сальніца’ (Лун.) і *со́лянка*² – ‘вараная пасоленая бульба’: *Наша со́лянка смачная* (Пруж.) [2, с. 212], *Я вам со́лянкi зварыла* (Маст.) [8, с. 520];

*салёнка*¹ – ‘сальніца’ (Брасл.) [8, с. 354], (Міёр.) [3, с. 119] і *салёнка*² – ‘вараная бульба’: *Трэба салёнкi на вячеру зварыць* (Ваўк.) [11, с. 422], *На сьнеданне зварыла салёнку* (Гом.) [5, VIII, с. 125];

*салóнка*¹ – ‘сальніца’ (Брасл.) [8, с. 354] і *салóнка*² – ‘вараная бульба’: *На вячэру елі салóнку* (Рэч.) [5, VIII, с. 125];

*сая́нка*¹ – ‘сальніца’ і *сая́нка*² – ‘«чортава вока» на балоце’: *Саграбаў сена ды ў сая́нку праваліўся. Добра, што ня холадна было* (Мядз.) [6, с. 144].

У паўсядзённым побыце беларусаў сальніцы выконвалі практычныя, эстэтычныя і абрадавыя функцыі. У народна-дыялектнай мове нараду з літаратурнымі адзінкамі ўжываюцца акцэнтныя, фанетычныя, акцэнтна-фанетычныя і словаўтваральныя варыянты найменняў пасудзін для солі; зафіксавана некалькі самабытных лексічных сінонімаў.

Скарочэнні назваў раёнаў

Брэсцкая вобласць: Бар. – Баранавіцкі, Брэсц. – Брэсцкі, Драг. – Драгічынскі, Лун. – Лунінецкі, Малар. – Маларыцкі, Пруж. – Пружанскі.

Віцебская вобласць: Брасл. – Браслаўскі, В.-Дзв. – Верхнядзвінскі, Глыб. – Глыбоцкі, Докш. – Докшыцкі, Міёр. – Міёрскі, Паст. – Пастаўскі.

Гомельская вобласць: Гом. – Гомельскі, Ельск. – Ельскі, Лоеўск. – Лоеўскі, Нар. – Нараўлянскі, Рэч. – Рэчыцкі.

Гродзенская вобласць: Астр. – Астравецкі, Ваўк. – Ваўкавыскі, Гродз. – Гродзенскі, Зельв. – Зельвенскі, Лід. – Лідскі, Маст. – Мастоўскі, Навагр. – Навагрудскі, Смарг. – Смаргонскі, Шчуч. – Шчучанскі.

Магілёўская вобласць: Асіп. – Асіповіцкі, Мсцісл. – Мсціслаўскі, Хоцім. – Хоцімскі.

Мінская вобласць: Віл. – Вілейскі, Мядз. – Мядзельскі, Уздз. – Уздзенскі, Чэрв. – Чэрвеньскі.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1 Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. / І.К. Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.

2 Дыялектны слоўнік Брэстчыны / Склад. М.М. Аляхновіч і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.

3 Крыўко, М.Н. Так гавораць на Дзісеншчыне / Народнае слова. Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – С.101 – 130.

4 Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2 т. Т. 2. М – Я / І.Я. Лепешаў. Мінск: БелЭН, 1993. – 607 с.

5 Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны / Беларуская мова і мовазнаўства. Міжвуз. зборнік. Беларуская мова. – Мінск: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна. – Вып. 8. С. – 1980. – 192 с.

6 Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / Пад рэд. М.А. Жыдовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1974. – 192 с.

7 Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / Пад рэд. М.А. Жыдовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1977. – 144 с.

- 8 Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : У 5 т. Т. 4. П – С / [Уклад. Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш.; Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 616 с.
- 9 Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / Пад. рэд. М.А. Даніловіча, П.У. Сцяцко. – Гродна: ГрДу, 1999. – 152 с.
- 10 Сцяцко, П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П.У. Сцяцко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 288 с.
- 11 Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.
- 12 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / Пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск: Беларус. Сав.Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі. Т. 5. Кн. 1. С – У. – 1982. – 663 с.
- 13 Тураўскі слоўнік : у 5 т. / Склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін [і інш.] – Мінск: Навука і тэхніка, Т. 5. С – Я. – 1987. – 423 с.
- 14 Цыхун, Г.А. Палескія назвы посуду, бочак, кошыкаў і іншых ёмістасцей / З народнага слоўніка. Рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – С. 184 – 203.
- 15 Этнаграфія Беларусі: Энцыкл. (Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал. : І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.
- 16 Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 11. Р – С / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; уклад. В.Л. Авілава [і інш.]; рэд. Г.А. Цыхун. – Мінск: Беларус. навука, 2006. – 333 с.
- 17 Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

УДК 81'37:392.12(=161.2)(477.41/.42-15)

О. В. Яковлева

ЗНАЧЕННЯ ОКРЕМИХ ЛЕКСЕМ РОДИЛЬНОГО ОБРЯДУ УКРАЇНЦІВ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

Традиционный обряд рождения ребенка, как и все другие семейные и календарные обряды, рассматривается в статье как обрядовый дискурс. Большая часть обрядовых лексем украинцев, жителей Западного Полесья, имеет символическое значение, которое стало объектом внимания в данном исследовании. Особое внимание было уделено лексемам с аналогичным значением в белорусском обряде рождения ребенка, что обусловлено территориальной близостью проживания украинского и белорусского народа.

Дослідження світогляду, звичаїв, вірувань та обрядів у поліському регіоні в Україні – основне завдання Полісько-Волинського народознавчого центру, який відзначив своє десятиліття у 2002 році. Роботу центру, його масштабні проекти описав В. Давидюк, відомий український фольклорист, директор Полісько-Волинського народознавчого центру НАН України [6].

Особливу увагу ми звернули на польову комплексну експедицію «Славія – 2000», основним завданням якої було детальне вивчення традиційної народної культури Полісся. На одному з етапів цієї експедиції, зокрема, «Потур'я – 95», українські науковці співпрацювали з представниками Брестського педагогічного інституту, які потім стали постійними учасниками «Славії» [там само, с. 7].

Очевидно, що територіальне сусідство з білорусами віддзеркалене в духовній культурі наших народів. Дослідник танцювального фольклору Полісся В. Гордєєв детально описав адміністративний розподіл цього регіону і вказав, що стосовно Дніпра Полісся поділяється на Правобережне і Лівобережне або на Західне і Східне. Західне ще називають Прип'ятським, а Східне – Наддеснянським [4].

Об'єктом нашого дослідження стали лексеми, які за своїм значенням тісно пов'язані з обрядом народин у Західному Поліссі в Україні. Саме цей обряд представлений у працях О. Кондратович, яка впродовж усього життя паралельно з педагогічною діяльністю займається дослідженням традицій, народних звичаїв та обрядів Полісся [10, с. 3-4]. Предметом аналізу була специфіка лексем обряду народин, зокрема, семантика, в тому числі й символічні значення.

Обряд – одна з найдавніших форм культури, адже в ньому органічно поєднано елементи міфологічного світосприйняття з певними діями і словами. Феномен обряду сучасні вчені пропонують розглядати у двох площинах: як функцію (з її процесуальними характеристиками) і як текст (з його дискурсивними характеристиками) [8, с. 7], іншими словами – як дискурс.

Обрядовий дискурс у нашому розумінні – це, насамперед, замкнена комунікативна ситуація або подія [13, с. 120].

Обряд, пов'язаний з народженням дитини, як в Україні, так і в інших слов'ян, зокрема в Білорусії, умовно поділяється на три цикли: перший – дородовий або передродовий цикл; другий – самі пологи й ритуально-сакральні дії, що супроводжують цей процес або власне родильний цикл; і третій – ритуали, які здійснювались уже після народження дитини, або післяродовий цикл (пор.: білорус. *дародавы, родавы і пасляродавы цыклы* [14, с.120]).

О. Кондратович зауважила, що в більшості сіл на Поліссі про вагітну жінку, яка вперше відчула поштовх дитини, кажуть *почулася*. Внутрішня форма цієї лексеми є прозорою: жінка фізично відчуває, що носить в собі дитину. Таку жінку називають *товста, груба, повна, несама* [5, с. 5]; у білоруській мові: *цяжарная, важкая, грубая, тоустая* [14, с. 122].

Поліська господиня, як і більшість вагітних жінок у всіх регіонах, перебувала в роботі. Коли йшла до лісу по гриби чи ягоди або в поле, брала *пелюшки* та *крайку*, щоб вповити новонароджену дитину, яку приносила з поля чи лісу: «Буває, що дитя майже без хвороб народжується в полі, і породілля його сама в пелені приносить додому..., іншим дітям в сім'ї пояснювали, що *«баба в пелени принесла братика або сестричку...»* [19, с. 74–75].

Пелена тут вживається у значенні: «нижній край одягу (плаття, спідниці)». Не виключаємо й застаріле значення омоніма *пелена*: «покривало» [1, с. 897]. Етимологічно *пелена* (покривало) пов'язано з аналогічними формами в слов'янських, германських та інших мовах, які мають значення «пелюшка, хустка, шкіра, хутро тощо» [7, с. 331].

Пелюшка – похідне від «пелена», споріднене з лат. «шкіра» [там само, с. 333; 331] – робилася зазвичай зі старого батьківського одягу. Невиділеністю у сповитому стані дитини рук і ніг передається ідея нульової функціональності дитячого тіла. Сповивання дитини у багатьох регіонах називали *зв'язуванням*, що «символізувало немовля як істоту ще не антропоморфну (без рук і ніг), недієздатну, нерухому і, може, навіть безстатеву (хлопчиків і дівчаток сповивали однаково) [12, с. 147].

Крайка, за даними тлумачного словника, – це *вузенька, щільно виткана смужка по краях тканини, нерідко з іншої, грубішої пряжі* [1, с. 582]. Щоб пелюшки не тіпались, їх обкидали лляною ниткою, закріплювали сповиток крайкою. Очевидно, у О. Кондратович під *крайкою* мається на увазі частина (край) сорочки когось із батьків, який використовували як пелюшки. Дослідниця вказує, що тільки багаті могли купити для пелюшок фабричну матерію. Інші традиційно використовували старі (вітошні) бабині чи дідові сорочки, з яких виривався уцілілий низ спинки. Заборонялось використовувати сорочки хворих. Дівчинку ще загортали й у штани, а хлопчика – у спідницю, щоб вони були щасливими у сімейному житті [11, с.20].

Часто поліські жінки зізнавались, що принесли дітей з *поля в приполі* (діал. *припил* –поділ) або знайшли їх, як пололи капусту чи цибулю... О. Кондратович вважає, що вислів «*знайти в капусті*» спочатку означав конкретний акт, а пізніше набув переносного значення [там само, с. 7].

Є й інші версії. Наприклад, після Зелених свят, на Петра предки виганяли русалок за село; в цей же час інші птахи переслідували зозулю, яка ховалась у капусті або кропиві: *Ой куй, зозуленько, куй, бо уже близько Петро твуй. Як будеш на Петра ковать, будуть тебе верейки клювати, будуть тебе соловейки добать* [15, с. 324]. Є й українські прислів'я з аналогічним значенням: *Ховається, як зозуля по капусті; Ганяють, як зозулю по кропиві* [там само].

В. Коваль, знавець слов'янської міфології, зауважив, що зозуля ховається від переслідування інших птахів, бо вони її б'ють за те, що підкладає у їхні гнізда свої яйця, а потім перетворюється на шуляка (яструба) [9, с. 234].

За прадавніми віруваннями саме в капусті одружені жінки «знаходять» своїх дітей; а в кропиві «знаходять» дітей позашлюбних [15, с. 324].

Зв'язок зозулі, яка ховається у капусті чи кропиві, з народженням дитини не є випадковим. Це пояснюється уявленнями про тісний зв'язок померлих предків зі своїм родом, що віддзеркалюється в календарних і сімейних обрядах; уявленнями про ключовий архетип вічного переходу життя у смерть і смерті у життя. Саме птахи, зокрема й зозуля зв'язували людей не тільки з вирієм, звідки вони приносили душі та й самих новонароджених, а й з потойбіччям: вважалося, що душі померлих предків, які пробуджуються, як і вся жива природа, весною, відвідують живих, дбають про врожай тощо. З іншого боку, померлі предки або діти, яких уявляли в образах русалок, зозулі, шуляка залишалися небезпечними. Традиційними у слов'ян в календарних обрядах є такі ритуали, як вигнання русалок за село, поховання зозулі й шуляка [18, с. 339].

На Поліссі, як і в інших регіонах, існували правила поведінки для вагітної. Серед них були й заборони, пов'язані з символікою порога. Жінці заборонялось сидіти на порозі, щоб дитина швидко народжувалась і не «стала на порозі», заборонялось вагітній і виливати перед порогом помий, «бо це негативно відіб'ється на здоров'ї майбутньої дитини» [11, с.9].

Поріг, як відомо, в слов'янській міфології мав символічне значення межі, кордону між «своїм» світом сім'ї-роду та «чужим» – ворожим і небезпечним. У білорусів теж існували певні традиції, пов'язані з порогом в обряді народин: вагітній «*на парогі сядзець ня нада... – роды зацяжныя будуць* » [14, с. 122]; воду після обмивання новонародженої дівчинки виливали за поріг, щоб вона швидше вийшла заміж, а після обмивання хлопчика – під поріг у хаті, щоб його сила і здоров'я залишались удома [9, с. 188].

Прадавні слов'яни вірили, що під порогом перебувають духи предків, які охороняють родину. Саме тому померлих, найчастіше дітей, ховали під порогом [3, с. 85]. «Місто» (плаценту) баба-повитуха разом зі шматочком хліба та дрібними грошима закопувала теж під полом (порогом), присипаючи зверху житом [2, с. 192].

Символіка води детально досліджена й описана, зокрема, див. [5; 9, с. 81–85].

На Поліссі воду після купання дівчинки повитуха виливала в саду під дерева – вишню, березу, вербу, грушу, щоб дитина росла гарною, як вишня, солодкою, як груша, стрункою та гнучкою, як верба чи берізка. Після купелі хлопчика воду виливали під дуб або ясен, бо вірили, що за законами магії подібності, хлопчик виросте здоровим, міцним, сильним, мов дуб чи ясен [11, с. 20].

На пологи запрошували бабу-повитуху, яку на Поліссі називали *баба, пупна баба, бабушка, бабочка*, а найбільш умілих і сердечних – *наша бабочка*

[там само, с. 15]. У Білорусії для називання народних акушерок були такі лексеми: *бабка, бабушка-навітуха, бабушка-прыродніца, навітуха, пупарэзніца* [14, с. 123].

Символіка води й вогню описана у різних дослідженнях [9, с. 90–93; 18, с. 185–202]. Широко використовувалась символічна захисна сила вогню в обряді народження дитини.

За народними віруваннями, „оберігає людину не лише живий вогонь, але і його символи (пізніші за язичницьке божество вогню – О. Я.): хрест, сіль, часник, віск, вуглина... Таку ж символіку має і червоний колір – колір вогню і сонця...” [17; 49].

Подекуди на Поліссі дотримуються і понині звичаю брати вагітній із собою на похорони, – якщо не можна уникнути її присутності, – шматок червоної матерії чи стрічки. Люди вірили, що червоний колір як символ вогню сприяв захисту матері і дитини від негативного впливу мерця та емоцій присутніх [11, с. 10–11].

З трипільських часів сакральним вважалось місце, де зберігався вогонь в печері, а пізніше в печері-хаті. Отже, цілком зрозуміло, що символом материнського начала й непорушності сім'ї у слов'ян була піч. „Піч – наче мати рідна”, – казали в давнину [3; 374].

Важлива роль печі в народних повір'ях і обрядах обумовлена найдавнішим культом вогню і пов'язаного з ним культу предків. В огні (а згодом – на печі) поселяється Дід-домовик, який захищає всю родину від злих сил, хвороб чи лиха. „Вогнищу в печі предки приписували чудодійні сили покровителя роду. Тому піч була тим священним місцем, де жінка має народжувати дитину. В той же час – піч обитель померлих членів родини. За повір'ям, піч може взяти хвору дитину і повернути її здоровою” [там само].

В бідняцьких хатах Полісся та Карпат майже до початку ХХ ст. побутувала архаїчна форма курної печі (*курянка, піч по-чорному*), дим від якої йшов просто в хату” [16; 20].

Про те, що під час пологів запалювали свічу, бо свято вірили в магічну силу вогню, писали майже всі дослідники родинної обрядовості. О. Кондратович наводить текст народної пісні, з якої дізнаємося, що вирішальну роль у благополучних пологах відігравала не тільки баба-повитуха, а й свіча, яка палала: *Як мене родила, сім раз замирала, воскова свіча всю ночку палала. Воскова свіча всю ночку палала, смертенная 'вдежа в головках лежала* [10; 22].

Свіча „палала, а не світила, – зауважує дослідниця, – вона вперто боролась за два дорогоцінних життя – матері і дитини” [там само; 23].

Отже, навіть аналіз окремих лексем обряду народин в українців Західного Полісся дозволяє зробити такі висновки:

1. Обрядова лексика українців має багато спільних лексем і в білоруській мові, що пояснюється територіальним сусідством наших народів і схожим світоглядом предків.
2. Новонароджені діти приходять з потойбіччя; вони зв'язані як з померлими предками, так і з нечистою силою.
3. Через піч, яка є священним місцем у хаті, символом вогню і символом зв'язку з предками, дитину захищають і прилучають до роду-племені.
4. Захисну функцію виконує в обряді народин і свічка, яка горить до хрестин.

Список використаної літератури та джерел

- 1 Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 слів / уклад. і ред. В. Т. Бусел. - К. ; Ірпінь : Перун, 2007.-1736 с. : іл.
- 2 Вовк, Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. - К. : Мистецтво, 1995. –336 с. : іл.
- 3 Войтович, В. М. Українська міфологія / В.М. Войтович – Вид. 2-е, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.; іл.

- 4 Гордєєв В. Формування регіональних танців українського Полісся та взаємовплив національних культур сусідніх держав // Вісник Львівського університету. Серія мистецтво. – 2012. – Вип.11. – С. 244–248.
- 5 Горошко, Л. Символіка води в обрядовій традиції жителів Черкащини. – Київ: Видавець Олег Філюк, 2014. – 256 с.
- 6 Давидюк, Віктор Полісько-Волинський народознавчий центр: сім кроків за десять років // Фольклористичні зошити.–Вип. 5, 2002. – С. 3–14.
- 7 Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1982 - .Т. 4 : Н- П. -2003. –656 с.
- 8 Івановська, О. П. Український фольклор як функціонально-образна система суб'єктності : монографія / О. П. Івановська. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 228 с.
- 9 Коваль, В. И. Мифологические верования восточных славян: пособие / В. И. Коваль; М-во образования Республики Беларусь, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. – 270 с.
- 10 Кондратович, О. П. Народина, або Дарована Богом свіча : родильні звичаї Західного Полісся / О. П. Кондратович. –Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. - 132 с.
- 11 Кондратович, О. П. Українські звичаї. Народина. Коса ж моя / О. П. Кондратович. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – 240 с.
- 12 Маєрчик, М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу : монографія / М. Маєрчик. –К. : Критика, 2011. –326 с.
- 13 Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. - Полтава : Довкілля– К, 2010. – 844 с.
- 14 Станкевіч, А. А. Абрадавая лексика у гаворках Гомельшчыны: этналінгвістычны аналіз / А. А. Станкевіч, К.Л. Хазанова, А. М. Воінава / пад рэд. А. А. Станкевіч; М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2015. – 269 с.
- 15 Сто найвідоміших образів української міфології / В.Завадська [та ін.]. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
- 16 Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид./А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. К.: Либідь, 1994. – 256 с.; іл.
- 17 Українські символи (за ред. М.К. Дмитренка). – К.: Народознавство, 1994. – 140с.
- 18 Яковлева, О. В. Обрядовий дискурс у системі національної лінгвоментальності: монографія / О. В. Яковлева. – Одеса: «Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова», 2014. – 396 с.
- 19 Ящуржинский, Х. Поверья и обрядности родин и крестин / Х. Ящуржинский // Киевская старина. –1893. – Т. 42, № 7–9. – С. 74–83.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИКИ

УДК 81'373

И. М. Ахмад

АССОЦИАТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ СЛОВ: ИХ СПЕЦИФИКА И СФЕРЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье речь идет об объединениях лексем на основе ассоциативных и семантических связей. Рассматриваются такие объединения, как ассоциативное поле, ассоциативно-семантическое поле, ассоциативно-образное семантическое поле, ассоциативно-семантическая группа, ассоциативно-семантическая структура, исследуемые в рамках лексической, коммуникативной и когнитивной семантики, лингвостилистики. Также прослеживается история изучения вербальных ассоциаций, определяются факторы, обуславливающие их возникновение.

Распространение антропоцентризма в языкознании стало одним из определяющих факторов, вызвавших активное развитие психолингвистики, что способствовало внедрению новых методов и методик исследования национального языка, в том числе и его лексической системы, а также привело к разработке новых подходов к структурированию словарного состава. Одной из таких методик является заимствованная лингвистами у психологов методика свободного ассоциирования, с помощью которой изучается глубинная семантика языковых единиц, анализируются семантические процессы, выявляется специфика языковой личности и национальной языковой картины мира и т. п.

Как отмечает А. А. Залевская, «идея ассоциации является почти столь же извечной, как и проблема мышления» [6, с. 18]. Несмотря на то, что сам термин *ассоциация* вошел в научный обиход в конце XVII века благодаря Дж. Локку, о трех типах «сцепления» представлений – по сходству, по контрасту, по смежности в пространстве и во времени – говорил еще Аристотель.

Первые попытки классифицировать ассоциации, определить их механизм также относятся к XVII веку и связаны с именами Р. Декарта, Т. Гоббса, Б. Спинозы, Д. Гартли, Дж. Милля, Д. Юма и др. В лингвистике об ассоциациях одними из первых заговорили представители психологического направления, в частности, В. Вундт, согласно которому, наиболее важным законом изменения значения является закон ассоциаций, которые сводятся к трем основным процессам: *связи по подобию*, *связи по смежности* во времени и в пространстве и *изменению несовместимых элементов* [3]. Г. Шпербер отмечал, что при изучении структуры лексического значения слова значительную помощь может оказать экспериментальная психология с ее интересом к ассоциативным связям слова [7, с. 23]. Ученый одним из первых обратил внимание на необходимость объединения собственно лингвистических и психологических методов изучения семантики языковых единиц. В дальнейшем лексическое значение с опорой на законы ассоциации изучали также Ст. Ульманн и Э. Велландер и др.

Говоря о внимании лингвистов к законам ассоциации, нельзя не вспомнить и Ш. Балли, который отмечал, что «языковая система представляется нам в виде обширной сети постоянных мнемонических ассоциаций, весьма сходных между собой

у всех говорящих субъектов, – ассоциаций, которые распространяются на все части языка от синтаксиса, стилистики, затем лексики и словообразования до звуков и основных форм произношения» [1, с. 30–31]. Среди отечественных лингвистов следует вспомнить А. А. Потебню, который говорил о существовании систем слов, объединенных на основе ассоциативно-психологических связей: «...различные восприятия при известных условиях ассоциируются, соединяются между собою, так что одно, которое мы вспомнили, приводит на память другие» [10, с. 50].

Одним из первых психологический и лингвистический анализ ассоциаций объединил Д. Диз. Он использовал ассоциативный эксперимент при изучении семантической структуры слов, при этом ввел в научный обиход понятие «ассоциативного значения». Согласно его теории, именно ассоциативная связь лексем определяет «глубинную структуру лексикона» [6, с. 20]. А по мнению А. А. Леонтьева, выделяемые в ходе ассоциативного эксперимента факторы объединения слов являются не чем иным, как семантическими компонентами лексем, что свидетельствует о единстве психологической природы семантических и ассоциативных особенностей слов [там же].

Идеи Д. Диза развивали в своих исследованиях Дж. Миллер, А. А. Леонтьев, Д. Слобин, Дж. Грин, С. Эрвин-Трипп и др. В дальнейшем ассоциативный эксперимент все чаще стали использовать в лингвистике для обнаружения парадигматических и синтагматических связей между словами, выявления семантических компонентов, определения строения внутреннего тезауруса человека и т. п. Многие исследователи (как лингвисты, так и психологи и психолингвисты) предлагали свои классификации ассоциаций (А. Н. Гвоздев, О. В. Иванова, А. П. Клименко, А. А. Леонтьев, А. Р. Лурия, И. В. Роднева, Ю. А. Самарин, Т. Слама-Казаку, Н. В. Уфимцева, Е. П. Шубин, Г. С. Щур и др.). Идея о том, что слова в нашем сознании объединяются в определенные группы, отражая системность явлений окружающего мира, в дальнейшем нашла свое продолжение в тематических классификациях лексем (И. П. Слесарева, А. И. Смирницкий, Т. Е. Токарева, Ф. П. Филин, Д. Н. Шмелев, Г. С. Щур и др.)

Среди наиболее известных исследователей вербальных ассоциаций нельзя не упомянуть М. М. Покровского, который, изучая роль ассоциаций в организации лексикона человека, отмечал, что в сознании человека слова объединяются на основе их сходства по форме и содержанию, а также их противоположность. Кроме того, именно сходные ассоциации, по мнению ученого, обуславливают сходные изменения в семантике слов. Он неоднократно обращал внимание на тот факт, что словесные ассоциации во многом обусловлены экстралингвистическими факторами: особенностями психики человека, историей и культурой народа, связями предметов во внеязыковой действительности и т. д. [8].

Изучение семантической близости ассоциативно связанных слов является достаточно актуальным направлением в лингвистике и в настоящее время. Более того, в рамках лингвистической семантики возникло особое направление – ассоциативная семантика. Ученые выявляют принципы классификации ассоциативно связанных единиц языка, их типологию, семантические отношения между ассоциантом и ассоциатами и т.п. Благодаря развитию данной отрасли науки о значении слова, в научный обиход вошли понятия *ассоциативный ряд* (АР), *ассоциативное поле* (АП), *ассоциативно-семантическое (ассоциативно-смысловое) поле* (АСП), *ассоциативно-образное семантическое поле* (АОСП), *ассоциативно-семантическая группа* (АСГ) и др.

Цель нашего исследования – выявить особенности таких объединений слов, а также направления лингвистики, в рамках которых эти объединения исследуются.

Как известно, понятие *ассоциативное поле* ввел в научный обиход Ш. Балли. Он же предложил различать ближние и дальние ассоциации: «...небо скорее наводит на мысли о звезде, туче, синем и т. д., чем о дороге или доме» [1, с. 57]. (В современной

лингвистике в таком случае говорят о семантическом пространстве между ассоциантом и ассоциатом). В. Порциг оперировал термином *ассоциативный ряд*, который, по мнению ученого, образуется на основе сочетаемости слов в речи [15, с. 181].

В дальнейшем лингвисты по-разному рассматривали группы ассоциативно связанных слов: и как составляющие семантического поля [7; 9], и как само семантическое поле, и как семантическое окружение слова [4]. Мы не можем согласиться с таким подходом, поскольку понятие ассоциативного поля шире, нежели понятие семантического поля, которое, как известно, объединяет лексемы, содержащие общий семантический признак.

Под ассоциативным полем в лингвистике в настоящее время понимают «совокупность ассоциатов, т.е. реакций на слово-стимул» [5]. Как и любая полевая структура, АП состоит из ядра, которое образуют наиболее частотные реакции, и периферии. Возникновение ассоциаций обусловлено как собственно лингвистическими (спецификой лексического значения; стилистической маркированностью; грамматическими особенностями; фонетической оформленностью слов и т.п.), так и экстралингвистическими факторами (творческой активностью языковой личности; тематической и ситуативной ориентацией лексических единиц и т. д.) [там же].

Ассоциативное поле имеет четкую структуру: ассоциаты распределяются в соответствии с так называемыми ассоциативными линиями, которые образуются в ядре поля и находят продолжение на периферии. Выделяют три типа таких линий:

- семантические, в которых стимул и реакция связаны определенным типом семантических отношений;
- грамматико-словообразовательные (в терминологии Н. П. Бутенко) либо ассоциативно-деривационные (в терминологии М. П. Кочергана), в которых с учетом грамматических свойства слова-стимула образуются слова, связанные с ним различными словообразовательными отношениями;
- синтагматические, в которых стимул вызывает реакции, образующие с ним естественные словосочетания в пределах определенного контекста [4].

Наряду с понятием АП лингвисты все чаще оперируют понятием *ассоциативно-семантическое (ассоциативно-смысловое) поле*. Е. В. Сергеева определяет его как «поле, в котором вокруг общего семантического признака объединяются не только единицы, включающие в семантическую структуру данный признак, но и единицы, ассоциативно с ним связанные» [12, с. 34]. При этом концепт рассматривается как инвариантное значение АСП [там же, с. 33]. Согласно Л. Н. Чурилиной, АСП – это «проекция концепта на индивидуальный лексикон, в состав которого входят все лексические единицы, составляющие ближайший контекст имени концепта» [14].

Чаще всего ассоциативно-семантические поля концептов попадают в поле зрения ученых в связи с изучением идиостиля того или иного автора, индивидуально-авторского осмысления концепта, в связи с чем возникает понятие ассоциативно-смыслового поля текста. Как отмечает В. В. Рожков, «АСП возникает на основе ассоциативного поля писателя, которое отличается своеобразием, и представляет связи в национальной концептосфере иначе, в соответствии с замыслом писателя. АСП – инструмент концептуального анализа текста, и в какой-то мере концептосферы писателя, степень соответствия концептосферы и отдельных концептов текста и писателя может быть различной» [11]. В процессе чтения в сознании читателя происходит «ассоциативное развертывание текста», которое, согласно Н. С. Болотновой, представляет собой сложно организованную «сеть ассоциатов в сознании читателей, стимулированных текстовыми структурами разного типа (прежде всего лексическими), включая ключевые слова, стимулированное его

лексической структурой» [2, с. 36]. Иными словами, АСП является средством декодирования и толкования текста [11].

Ассоциативные связи лексем лежат в основе формирования *ассоциативно-образного семантического поля*, под которым понимают «объединение единиц лексико-фразеологического уровня на основании общности метафорически переосмысленного физического признака материальных объектов (представляющего свойства физического порядка, воспринимаемые органами чувств), входящего в семантику целого комплекса образных средств в различных аспектах образной интерпретации этого признака» [16, с. 198].

В рамках семасиологии рассматривает ассоциативно-семантические связи лексем Т. В. Слива. Наряду с общепризнанными она выделяет новые типы лексических парадигм – *ассоциативно-семантическую группу* (члены которой являются частью ассоциативного поля, но включает в себя только те (грамматически однородные) лексемы, в семантической структуре которых представлены одинаковые семы) и *ассоциативно-семантическую структуру* (объединение членов ассоциативно-семантических групп разных уровней, ассоциативно и семантически связанных как непосредственно, так и опосредованно с исходным словом-вершиной) [13].

Таким образом, ассоциативно-семантические объединения лексем различного типа исследуются в рамках лексической семантики как форма парадигматической организации лексики; лингвостилистики для анализа образного (метафорического либо метонимического) использования языкового знака, направленного на реализацию эстетической функции языка; коммуникативной семантики в связи с процессами порождения и восприятия текста; когнитивной семантики как средство вербализации концептуальной картины мира и т. д.

В перспективе предполагается изучение ассоциативно-семантических связей членов различных тематических, лексико-семантических групп, слов разных частей речи.

Список использованной литературы и источников

- 1 Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М.: УРСС, 2001. – 415 с.
- 2 Болотнова, Н. С. Филологический анализ текста: пособие для филологов: в 4-х ч. Ч. IV: Методы исследования / Н. С. Болотнова. – Томск, ТГПУ, 2003. – 119 с.
- 3 Вундт, В. Введение в психологию / В. Вундт. – М.: КомКнига, 2007. – 168 с.
- 4 Гоцинець, І. Поняття «асоціативно-семантичне поле» у різних галузях лінгвостилістики. / І. Гоцинець. // Рідне слово в етнокультурному вимірі : зб. наук. пр. / Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Дрогобич: Посвіт, 2016. – С. 285–293.
- 5 Жеребило, Т. В. Словарь лингвистических терминов и понятий / Т. В. Жеребило. – Назрань: Пилигрим, 2016. – 610 с.
- 6 Залевская, А. А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистические исследования / А. А. Залевская. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. – 208 с.
- 7 Левицкий, В. В. Семасиология: монография для молодых исследователей / В. В. Левицкий. – Винница: Нова книга, 2012. – 680 с.
- 8 Покровский, М. М. Избранные работы по языкознанию / М. М. Покровский. – М., 1959. – 381 с.
- 9 Попова, З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж, 1984. – 148 с.
- 10 Потеня, А. А. Мысль и язык / А. А. Потеня. – М.: Лабиринт. 1999. – 300 с.
- 11 Рожков, В. В. Метафорическая художественная картина мира А. и Б. Стругацких (на материале романа «Трудно быть богом»). Дис. ... канд. филол. наук. : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В. В. Рожков. – Новосибирск, 2007. – 228 с.
- 12 Сергеева, Е. В. Религиозно-философский дискурс В. С. Соловьева: лексический аспект / Е. В. Сергеев. – М.: Директ-Медиа, 2013. – 169 с.
- 13 Слива, Т. В. Ассоциативно-семантическая группа как форма парадигматической организации лексики (на материале названий сезонов в русском языке) / Т. В. Слива. – К.: Изд-во НПУ имени М. П. Драгоманова, 2011. – 272 с.

14 Чурилина, Л. Н. Лексическая структура текста как ключ к реконструкции индивидуальной картины мира / Л. Н. Чурилина // Изменяющийся языковой мир : материалы междунар. науч. конф. – Пермь, 2001. – С. 103–105.

15 Щур, Г. С. Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М., 1976. – 256 с.

16 Юрина, Е. А. Лексическая структура ассоциативно-образного семантического поля / Е. А. Юрина // Вестник Томского государственного университета, 2003. – №277. – С. 198–204.

УДК 81'373.2'918

Т. П. Беценка, Т. М. Алиферчык

КАТЭГОРЫЯ ВЕРХ-НІЗ У ТАΠΑЊІМІІ: АДЛЮСТРАВАННЕ ЎЗВЫШАНЫХ ФОРМ РЭЛЬЕФУ Ў ТАПАЊІМІІ БЕЛАРУСКАГА ЗАХОДНЯГА ПАЛЕССЯ І ЎКРАЊНСКАГА СУМСКАГА ПАЛЕССЯ

У артыкуле праналізаваны варыянты рэалізацыі ўніверсальнай для ландшафтнага коду тапаніміі катэгорыі *верх-ніз* на падставе аналізу тапонімных адзінак беларускага Заходняга Палесся і ўкраінскага Сумскага Палесся. Аўтарамі выяўлены падабенствы і адрозненні рэпрэзентацыі ўзвышаных форм рэльефу на адпаведных тэрыторыях, а таксама адзначаны найбольш актуальныя народныя геаграфічныя тэрміны, адлюстраваныя ў палескім тапаніміконе.

Прасторавыя адносіны характарызуюцца канцэптам шырыні, адкрытасці, працягласці ў прасторы, які выражаецца ў семантыцы апелятываў апазіцыі *верх – ніз*. Адзначаная апазіцыя з'яўляецца адной з асноўных семантычных апазіцый у славянскай карціне свету ў цэлым. *Верх* надзяляецца семантычнымі прыкметамі *добры, урадлівы, жыццёвы*, а *ніз* – *дрэнны, неўрадлівы, небяспечны, смяртэльны* [12, с. 345–346; 4, с. 85]. Але такое суаднясенне не з'яўляецца абавязковым у дачыненні да тапаніміі, напр., найменні тыпу *Лысая Гара* акрамя агульнавядомых канатацый (параўн. легенды, звязаныя з *Лысай гарой* у Кіеве) могуць мець значэнні 'неўрадлівае высокае месца', параўн. палес. *лысіна* 'абложная пясчаная зямля (тое ж, што і *лысуха*)', палес. *лысіца* 'неўрадлівае поле', 'высокае, лысае, непакрытае расліннасцю месца' [16, с. 109]; тапонімы, матываваныя апелятывам *ніз* (ад палес. *ніз, нізіна* 'нізкая даліна; вільготная прырэчная мясцовасць' [16, с. 122]) наадварот могуць характарызаваць урадлівае поле.

Паводле аналізу беларускіх і ўкраінскіх палескіх онімаў можна зрабіць выснову, што для маркіравання ўзвышаных форм рэльефу найбольш актывізаванымі з'яўляюцца народныя геаграфічныя тэрміны *гара, груд, града, гарбаха, горб* і інш.

Узвышаныя формы рэльефу рэпрэзентуюць такія онімы, як *Гара* (Іван.), *Бронная Гара* (Бяроз.), *Лысая Гара* (Пін.), *Горкі* (Жаб.), *Горы* (Камян., Малар.), *Нагор'е* (Драг.), *Загор'е* (Пруж., Іван.), *Нагараны* (Жаб.), *Загара* (Іван., Малар.), *Горка* (Ляхав.), *Горкі* (Жаб.), *Горнава* (мясц. Гірново, Пін.), *Горск* (Бяроз.), *Гаравіца* (Драг.), *Гарыцы* (Драг.), *Межыгор* (Малар.), мікратапонімы *Горá* – поле (Заямнае Драг.), *Горá* – поле (Еўлашы Іван.), *Горá* – поле на ўзвышшы (Антаны Камян.), *Горá* – частка вёскі (Навасёлкі Камян.), *Горá* – хутары (Вулька Драг.), *Горá* – урочышча (Добрае Кобр.), *Горáмх* – поле і паша на ўзвышшы, зарослыя верасам і хвойнікам (Сіманавічы Драг.), *Горáмх* – хутары (Сіманавічы Драг.), *Горка* – узгорак (Галоўчыцы Драг.), *Горкі* – лес на высокім месцы (Беражное Стол.), *Горы* – узгоркі ў лесе (Брашавічы Драг.), *Горы* – урочышча (Гарадная Стол.), *Горы* – урочышча (Дубіца Бр.), *Горы* – сенажаць (Беражное Стол.), *Загір'е* –

поле за гарой (Болгары Пін.), *Узгорок* – найвышэйшая частка вёскі (Сіманавічы Драг.) матываваны лексемай *гара* ‘ўзвышша, любое высокае месца, узгорак’, ‘невысокі марэнавы або пясчаны ўзгорак, звычайна круглы або закруглены, або стромкі з аднаго боку; гравійны пагорак’, ‘высокі бераг ракі’, ‘высокае поле’ і інш. [16, с. 46], ‘доўгае ўзвышша, пагорак’ [13, т. 1, с. 218]. Айконім *Гаравата* (Іван.) і мікратапонімы *Гороватая* – лес, у якім многа ўзгоркаў (Лунін Лун.), *Горовата* – урочышча (Парэчча Пін.) матываваны лексемай *гараватка* ‘купка лесу на гары’, параўн. блізкае гаравіна ‘невялікае ўзвышша, узгорак’ [16, с. 46]. Аднак у некаторых выпадках, як лічыць Л.Т. Выгонная, тэрмін *гара* страчвае сваё асноўнае значэнне ‘высокае месца’ і абазначае ‘непрыгодны для апрацоўкі ўчастак’ [3, с. 119].

Аналагічнай матывацыяй адрозніваюцца айконімы Сумшчыны: *Гораве* (Ром.), *Гірки* (Лебед.), *Гірки* (Пут.), *Гірне* (Сум.), *Загірське* (Сум.), *Загорівка* (Кролев.); з народным геаграфічных тэрмінам *гора*, відавочна, звязаны айконімы *Веселі Гори* (Кролев.), *Нагірнівка* (Белап.), *Весногірське* (Недрыг.), *Чэрвона Гірка* (Кролев.). Ва ўкраінскамоўным кантынууме тэрмін *гора*, які выкарыстоўваецца для абазначэння топааб’ектаў, можа мець значэнне ‘ўзвышанае месца; вярхоўе, верхняе цячэнне ракі’ [8, т. 1, с. 309], ‘значнае ўзвышэнне над навакольнай мясцовасцю альбо сярод іншых ўзвышэнняў’ [9, т. 2, с. 124]. “Словник староукраїнської мови ХІУ-ХУ ст.” фіксуе лексему *гора* з падобнай семантыкай [7, т. 1, с.250].

Тэрмінам *гора* ў тапаніміі Сумшчыны адзначаюць месца, якое знаходзіцца на ўзвышэнні; высокае месца; узвышша; тэрыторыю, якая размяшчаецца вышэй за іншыя навакольныя аб’екты; адпаведна, асаблівасці геаграфічных умоў асяроддзя носыбіты мовы выкарыстоўвалі для іменавання пасяленняў, што з’яўляліся ў адзначанай прасторы.

У Сумскім арэале, у прыватнасці Сумскім Палессі, зафіксаваны таксама мікратапонімы з апелятывам *гара*: *Гора* – лес (Зямлянка Глух.), *Гора* – частка сяла на ўзвышэнні (Свеса, Шатрышча, Ямпіль Ямп.; Івот Шостк.; Віры Белап.), *Гори* – урочышча (Чырвоны ранак Кролев.), *Горка* – частка сяла на ўзвышшы (Лінова Пут.) і інш.

Акрамя апелятыва *гара* для абазначэння ўзвышаных форм рэльефу ў палескай тапаніміі актыўна выкарыстоўваюцца лексемы *града* і *груд*. Прасторавыя адносіны ў вертыкальным напрамку маркіруюць найменні *Града* (Лун., Іван.), *Задняя Града* (Стол.), *Грады* (Пін.), *Града́* – сенажаць (Бастынь Лун.), *Града́* – сенажаць, там горкі заходзілі между болотом (інфарм.; Азарычы Пін.), *Града́* – вал за ўрочышчам (Малінаўка Малар.), *Града́* – поле, падзеленае на градкі (Забалацце Малар.), якія матываваны *града* ‘ўзвышша, прадаўгаваты ўзгорак сярод балота, паміж ручаёў, на лузе, які ніколі не заліваецца вадой’, ‘роўнае месца на лузе’, ‘пясчаная каса на полі, у лесе’ [16, с. 52], ‘доўгае ўзвышэнне сярод балота, у лесе’ [13, т. 1, с. 226].

Мікратапонімы *Груд* – поле на ўзвышшы (Мокрая Дубрава Пін.), *Груд* – поле (Горск Бяроз.), *Груд* – сенажаць, зараснікі (Пяркоўчы Кобр.), *Грудок* – поле на ўзгорку (Дзеткавічы Драг.), *Грудок* – сенажаць на ўзвышшы (Галоўчыцы Драг.), *Грудцы* – урочышча (Казловічы Бр.), *Груды* – поле (Гошава Драг.), *Грудыця* – урочышча (Вярховічы Камян.), *Грудэць* – урочышча (Вярховічы Камян.), *Грудочок* – поле (Цярэблічы Пін.), *Грудовое* – узвышанасць (Салава Драг.) і айконімы *Грудавікі* (Камян.), *Грудопаль* (Івац.) матываваны лексемай *груд* ‘высокае месца, узгорак, узвышша сярод балотнай ці лугавой раўніны, якое не заліваецца вадой’ (тое, што і *грудок*, *грудочак*, *грудзец*) і інш. [16, с. 53], ‘камяк’ [13, т. 1, с. 229], ‘невялікая горка, узгорак’ [10, т. 1, с. 82], ‘груд, пагорак, узгорак’ [3, вып. 7, с.183].

Лексемы *гряда* і *гряда* засведчаны ў складзе мікратапаніміі Сумскага арэалу: *Груд* – гара (Чаплеўка Шостк.), *Груд* – сенакосны луг на ўзвышшы (Шалыгіна Глух.), *Груд* – лес (Подзілава Кролев.), *Груд* – частка сяла (Казацкае Канат.), *Груды* – урочышча (Крупец Шостк.), *Груды* – поле (Рошча Пут.), *Грудок* – пагорак, узгорак (Мутын Кролев.),

Грудок – урочышча (Ямполь Ямп.), *Грудок* – сенакос (Зямлянка Глух.), *Грудок* – поле (Качарги Пут.), *Грудок* – частка сяла (Чырвоны ранак Кролев.), *Грыда* – лес (Мікітаўка, Свеса Ямп.), *Грыда* – дарога праз балота (Гірына Ямп.), *Гряды* – луг (Зноб-Трубачэўска С.-Б.), *Гряды* – сенакос (Шаўчэнкава Глух.), *Грядка* – ліс (Чаплееўка Шостк.), *Грядка* – луг (Чаплееўка Шостк.), *Грядь* – лясны масіў (Мікітаўка Ямп.).

Паводле сведчанняў Е.О. Чарапанавай, лексемы *груд*, *груда*, *грудина*, *грудка*, *грудковина*, *грудок*, *грудочок*, а таксама *грыда*, *грядка*, *грядо* [16, с. 66-67] належаць да народных геаграфічных тэрмінаў Чарнігаўска-Сумскага Палесся. Усе гэтыя тэрміны, як правіла, шматзначныя, але аб’яднаныя семай ‘узвышэнне’, ‘узгорак’, ‘сухое высокае месца на балоце’.

М.І. Талстой адзначае, што *груд*, *грудок* паўсюдна на Палессі абазначае цвёрдую глебу ў адрозненне ад глебы топкай, балоцістай: ‘участак цвёрдай, звычайна незатапляемай зямлі’, ‘лясная паляна, пакрытая травой, на ўзвышаным месцы’, ‘цвёрдая зямля на балоце’ і інш. Груд супрацьпастаўляецца балоту і ўсім відавым тэрмінам, што вызначаюць яго разнавіднасці. Аднак пры гэтым прыкмета ўзвышанасці таксама прысутнічае. Прыкметы цвёрдасці, адносна невялікай велічыні і некаторай узвышанасці з’яўляюцца асноўнымі кампанентамі дастаткова архаічнага значэння, з якога развіліся і астатнія, што адносяцца ўжо да негеаграфічных апелятываў. Апелятыў *груд* па значэнні і па паходжанні блізкі да *града*, *градка*, які таксама абазначае цвёрдую глебу, аднак нярэдка прымяняецца да больш значнай плошчы такой глебы, часцей за ўсё на заліўных лугах, хоць нярэдка і сярод балота, лесу і г. д. [11, с. 122–125]. Пры гэтым факультатыўнай з’яўляецца прыкмета адноснай узвышанасці.

Да ліку онімаў, што эксплікуюць інфармацыю аб арганізацыі прасторавых адносін у вертыкальным напрамку, адносяцца онімы *Гарбаха* (Іван., Івац., Пін.), *Гарбальная* – поле, дзе знаходзіцца груд (Лагішын Пін.), *Горбыха* – урочышча (Жытнавічы Пін.), *Горбово* – урочышча, высокае месца (Лемяшэвічы Пін.). Этымалогія онімаў узыходзіць да геаграфічнага тэрміна *гарбаха* ‘няроўны, узгорысты рэльеф’ [6, с. 121], параўн. таксама апелятыў *горб* ‘круглы ўзгорак у выглядзе гарба’ [5, с. 80], *горб* ‘невясокая пакатая горка; высокі ўзгорак’ [16, с. 51], *гарбінка* ‘невялікая пакатая горка на роўным месцы; узгорак’, *гарбок* ‘выпукласць на роўным месцы, горачка, выпачка, узгорачак’ [16, с. 46].

У Чарнігава-Сумскім Палессі адзначаны онімы *Горбаха* – поле (Папільня, Сноўскае Шчорс.), *Горбаха* – узвышша (Попільня Шчорс., Кудлівіўка Н.-Сів.), *Горбаха* – урочышча (Макішын Гродн., Іваніўка Сем.), *Горбахи* ‘тс’ (Аб’яднанае Н.-Сів.). Номен *горбаха* Е.О. Чарапанавы кваліфікуе як народны геаграфічны тэрмін, які ўжываецца ў дыялектным ареале Чарнігава-Сумскага Палесся са значэннем ‘крутая гара’, ‘горб’, ‘пагорак’ [15, с. 63]. Б. Грынчанка фіксуе лексемы *горбака* ‘пагорак’, ‘прыгорак’, *горбоватый* ‘выпуклы’, *горбовина* ‘узвышэнне, выпукласць на паверхні зямлі’ [8, т. 1, с. 310].

Да гэтай жа групы адносяцца і онімы *Горбанівка* – частка сяла, якая знаходзіцца на ўзвышшы (Іскрыскаўшчына Білоп.), *Горбачівка* – частка сяла (Яраславец Кролев.), *Горбачівка* – гарбістая мясцовасць (Кролевец Кролев.), *Горби* – урочышча (Алтынаўка Кролев.), *Горби Петра* – поле, на якім два ўзвышэння (Камень Кролев.).

Лексема *горб* ва ўкраінскай мове мае семантыку ‘бугор, прыгорок, кургань’ [8, т. 1, с. 310], ‘невялікае акруглае ўзвышэнне на плоскасці: бугор, пагорак’ [9, т. 2, с. 125], ‘тс’ [1, с. 191]. Акрамя таго, Е.О. Чарапанавы выявіла існаванне іншых лексем у функцыі разгледжаных геаграфічных тэрмінаў, звязаных з *горб*, – *горбач* ‘павышэнне’ (Сумская вобл.), *горбець* ‘узвышша’ (Сумская вобл.) і інш. [15, с. 63]. Прыкметна, што і ў беларускай, і ва ўкраінскай тапонімных сістэмах народны геаграфічны тэрмін *горб* актывізаваны з ідэнтычнай семантыкай. У абедзвюх культурах з паняццем *горб*

суадносяцца прасторавыя ўяўленні пра размяшчэнне топааб'екта на пэўным узвышэнні (ва ўсякім разе, вышэй за іншыя навакольныя аб'екты), на няроўнай мясцовасці.

Такім чынам, відавочна, што і ў беларускім заходнепалескім, і ва ўкраінскім сумскім тапаніміконе адзначаюцца падабенствы і ў выбары матывавальных апелятываў для тапонімаў, якія адлюстроўваюць узвышаныя формы рэльефу, і іх семантычнае нападзенне. Акрамя гэтага падобнымі з'яўляюцца і прынцыпы матывацыі і намінацыі онімаў, і выяўленыя тапанімічныя мадэлі.

У цэлым, рагледжаныя фрагменты з апелятывамі *гара*, *града* і *груд*, *гарбаха*, *горб*, актывізаванымі ў складзе тапонімаў Заходняга Палесся (Беларусь) і Сумшчыны (Украіна) дазваляюць меркаваць даўнюю, спрадвечную, гістарычна, культурна і геаграфічна сфарміраваную роднасць беларускай і ўкраінскай моў у плане паходжання, а далей – з погляду народнага геаграфічнага іменавання, што складае асобную частку агульнаслоўнікавага фонду дзвюх моў. Анамастычныя (тапанімічныя) студыі сведчаць пра трываласць народнай традыцыі, разам з гэтым пацвярджаюць самабытны шлях развіцця абедзвюх этнамоўных кантынуумаў; арыентуюць на паглыблены рознаўзроўневы аналіз моўных адзінак – геаграфічных назваў, засведчаных у беларускім і ўкраінскім анамастыконе; ствараюць падставы для здзяйснення далейшых кампаратыўных лінгвістычных даследаванняў ў галіне намінацыі з мэтай выяўлення заканамернасцей як і ва ўсходнеславянскай тапаніміі, так і агульнаславянскай тапанімічнай прасторы; акрэсліваюць новыя падыходы да пазнання крыніц фарміравання ўніверсальнай тапанімічнай сістэмы славян – тапонімаў як моўных універсалій.

Скарачэнні

Бр. – Брэсцкі р-н, Бяроз. – Бярозаўскі р-н, Драг. – Драгічынскі р-н, Иван. – Іванаўскі р-н, Ивац. – Ивацэвіцкі р-н, Камян. – Камянецкі р-н, Кобр. – Кобрынскі р-н, Лун. – Лунінецкі р-н, Малар. – Маларыцкі р-н, Пін. – Пінскі р-н, Стол. – Столінскі р-н Брэсцкай вобласці Беларусі.

Белап. – Белапольскі р-н, Глух. – Глухоўскі р-н, Канат. – Канатопскі р-н, Кролев. – Кролевецкі р-н, Лебед. – Лебядзінскі р-н, Недрыг. – Недрыгайлаўскі р-н, Пут. – Пуціўльскі р-н, Ром. – Роменскі р-н, С.-Б. – Сярэдзіна-Будскі р-н, Сум. – Сумскі р-н, Шостк. – Шосткінскі р-н, Ямп. – Ямпольскі р-н Сумскай вобласці Украіны.

Гродн. – Гродненскі р-н, Н.-Сів. – Ноўгарад-Сіверскі р-н, Сем. – Семяніўскі р-н, Шчорс. – Шчорсаўскі р-н Чарнігаўскай вобласці Украіны.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1 Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь: «Перун», 2001. – 1440 с.

2 Выгонная, Л.Т. К системному описанию полесских названий земельных угодий / Л.Т. Выгонная // Лексика Полесья : материалы для полесского диалектного словаря / Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения ; редкол.: Н.И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1968. – С. 118–125.

3 Гістарычны слоўнік беларускай мовы : у 37 вып. / рэдкал.: А.І. Жураўскі [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 1982–2017.

4 Гынгазова, Л.Г. Физическое и духовное пространство в дискурсе носителя традиционной культуры / Л.Г. Гынгазова // Картины русского мира: пространственные модели в языке и тексте / Р.Н. Порядина [и др.] ; под ред. З.И. Резановой. – Томск, 2007. – С. 78–109.

5 Дарошка, М.А. Мясцовыя геаграфічныя апелятывы ў мікратапаніміі Тураўскага Палесся / М.А. Дарошка // Беларуская анамастыка : зб. навук. арт. / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства, Рэсп. тапан. камісія ; пад рэд. В.П. Лемцюгова. – Мінск, 1992. – С. 69–94.

6 Лемцюгова, В.П. Тапонімы распаўсюджваюць. Навукова-папулярныя эцюды / В.П. Лемцюгова. – Мінск : Літаратура і искусство, 2008. – 416 с.

7 Словник староукраїнської мови XIV- XV ст.: У двох томах. – К.: Наукова думка, 1977–1978.

8 Словарь української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907—1909.

9 Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980.

10 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад аг. рэд. К. К. Атраховіча (Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977—1984.

11 Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды. – М., 1969.

12 Толстой, Н.И. Верх – низ / Н.И. Толстой // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / редкол.: Н.И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М. : Международные отношения, 1995 – . – Т. 1 : А – Г / Т.А. Агапкина [и др.]. – 1995. – С. 345–347.

13 Тураўскі слоўнік : у 5 т. / рэдкал.: А.А. Крывіцкі [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1987. – 5 т.

14 Черепанова, Е.А. Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья / Е.А. Черепанова. – Сумы : Сумский гос. пед. ин-т, 1984. – 456 с.

15 Черепанова, Е.А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья : методич. рекомендации к изуч. курсов «Русская диалектология», «Украинская диалектология». Материалы для спецкурса «Микротопонимия родного края» / Е.А. Черепанова. – Сумы : Сумский гос. пед. ин-т, 1984. – 274 с.

16 Яшкін, І.Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І.Я. Яшкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 255 с.

УДК 821.161.2-3.09(092)

Ю. М. Бродюк

ЗАСОБИ КОНТЕКСТУАЛЬНО-СИНОНІМІЧНОГО УВИРАЗНЕННЯ МОВЛЕННЯ В РОМАНІ «ЖМЕНЯКИ» М. ТОМЧАНІЯ

В статье на уровне лексико-фразеологической сферы художественной речи освещена художественно-речевая организация трилогии «Жменяки». Языковая картина мира указанного произведения свидетельствует о таланте автора владеть широким спектром тропов. Указанные измерения актуализируются на речевом материале романистики писателя посредством сравнений, эпитетов, метафор, метонимии и т.д. Словесные образы воспроизводят национальное мироощущение писателя, его связь с настроениями эпохи и ментальностью закавказцев.

Потрапляючи в силоне поле художніх контекстів, слово митця набуває нової художньої енергії. В означеному сенсі мовиться про тропи – слова, ужиті в переносному значенні «для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень, актуалізації його «внутрішньої форми» (О. Потебня) [1, с. 679]. Слід зауважити, що тропи «розкривають багатство асоціативних відтінків слова, посилюють та увиразнюють його емоційне й оцінне забарвлення, динамізують семантичні поля, вказують на домінуючі ознаки авторського стилю» [1, с. 679]. Прикметно, що кожний словесний образ у творах М. Томчанина постає невід’ємним складником світовідчуття письменника, ілюстрацією його образного мислення. Завдяки тропам митець витворює неповторний художній світ, крізь який пульсує дух епохи, характер цілого народу.

Автор «Жменяків» надзвичайно ошадливо використовує різноманітні засоби контекстуально-синонімічного увиразнення мовлення. Гранична економія словесного матеріалу веде до активізації смислового багатства слова, висвітлення його додаткової асоціативності і психологічної зумовленості резервів.

Із-поміж тропів М. Томчанин найчастіше вдається до порівняння. Означений троп літературознавці вважають найдавнішою формою образного слововжитку, оскільки саме на основі нього створюється переважна більшість інших тропів.

Майстерне володіння порівнянням розширює межі мистецького образного слова, увиразнює та збагачує систему тропів загалом.

У трилогії «Жменяки» найчастіше подибуємо прості порівняльні конструкції зі сполучниками мов, наче, як, немов. Значну їх кількість спостерігаємо в пейзажних замальовках: «Свіжа, відпочила земля злегка парувала, лежала, мов дівчина після купелі» [3, с. 22]; «...навколо них літали бризки, мов іскри з-під ковальського молотка» [3, с. 42]; «А місяць, наче добре спечений калач, висів у небі» [3, с. 57]; «Він дивився на свою стару хату, мов на небіжчика, якому залишилися лічені години» [2, с. 78].

Порівняння – улюблений засіб письменника для розкриття зовнішнього портрету героя: «Худорлявий, високий, мов тичка до квасолі...» [3, с. 25]; «Барабан, схопивши зубами колосся, сердито загудів, мов старий Жменяк з повним ротом за обідом, коли йому щось не подобалося» [3, с. 32]; «Гладке, гарне, біленьке тіло маєш, Маріє. Біленьке, як піна на воді під водоспадом» [3, с. 59]; «А Марцін грає, вигинається, як та лозина під вітром, підморгує, посміхається» [3, с. 73]; «Михайло, не зводячи з неї очей, відбивав каблуками грізно, наче комусь погрожував своєю силою, а потім перейшов на підосшви, танцюючи тихо, немов котиком підкрадався до вікна милої, щоб не збудити сонних батьків» [3, с. 75]; «Тяжкий, як гній, наче самі коров'янки везу» [3, с. 90]; «Вона, повернувшись до вікна, стояла, мов білий лебідь, і прислухалася, чи це їй не причулося» [3, с. 153]; «Юлка глянула на нього люто, як кішка, яку потягнули за хвіст» [3, с. 165]; «Ленке притихла, як курчатко під лопухом, яке відчуло в небі яструба» [2, с. 278]; «Гок була висока і груба, як сторічна смерека» [3, с. 278]; «Що з'їсть, усе йому на хосен, набитий, натовчений, як мішечок» [3, с. 394]; «Син вдався у Верону. Волосся у нього – наче стиглий колосок пшениці, а очі, як волошки» [3, с. 561].

Через порівняння митець вдало акцентує на емоційно-психологічному стані героя: «А він в'язнув до людей, липнув, як той собака, якого вигнав з дому господар» [3, с. 24]; «Але Михайло не йшов, а волікся між нивами, наче побитий пес з поламаним хребтом» [3, с. 122]; «Він і зараз ще знає присмак її поцілунків і пам'ятає, як билося її серденько в грудях, наче у спійманої голубки» [3, с. 156]; «Те кохання схопило її, наче повінь...» [3, с. 156] тощо.

Зрідка трапляються поширені порівняння, у яких порівнювані предмети зіставляються одночасно за кількома ознаками, наприклад: «Кожний поцілунок до болю розпинав груди, що набухали пристрастями, мов те озеро гірське під час повені... Два молоді тіла спліталися в обіймах, мов блискавиці у весняні дні цвітіння... Закохані бродили по мальовничих місцях, мов сліпі, і бачили тільки одне одного; ходили, наче шукали те місце, яке дало б їм повне щастя. Вони билися в цій долині, як той спраглий олень у тісній клітці, шукаючи між вузькими щілинами дорогу на волю» [3, с. 68]. Такі порівняльні конструкції митець застосовує передусім для виразнішого розкриття характеру героїв.

Власне індивідуально-авторськими, на наш погляд, постають порівняння, у яких одна з частин передається іншомовною лексикою. Наприклад: «Якщо всі мовчали, то він говорив: «То є, хлопці, ясне, яко фацка» (з чеськ. «То, хлопці, зрозуміле, як ляпас!») [3, с. 540].

Варто відзначити, що у прозі М. Томчаниї однією з найважливіших функцій порівняння виявляється емоційно-оцінна. Так, приміром, митець відтворює ставлення солдатів до сержанта Йожки: «Його боялися солдати як вогню, а ненавиділи, як пропотілі в походах онучі» [3, с. 225]. Порівняння завдяки своїй образній сконденсованості надзвичайно влучно передає весь спектр людських почуттів: від страху до зневаги й ненависті.

Події в романі «Жменяки» відбуваються переважно в селянському середовищі, тому відповідного поширення у творі набувають загальнонародні, усно-народні та фольклорні порівняння на зразок «прилип до корчаги, як теля до цицьки» [3, с. 45]; «Сини, що стояли з похилими головами над труною батька, як три дуби при дорозі...» [3, с. 243]; «І ти, хлопче, з тою Оленою носишся, як з писанкою!» [3, с. 83].

Фольклорне світовідчуття (А. Ткаченко) М. Томчання можна стверджувати з огляду на високу частоту вживання письменником епітета «красний» у значенні красивий, хороший, добрий, приміром: «красну собі випозирав дівчину і будеш мати добру жінку...» [3, с. 351], «Вставайте, легіники мої, бо красний день настав для роботи» [3, с. 357]; «Візьми, скільки дадуть, і красно подякуй...» [3, с. 516]; «Най і за мене нагішитися моя люба дитина, коли від мене вкralи таку красну пору...» [3, с. 585] тощо.

Яскраві порівняння, епітети, метафори у творах М. Томчання засвідчують неабияке мистецьке чуття слова. Вражає здатність письменника лише кількома словами, уникаючи складних синтаксичних конструкцій, створити унікальний словесний образ. Приміром, загальновідому метафору «дощ іде» М. Томчаний збагачує новим смислом: «...чуйне вухо газди вловило, що дощ іде густий, в дрібних краплях, тільки іноді знову вщухав, наче краплі його пропускали крізь сито. – Золото паде з неба, – шепотів собі під ніс Жменяк, наче тихо молився... Земля воду пила, а Жменяк п'янів від щастя» [3, с. 88]. Саме індивідуально-авторською метафорою «золото паде з неба» письменник передає усю радість хлібороба від дощу, адже він – запорука доброго врожаю.

Метафори, які виникають унаслідок персоніфікації природи, у романах М. Томчання є значна кількість. Зокрема, найчастіше спостерігаємо метафоризацію поняття «земля» (шматок ґрунту, ниви, поля, яку обробляли селяни), на зразок: «За ніч земля скупалася, багато води випила» [3, с. 89]; «Поля ожили людьми» [3, с. 22]; «Стільки лежить мертвої землі, закутої у камінь!..» [3, с. 22]. Таке «оживлення» своїм корінням сягає пантеїстичного світовідчуття, коли землю вважали священною праматір'ю всього живого. Відтак зрозумілими стають роздуми митця над екзистенцією людського існування в гармонії з природою: «Якби людина живилася, вростаючи корінням у землю, то й він ріс би десь тут, на цих полях, мов той дуб у кінці ниви» [3, с. 22].

Складні метафори з опусканням порівняльних ланок, за термінологією А. Ткаченка, іноді називають ще симфорами [2, с. 251]. Осмислення таких тропів неможливе без заглиблення в контекст, зв'язку окремого тропа з усією концепцією твору. Приміром, так у романі «Жменяки» Петричко, батько Юлки, намовляє старого Жменяка схилити Михайла на бік його дочки, змусити його посвататися до неї: «Ти, Іване, бавишся зі своїм сином у білих рукавичках. Ти бери його голими руками, за тіло, за душу бери, щоб у нього все затріщало» [3, с. 116].

Кожного разу митець знаходить новий словесний образ, вражає читача своїм неповторним глибоко індивідуальним художнім мисленням. Значну увагу письменник зосереджує на контекстуальних синонімах, синонімічних зворотах: метонімії, перифразі тощо. Означені тропи, як і метафори, порівняння, епітети в прозі М. Томчання можуть виконувати важливу характеротвірну та композиційну ролі.

Найчастіше письменником уживаються метонімія місця («В цій хатині Україна і плакала, і сміялася» [3, с. 185]); кількісна метонімія або синекдоха («Я вже Америку сходив вздовж і впоперек» [3, с. 71]; «Нотар кажуть, що німець не витримав такої зими, що то все зима винувата» [3, с. 219]); загальні імена у значенні власних («У цій невеличкій хатині знову й знову оживав дух Кобзаря» [3, с. 185]); ім'я творця замість його творів («Великий геній Шевченка сюди приходив до людей» [3, с. 185]) тощо.

Розгорнутим метонімічним зворотом виступає перифраз [2, с. 256]. Значну кількість перифразів, ужитих автором, можна вважати українськими табу та евфемізмами. Це пояснюється релігійними уявленнями українців щодо заборони

вживання слова «чорт», тому митець використовує синоніми «нечистий», «куций», «дідько» тощо. Перифрази вживаються письменником і на позначення важливих етапів життя людини: одруження («Михайло з Юлкою поклали два пальці на «Євангеліє» [3, с. 51]); смерті («За стіною на мене вже клеплять косу» [3, с. 584]). Для пом'якшення вислову митець удається до такого різновиду перифразу як евфемізм, приміром, коли йдеться про статеві стосунки: «Перед ним розкривається Мальвіна, як розкрилася дівкою?.. І брат п'є воду з того валова, з якого він сам намагався пити?» [3, с. 462]; інколи М. Томчаний заміняє евфемізмом непристойні, брутальні слова, на зразок: «Дивися добре, чоловіче, бо поросся без пелюшок, щоб тебе не покропило» [3, с. 93], що надає висловлюванню комічного характеру.

Отже, завдяки засобам контекстуально-синонімічного увиразнення мовлення (порівняння, епітети, метафори, метонімія) письменнику вдалося відтворити та художньо інтерпретувати культурно-історичний колорит Закарпаття середини ХХ ст.

Список використаної літератури

- 1 Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с.
- 2 Ткаченко, А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства) : підруч. для студ. вищ. навч. закл. з гуманіт. спец. філологія, журналістика, літературна творчість / Анатолій Ткаченко. – 2 вид., випр. і доп. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.
- 3 Томчаний, М. Жменяки : трилогія. Повість / М. Томчаний / Передм. і приміт. В. С. Попа. – К. : Дніпро, 1989. – 680 с.

УДК 811.161.3'373.423

Н. І. Гушча

ШЛЯХЕЦКІЯ ПРОЗВІШЧЫ Ў РАМАНЕ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА «КАЛАСЫ ПАД СЯРПОМ ТВАІМ»

Артыкул прысвечаны аналізу двайных шляхецкіх прозвішчаў у рамане Уладзіміра Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім”, у якім ідзе гаворка пра структуру і лексічны склад гэтых адзінак. Самыя ўжывальныя прозвішчы ў рамане на - *скі*, - *цкі*, г.зн. утвораны шляхам субстантывацыі прыметнікаў (пераходу іх у назоўнікі) або ўказваюць на мясцовасць і ўладанне, якое належала асобе, або на мясцовасць, адкуль асоба паходзіць.

Талант Уладзіміра Караткевіча раскрываўся надзвычай шматгранна. З’яўленне ў беларускай літаратуры такога пісьменніка было заканамерным і абумоўлена як працэсамі развіцця самой літаратуры, так і ўзроўнем грамадскага і духоўнага жыцця народа. Ён узняў шырокія пласты нацыянальнай гісторыі, перадаў дух мінулых эпох, выявіў буйныя характары, здолеў раскрыць багаты духоўны свет сваіх герояў і звязаць іх асабісты лёс з лёсам народным.

Творчасць У. Караткевіча шырока прааналізавана ў літаратуразнаўчым плане. А. Верабей найбольш поўна раскрыў духоўны змест творчасці У. Караткевіча ў плане літаратуразнаўчага аналізу працамі “*Зачараваны мастацтвам і любоўю*”, “*Да канца паслужыў Беларусі...*”, “*Рыцар чалавечага духу*”. “*Прыгажосць і неўміручасць народнай прозы*”. Г. Ішчанка аналізавала “*Агульначалавечае і нацыянальнае ў творах*

У. Караткевіча”. Адам Мальдзіс стварыў партрэт пісьменніка і чалавека ў артыкулах “*Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча*”, “*Звястун абнаўлення: старонкі з будучай кнігі-эсэ пра У. Караткевіча*”. У мовазнаўчых аспектах творчасць Уладзіміра Караткевіча аналізавалі В. Шур, прааналізаваўшы загаловак нарыса “*Зямля пад белымі крыламі*”. Г. Андарала абагульнена даследавала назвы адзення ў мове У. Караткевіча. В. Іўчанкаў прааналізаваў тыпы і структуру параўнанняў у творах пісьменніка, а таксама напісаў вялікі артыкул “*Тураўшчына ў жыццёвым і творчым лесе Уладзіміра Караткевіча*”, дзе глыбока прааналізаваў раман “*Каласы пад сярпом тваім*” і нарыс “*Зямля пад белымі крыламі*”. Дз. Паўлавец у артыкуле “*Белы ветразь на сініх азерах*” прааналізаваў прыметнікі-каларатывы ў мове яго твораў. І. Зуева ў артыкуле “*Антрапамадэлі для саманазывання як аднаго з тыпаў маўленчых зносін*” разгледзела знакі-онімы пры саманазыванні паміж суб’яднамі. Пераважнае месца сярод адначленных займае мадэль «прозвішча». А. Васілеўская падрыхтавала працы “*Тапонімы у творчасці У. Караткевіча*” і “*Загаловак рамана Уладзіміра Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім”*”, дзе прасачыла “розныя абліччы” тэмы каласоў і сярпа.

Тэрмін *прозвішча* не адразу замацаваўся ў беларусаў як афіцыйная назва антрапанімічнага радавога і сямейнага наймення. Беларусы першымі з усходніх славян, як сведчаць навуковыя крыніцы, набылі прозвішчы. У наш час па ініцыятыве Анатоля Статкевіча-Чабаганавы пачаў выдавацца «*Летапіс беларускай шляхты*». Першы том выйшаў у свет пад назвай «*Я — сын Ваіш: Статкевічы, Сацкевічы-Статкевічы герба “Касцеша”. Карафа-Корбуты герба “Корчак”*». Гэтыя кнігі набылі добрую славу не толькі сярод вучоных, якія спецыялізуюцца ў сферы беларускай генеалогіі, архівістаў, даследчыкаў індывідуальна-сямейна-родавых сувязяў, але і сярод іншых прадстаўнікоў грамадства.

Пісьменнік Уладзімір Ліпскі, напрыклад, напісаў некалькі кніжак пра свой радавод, сваю вёску, сваіх землякоў. У кнізе «*Аповесць пра нашы прозвішчы*» ён рытарычна задаў сабе пытанне: «*Адкуль жа з’явіліся лінавыя, лапцюжныя Ліпскія ў вёсцы Шоўкавічы? Хто яны? Якога роду-племіні?*» Адказ на такое пытанне — гэта некалькі соцень старонак у некалькіх яго мастацкіх кніжках, якія з цікавасцю чытаюцца не толькі аматарамі, а і прафесіяналамі-этнографамі, гісторыкамі, лінгвістамі, кразнаўцамі.

Гэтая разнавіднасць прозвішчаў у грамадстве лічыцца шляхецкай, дваранскай, іх гісторыя стварэння прасочана больш паслядоўна і выразна ў параўнанні з іншымі мадэлямі анамастычных адзінак. З’яўленне беларускіх дваіных прозвішчаў у XVI–XVIII стагоддзях сярод шляхты не было рэдкасцю. Найчасцей шляхецкі гонар, маёмасны статус станавіліся прычынай таго, што пры заключэнні шлюбу ніводзін з маладых не хацеў развітацца са сваім прозвішчам, у выніку чаго з’яўляліся *прыдомкі* — спецыфічныя кампаненты, якімі падкрэсліваўся маёмасны статус носьбіта дваінога антрапоніма [3, с. 150]. У частцы такіх шляхецкіх прозвішчаў адзін з прыдомкаў указваў на вотчынную прыналежнасць, паселішча, якім валодалі першыя носьбіты такога складанага прозвішча: *Ляшкевіч-Альпенскі (Альпень — сяло пад Столінам), Чурыла-Барановіч (Баранавічы)* і інш.

Праўда, у савецкі перыяд дваранскія, шляхецкія прозвішчы былі не ў модзе, у той час праходзіў працэс іх актыўнага разбурэння і вынішчэння. Лічылася нават заганным быць афіцыйна засведчаным пад дваіным ці трайным найменнем.

Абуджэнне і замацаванне нацыянальнай свядомасці з’яўлялася дамінантай творчасці У. Караткевіча. Ён вучыць правільна разумець паняцце беларускасці, якое было катастрафічна звужана і ў жыцці, і ў літаратуры да паняцця мужыцкасці, вясковасці. Пісьменнік не мог прымірыцца з прыніжэннем беларускай ідэі, выступаў супраць пазбаўлення яе агульнанацыянальнай радаслоўнай. Дзеля гэтага пісьменнік у рамана паслядоўна ўвасабляе тэму арыстакратычнай шляхты, якая проціпастаўлялася традыцыйнай сялянскасці беларускай прозы. Найбольш выдатныя прадстаўнікі шляхты ўздымаліся да ўзроўню перадавых ідэй свайго часу,

да разумення агульнанародных інтэрэсаў. Пра іх гаворыць Кастусь Каліноўскі Загорскаму ў рамане: “*Мы нават да любові да радзімы ў большасці не дараслі. І таму тут больш за ўсё патрэбны людзі, якія прайшлі ўсе ступені. Бываюць такія, багатыя любоўю і нянавісцю. У іх увесь свет узарваны і перакулены. Яны любяць чалавецтва больш, чым радзіму, радзіму больш, чым родны дом, а ўсё гэта разам – больш за саміх сябе. Яны, разумееш, свабодна аддаюць жыццё і дом і ўсё — для краіны і чалавецтва*” [1, с. 319]. Уладзімір Караткевіч падкрэслівае, што ў асяроддзі шляхты прагучаў голас у абарону роднай мовы і культуры. Аўтар падкрэслівае шляхецка-дэмакратычны характар паўстання 1863-1864гг. [4, с. 123].

Пісьменнік адзначаў, што ў працэсе станаўлення нацыянальнай свядомасці менавіта прадстаўнікі шляхты выказваліся за неабходнасць беларускай дзяржаўнасці: “*І не таму, што мы не любім вас, а таму, што кожны чалавек мае права на роўнае шчасце з другім, а шчасце — толькі ў сваім доме*” [1, с. 334].

У наборы антрапонімаў гэтага аўтара вылучаюцца дваіныя шляхецкія прозвішчы: *Басак-Яроцкі, Барысевіч-Кальчуга, Загорскі-Вежа, Дунін-Марцінкевіч, Канорый-Кіркор* і інш.: *А вочы Дуніна-Марцінкевіча раптам, на адно імгненне, перасталі быць усмешлівыя, зірнулі на хлопца добразычліва, цвёрда* [1, с. 328]. *ЛЯ ЯГО змрочна маўчалі стога-довыя Стах Барысевіч-Кальчуга і Лук’ян Сіпайла. ... Далей крэсліў нешта на паперы, трос белай галавою прадзед маладога Яноўскага з-пад Радугі, які, на пасяджэнні ў Раўбічах, хацеў памерці, баронячы скрыжаванне* [1, с. 283]. *Гэта быў далёкі дзядзька Алеся, Пятро Басак-Яроцкі, гаспадар невялікага маёнтка, былы каўказскі афіцэр. – Басак-Яроцкі быў удзельнікам вайны на Каўказе, сустракаўся з Лермантавым. Са шляхты, якая па самых розных прычынах не прымала адмену прыгоннага права, складаецца «Куга»* [1, с. 79].

Як лічаць даследчыкі, асновай прозвішча *Барысевіч* паслужыла царкоўнае імя Барыс. Прозвішча Барысевіч утварылася ад хрысціянскага імя Барыс. Гэтае імя, магчыма, з’яўляецца ўсечанай формай славянскага імя Барыслаў. Аднак ёсць і іншы пункт гледжання, паводле якога імя Барыс узыходзіць да балгарскага слова “барацьбіт”. Тым не менш першая гіпотэза здаецца больш праўдападобнай. Святым заступнікам гэтага імя лічыўся благаверны пакутнік князь Барыс. Паводле падання, Барыс і Глеб, сыны святога князя Уладзіміра і першыя рускія святыя, з дзяцінства адрозніваліся набожнасцю і братэрскай любоўю адзін да аднаго. Такім чынам, нашчадак чалавека, які валодае імем Барыс, з часам атрымаў прозвішча Барысевіч. А кальчуга – гэта від засцерагальнага ўзбраення, ахоўнае адзенне з жалезных кольцаў, прасунутых адно ў адно. Мела выгляд кашулі з доўгімі ці кароткімі рукавамі, маса 5—7 кг.

У рамане дваіныя прозвішчы выкарыстоўваюцца не толькі для ідэнтыфікацыі прадстаўнікоў шляхты, дваранства. Яны выконваюць і традыцыйна замацаваную за гэтай мадэллю мастацка-эстэтычную функцыю – алузійна пацвярджаюць радавітасць, высакароднасць шляхты: *Аляхновіч-Спіса, Стахоўскія-Агеньчыкі, Барысевіч-Кальчуга* і інш.: *І тут ужо нікому не было клопату, што Кроер і Таркайлы — беларусы, Панфідзін і Іваноў — рускія, Аўгуст Дзержак — паляк, а Сабаньскія-Юнашы і Стахоўскія-Агеньчыкі лічаць сябе палякамі* [1, с. 263].

У некаторых беларускіх шляхецкіх, сацыяльна падвышаных прозвішчах выяўляецца іх празрысты падтэкст праз апелятывы, аўтарскія каментарыі, удакладненні, заўвагі. Такім з’яўляецца прозвішча *Басак-Яроцкі* – дзядзька Алеся, былы афіцэр: *Ішоў з прыступак, скоса паглядаючы на новую асобу, якая звалася “пастрыжным бацькам”. Пастрыжны ішоў з боку ад яго, ладны, чырвоны тварам, сівы грывай валасоў і кароткімі вусамі. На чырвоным загарэлым твары дзівоснымі здаваліся наіўна-сінія дзіцячыя вочы. Гэта*

быў далёкі дзядзька Алеся, Пятро Басак-Яроцкі, гаспадар невялікага маёнтка, былы каўказскі афіцэр [1, с. 78].

Самыя ўжывальныя прозвішчы ў рамане на - *скі*, - *цкі*, г.зн. утвораныя шляхам субстантывацыі прыметнікаў (пераходу іх у назоўнікі) або ўказваюць на мясцовасць і ўладанне, якое належала асобе, або на мясцовасць, адкуль асоба паходзіць, іх налічваецца 49: *Каліноўскі, Выбіцкі, Загорскі, Іваноўскі, Цялкоўскі, Бараноўскі, Серакоўскі* і інш.: *Прадстаўнікі гэтага пакалення – Алесь Загорскі і Кастусь Каліноўскі – павінны аб'яднаць, згуртаваць людзей, навесці іх за сабой, каб кроплі народнага гора паступова зліліся* [1, с. 274]. *А той таксама свой, Антось Іваноўскі, сябра Віктара на працы і ідэях...* [1, с. 178].

Уладзімір Караткевіч у рамане дае невялікае тлумачэнне гэтаму прозвішчу: *Прозвішча паляка – Зыгмунт (а па-нашаму Цыкмун) Серакоўскі. Уяві сабе тонкую моцную постаць, разумны твар, стрымана-цвёрдую хаду. Белы бландзін. І на абліччы ззяюць сінія, найсвяцейшай чысціні і цвёрдасці вочы. Пазнаёміўся я з ім нядаўна, але ўжо зачараваны і логікай ягонай, і патрыятызмам, і воляй, і мужнасцю, і той вышэйшай душэўнай прыгажосцю, якая заўсёды спадарожнічае сціплай велічы* [1, с. 94].

На Беларусі ж прозвішчы на -*скі*, -*цкі* складаюць каля 10 % і займаюць другое месца, найбольш прадуктыўныя яны на Гродзеншчыне, Міншчыне [4, с. 24]. У беларускай і рускай літаратуры сталася так, што прозвішчы літаратурных персанажаў з фармантамі на -*скі*, -*цкі* пераважна ўжываюцца для ідэнтыфікацыі прадстаўнікоў дваранства, шляхты (*Загорскі, Каліноўскі, Серакоўскі, Сразнеўскі, Хаданскі, Цялкоўскі, Дэмбоўскі, Хлапіцкі* і інш.: *Эдвард Дэмбоўскі (глава Кракаўскай рэвалюцыі 1846 года) разумеў паўстанне як трэба. Перш за ўсё воля і роўнасць усіх людзей* [1, с. 141]. *А потым пачалося. Перш за ўсё здрадзіла гэтая сволач, Хлапіцкі. Дырэктар паўстання 1830 года* [1, с. 144].

Уладзімір Караткевіч, фактычна ўпершыню ў беларускай літаратуры галоўным героем свайго рамана зрабіў арыстакрата, а не селяніна, як таго хацела крытыка. Як сцвярджаў пісьменнік, у паўстанні галоўнае месца належала шляхце, але Кастусь Каліноўскі вельмі хацеў, каб плячо ў плячо з шляхціцам стаў і беларускі селянін. Дзеля гэтага і выпускаў “Мужыцкую праўду”.

У артыкуле Я. Герцовіча “Лёсы чалавечыя і лёсы народныя” У. Караткевічу інкрымінавалася, што ён не знайшоў месца для сацыяльных “нізоў”, а ідэалізуючы Загорскага, прэзаік ледзь не пашырае ідэі класавага міру “паміж прыгоннікамі і прыгоннымі” [5, с. 4]. Адметным у гэтым плане з’яўляецца вобраз *Алеся Загорскага* — дзіця свайго часу, шляхецкі рэвалюцыянер-дэмакрат. У творы ён паўстае як шчыры патрыёт, высакародная асоба, адданы сын свайго народа, перакананы дэмакрат, пранікнёна і ўдумліва апавядае пра слаўныя, каларытна багатыя гістарычныя падзеі айчыннай мінуўшчыны, па-сапраўднаму любіць народ, бачыць у ім невычарпальную мудрасць.

Для творчай манеры Уладзіміра Караткевіча характэрна ўвядзенне ў мастацкі тэкст антрапоніма або двух антрапонімаў (імя і прозвішча) у спалучэнні з тапанімічнай назвай, якія разам выступаюць як адно цэлае тыпу: *Яноўскі з-над Радугі, Люба з Копанавага Рога, Вераніка з Рыбінскіх* і інш.: *Далей крэсліў нешта на паперы, трос белай галавою прадзед маладога Яноўскага з-над Радугі, які, на пасяджэнні ў Раўбічах, хацеў памерці, баронячы скрыжаванне* [1, с. 283]. *Бо твой Амброзі Самойлаў сын Каліноўскі быў з Візенскай зямлі* [1, с. 313]. Такія складаныя анамастычныя ўтварэнні былі тыповымі для старажытнай беларускай мовы. Напрыклад, у часы Ф. Скарыны навучэнцаў Кракаўскага ўніверсітэта прадстаўлялі так: *Міхал, сын Пятра з Вільні; Павел, сын князя Аляксандра з Гродзеншчыны*; свой другі зборнік “Смык беларускі” Ф. Багушэвіч падпісаў псеўданімам *Сымон Рэўка з-над Барысава*, а Кастусь Каліноўскі свае прамовы падаваў пад назвай *Яська – гаспадар з-над Вільні*.

Такім чынам, народу патрэбен быў выказнік думак, заступнік, які разбудзіць народ і павядзе за сабою. Пісьменнік стварае вобраз змагара за народ і радзіму. У Уладзіміра Караткевіча гэта герой, які адлюстроўвае ў сабе шляхецкія і сялянскія рысы, князь-мужык Алесь Загорскі, здольны сінтэзаваць жыццёвую неабходнасць усенароднай барацьбы. У аўтара вобразы шляхты маюць прыкметы найвышэйшага рыцарства, як маральна-духоўнага, так і па лініі ўчынку. Яны служылі народу і роднаму краю.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Караткевіч, У. С. Збор твораў: У 8 т. / У. С. Караткевіч // – Мінск: Мастацкая літаратура, 1989. – Т. 4-5.
 - 2 Мальдзіс, А. Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: Партр. пісьменніка і чалавека. Мінск, 1990. – 230 с.
 - 3 Шур, В. В. Уласнае імя ў мастацкім тэксце: манаграфія / В. В. Шур. – Мазыр: УА МДПУ імя І.П. Шамякіна, 2010. – 207 с.
 - 4 Шынкарэнка В. Пад ветразем добра і прыгажосці: Жанрава-стылявыя асаблівасці прозы У. Караткевіча. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 175 с.
- Герцович Я. Судьбы человеческие и судьбы народные / Я. Герцович // Советская Белорусия. – 1965. – 9 сентября. – С. 4.

УДК 811.161.3'42:821.161.3-3* В.Казько

Л. П. Дземідзенка

ПАБОЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў МОВЕ ТВОРАЎ ВІКТАРА КАЗЬКО

Артыкул прысвечаны разгляду пабочных канструкцый у мове твораў Віктара Казько на аснове даследавання шырокага фактычнага матэрыялу, які падмацоўваецца тэарэтычнымі выкладамі. Звяртаецца ўвага на тое, што выкарыстанне пабочных канструкцый ў мове твораў абумоўлена тым, што дадзеныя канструкцыі ўтрымліваюць трапную характарыстыку персанажа, выражаюць стаўленне аўтара да героя, робяць паведамленне больш дакладным і разгорнутым.

Вялікае значэнне для стварэння інтанацыі твора, тону, для ўзмацнення яго эмацыянальнай выразнасці мае сінтаксічная характарыстыка тэксту. Лексічныя сродкі, непасрэдна звязаныя з будовай фразы, залежаць ад гэтай будовы: яны не існуюць у літаратуры без пэўнага кампазіцыйна-сінтаксічнага афармлення. Пісьменніку мала знайсці, выбраць патрэбныя для перадачы думкі словы, неабходна належным чынам спалучыць іх у сказе. Дзеля гэтага аўтарамі выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя сінтаксічныя элементы. Віктар Казько ў сваіх творах шырока выкарыстоўвае такія сінтаксічны сродак як пабочная канструкцыя, асноўная функцыя якога характарызаваць змешчанае ў сказе паведамленне і выражаць адносіны да гэтага паведамлення.

У мове твораў Віктара Казько пабочныя канструкцыі выражаюць наступныя адносіны:

далучальна-заклучальныя з адценнем падагульнення, якое з'яўляецца не непасрэдным, а як бы мімаходным: *І бусел у небе на заходзе сонца, значыць, заўтра будзе*

добрае надвор'е, у Вашынгтоне [1, с. 92]; Дрыжэлі дошкі палка, на якім ён спаў, дрыжэлі сцены. **Значыць**, гэта не сон, падумаў Но Пасаран, конніца ўжо тут [1, с. 187]; Не толькі ў працы, але і ва ўсім іншым, нават у каханні, у абыходзе з дзяўчынай ён быў тады як салдат, няўхільна падпарадкоўваўся правілам, загадам, **словам**, няўхільна выконваў усё, што яму ні загадалі, што ад яго не патрабавалі [2, с. 407];

далучальна-заклучальныя з адценнем паслядоўнасці, пры якім падкрэсліваецца вынік дзеяння: Пасля чаго, **нарэшыце**, Сідар і сам пераапрунуўся ў той самы касцюм, што падарыў яму на вяселле цесць [3, с. 175]; Дзе ж савецкая ўлада, **нарэшыце**, і што гэта такое, савецкая ўлада, калі так апусціла чалавека [1, с. 198];

далучальна-заклучальныя з адценнем катэгарычнага падагульнення: І перамога, будзьце спакойненькія, была забяспечана. **Наогул**, на дзетдомаўскі погляд, без усялякага перабольшвання, у сябе дома слабадзяне здольныя былі абыграць любую каманду, нават экстра-класа, не гаворачы аб мінскім “Спартаку” [4, с. 72]; І часам усё здавалася толькі трызненнем, а часам – не бачыў ён яе, гаварыў з ёю. **Наогул**, ці была ў яго Алена, хто яна такая [5, с. 303];

далучальна-дапаўняльныя з адценнем падагульнення: Аб гэтым можна было даведацца і па білеце, які ён трымаў у спатнелай руцэ, **акрамя таго**, насупраць на сцяне вісеў расклад [5, с. 112]; Тэхніцы лепш без гэтых зон упраўляцца, нішто не замінае. **Акрамя таго**, я не ведаю, канешне, але мне асабіста вось гэта падабаецца [5, с. 199]; І гэта вёска, **акрамя ўсяго**, памятала яго, яшчэ калі ён быў хлопчыкам [3, с. 111];

далучальна-паясняльныя: Прыходзіў, **напрыклад**, да яго старшыня суседняга з Княжборам калгаса, патрабаваў, слёзна прасіў той жа глыбока меліярацыі, пракапаць яму пару канаў, каб спусціць тую ж ваду, за якую змагаўся гідрагеолаг, асушыць балота: пяцьдзесят – сто гектараў зямлі [5, с. 177]; Забыўшыся, што лятаюць на Палессі і наогул па ўсёй зямлі, **напрыклад**, божыя кароўкі, якіх ніхто за карысных не лічыць [5, с. 325];

далучальна-пералічальныя: **Па-першае**, пахам: цыбуляю і часнаком ахутаны быў, як павук павуціннем [1, с. 149]; **Па-першае**, няма патрэбы ні ўякой снасці, **па-другое**, не трэба азірацца па баках, няма чаго баяцца рыбагляду [2, с. 365]; **Па-першае**, тут не месца было знаходзіцца полю. **Па-другое**, як гэта яно загарэлася. **Па-трэцяе**, як гэта хтосьці дапяў сюды [2, с. 101].

Пабочныя канструкцыі ў мове твораў Віктара Казько могуць набываць розныя адценні суб'ектыўных адносін. Калі ў якасці сродкаў сувязі паўпрэдыкатыўных і прэдыкатыўных адзінак ужываюцца пабочныя словы *мусіць*, *відаць*, *здаецца*, яны ўказваюць на ступень неверагоднасці, папярэдняе меркаванне, няўпэўненасць: *Не-не-не*, як і іншыя, не хацела свіней на могілках, але, **мусіць**, толькі яна адна адчула горкую праўду ў словах Барздыкі [5, с. 41]; Той нават не варухнуўся, глядзеў у неба, пасміхаўся па-дзіцячы даверліва і радасна, і гэтая ўсмешка яго, **мусіць**, ужо канчаткова дапакла Мацвею [5, с. 125]; А баба Зося, **відаць**, купіла малако ў цёткі, што жыве насупраць дзетдома, купіла за ўласныя грошы [4, с. 28]; **Здаецца**, і не спаў ён у той час: вочы заўсёды адплюшчаны былі, як чакалася чагосьці, а чаго невядома [4, с. 11] Калі пакласці галаву на зямлю, **здаецца**, як песня, якая плыве над зямлёй, песня без слоў: а-а-а. Манатонная, глухая... [4, с. 61].

Для таго, каб надаць эмацыянальную ацэнку выказванню – радасць, задавальненне, гонар, засмучэнне, здзіўленне, шкадаванне, аўтар часта ўжывае такія пабочныя канструкцыі, як *на ічасце*, *на радасць*, *на бяду*, *на жаль*, *на маё здзіўленне*, чаго добрага: *А мо і не было ніякай перасцярогі, мо апанаваў яго, Мацвея, проста сум, застарэлы яго сум невядома чаго, на кім і чым. Але суму яго, на ічасце, не зразумелі, не адчулі* [5, с. 192]; *І на жаль*, з цягам часу, з надыходам розных паляпшэнняў, павелічэнняў і амаль ці не дабрабыту яны робяцца яшчэ больш крохкімі і ўсё

аддаляюцца, аддаляюцца ад нас [1, с. 228]; *Боты і гармонік мелі адзін і той жа пах, і Махахей, удыхаючы цяпер яго, успамінаў тыя першыя свае боты і ўсміхаўся памяці, не спяшаўся выйсці на людзі, баяўся, што людзі не зразумеюць яго і, чаго добрага, яшчэ і асудзяць, і не хацеў ён нікому паказваць сваю радасць, ні з кім не хацеў дзяліцца ёю, таму і даваў кругалю кіламетры з тры, каб сцэжскамі з боку лесу падысці да вёскі і гарадамі праскочыць у сваю хату* [5, с. 159].

Пабочныя словы *безумоўна, бяспрэчна, сапраўды, відавочна, несумненна, вядома* выкарыстоўвае Віктар Казько ў тых выпадках, калі хоча перадаць, наадварот, упэўненасць, несумненнасць, поўную адпаведнасць зместу: *І мае рацыю, **безумоўна**, Барздыка, чаго, калі папытацца, пёрся, ведаў жа, што такое княжборскі магазін – Цупрыкава карчма, шынок у Лявона* [5, с. 135]; *І дзе-дзе, а ў ААН, самай міратворчай арганізацыі на зямлі, закліканай быць садружнай усім, не адчуць таго, куды нахінулася стрэлка, проста немагчыма, калі ты, **вядома**, не безнадзейна аглух і аслеп* [5, с. 41]; *Быў ён і **сапраўды** невідучы і ў воспінах, нібыта яго адліць адлілі, а адшліфаваць не паспелі, ці гэта ён плакаў увесь час і слёзы з'елі яго твар* [5, с. 60]; *Так, **несумненна**, ён адчуваў такую патрэбу* [2, с. 155].

Пабочныя канструкцыі, захоўваючы ўласцівыя ім значэнні, узбагачаюць далучальныя і асобныя разнавіднасці злучальных адносін разнастайнымі сэнсавымі адценнямі, што робіць мову твораў В.Казько больш дакладнай, выразнай і вобразнай. Дазваляе аўтару дакладней выразіць думку, сцвердзіць пэўнае меркаванне, выказаць свае адносіны.

У мове твораў Віктара Казько ўжываюцца пабочныя канструкцыі рознай структуры: словы, словазлучэнні, сказы. Пабочныя словы захоўваюць непасрэдную сувязь з адпаведнымі часціцамі мовы і выступаюць у функцыі не толькі пабочных, але і ў функцыі членаў сказа. Яны могуць суадносіцца з назоўнікамі з прыназоўнікамі і без іх: *І на жаль, з цягам часу, з надыходам розных паляпшэнняў, павелічэнняў і амаль ці не дабрабыту яны робяцца яшчэ больш крохкімі і ўсё аддаляюцца, аддаляюцца ад нас* [1, с. 228]; з прыслоўямі: ***Па-першае**, няма патрэбы ні ўякой снасіці, **па-другое**, не трэба азірацца па баках, няма чаго баяцца рыбнагляду* [2, с. 365]; з дзеясловамі: *Не вельмі вадзілася тут і жывёла; **помніцца**, перад вайною, як абклалі падаткамі на воўну, людзі не тое што авечак і бараноў, кажухі стрыгчы пачалі* [3, с. 39].

Пабочныя словазлучэнні В. Казько выкарыстоўвае вельмі актыўна. Як правіла, яны з'яўляюцца адным са сродкаў моўнай характарыстыкі персанажаў, ствараюць дадатковую эмацыянальную афарбоўку: ***На самай справе**, калі спытаць, чаго ўзнялі такі взрхал. Чаго галосець, лямантуюць, пішчаць* [2, с.283]; *І Мацвей, **дзіўная справа**, раптам адчуў нейкую разгубленасць і няўпэўненасць, дастаў з кішэні на гэты раз паперку* [5, с. 312]; ***Ва ўсякім разе**, нямы зразумеў яго, загнаў патрон у ствол, прыладзіўся* [5, с. 15]; *А яны шкадавалі... І **больш таго**, хацелі ісці да ротнага прасіць, каб адмяніў ён свой загад, бо нельга яму, Цімоху Махахею, гінуць* [5, с. 365]; ***Уласна кажучы**, нават не дзіва, а сама аголеная праўда аб мінулым, аб вёсцы майго дзяцінства, аб тым, якая бязглуздіца і лухта ў той памяці, крывым люстэрку душы, якімі казкамі, паданнямі і байкамі жывіў і ўсцешваў я ўсе гэтыя гады сваю душу* [2, с. 212]; *Хто мог загадзя сказаць, што такую цяжскаю будзе яго дарога да бацькоўскай хаты, што ён будзе такі апустошаны, спалёны. Памяць аб мінулым здаецца, выгарала ў ім, усё спаліла вайна, таму ён ужо і не спяшаецца нікуды, ў Беліч, але бавіць час, а, **прасцей кажучы**, баіцца* [2, с. 43].

Пабочныя сказы, якія не маюць граматычнай сувязі з асноўным сказам, уносяць, як правіла, у асноўную думку розныя пабочныя заўвагі. Сувязь, якая існуе паміж пабочным сказам і астатняй часткай сказа звычайна афармляецца або бяззлучнікавым спосабам: *Зямля, **здалося Маруду**, скаланулася, здрыганулася і гідранушка, нібы была*

яна жывой, канём, і конь гэты не хацеў даверыцца Маруду, імкнуўся скінуць яго з сябе, падкідаў угору зад, правяраў, ці можа ён ездзіць, сядзець як у сядле. Ці можна такому ездаку давяраць сябе [5, с. 385]; Ён вылузнуўся з маіх абдымкаў, адбег убок і з адчаем, мне здалося, і з нянавісцю да мяне ціха прашаптаў: - Дзед памёр [2, с. 7]; або злучнікавым: *І толькі калі яблыня, як здалося Сідару, адхіснулася ад яго, здрыганулася камлём і кронаю, квеценню, што шаганула ўверх і пасыпалася яму на галаву, спярэсіла зямлю, ён адчуў, што робіць нешта нядобрае, забароннае, чаго нельга рабіць* [2, с. 96]; Ён памятаў, што тут было раней, таму колісь і збег адсюль, збег, але не забыў свае радзімы, хаця гэта было яшчэ да Канады, у Амерыцы, у татах, **як вы ведаеце**, ён ужо быў не мужык, не, паважаны чалавек, прадпрымальнік, завёў свае дзела, варочаў мільёнамі, Мацвей пацікавіўся, як гэта ён нажыў свае мільёны [5, с. 364].

Пабочныя сказы ў мове твораў Віктара Казько суадносяцца з рознага тыпу аднастаўнымі сказамі. Пабочныя сказы, якія сінтаксічна суадносяцца з аднастаўнымі няпэўна-асабовымі сказамі ў творах пісьменніка распаўсюджаны значна больш у параўнанні з іншымі. Дадзеныя пабочныя сказы ў большасці з'яўляюцца развітымі: *Марна чакаць пакуль цяпла і сонца – яшчэ мяцеліца завіхурыцца, і марозік прыцісне – будзе окіць на бусліка, як гавораць на Палессі: антон лепш за чалавека ведае пра надвор'е* [5, с. 23]; - *А ў цябе ёсць? – Няма. Але, як у нас кажучь, калі вельмі трэба – знойдем* [1, 114]; *Увогуле, як кажучь у такіх выпадках, здарылася нешта наўродзе Валодзі* [1, с. 283].

Сустракаюцца ў мове твораў Віктара Казько і пабочныя сказы, якія сінтаксічна суадносяцца з двухстаўнымі сказамі, якія, як правіла, з'яўляюцца неразвітымі: *Пятлянка, пракладвалася драўлянаю сахою, якую цягнулі сялянскія волікі, пазначалася стракатымі чырвона-белымі слупкамі з гербам, пад якім узыходзіла сонца, – з таго боку ставілі слупы чорна-белыя, з аднагаловым арлом, пеўнікам, як казалі сяляне і пагранічнікі, – засцерагалася живою суравою ніткаю, таму не было дроту, нітку гэтую працягвалі ўсяж кантрольнай паласы, летам яна стала фабрычнаю – прынеслі з таго боку кантрабандысты* [2, с. 20]; *Але ж калі тое свята будзе, а цяпер, як кажучь міліцыянеры: грамадзянін не трэба* [2, с. 227].

Такім чынам, пабочныя канструкцыі з'яўляюцца неабходным кампанентам сінтаксічнай будовы сказа, спрыяюць пашырэнню інфармацыйнасці, ёмістасці выказвання, наданню неабходнай экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкі. Наяўнасць пабочных канструкцый у мове твораў Віктара Казько абумоўлена іх эмацыянальнасцю, экспрэсіўнасцю, дадатковым значэннем і адценнем, што ўзбагачае як мову персанажаў, так і аўтара і дапамагае больш ярка, дакладна і глыбока раскрыць рэчаіснасць.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Казько, В. Выратуй і памілуй нас, чорны бусел: Аповесці, апавяданні, эсэ / В. Казько. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 319 с.
- 2 Казько, В. Выбранныя творы. У 2 т. Т. 2. Хроніка дзетдомаўскага саду: Раман. Цвіце на Палессі груша: Аповесць. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 480 с.
- 3 Казько, В. Хроніка дзетдомаўскага саду: Раман / Маст. У. Гладкевіч. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 430 с.
- 4 Казько, В. Суд у Слабадзе. Аповесць / В. Казько. – Мінск: “Сталія”, 2002. – 192 с.
- 5 Казько, В. Выбранныя творы. У 2 т. Т.1. Неруш: Раман. Апавяданні/ Прад. П. Ігрунавай. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 479 с.

В. В. Денисюк

РЕГІОНАЛЬНЕ ЛІТОПИСАННЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ДИНАМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В статті проаналізовані устійливіє сочетання слів регіонального пам'ятника письменности українського языка начала – середины XVIII века – Черниговской летописи, которая свидетельствует об активных процессах формирования фразеологического фонда украинского языка. Чаще всего зафиксированные фразеологические единицы реализуют семантику 'убить, уничтожить', что связано со спецификой описываемых событий.

Літописання, відродження якого на українських теренах припадає на другу половину XVII ст., становить вагомий пласт пам'яток, писаних різними мовами та їх варіантами, що функціювали в тогочасній Україні. Прикметно, що з кожним роком кількість літописів збільшувалася, змінювалися підходи авторів до написання таких праць. З упевненістю можемо стверджувати, що на початок XVIII ст. літописання як жанр трансформується в історіографію, яка відрізняється не тільки формою викладу, але передусім підходами: це не констатація, а висловлення авторської позиції на різноманітні події в країні та за її межами. Диференціацію, звичайно, можна спостерігати між працями загальнодержавного та регіонального масштабів: якщо в перших така оцінка досить виразна, то в других вона прочитується тільки в оцінці явищ місцевого значення. Питання загальнодержавного масштабу чи зовнішньої політики країни, як-от укладання перемир'я, смерть монарха та ін., обмежені нейтральною радістю чи смутком. Досить часто в таких текстах трапляються діалектизми, фонетичні чи граматичні варіанти слів, що вимагають від лінгвістів глибшого аналізу, аніж це маємо при роботі з узвичаєним арсеналом пам'яток. Очевидно, саме це слугує причиною порівняно меншого інтересу мовознавців до регіональних текстів. Однак тут необхідно прислухатися до слів І. І. Срезневського, який у праці «Думки про історію російської мови» зазначав, що «кожна давня пам'ятка мови повинна бути проаналізована окремо в аспекті лексичному, граматичному й історико-літературному. Після звірення кращих списків потрібно скласти для неї особливо повний і докладний словник, не пропускаючи жодного слова, жодного відтінку значення, й особливо повну й докладну граматику, не пропускаючи жодної форми, жодної особливості форми» [5, с. 98].

Суголосну думку висловив і Б. О. Ларін: «Визнаючи за доцільне зберегти синхроністичну обмеженість вивчення фразеології в літературній стилістиці (наприклад, у мові того чи того письменника), ми цілком усвідомили нагальну потребу історичної розробки фразеологічних матеріалів за всіма доступними джерелами: пам'ятками писемності з X ст., фольклорними текстами і діалектними даними. У цьому ми бачимо тепер основне, вирішальне завдання. <...> Безсумнівно, що походження, шляхи і закономірності утворення фразеологічних поєднань можуть бути з'ясовані лише при історичній побудові фразеології, при розробці всіх багатств середньовічної і найдавнішої ідіоматики, стійких словосполучень як російської, так і інших мов. А поки цим не займалися, питання про їх походження і закономірності історичного розвитку залишається без відповіді» [2, с. 136 – 137].

Нашу увагу привернув невеликий за обсягом так званий Чернігівський літопис, списки якого в XIX ст. – 1856 р. та 1890 р. – двічі опублікували різні дослідники (М. Білозерський, О. Лазаревський). Відтак маємо і хронологічні відмінності: у списку Білозерського події охоплюють 1587–1750 рр., у списку Лазаревського – 1587–1725 рр. М. Білозерський та О. Лазаревський довели належність пам'ятки північному говору української мови, що має багато спільних рис із південнобілоруськими говірками, зокрема твердий [р] (*непорадки, цара, Юрый, пострыгся, отворалося* та ін.), [ў] (*поутъкали, поузь*), зміна [а] на [е] (*тисеча*), зміна ненаголошеного [о] на [а] (*Рагоза*), явище дзекання (*Адзи-герей*), явище цекання (*Ипатий Поціей*). Усвідомлюючи стильову залежність регіональних літописів від нових, деякою мірою від закордонних праць такого типу, деякою – збереження києворуських літописних традицій, у нашій розвідці торкнемося невеликого фрагмента однієї з мовних підсистем літопису – фразеологічної.

Головну увагу автор/автори літопису зосередили на відображенні внутрішніх і зовнішніх політичних подій, що переважно закінчувалися воєнними конфліктами. Власне, цей позалінгвальний чинник визначив коло стійких сполучень слів, якими послуговувалися літописці. Прикметно, що ключовим концептом у такій ситуації стає смерть, вербальними репрезентантами якого в досліджуваній пам'ятці є як лексема *смерть*, так і фразеологізми відповідної семантики. Зауважимо, що в деяких із них спостерігаємо явище енантіосемії, що позначено векторністю сприймання літописного тексту, хоч наперед для середньовічного українського читача виходить саме позитивна конотація 'хоробрість, мужність, сміливість', напр.: ... *тамъ же козаки Сагайдачного учинили гетманомъ и заразъ яко на рихлѣй Сагайдачный пошоль зъ войскомъ козацкимъ до кролевича подъ Хотѣнь, а пришедши въ ночи подъ войско турецкое, поймалъ полную всю сторожу ихъ, а справивши войско свое на двѣ части, ударилъ на войско турецкое о полночи, а **положивши** турковъ **трупами** тисечей пятдесятъ три, пробилъся до кролевича, палъ предъ нимъ на землю, витаючи его* (ЧЛ, с. 7 – 8); ... *и самъ залога Иванъ Мазепа зъ ручници много турковъ **трупомъ** положилъ, за що велми розгнѣвався ханъ и болююу громаду войска татарского и турецкаго добывати Крехова послано* (ЧЛ, с. 18); *Того жъ року, мѣсяца мая дня 1, Иоаннъ Мировичъ, полковникъ переяславский, въ Ляховичахъ, на консистенціи, былъ облеженъ отъ шведовъ; тамъ, боронячися имъ добре, шведовъ до трехъ тысячий **трупомъ** положилъ* (ЧЛ, с. 24); ... *тамъ мѣлъ баталію зъ шведами, ляхами, волохами и **положилъ** на пляцу **трупомъ** люду противного собѣ: тисичий 27 и 299 человекъ, а взялъ въ полонъ шведовъ тисичий двѣ и человекъ 482, гарматъ двадцать двѣ, дробной стрелбы малой и великой множество* (ЧЛ, с. 24). З такою ж конотацією фіксуємо фразеологізм і в контекстах, що стосуються тих моментів життя країни, коли не було ворожнечі між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, напр.: *Янъ Третий, кроль польский, подъ Виднемъ, мѣстомъ цесара христіанского, турковъ збилъ и великии скарбы тамъ взялъ и наметъ везерский, который былъ вздовжъ на сажней 40, вшеръ на сажней 20, а верховъ мѣлъ 43, и короговъ махометанскую взявши, послалъ до Рыму; а потымъ, гонячи везира, котрый сподъ, Ведня утеклъ, мѣсто великое цесарское названое Стригонія, котрое турки завоевали были у сто лѣтъ, того жъ дня якого взяли, цесарови отиукалъ и тамъ кавалерію турецкую, тисичий 80, **трупомъ** положилъ, а татаре утекли, бо ихъ тамъ убито тисичий три* (ЧЛ, с. 20).

Наведені контексти дозволяють стверджувати, що фразеологізм функціонує зі значенням 'убити, знищити'. Історичні словники української мови, як і білоруської та російської, не фіксують цього стійкого сполучення слів. Не засвідчує воно і києворуської літописної традиції: його не кодифікує ні І. І. Срезневський, ні А. І. Генсьорський, ні О. І. Васильєв. В. В. Німчук, описуючи історію формування прислівників в українській мові, зауважив, що «серед безприйменникових форм

найбільшу схильність до адвербіалізації протягом історії української мови виявили форми орудного відмінка іменників. Цей процес тісно пов'язаний із стиранням деяких старовинних функцій орудного відмінка, зокрема вказівки на інструмент, знаряддя, причину й підставу, обмеження тощо, й набуттям ним здатності вказувати на спосіб із наступним переосмисленням відповідного слова, втратою ним предметності» [3, с. 391]. О. О. Потебня про орудний спосіб дії зазначив: «Для орудного способу характерна саме його різноскладовість походження: у нього вливаються різні орудні при легкій зміні свого значення в напрямку до втрати субстанціальності; він є момент, що передує переходу додатка у прислівник» [4, с. 469]. Наведений фразеологізм демонструє переосмислення, внаслідок якого з орудного відмінка іменника *труп* шляхом адвербіалізації утворився прислівник способу дії *трупом*. Очевидно, базою для таких трансформацій можна вважати польську мову, в якій у XVI ст., як свідчить історичний словник, функціонував зі світсько-релігійним значенням фразеологізм *położyć trupa* 'покласти в гроб, погребти, поховати' (SP XXVII, с. 57). Стан смерті як кінцевий результат життя людини, після якого неможливі будь-які дії нею самою, дозволили літописцям новоутворене сполучення втягнути в орбіту батальної фразеології для репрезентації різних параметрів битви – через орудний спосіб дії охарактеризувати як позитивні риси керманіча й вояків, так засвідчити квантитативний показник. Аналізована пам'ятка демонструє незакріплений порядок компонентів стійкого сполучення слів. Нова українська літературна мова успадкувала фразеологізм без зміни в семантиці – 'убивати, нищити' (СФУМ, с. 300).

Києворуську літописну традицію продовжує фразеологізм *смерти предати*, засвідчений у тексті один раз, напр.: *Того жь року, царь Петръ Алексеевичъ взялъ городъ шведский Рыгу, гражданъ въ ней пощадгль, а воинскихъ людей дванадесять тисячий смерти предаль всгьхъ* (ЧЛ, с. 29). А. І. Генсьорський зафіксував його зі значенням 'убити' в Галицько-Волинському літописі [1, с. 159].

Для змалювання смерті автори запозичували зі сфери юриспруденції найменування різних видів покарань, унаслідок яких людина гинула. У досліджуваному тексті одиничним випадком уживань представлено фразеологізм юридичної сфери *шию втяти*, напр.: *... пришедши до Межибожя, обачили непорядки его войсковой справгь, казалъ Сагайдачный Бородавцгь пняному шию втяти* (ЧЛ, с. 7).

Популярний у XVII–XVIII ст. батальний фразеологізм *огнем и мечем* у Чернігівському літописі засвідчено всього раз із семантикою загального знищення, напр.: *... Менишиковъ заразъ добылъ Батурина и сплюндроваль его огнемъ и мечемъ ...* (ЧЛ, с. 27).

Фіксуємо в пам'ятці і стійке сполучення слів *ити въ тропы*, напр.: *... и велми ихъ тамъ погинуло много на болотахъ, и на переправахъ отъ ляховъ побито, бо ляхи за Хмельницкимъ ишли въ тропы ажъ до Бглой Церкви, города козацкого* (ЧЛ, с. 11). Фразеологізм кодифіковано як стійкий у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 13, с. 227). Звертає на себе увагу той факт, що фразеологічна одиниця не була активно вживаною навіть у творах літописного жанру. Натрапляємо на варіант цього фразеологізму в Лизогубівському літопису, що також презентує північне українське наріччя, напр.: *... после турки, возвратившись, дали были поражку ляхамъ, – однакъ послгъ, за прибытиемъ цесарцевъ 12 тысячей, паки турчинови носа утерли добре и гараздъ и, наганяючи въ тропы, рубалы и покололы турковъ много* (ЛЛ, с. 33). Очевидно, витоки фразеологізму слід шукати в професійній лексиці мисливців, для яких *тропа* – це сліди звірів, які таким маршрутом рухаються у відповідному напрямку і, пішовши якими, можна вполювати їх. Отже, *в тропи* – це, власне, *слідом*. Контекст дозволяє стверджувати, що події розгорталися швидко, що в напрямку до сучасності позначилося на компонентному складі при збереженні

семантики одразу, не гаючи часу, негайно' – (іти) *по гарячих слідах*, засвідченого «Словником фразеологізмів української мови» (СФУМ, с. 663).

Послугуються автори для змалювання великої кількості війська порівняльним фразеологізмом *шло якъ вода*, напр.: ... *але же войско Галичино было велми великое и шло якъ вода не застановляючися, тылько отсрѣлювалися ...* (ЧЛ, с. 21). Зрозуміло, що в його основу міг бути покладений різний образ, пов'язаний із водою як однією з чотирьох стихій – починаючи від біблійного потопу до тих річок, що навесні або восени виходили з берегів, знищуючи все на своєму шляху. Очевидним є те, що у фразеологізмі синкретизувалися кількісний і часовий параметри – безперервний рух великої кількості чогось або когось. Прикметно, але нову українську літературну мову поповнила фразеологічна одиниця синкретизованої семантики, одним із компонентів якої є орудний способу дії – *плавом пливти* рухатися безперервним потоком (про людей)' (СФУМ, с. 519).

Фразеологічні одиниці допомагають реальніше змалювати різні перипетії суспільно-політичного життя, зокрема підступи й інтриги навколо перших осіб держави, спроби захопити владу та ін. У такому разі домінантність виявляє концепт «здоров'я», адже тільки фізично, розумово й духовно здорова людина може повноцінно керувати державою. Зокрема, у Чернігівському літопису натрапляємо на опис випадку, що стався з королем Жигмонтом. Фразеологізм використано для змалювання одного з етапів відновлення фізичного стану короля, напр.: *Того жъ року, у Варшавѣ на сеймѣ, шляхтичъ Пекарский, на Жигмонта, короля полского, гды выходилъ съ костела, ударилъ чеканомъ, але Богъ его самъ боронилъ отъ смерти, бо плазмомъ ударилъ и кровъ его облила, и палъ кроль на землю, а потомъ, **пришедши до себе**, даровалъ его здоровемъ* (ЧЛ, с. 7). Власне, применникова форма фразеологізму засвідчує уявлення тогочасних українців про смерть, коли душа покійника відходить в інший світ, тобто відбувається ніби роздвоєння, тому й повернення передано конструкцією *до себе*. Нова українська літературна мова успадкувала фразеологічну одиницю, розширивши конотативний ряд психоемоційним станом та станом після медичного втручання – '1. Повернутися до свідомості після непритомності, наркозу і т. ін. 2. Опам'ятатися, заспокоїтися, отямитися (після страху, хвилювання і т. ін.) // Повернутися до звичайного, спокійного життя' (СФУМ, с. 560 – 561).

Цікавою є реакція авторів на події, що відбувалися в країні. Аналізована пам'ятка дозволяє стверджувати, що й оними зазнавали різних трансформацій. Це, зокрема, стосується хороніма *Сибір*, що, метафоризувавшись, міг реалізувати семантику не власне локальну, а виду покарання – заслання, напр.: ... *тамъ же Ивана Самойловича, гетмана козацкого, зъ двома сынами, **взято на Сибѣрь**; на Коломаку тогды жъ козаки учинили гетманомъ Івана Мазепу, а Самойловича **взято за тоє на Сибѣрь**, що хотѣлъ здрадити Москву и зъ ордою братерство мѣти* (ЧЛ, с. 21).

Ділова сфера репрезентована один фразеологізмом *слово въ слово*, напр.: *А въ сенатѣ другую подали такую жъ, **слово въ слово**, челобитную* (ЧЛ, с. 33), що без змін у семантиці продовжує функціонувати в новій українській літературній мові (СФУМ, с. 665).

Отже, фразеологічна підсистема Чернігівського літопису свідчить про багату фразеологію тогочасної української мови. Досліджуваний текст репрезентує батальну, ділову, юридичну, народнорозмовну фразеологію. Більшість аналізованих одиниць увійшли до фразеологічного фонду нової української літературної мови та продовжують функціонувати в ній.

Умовні скорочення

ЛЛ – Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялось въ Украини малороссійской обоихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда Гетманомъ былъ козацкимъ (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев, 1888. – С. 1–69.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2013. – Вип. 13. – 241 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови : [містить 7922 фразеологічні од.] / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 788 с.

ЧЛ – Черниговская лѣтопись по новому списку (1587 – 1725) // Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные / изд. Ал. Лазаревского. – Киев, 1890. – С. 6–36.

SP – Słownik polszczyzny XVI wieku. T. 27. Poł – Posiwieć / [red. naczelny Maria Renata Mayenowat, zastępcza red naczelnego Franciszek Peplowski]. – Warszawa : Polska Akad. Nauk, Inst. Badani Literackich, 1999. – XII, 499 s.

Список використаної літератури

1 Генсьорський, А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А. І. Генсьорський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 284 с.

2 Ларин, Б. А. История русского языка и общее языкознание: Избранные работы / Б. А. Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.

3 Німчук, В. В. Прислівник / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342–412.

4 Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике : [в 4 т.] / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 534, [2] с.

5 Срезневский, И. И. Мысли об истории русского языка и других славянских наречий / И. И. Срезневский. – СПб. : тип. В. С. Балашева, 1887. – [2], VI, 164, 7 с.

УДК 811.161.3'23:070

А. М. Ермакова

СТЭРЭАТЫПІЗАЦЫЯ ЯК АДЗІН СА СПОСАБАЎ МОЎНАГА ЎЗДЗЕЯННЯ Ў СМІ

У артыкуле разглядаецца стэрэатыпізацыя як адзін з найважнейшых прыёмаў моўнага ўздзеяння ў тэкстах публіцыстычнага стылю. Стэрэатып, канцэнтраваная, схематызаваная карціна свету, адыгрывае значную ролю ў працэсе кадавання і дэкадавання публіцыстычных тэкстаў, павышае ступень даступнасці тэкстаў. Маўленне разглядаецца як мэтанакіраванае сацыяльнае дзеянне. Сцвярджаецца, што стратэгія маўленчых паводзін ахоплівае ўсю сферу працэсу камунікацыі, калі мэтай з'яўляецца дасягненне вынікаў.

У апошнія гады ўзрасла ўвага соцыуму да спосабаў уздзеяння на грамадскую свядомасць. У якасці асноўнай прыметы маніпуляцыі даследчыкі называюць прыхаваны характар уздзеяння, бо сам яго факт не павінен быць заўважаным рэцыпіентам. Адным са шматлікіх моўных спосабаў маніпулятыўнага ўздзеяння з'яўляецца ўжыванне стэрэатыпаў, здольных вуаліраваць факты і падзеі.

Стэрэатыпізацыя – адзін з найважнейшых прыёмаў моўнага ўздзеяння. Ацэначны стэрэатып складаюць аб'екты, што ўваходзяць у класіфікацыйныя структуры

і валодаюць стандартным наборам прыкмет. На аб’ект маўлення накладваюцца ўзоры і стандарты, яго суадносяць са шкалай ацэнак. Уяўленне пра стэрэатып з’яўляецца імпліцытным, яно – псіхалінгвістычная аснова выказвання.

Соцыум, ствараючы карціну свету, мае пастаяннае ўяўленне пра аб’екты, вызначае іх праз паняцці, падкрэсліваючы сутнасць (інтэнсіянал тэрміна). Мадэль свету ўяўляе сабой пэўным чынам арганізаваныя веды аб свеце, якія характэрныя кагнітыўнай сістэме або яе мадэлі. Гэтую мадэль ствараюць “аб’ектыўныя” веды (агульныя веды пра свет) і “суб’ектыўныя”. Гэта каштоўнасці і іх іерархія, семантычныя канструкты тыпу “норма”, “каўзіраванне” і іншыя кагнітыўныя структуры, што абагульняюць вопыт індывіда і соцыуму.

Стэрэатыпы фарміруюцца на аснове асацыятыўных сувязей па мадэлі “А мае адносіны да В”, дзе В – адзін з прататыпічных канцэптаў, што выступае сімвалам добра / зла.

Вельмі цікавы матэрыял для назіранняў даюць тэксты, што з’яўляюцца ў выніку рознага роду апытванняў. Напрыклад, пісьменнікам задаецца наступнае пытанне: “Ці можна сёння літаратар уплываць на чалавека і свет?” [1].

Апытваемыя адштурхоўваюцца ў сваіх разважаннях ад агульнапрынятых стэрэатыпных меркаванняў:

Пісьменнік перастаў быць духоўным лідарам або народным сумленнем, а мастацкія творы ў сучаснай літаратуры не маюць таго значэння і ўплыву на розумы, як творы мінулага [Пісьменнік – духоўны лідар і народнае сумленне].

Сумленнае слова і меркаванне пісьменніка – як голас розуму, які нагадвае аб вялікіх і малых ісцінах, пра якія мы часта забываем у пагоні за шклянымі каралямі ды іншымі вабнымі цацкамі, што нам прапануе эпоха новых тэхналогій [Пісьменнік – найбольш сумленна і разумная частка нацыі].

На наша жыццё ўплываюць асобы, у тым ліку і пісьменнікі, якіх у савецкі час было прынята прызначаць інжынерамі чалавечых душ. Такія пісьменнікі, сапраўды, як генныя інжынеры, ствараюць асобу (апісана ў Гётэ), а ў канчатковым выніку – грамадства. Яны выконваюць ролю маральных і культурных рэгуліроўшчыкаў, архітэктараў рамачных узаемаадносін, пераход за якія негатыўна ўспрымаецца светам, як цяпер прынята казаць, у межах крэатыўнага кантэнту – кагнітыўныя і біхевіярыстычныя маркеры [У сілу сваіх маральных якасцей пісьменнік здольны аказваць дзейсны ўплыў на грамадства].

Роля пісьменніка, у першую чаргу, бачыцца ў прызначэнні мастацкай літаратуры – выхоўваць чытача, здольнага падтрымліваць наступальнае, эвалюцыйнае развіццё [Пісьменнік – выхавацель].

Не буду казаць высокіх слоў пра тое, што пісьменнікі – гэта прарокі, выразнікі патаемных спадзяванняў народа, што іх прызначэнне – «глаголом жечь сердца людей» [Пісьменнік надзелены звышздольнасцямі і празарлівасцю].

Век інфармацыйных тэхналогій цяжка ўжываецца з паняццямі духаўздыму, дабралюбства, міласэрнасці, якія ўпарта працягваюць прапаведваць пісьменнікі-традыцыяналісты [Пісьменнік з’яўляецца маральнай асобай].

Аднак, сеючы разумнае, добрае і вечнае, пісьменнік можна і павінен аказваць уплыў на культурна-духоўныя працэсы [Пісьменнік распаўсюджвае “разумнае, добрае, вечнае”, уплывае на культурныя і духоўныя працэсы ў грамадстве].

Адзначаныя выказванні ўспрымаюцца “на веру”, так прынята лічыць у грамадстве, гэта норма, закладзеная ў стэрэатып. Пісьменнік – адзін з прататыпічных канцэптаў, што выступае сімвалам добра. Яго размяшчэнне на сацыяльнай ацэначнай шкале з’яўляецца неаспрэчным.

Аналізуючы сітуацыю, звязаную з пастаўленым пытаннем, апытваемыя адчуваюць неадпаведнасць паміж стэрэатыпам і рэальным станам рэчаў, што выклікае

прадказальную рэакцыю і адпаведную ацэнку. У тэкстах актыўна ўжываюцца моўныя адзінкі, што з’яўляюцца маркерамі ацэначных адносін:

У сучасным грамадстве пісьменнік ужо не выконвае той ролі, якую меў у XIX або XX стагоддзях.

XXI стагоддзе, на жаль, не стала залатым для пісьменнікаў. Дамінуюць эксперты і лідары меркаванняў, якія часта, кажучы словамі філосафа Пяцігорскага, «прамаўляюць не ісціну, а тое, чаго ад іх чакаюць палітыкі».

Не магу пазбавіцца адчування, што роля пісьменніка ў грамадстве паступова зніжаецца.

Нягледзячы на зніжэнне літаратурацэнтрычнасці ў сучасным грамадстве, мяркую, нельга недаацэньваць ролю пісьменніка.

Але ступень уплыву пісьменніцкага слова на грамадства за апошнія дзесяцігоддзі, вядома, знізілася — што непазбежна ў часы перамогі гатоўкі і рацыянальнасці.

І яны, і ўлада ўсё яшчэ прыслухоўваюцца да меркаванняў пісьменнікаў пра рэаліі і перспектывы нашага агульнага жыцця.

Роля пісьменніка ў сучасным свеце штучна прыніжаная, існуюць і аб’ектыўныя прычыны для гэтага.

Заўважаем, што аўтары выказванняў, выказваючы ацэнку, рухаюцца па ацэначнай шкале ўніз: *роля пісьменніка зніжаецца, зніжэнне літаратурацэнтрычнасці, роля пісьменніка штучна прыніжаная*. Да пісьменніка *ўсё яшчэ прыслухоўваюцца* [хутка перастануць]. У выніку *пісьменнік ужо не выконвае той ролі*, для якой прызначаны.

Ацэначны стэрэатып складаюць аб’екты, што ўваходзяць у класіфікацыйныя структуры і валодаюць стандартным наборам прыкмет. На аб’ект маўлення накладваюцца ўзоры і стандарты, яго суадносяць са шкалай ацэнак. Уяўленне пра стэрэатып з’яўляецца імпліцытным, яно – псіхалінгвістычная аснова выказвання. Соцыум, ствараючы карціну свету, мае пастаяннае ўяўленне пра аб’екты, вызначае іх праз паняцці, падкрэсліваючы сутнасць (інтэнсіўнасць тэрміна).

Выкарыстанне адпаведных лінгвастылістычных сродкаў для асвятлення тых ці іншых фактаў, як і сам адбор фактаў, вызначаецца этнакультурай грамадства, а з другога боку, уплывае на культуру гэтага грамадства і, значыць, на мову як інструмент культуры.

Тэксты, у аснове якіх ляжыць агульнапрыняты ацэначны стэрэатып, не дапускаюць іншых меркаванняў, з’яўляюцца агрэсіўнымі ў адносінах да рэцыпіента, які нават і не адчувае, што на яго аказваецца ўплыў, бо ён згодны і нават не збіраецца думаць інакш, бо так прынята.

Калі чытач умее распазнаваць тэксты, што аказваюць уздзеянне, магчыма апрацоўка тэкстаў пры дапамозе контрцэнарыяў. Ён пачынае шукаць алагізмы ў тэксце або проста палюхаецца ўздзеянню і адмаўляецца ад чытання. Названыя механізмы непажаданыя для аўтара тэксту. Каб пазбегнуць іх рэалізацыі, аўтар можа трансліраваць тэкст у імпліцытнай форме, выкарыстоўваючы сродкі намінацыі, рэфэрэнцыі, сінтаксічныя прыёмы або скарыстаць стэрэатып, фрагмент канцэптэуальнай карціны свету, устойлівае культурна-нацыянальнае ўяўленне. Гэтыя ўпарадкаваныя, схематычныя, дэтэрмінаваныя культурай “вобразы свету” эканомяць намаганні чалавека падчас успрымання складаных аб’ектаў. Апошні прыём з’яўляецца вельмі дзейсным, бо стэрэатып выконвае шэраг кагнітыўных функцый: функцыю схематызацыі і спрашчэння, функцыю фарміравання і захавання групавой ідэалогіі.

1 Дзяхця Маргарыта, Марчук Раіса. Кнігі пераадоляюць межы // ЛіМ. – 2018.–23 лютага (№ 8).–С. 5.

УДК 811.161:81'373.6

І. В. Єфименко

НАЗВИ СХІДНОПОЛІСЬКИХ ВОДНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ (ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

В пропонованій статті етимологічно інтерпретована белорусская діалектна лексика, означає назви різних видів водного транспорту на Східному Поліссі. Практично весь розглянутий лексический фактаж може бути віднесений до праславянського лексического фонду, а окремі лексеми – до праславянських регіоналізмів. Мета статті – визначити походження і мотиви номінації назв різних плавсредств, переважно пов'язаних з формою, технологією / матеріалом виготовлення і інш.

Східне Полісся – архаїчний в етнокультурному відношенні білоруський регіон. Для будь-якого подібного регіону одним із найважливіших аспектів його історії є різноманітні одвічні промисли місцевого населення, що відбивають особливості їхнього традиційного побуту та духовної культури.

Зокрема, до предметів матеріальної культури здавна належали різні засоби пересування – сухопутні та водні. Оскільки вода була найзручнішим, найлегшим і найшвидшим шляхом пересування для жителів Полісся, то на поліських річках аж до ХХ ст. використовувались різноманітні типи водних транспортних засобів – плоти, пароми, човни [2, с. 265]. Власне походження назв останніх стало предметом розгляду пропонованої розвідки. Для аналізу було відібрано фактичний матеріал з лексикографічних джерел, що репрезентують східнополіську діалектну зону білоруської мови (список джерел див. у кінці статті). Особливий інтерес для нас становили питомі слов'янські назви плавзасобів. Проаналізовані в статті лексеми досить різноманітні з погляду типології номінації та мають різний ступінь етимологічної прозорості.

Блр. діал. (гомел.) **абшыв́ана** (**абшыв́анка**) 'човен' [14, I, с. 167], (мозир.) 'човен на великій річці або озері' [11, с. 8], (лоєв.) 'човен на одну людину' [32, с. 17], (туров.) 'човен, оббитий чим-небудь' [23, 3, с. 240] можна порівнювати з укр. діал. (н.-наддніпр.) *обшы́ванка* 'невеликий човен певної конструкції, оббитий дошками' [17, с. 102], рос. діал. (на Десні) *обшыв́анка* 'рід човна, невеликого судна' [20, 22, с. 268]. З погляду походження аналізована назва плавзасобу – суфіксальний дериват від дієслова *абшыв́аць* [22, 1, с. 89] < псл. **obšivati* [30, 30, с. 137]. Назва човна мотивована способом його виготовлення. Див. ще: [4, с. 59].

Блр. діал. (гомел.) **байда́ка** 'байдарка' [16, с. 18] як парадигматичний варіант ж. р. до (лоєв.) **байда́к** 'великий човен' [32, с. 43] має аналоги в інших слов'янських мовах: укр. діал. (н.-наддніпр.) *байда́к* 'плоскодонне судно типу барки' [17, с. 98], рос. діал. (арх.) *байда́к* 'саморобний човен у вигляді двох зв'язаних разом дерев'яних корит'

[1, 1, с. 93], пол. діал. *bajdak* ‘великий човен без даху’ [35, 1 (2), с. 285]. У словотвірнотимологічному відношенні – це суфіксальні утворення від псл. **bьld-* із вихідною семантикою ‘предмет опуклої (округлої) форми’. Первісна семантика назв плавзасобів, очевидно, пов’язана із якимось їхніми зовнішніми особливостями, формою. Детальніше див.: [5, с. 95 – 101; 4, с. 95-105].

Блр. діал. (поліськ.) **баран** ‘великий рибальський човен’ [12, с. 161] пов’язують із однойменною назвою тварини [29, 1, с. 308 – 309]. Однак, з огляду на призначення човна, його назва, на наш погляд, може бути мотивована рибальською лексикою на позначення, напр., приладу для підйому ваги, пор.: укр. діал. (бузьк.-інгул.) *баран* ‘лебідка на борту рибачького човна, якою підтягують і підіймають сіті з рибою’ [13], рос. діал. (пск.) *баран* ‘коловорот на човні для тягнення неводних знарядь ловлі’ [20, 2, с. 104]. Водночас назва плавзасобу, може бути пов’язана з однойменним суднобудівним терміном на позначення шпангоута [25, с. 228], пор., рос. діал. (арх.) *баран* ‘останній прямий шпангаут у судна, що йде до носа або до корми’ [20, 2, с. 104]. Обидва спеціальні терміни як можливі мотиватори назва рибальського судна, врешті-решт, сягають псл. **baranь* [30, 1, с. 155]. Однак безпосередньо пов’язувати назву судна з однойменною назвою тварини не зовсім коректно. Таку специфічну назву вказані вище терміни, очевидно, отримали в зв’язку зі своєю характерною формою, швидше за все, дугоподібною, напівкруглою, що нагадує баранячий ріг. Вірогідно, головна семантична ознака, що стала основою для цих термінів, а згодом й для назви човна, – **‘щось зігнуте в дугу, кільце, петлю’* (пор., напр, рос. діал. *баран* ‘петля, вузол, заворот каната на судні’ [20, 2, с. 103]). Це дозволяє з певною обережністю розглядати наведений лексичний матеріал як континуант гнізда і.-е. **bher-* ‘плести’ [34, I, 137].

Блр. діал. (туров.) **барліна** ‘барка, баржа’ [23, 1, с. 43] має паралель на Київському Поліссі – *берліна* ‘закрите вантажне судно на Дніпрі’ [15, с. 41]. Обидві лексеми кваліфікуємо як рефлекси псл. **bьrl-* із генетичною семантикою ‘заокруглений, нерівний’. Основною мотиваційною ознакою для назви судна могла бути його форма або конструкція, зокрема, заокруглений ніс (або дно), про що відомо з описів реалії в спеціальній літературі [2, с. 267; 25, с. 484]. Див також: [8, с. 93; 4, с. 61].

Блр. діал. (гомел.) **берасц’нка** ‘човен’ [14, I, с. 190] корелює з рос. діал. (сиб., якут.) *берест’нка* ‘берестяний човник на легкому дерев’яному кістяку’ [20, 2, с. 258]. Аналізована лексема – дериват на *-к-* від ад’єктива *берасц’ны* ‘зроблений з бересту’ [22, 1, с. 367] < псл. **berstěнь(jь)* [30, 1, с. 198]. Назва плавзасобу мотивована матеріалом виготовлення.

Блр. діал. (поліськ.) **вэрбуўвка** ‘човен, видовбаний із суцільного стовбура верби: його розпарюють та розгинають над вогнем’ [12, с. 164] – суфіксальне похідне від місцевої форми ад’єктива *вярбóвы* ‘зроблений з верби’ [22, 1, с. 601], що континує псл. **vьrbovь(jь)*. Назва плавзасобу мотивована матеріалом, з якого його виготовлено.

Блр. діал. (гомел.) **ганчак (гончак)** ‘барка’ [16, с. 35], (лоєв.) ‘річкове судно’ [32, с. 81], (туров.) ‘річкове судно, яке своїм ходом сплавляли по річці униз’ [23, 1, с. 217] на Київському Поліссі відповідає *гончак* ‘відкрите вантажне судно, берлина без помосту’ [15, с. 41]. Пор. також (н.-наддніпр.) *гончак* ‘берлина’ [24, 1, с. 242; 17, с. 40]. Аналізована лексема – похідне з суф. *-ак* від субстантивованого ад’єктива *гóнчы* ‘швидкий під час бігу’ [22, 2, с. 69] < псл. **gopьсььjь* [30, 7, с. 28]. У назві судна вочевидь відбито вказівку на його швидкохідність. Докладніше див.: [4, с. 57–58].

Блр. діал. (туров.) **гáпка** ‘легкий рибальський човен’ [23, 1, с. 194] можна порівнювати з укр. діал. (н.-наддніпр.) *гáпка* ‘плоскодонний човен’ [24, 1, с. 219], (бузьк.-інгул.) ‘те саме’ [13], рос. діал. (азовськ.) *гáпка* ‘невеликий човен із пласким дном і двома веслами; каюк’ [20, 6, с. 137] й розцінювати наведені факти як форми з оглушенням приголосного від **gabka* (пор. щодо аналогії блр. діал. (лоєв.) *лóтка* [32, с. 181]). Останнє сягає псл. **gabьka* ‘виріб із нерівною поверхнею’, що продовжує і.-е.

**geub(h)*- 'гнути, кривити, кривизна' (реконструкцію праформи див.: [27, с. 92]). Припускаємо, що назва судна могла бути пов'язана з якимись особливостями його конструкції або способом виготовлення. Див. ще: [4, с. 61].

Блр. діал. (гомел.) **даўбанка** 'човен' [14, I, с. 244] може зіставлятися з укр. *дóвбанка* 'човен, видовбаний з одного шматка дерева' [31, 1, с. 193] й розглядатися як дериват на -к- від ад'єктива **даўбаны* (пор. з іншою огласовкою блр. діал. (туров.) *доўбаны* 'видовбаний' [23, 2, с. 34]) < псл. **dьlb-* 'щось довбане, видовбане' (реконструкцію праформи див.: [9, с. 64-65]). Назва плавзасобу, безсумнівно, пов'язана зі способом його виготовлення.

Блр. діал. (гомел.) **дашчánка** (**дошчánка**) 'човен-дощаник' [14, I, с. 244; 12, с. 167], яке корелює з рос. діал. (сиб.) *дощánка* 'човен, на відміну від довбанки, зроблений з тесових дощок' [10, с. 60], – суфіксальне похідне від прикметника *дашчány* 'зроблені й з дощок' [22, 2, с. 156], пор. також рос. діал. (новг.) *дощán* 'плоскодонний човен' [18, с. 231] < псл. **dьščapъ(jь)* [30, 5, с. 184-185]. Назва човна пов'язана з матеріалом і технологією виготовлення плавзасобу.

Блр. діал. (гомел.) **кам'га** 'човен (*камяга* – видовбаний із суцільної товстої деревини човен)' [14, 4, с. 202] має слов'янські аналоги: укр. *ком'га* 'вид плоту, барка; човен' [31, 1, с. 373], пол. *kotięga* 'човен, видовбаний з колоди' [Karl., 2, с. 411]. З огляду на інше значення аналізованої лексеми – 'корито' [14, IV, с. 200], назва плавзасобу вочевидь виникла в результаті метафоричного перенесення зі сфери господарської лексики. Усталеної етимології не має [див.: 30, 10, с. 172; 29, 4, с. 230]. Водночас цілком правомірно кваліфікувати *кам'га* як місцевий рефлекс псл. **kьlmęga* (з абсорбцією плавного), що продовжує полісемантичну і.-є. *(s)*kel-* 'бити (вдаряти), колоти (розколювати)' (реконструкцію див.: [26, с. 59]).

Блр. діал. (туров.) **кóйка** 'човен із дірками в днищі для перевезення свіжої риби' [23, 2, с. 205] пов'язують із *койка* 'ліжко' < голл. *kooi* 'клітка, кошара' [29, 5, с. 90]. На наш погляд, назва плавзасобу могла виникнути внаслідок перенесення зі сфери господарської термінології, на що вказує, зокрема, інше її значення – 'ківш' [23, 2, с. 205]. Це дає нам підстави взяти під сумнів правомірність неслов'янської етимології й припустити питоми походження аналізованої лексеми. Пор. також однойменні рос. діал. *кóйка* 'зруб хати' [20, 14, с. 84], *кóйки* 'милиці' [20, 14, с. 85], семантика яких абсолютно не співвідноситься із голландським етимомом. Останні, разом із аналізованою назвою човна, можливо, доцільніше кваліфікувати як місцеві рефлекси псл. **kьlka* із загальною семантикою 'предмет нерівної, вигнутої форми', відновленої в [30, 13, с. 188; 7, III, с. 211-212], що сягає і.-є. *(s)*kel-* 'щось криве, нерівне'.

Блр. діал. (поліськ.) **л'пка** 'маленький човен (на одну-дві людини, видовбаний із суцільного стовбура дерева (осики, сосни)' [12, с. 174] має український відповідник – (н.-наддніпр.) *ліпка* 'човен, зроблений із липи' [24, 2, с. 253]. Обидві лексеми, мотивовані назвою матеріалу виготовлення, сягають базової псл. **lipъka* [30, 15, с. 129-130].

Блр. діал. (туров.) **осіноўка** 'човен з осикової колоди' [23, 3, с. 267], що корелює з рос. діал. (белом.) *осіновка* 'осиковий човен-довбанка ...' [20, 24, с. 8], мотивоване ад'єктивом *асінавы* 'зроблений з осики' [22, 1, с. 280] < псл. **opsinonovъ(jь)* [30, 32, с. 95]. Назви плавзасобів пов'язані з матеріалом виготовлення.

Блр. діал. (туров.) **осоўка** 'осиковий човен' [23, 3, с. 269] – суфіксальне похідне від ад'єктива *асо́вы* 'осиковий' [22, 1, с. 286] < псл. **opsovъ* [30, 32, с. 97]. Аналізована лексема мотивована назвою матеріалу, з якого його виготовлено плавзасіб.

Блр. діал. (гомел.) **паклэ́ска** 'пліт (невеликий)' [14, 4, с. 147] у семантичному плані можна порівнювати з російською діалектною лексикою на позначення деталей сухопотного транспортного засобу: (смол.) *паклэ́ска* 'крила в санях' [20, 25, с. 57], (ворон.) *поклэ́ска* 'частина саней' [20, 28, с. 384]. З погляду походження аналізована

назва плавзасобу – демінутив від блр. діал. (туров.) *поклéсо* ‘жердина, за допомогою якої зміцнюють деталі плоту’ [23, 4, с. 131]. Очевидно, первісно *паклесками* називали плоту, збиті або зв’язані із *поклес*. У спеціальній літературі назву цього водного транспортного засобу (без урахування наведених вище лексем) пояснюють як префіксальне утворення, співвідносне з відновлюваним дієсловом **клесациь* ‘рубати, сікти’ [29, 8, с. 121]. Стосовно потенційності останнього пор. пол. діал. *klęsać* ‘топтати, м’яти, давити, тиснути’ [33, 2, с. 368] < псл. **klęsati* [30, 10, с. 36]. Однак, з огляду на семантику наведених лексичних одиниць, вважаємо, що їх правомірніше розглядати як метатезні форми від основи псл. **kьls-* < і.-є. **(s)kel-* ‘різати, ‘бити (вдаряти), колоти (розщиплювати); гнути (згинати), кривити’ [34, с. 923 – 928]. У цьому разі назва плавзасобу, найімовірніше, пов’язана з технологією його виготовлення.

Блр. діал. (поліськ.) **плoш’ч’ак** ‘паром, зроблений як човен: із бортами та «кокорами»’ [12, с. 180] – суфіксальне похідне від ад’єктива *плóскі* ‘з рівною поверхнею’ [22, 4, с. 276] < псл. **ploskь* [3, 4, с. 453]. Назву водного транспортного засобу мотивовано особливостями його конструкції.

Блр. діал. (поліськ.) **пр’паромок** ‘паром, зроблений як човен: із бортами та «кокорами»’ [12, с. 185], що корелює з рос. діал. *принарóмок* ‘невеликий пором на човнах’, розглядають як префіксально-суфіксальне утворення від *парóm* ‘пліт або плоскодонне судно для перевезення людей або вантажу через річку, озеро, пролив’ [29, 10, с. 122; 22, 4, с. 56] < псл. **pormь*, співвідносного з **perti* ‘рухатися, їхати’ [3, 4, с. 525]. Очевидно, первісно назва плавзасобу позначала маленький *паром*.

Блр. діал. (туров.) **смол’га** ‘човен із сосни’ [23, 5, с. 63] – суфіксальне похідне, мотивоване дієсловом *смаліць* ‘мазати, насичувати смолою’ [22, 5, с. 217] < псл. **smoliti* ‘обпалити’. Назву човна мотивовано технологією його виготовлення шляхом обсмалювання.

Блр. діал. (гомел.) **тóра** ‘плотик для переїзду’ [23, 5, с. 134] – парадигматичний варіант ж. р. до *тор* (пор. з іншою огласовкою блр. *тар* ‘пором; перевізний, зроблений з колод пліт’ [19, с. 633]) < псл. **torь*, співвідносного з **terti* ‘терти’. Детальніше про семантичні зв’язки див.: [6, с. 224-225].

Блр. діал. (туров.) **шкарада́** ‘човен-довбанка; поганий старий човен’ [23, 5, с. 325] розглядають як місцевий рефлекс псл. **(s)korda* ‘щось криве, вигнуте’, що продовжує і.-є. **(s)ker-* ‘гнути, кривити, крутити, вертіти; різати’ [28, с. 360]. Первісно *шкарадою* могли називати човен, видовбаний із нерівного стовбура дерева, пор., споріднене укр. діал. *кóрoда* ‘дуже сукувате дерево’ [21, 2, с. 286].

Проведене дослідження засвідчило наявність у білоруському східнополіському мовному ареалі низку рефлексів давніх праслов’янських форм, які мають лексичні відповідники в інших (зокрема й архаїчних) слов’янських діалектних зонах.

Список використаних джерел і літератури

- 1 Архангельский областной словарь / [под ред. О.Г. Гецовой]. – М.: Изд-во Московск. ун-та, 1980-2016. – Вып. 1-16.
- 2 Бураковская, Н.И. Пути сообщения и средства передвижения / Н.И. Бураковская, В.С. Титов, А.С. Шляхтовский // Полесье. Материальная культура / [отв. ред. В.К. Бондарчик, Р.Ф. Кирчив]. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 264-278.
- 3 Етимологічний словник української мови: В 7 т. / [за ред. О.С. Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1982-2012. – Т. 1-6.
- 4 Ефименко, И.В. Судостроительная лексика Нижнего Поднепровья / И.В. Ефименко // «Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры». VII Чтения памяти академика О.Н. Трубочева (Феодосия. 10-15 сентября 2012 г.). Сборник статей. – К.; М.; Феодосия, 2012. – С. 52-64. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.trubachov.ru
- 5 Ефименко, И.В. Псл. **bьlda* / **bьldь* і їх відбиття в слов’янському антропоніміконі та топоніміконі / И.В. Ефименко // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк: Донеччина, 1999 / [отв. ред. Е.С. Отин]. – Вып. 5. – С. 95-102

- 6 Єфименко, І.В. Східнослов'янська лексика на позначення плотів (етимологічний коментар) / І.В. Єфименко // Студії з етимології та ономастики. 2015-2016 / [відп. ред. О.П. Карпенко]. – К., 2017. – С. 220-229.
- 7 Казлова, Р.М. Славянская гідронімія. Праславянські фонд / Р.М. Казлова. – Гомель: ГГУ, 2003. – Т. III. – 361 с.
- 8 Карпенко, О.П. Етюд із прикарпатської ойконімії: *Берлин* / О.П. Карпенко // Студії з ономастики та етимології. 2004 / [відп. ред. О.П. Карпенко]. – К., 2004. – С. 90-95.
- 9 Козлова, Р.М. Проблемы славянской именной префиксации (производные с префиксом *a-) / Р.М. Козлова // Русский язык. – Минск: Изд-во Белор. ун-та им. В.И. Ленина, 1991. – Вып. 11. – С. 61–72.
- 10 Кошкарёва, А.М. Словарь специальной лексики Обь-Иртышского междуречья / А.М. Кошкарёва. – Нижневартовск: Изд-во Нижневартовск. гос. гум. ун-та, 2006. – 233 с.
- 11 Купрыенка, В.А. Матэрыялы да слоўніка гаворак Мазырскага Полесься / В.А. Купрыенка, В.В. Шур. – Мазыр: Мазырск. здярж. педагаг. ін-т, 1966. – 70 с.
- 12 Масленникова, Л.И. Из полесской терминологии транспорта. Материалы для полесского диалектного словаря / Л.И. Масленникова / [отв. ред. Н.И. Толстой] // Лексика Полесья. – М.: Наука, 1968. – С. 161–192.
- 13 Матеріали до Словника говірок Бузько-Ігульського ареалу. Миколаївська область / [укл.: Л.С. Спанатій, А.П. Супрун, М.Ф. Тимченко, В.П. Токар] (рукопис зберігається на кафедрі української мови Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського).
- 14 Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны / [гал. рэд. У.В. Анічэнка] // Беларуская мова і мовознаўства: Міжвузаўскі зборнік. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1975–1982. – Вып. 3–10.
- 15 Миколаєнко, Я. Плітницька термінологія с. Сваром'я на Київському Поліссі / Я. Миколаєнко // Вісник Інституту української наукової мови. – К., 1930. – Вип. II. – С. 39-44.
- 16 Народная лексика Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры. Слоўнік / [пад рэд. У.В. Анічэнка]. – Мінск: Выд-ва БДУ ім. І.І. Леніна, 1983. – 1974 с.
- 17 Нікуліна, Н.П. Професійна лексика лоцманів дніпровських порогів: дис. ... канд.філол. наук / Нікуліна Наталія Петрівна: Дніпропетровськ держ. ун-т ім. 300-річчя воз'єднання України з Росією. – Дніпропетровськ, 1973. – 192 с.
- 18 Новгородский областной словарь / [изд. под. А. Н. Левичкин и С. А. Мызников]. – С.–Петербург: Наука, 2010. – XXVII, 1435 с.
- 19 Носович, И.И. Словарь белорусского наречия / И.И. Носович. – СПб.: Типография Импер. АН, 1870. – 811 с.
- 20 Словарь русских народных говоров / [под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова]. – М.; Л.; С.-Петербург: Наука, 1966-2015. – Вып. 1–48.
- 21 Словарь української мови / [упоряд. з дод. влас. матеріалів Б. Грінченко]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958-1959. – Т. 1–4.
- 22 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У пяці тамах / [пад агульн. рэд. акад. К.К. Атраховіча]. – Мінск: БелСЭ, 1977-1984.
- 23 Тураўскі слоўнік / [рэд. А.А. Крывіцкі]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982-1987. – Т. 1-5.
- 24 Чабаненко, В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. Т. 1–4.
- 25 Шубин, И.А. Волга и волжское судоходство (история, развитие и современное состояние судоходства и судостроения) / И.А. Шубин. – М.: Транспечать; НКПС, 1927. – 884 с.
- 26 Шульгач, В.П. Етимологічні замітки / В.П. Шульгач // Мовознавство. – 1991. – № 1. – С. 57-60.
27. Шульгач, В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент ренконструкції) / В.П. Шульгач. – К., 1998. – 367 с.
- 28 Шульгач, В.П. Псл. **Šьrd-* / **Šьrd-* у системі аблаутних відношень / В.П. Шульгач // Акцентологія, Етимологія, Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В.Г. Скляренка / [гол. ред. Г.П. Півторак]. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 349–370.
- 29 Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / [гал. рэд. В.Ў. Мартынаў, Г.А. Цыхун]. – Мінск: Навука і тэхніка; Беларуская навука, 1978-2010. – Т. 1–13.
- 30 Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / [под ред. О.Н. Трубочёва и А.Ф. Журавлёва]. – М.: Наука, 1974-2016. – Вып. 1–40.
- 31 Яворницький, Д.І. Словник української мови / Д.І. Яворницький. – Катеринослав: Слово, 1920. – Т. 1. – 412 с.
- 32 Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 431 с.
- 33 Karłowicz, J. Słownik gwar polskich / J. Karłowicz. – Kraków: Drukarnia C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1900-1911. – Т. 1–6.

34 Pokorny, J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch / J. Pokorny. – München: A Francke AG Verlag Bern, 1959. – Bd II. – 1183 s.

35 Słownik gwar polskich / [pod kierun. M. Karasia, J. Reichana. J. Okoniowej]. – Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1979–2017. – T. I–IX.

УДК 811.161.3'373.2:821.161.3 (043.3)

М. У. Канцавая

СПОСАБЫ ЎВЯДЗЕННЯ АНАМАСТЫЧНАЙ ЛЕКСІКІ Ў МАСТАЦКІ ТЭКСТ У ТВОРАХ ПІСЬМЕННІКАЎ УСХОДНЯГА ПАЛЕССЯ

У артыкуле разглядаюцца спосабы ўвядзення анамастычнай лексікі ў мастацкі тэкст на матэрыяле твораў беларускіх пісьменнікаў Усходняга Палесся. Такі аналіз дае магчымасць выяўлення творчай манеры пісьменніка, высвятлення яго светапогляду, яго агульнай і моўнай культуры. Тлумачацца разнастайныя каментарыі і ўдакладненні, якімі карысталіся пісьменнікі, выяўляючы адметныя асаблівасці сваёй творчай манеры мастака слова.

Нярэдка ў творах пісьменнікі карыстаюцца рознымі каментарыямі, удакладненнямі, заўвагамі пры ўключэнні ў мастацкі тэкст анамастычных і іншых адзінак, паказваючы іх натуральнасць, кантэкстуальнае прызначэнне, раскрываючы іх семантыку. Уводзячы онімы ў мастацкі тэкст, пісьменнікі даюць ім сваё тлумачэнне семантыкі, выяўляюць разнастайнасць варыянтаў такіх адзінак, іх лакальную абмежаванасць, ці пашыранасць. Такая моватворчасць – выразная адзнака іх індывідуальнага стылю.

М. Абабурка апісаў функцыі разнастайных дыялектызмаў у творах беларускіх пісьменнікаў [1, с. 27–33]. Спосабы ўвядзення анамастычнай лексікі ў мастацкі тэкст даследаваў В. Шур [2].

Выдзяляюць наступныя спосабы:

1. Непасрэднага тлумачэння моўных адзінак;
2. Пунктуацыйнага выдзялення, пры якім анамастычная адзінка бярэцца ў двукоссе, для яе тлумачэння прыводзяцца іншыя словы-онімы, перыфразы;
3. Лінгвістычнага тлумачэння, калі ў тэксце да пэўнай назвы прыводзіцца своеасаблівы моўны каментарый з выкарыстаннем інфармацыі з суседніх моў, мясцовых дыялектаў;
4. Спосаб аўтарскага апісання назвы, пры якім пісьменнік карыстаецца гістарычнымі, этнаграфічнымі, географічнымі даведкамі і каментарыямі, некаторыя назвы ўдакладняюцца кантэкстуальнымі сінонімамі-дублетами, перыфразамі; да вядомай афіцыйнай назвы прыводзяцца ўстарэлыя, забытыя па розных абставінах тапонімы-дублеты і інш.

Так, пісьменнік У. Ліпскі ў сваіх творах шырока выкарыстоўвае дыялектызмы ў мове аўцокоўцаў, каб перадаць мясцовы каларыт, яе багацце і разнастайнасць, прыводзіць лінгвістычнае тлумачэнне дыялектызмаў: колер *муры* – карычневы [3, с. 106], *бында* – шырокае жаночае плацце [3, с. 106], *кулідка* – буханка хлеба [3, с. 106], *япо* – магазін [3, с. 106], *грэйс* – нядобры чалавек [3, с. 106], *затула* – абаронца [3, с. 106], *мажа* – скрыня на возе [3, с. 106], *нэбранка* – поцілка [3, с. 106], *палойкі* –

вараная бульба, палавінкі [3, с. 106]. *Сцёпка* – памяшканне для захавання гародніны. “*От пайшла я ў сцёпку на моркву*” [3, с. 113]. *Чубіца* – біцца. “*От і чубы хапаюцца, чубяцца*” [3, с. 90]. Фразеалагізмы: *забіць за бузан* – заткнуць за пояс [3, с. 106], *няма талану* – няма падтрымкі, не шанцуе [3, с. 106].

У мове мастацкай літаратуры мянушкі з’яўляюцца спецыфічным сродкам характарыстыкі персанажаў і выконваюць мастацка-эстэтычную функцыю. Нярэдка пісьменнікі прыводзяць кароткае тлумачэнне паходжання або ўтварэння такіх онімаў. Так, адзін з персанажаў “Палескай хронікі І. Мележа” мае мянушку *Баран*, якую атрымаў, відаць, за тое, што мае пэўнае падабенства з гэтай жывёлай: *Так і дакаціў да Туманоў. Баран Ігнат – туманоўскі сваяк – быў дома: не ўзрадаваўся, не здзівіўся, але звычайу векавечнага не парушыў – дастаў пляшку самагонкі, паставіў на стол. Руды, калматы Ігнат, хутка пасалавеўшы, упяўшы дурнаватыя вочы ў стол, амаль увесь час маўчаў – нездарма далі мянушку – Баран!* [4, т. 6, с. 104]. Мянушку “*Бацько і матка*” меў Хоня: *Ганна пазнала: пытаўся Хоня, па-вулічнаму – “Бацько і матка”* [4, т. 5, с. 71]. У сям’і было багата дзяцей, маці хварэла. Усе клопаты пра сям’ю леглі на яго плечы. Для малых братоў і сясцёр Хоня быў і бацькам, і маткай, таму, відаць, і атрымаў такую мянушку: – *Матка – як дзержавно зрэзанае, з ложку не ўстае, дзяцей чарада на яго руках, накармі ўсіх, дагледзь!.. – І за бацьку і за матку адзін...* [4, т. 5, с. 134].

Для стылю І. Мележа, асабліва ў “Палескай хроніцы”, уласцівы ўмелы выбар варыянтаў уласных імёнаў, пераважна гутарковых, якія ў створаным фрагменце мастацкага тэксту выразна сведчаць пра змены сацыяльнага статусу персанажа, вызначаюць праз варыянты яго ўзрост, адносіны да яго ў соцыуме: “*Быў Волесь, быў Смачок; Волесь – для яе (жонкі – М. К.), для тых, хто хацеў сказаць добрае; для ўсіх жа іншых, старых і малых, – Смачок; Смачком, праўду кажучы, найбольш і прызвалі; тады і яе зазвычай Смачыхаю звалі. Звалі за вочы, звалі і ў вочы, яна як бы і не заўважала крыўднага; бачыла ж сама – Смачок і ёсць Смачок; значыць і яна Смачыха, Смачкова жонка. У вясёлым настроі Аўдоця нярэдка нават сама пацяшалася над сваёй і яго мянушкай. Толькі як забралі яго на вайну, згадаць стала адно Волесем, лютаваць на таго, хто зваў дурною мянушкаю. А як прынеслі паперку, што злажыў галаву недзе за веру, цара, упілося раптам у галаву нязвычайнае, вялікае, незваротнае – Аляксандр! З той пары і ў думках, і на людзях звала – ўспамінала не інакш – Аляксандзер...* [4, т. 6, с. 96]. Пісьменнік тлумачыць, як дыферэнцыявана людзі карыстаюцца ўласнымі імёнамі і мянушкамі. Так, змяненне онімаў *Волесь* → *Смачок* → *Аляксандр* → *Аляксандзер* → сведчыць і пра змены сацыяльнага статусу селяніна – літаратурнага персанажа, гэта і своеасаблівы аўтарскі прыём. Сістэмнае апісанне варыянтаў онімаў як своеасаблівых анамастычных сінонімаў сведчыць пра багацце і ўнікальнасць такіх адзінак у народнай дыялектнай мове, а іх умелае ўвядзенне ў кантэкст пры апісанні персанажаў у розных сітуацыях пацвярджае высокі прафесіяналізм пісьменніка і выдатнае валоданне мастаком мовай, яе рэгіянальнымі адметнасцямі.

Пісьменнік У. Ліпскі ўмела тлумачыць некаторыя, тыповыя для Рэчыцкага Палесся ўласныя імёны, прозвішчы, мянушкі, прыводзячы пры іх пэўныя лінгвістычныя каментарыі. “У беларусаў у кожным раёне ёсць характэрныя для тых мясцін прозвішчы. Яны адразу запамінаюцца, кідаюцца ў вочы, хочацца іх разгадаць. У прозвішчах як бы закадзіравана, закансервавана наша гістарычная памяць, якая засталася нам ад прадзедаў “спакон вякоў” [5, с. 20]: *Хто гнаў дзёгаць, гандляваў ім, называўся дзегцяром... Памяць пра цяжкае рамяство захавана ў прозвішчах: Дзегцяроў, Дзегцярэнка, Дзегцяраў, Дзегцяр* [5, с. 172]; *Старабеларускі слоўнік даводзіць, што стальмах, стэльмах – гэта рамеснік, які робіць калёсы, сані, экіпажы, карэты. Дык у нас і сёння жывуць Стэльмакі, Стэльмашкі* [5, с. 172]. Аўтар у займальнай форме тлумачыць семантыку некаторых асноў прозвішчаў сваіх

землякоў, выяўляе адметныя тыпы асноў, якія паслужылі базай для антрапонімаў, прасочвае эвалюцыю лексічных адзінак, якія архаізаваліся, выйшлі з актыўнага слоўніка, але захаваліся ў складзе прозвішчаў. Напрыклад: прозвішча *Вярыга* (*вярыга* – ланцуг [5, с. 232]), *Лямех* (*лямех* – частка плуга, якая падразае пласт зямлі знізу [5, с. 233]). Нібы заглядваючы ў святцы, пісьменнік адзначае, што некаторыя прозвішчы яго землякоў утварыліся ад уласных асабовых імёнаў, якія адаптаваліся да мясцовых умоў, прыйшлі на нашу зямлю з прыняццем хрысціянства: *Адамаў, Адамовіч, Аляксандраў, Александронец, Дземідзенка, Верамееў, Верамейчык* і інш.: *Рэдкае імя Агапій. У грэчаскай мове азначае любоў, любімы. Ад мучаніка Агапія прозвішчы рэчычан Агапаў і Гапееў* [5, с. 27]. Пры тлумачэнні некаторых прозвішчаў прыводзяцца народныя прыметы, звязаныя з днём ушанавання памяці пэўнага святога, у этнаграфічных каментарыях перадаюцца асаблівасці менталітэту і ладу жыцця землякоў: *Аляксеі – абаронца. Царква ўшаноўвае сорок дзён яго памяці. Аляксеі цёплы, вясновы адзначаецца 30 сакавіка. У гэты дзень чакаюць прылёту буслоў, журавоў. Бусел кажа: “Хоць заб’юся, а на Ляксея з’яўлюся”. На Аляксея рыба ідзе на нераст, карова на верас, а бортнік лезе на хвою. Сеюць авёс: Аляксееў, Аляксеі, Аляксеенка, Алясюк, Аляксеічык, Алешын, Алесік. Усяго – 23 прозвішчы* [5, с. 30]; *Даў Бог нашым продкам і святога Юрыя. Казалі, ён нябачны для людзей, выязджае на белым кані і пасе жывёлу. Юр’ева раса лічылася гаючай. Людзі качаліся па ніве, каб быць здаровымі, каб зямля радзіла...* [5, с. 36].

Некаторыя прозвішчы і тапонімы пісьменнік нярэдка тлумачыць з дапамогай “*наіўнай этымалогіі*” (яшчэ такую этымалогію называюць “*народнай*”, “*ілжывай*”). Асяродзе, дзе ствараюцца такія этымалогіі, не карыстаецца распрацаванымі і апрабаванымі метадыкамі аналізу слова (параўнальна-гістарычным, супастаўляльным, марфемным, семантычным і інш.), а найчасцей абмяжоўваецца прыкладамі выпадковага супадзення ў гучанні вядомых у народзе слоў [2, с. 179]. Адбываецца мэтанакіраванае аднаўленне страчаных лексіка-семантычных і канатацыйных значэнняў у онімах. Напрыклад: *Варэпа, па-руску Ворэпа. Чамусьці хочацца гэта прозвішча раскласці на два словы і ўсклікнуць: “Во!.. Рэпа!..” Можна, так і было: жыў чалавек на зямлі, умеў вырошчваць рэпу і не сорамна было пахваліцца* [5, с. 138]. Так, У. Ліпскі прасочвае тры версіі паходжання назвы роднай вёскі: паводле першай, жыў у паселішчы раней *Мамэрт* – стражнік у панскім лясніцтве: “*насіў той Мамэрт лаці з шаўковымі аборамаі. Дык вось, кажуць, ад тых шыкоўных абораў і пайшла назва вёскі*” [6, с. 11]. Яшчэ кажуць, што ў Шоўкавічах добра радзіў лён: *Магчыма, было так: прабіліся нашы льнаробы праз царства туманоў на нейкі рынак, каб абмяняць лён на соль, свечкі, цвікі, а там сустрэўся шчыры гандляр, не стрымаў свайго захаплення: “Ды ў вас жа не лён – шоўк!” І закупаў увесь тавар. А пасля чутка пайшла пра майстроў, пачалі цікавіцца: “Дзе тыя шоўкаўцы?.. Калі зноў прывязуць свой шаўковы лён?..” Вось і нарадзілася назва паселішча – Шоўкавічы* [6, с. 11]. Асноўнай жа і найбольш верагоднай версіяй, лічыць аўтар, з’яўляецца тая, згодна якой айконім паходзіць ад прозвішча шляхецкага роду Шолкаўскіх. З гэтай мэтай ён выкарыстаў архіўныя матэрыялы: *Засведчана ў архівах, што ў Мінскай губерні, а наш Палескі навет уваходзіў у яе здаўна, жыў-быў дваранскі род Шолкаўскіх. Самыя розныя прадстаўнікі яго бадзяліся па многіх наветах. Аднаго з іх, Фаму Шолкаўскага, нават судзілі за зладзейства* [6, с. 11]. Такім жа спосабам тлумачыць ён і назву *Вузнаж*, выкарыстоўваючы народную этымалогію, паводле якой раней вёска называлася *Вужнаш*, бо казалі: *Вуж – наш! Гэта вельмі важна – займець сябрыну з вужамі. Іх ніколі не забівалі і стараліся не палохацца, калі яны пачыналі жыць пад сценамі хаты ці пад печчу. Такая вужовая ласка лічылася добрай прыкметай* [6, с. 9].

У творчасці пісьменніка Івана Навуменкі, які нарадзіўся ў мястэчку *Васілевічы* Рэчыцкага раёна Гомельскай вобласці, існуе трывалая сувязь паміж роднымі мясцінамі і падзеямі, вобразамі, персанажамі, што засведчаны ў яго творах. Аўтабіяграфізм у яго творчасці дапаўняецца іншымі адметнасцямі: твор напаўняецца разнастайнымі антрапанімічнымі і тапанімічнымі адзінкамі, уласцівымі Рэчыцкаму Палессю. Так, у апісанні *Гарбылёў* (у сапраўднасці *Калінкавічаў*), *Журавічаў* (*Юравічаў*), *Бацькавічаў* (*Васілевічаў*), пісьменнік дае пэўныя падказкі-апісанні гэтых мясцін, выкарыстоўваючы апісальны метады. У мастацкіх замалёўках *Бацькавічаў* пазнаецца роднае паселішча І. Навуменкі – *Васілевічы*. Пісьменнік любіў сваю малую радзіму і паслядоўна называў *Бацькавічы* (*Васілевічы*) толькі мястэчкам: “*Бацькавічы сталі цэнтрам раёна ўжо тры гады назад... У мястэчку акрамя школы яшчэ два двухпавярховыя каменныя будынкі, стары таполевы парк, поблізу – гарадзішча – парослы лесам узгорак, акружаны земляным валам. Была старажытная царква, пабудаваная, як расказваюць старыя, без адзінага жалезнага цвіка, але яна згарэла ў часе адступлення немцаў у васемнаццацітым годзе. Другую царкву – новую – зачынілі. Цяпер у ёй клуб... Мясцічка відаць адсюль, як на далоні, – вялікае, раскідзістае, яно цягнецца праз усю раўніну ад лесу да лесу. Чыгунка як бы дзеліць яго папалам” [7, т. 7, с. 16]. У змененай назве *Бацькавічы* аўтар захаваў фармант множнага ліку – *ічы*, а ў аснову айконіма паклаў апелятыў *бацька*, свядома падкрэсліўшы, што гэта зямля яго продкаў, яго малая радзіма. Разнавіднасцю апісальнага метаду з’яўляецца ўжыванне перыфраз. Так, *прыдняпроўскі гарадок*, у якім ёсць педтэхнікум, аўтар называе Рэчыцу – горад, размешчаны ў пойме на правым беразе ракі Днепр. *У дзевяць вечара з прыдняпроўскага гарадка, з педтэхнікума прыезджала Гэля* [7, т. 4, с. 52]. Чытач, узбагачаны міжтэкставай кампетэнцыяй, лёгка пазнае Рэчыцу.*

Пад айконімам *Гарбылі* ўгадваецца горад *Калінкавічы*. Дасведчаны чытач, асабліва той, які знаёмы з апісанымі мясцінамі, можа лёгка здагадацца, што гаворка ідзе пра *Калінкавічы*, бо аўтар дае падрабязнае апісанне паселішча: там знаходзіцца самая вялікая ў рэгіёне чыгуначная станцыя, да вайны было ваеннае вучылішча і ваенны гарадок: *Такой станцыі, як у Гарбылях, мог пазайздросціць і вялікі – які мае шматвяковую гісторыю і традыцыі – горад* [7, т. 4, с. 43]. *У дадатак да чыгункі тут праз горад прайшла шаша. З левага яе боку, у сасняках, што падступаюць да самага прадмесця, схаваны ад цікаўнага вока, вырас ваенны гарадок – акуратныя гмахі белых карпусоў, доўгія цагляныя казармы. Тут размяшчалася пяхотнае вучылішча. А крыху далей, на шырокім, атуленым лесам полі, быў збудаваны ваенны аэрадром* [7, т. 4, с. 44].

Такім чынам, пісьменнікі нярэдка суправаджаюць онімы адпаведнымі каментарыямі, заўвагамі, тлумачэннямі, звяртаючыся да этымалогіі (народнай і навуковай), каб перадаць этнаграфічны і рэгіянальны каларыт пэўнай мясцовасці.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Абабурка М.В. Стылістычна абмежаваныя словы ў мове беларускай мастацкай літаратуры / М. Абабурка. – Мінск: Выш. шк., 1981. – 159 с.
- 2 Шур, В. В. Онім у мастацкім тэксце: манаграфія / В. В. Шур. – Мінск: Бел. кнігазбор, 2006. – 216 с.
- 3 Ліпскі, У. Аўцюкоўцы: Аповесць пра калінак ды каласкоў, якія гаруюць і жартуюць / У. Ліпскі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1995. – 223 с.
- 4 Мележ, І. Збор твораў. У 10 т. / І. Мележ / рэдкал. Ю. С. Пшыркоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Т. 5. Людзі на балоце: раман з “Палескай хронікі”. – Мінск: Маст. літ., 1981. – 415 с.; Т. 6. “Подых навалніцы”: раман з “Палескай хронікі”. – 1982. – 573 с.; Т. 7. Завеі, снежань: Раман з “Палескай хронікі”. – Мінск: Маст. літ., 1983. – 558 с.
- 5 Ліпскі, У. С. Мы: Аповесць пра нашы прозвішчы / У. С. Ліпскі. – Мінск: Беларусь, 2006. – 262 с.
- 6 Ліпскі, У. Адпяванне жывых: Аповесць пра адну вёску. Дзённік / У. Ліпскі. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 237 с.

УДК 811.161. 2-31.09 Мастерова

Ж. В. Колоїз

СПЕЦИФІКА ТАКТИЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В РОМАНІ ВАЛЕНТИНИ МАСТЕРОВОЇ «СУЧА ДОЧКА»

В статье исследуется специфика тактильной лексики в романе В. Мастеровой «Сукина дочь». Акцентируется внимание преимущественно на тактильной лексике «контактного» типа, репрезентирующей взаимодействие двух субъектов или субъекта и объекта. Анализируются прежде всего ядерные перцептивы, которые иллюстрируют предикативный способ маркировки ситуаций тактильного восприятия и имеют при себе сопровождающие слова, обозначающие части человеческого тела. Рассматриваются также атрибутивные, адъективные, субстантивные маркеры тактильных ощущений.

Феномен так званої жіночої літератури відомий з давніх-давен. Відповідне явище, завдяки виходові на літературну сцену таких беззаперечних класиків, як Леся Українка, Марко Вовчок, Ольга Кобилянська та ін., стало виразною ознакою вітчизняного літературного процесу ХІХ століття. А з моменту проголошення незалежності України жіноча література, зокрема й жіноча проза, голосно заявила про себе «вибуховою» з'явою цікавих і успішних авторів. І як результат – зосередила на собі увагу не лише літературних критиків, а й науковців. Останні демонстрували своє зацікавлення не тільки тематикою, проблематикою, світоглядними рисами, жанрово-стильовими особливостями текстів, створених представницями жіночої статі, але й гендерними чинниками продукування тих чи тих літературних зразків. Тому цілком закономірно, що дослідження різних аспектів жіночої прози належить до актуальних проблем сучасного мовознавства.

З-під пера Валентини Мастерової (народилася в уже зниклому селі Сивки на Чернігівщині біля кордону з Білоруссю) вийшло не так багато книжок, однак авторка, художньо інтерпретуючи ті чи ті, зокрема й жіночі, образи, полонила свого читача не кількістю, а якістю, бо, як справедливо зауважує О. Сизоненко, «життя власноруч нагородило талановиту письменницю таким рідкісним, таким «закрученим» і дивовижним сюжетом, обравши саме її надзвичайно тонку і вразливу душу, щоб вона з болем і гнівом розкрила одну з найтрагічніших сторінок нашої дійсності – зречення материнства» [4, с. 5]. Її приголомшливий і гостросюжетний роман «Суча дочка» свого часу спонукав до обговорення як професіоналів, так і пересічних громадян, викликав гучний резонанс за межами рідної Чернігівщини. І це цілком закономірно. Адже «про це в нашій літературі, здається, ще не писали. Принаймні так глибоко, переконливо і так вражаюче. А головне – так широко, просто, лаконічно, вивіряючи людей, їхні вчинки камертоном народної моралі й духовності. Саме з висоти цієї духовності й моралі, яка тримає нашу стражденну націю на цій землі, у гіркій нашій історії, Валентина Мастерова звеличує її носіїв і засуджує відступників» [4, с. 5].

Роман «Суча дочка» – є «дзеркалом радянської доби» [5], порушує традиційну для української літератури тему нещасливої жіночої долі, утверджує жіночу автентичність, право «на володіння «власним простором» в уніфікованому радянському

суспільстві, враженому багатьма хибними духовними цінностями, наявними моделями поведінки, які регламентовані партійним статутом будівника комунізму» [1, с. 14].

Твір привертає увагу не лише як літературне, але й як лінгвістичне, лінгвостилістичне явище, оскільки вирізняється широким діапазоном мовних засобів, зорієнтованих на відображення тих чи тих деталей, зокрема й ґрунтованих на перцептивно-психологічних процесах. Так звані перцептивно-психологічні процеси неодноразово ставали об'єктом зацікавлення вчених різних наукових галузей. Не залишилися вони поза увагою й мовознавців, які впродовж останнього десятиліття переконливо заявляють про необхідність виокремлення нової царини, як-от сенсорна лінгвістика [6]. Окрім того, перцептивна (сенсорна, чуттєва і т. ін.) лексика входить в коло наукових інтересів як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників (О. Авдевіна, Ю. Архипова, А. Булюбаш, О. Волошина, К. Герасимова, Т. Демешкіна, О. Жаркова, С. Ігнат'єва, С. Лаврова, А. Лебедева, Н. Мишанкіна, Н. Парасин, О. Скворцова, Н. Сукаленко та ін.).

Чуттєве сприйняття тих чи тих об'єктів дійсності в романі «Суча дочка» реалізується через слухові, нюхові, зорові, смакові і, безумовно, дотикові образи. Останні, варто зауважити, вимальовані досить яскраво, «опоетизовано і хвилююче» (пор.: *Захмеліла, вона сама потяглася назустріч його бажанню. Сама зняла з нього піджак, розстебнула гудзики на сорочці й почала цілувати. З чоловічих грудей вирвався приглушений стогін, і він обняв її так міцно, немов хотів задушити у своїх обіймах. Олена не зойкнула, тільки відчула, як боїться відірватися від оцих грудей, тіла, подиху. Мов плющ, обвила руками шию, знайшла гарячими губами його губи*). Це, вочевидь, пов'язано з реалізацією художньо-психологічної концепції жіночності [1], мотивів справжньої любові, людських стосунків, насамперед стосунків між чоловіком і жінкою (пор.: *Вона не знала, що відповісти, ще міцніше стулила повіки, та Володимир підвівся на лікоть і нахилився над її обличчям, легенько торкнувся губ, провів гарячими пальцями по чолу, заплющених очах; Олена не забрала руки, не сахнулася, коли він торкнувся її вустами, спершу несміливо, потім так шалено, що запаморочилося в голові, але вона не противилася цьому шаленству; Тільки так хочеться ще хоч раз доторкнутися до тебе, дивитися у твої прекрасні очі, чарівнице ти моя кохана; Й тепер молоде дівоче тіло, що не знало любовної жаги і пристрасті, спалахнуло гарячою хвилею, відгукуючись на кожний поцілунок, кожний дотик; – Завтрашній день принесе нам багато болю. – Вона сама взяла його руки у свої і притулила до грудей*). Вербалізовані ласкаві, ніжні дотики, поцілунки і т. ін. є виявом любові як моральної свідомості, почуття глибокої сердечної прихильності особи однієї статі до іншої.

У такому разі (і не тільки!), цілком закономірно, актуалізується так звана тактильна лексика «контактного» типу, що засвідчує взаємодію двох суб'єктів чи то суб'єкта з об'єктом (пор.: любов – універсалія культури суб'єктного ряду, що передбачає у своєму змісті глибоке індивідуально-вибіркове почуття, векторно спрямоване на свій предмет та об'єктивоване в самодостатньому прагненні до нього. Любов'ю називають також суб'єктно-суб'єктні стосунки, посередництвом яких реалізується це почуття [2, с. 588]). Тактильні перцептиви на зразок *торкнутися / доторкнутися* і т. ін. є ядерними, ілюструють предикативний спосіб маркування ситуацій тактильного сприйняття, доволі часто мають при собі слова-супровідники на позначення того чи того органу тактильного відчуття, як-от *рука, голова, плече, щока, око, губа* і т. ін. Наприклад: – *Будеш кричати, гукати на допомогу? – він легенько торкнувся її губ, але не поцілував, а мовби вдихнув жіночі вуста*. Відповідні супровідники доволі часто увиразнюють значення дієслів *взяти* та *цілувати*: *Він жартовливо клацнув зубами, взяв Олену за плечі й притягнув до себе. Цілував жадібно вуста, шию – нетерплячі губи обпікали; Віктор Сергійович глянув, здвигнув плечима,*

взяв обидві жіночі руки й по черзі почав цілувати пальці; – Але ж ти дозволиш мені цілувати кохані очі, оці губи, – й несподівано для жінки поцілував її довгим поцілунком; – Сильна, сильна, – несподівано засміялася, обняла його й почала цілувати обличчя. Тактильна лексика разом із іншими мовними засобами репрезентує концепт любов як складний феномен, що виникає в просторі дотику протилежних начал тілесного й духовного, суто інтимного й універсально значущого, допомагає вималювати яскравий образ української жінки нової генерації, якій притаманне все людське і яка відважилася порушити модель «дівочої» поведінки, пов'язану з національно-культурними традиціями й стереотипами.

До ядерних тактильних перцептивів належать також і інші дієслова контактнo-скерованої дії, як-от *притулити (пригорнути), погладити* і т. ін., де перше майже завжди супроводжується соматизмом *до грудей*, друге – *по голові (голівці)*. Такі ситуації скеровані на зображення стосунків між а) чоловіком і жінкою, коли вербалізовані дотикові дії оцінюються по-різному: з одного боку, як позитивні, закономірні, нормативні (*Хочу мати тебе за свою полонянку хоча б на цю ніч, – пригорнув до грудей так міцно, що Олена зойкнула; – Завтрашній день принесе нам багато болю. – Вона сама взяла його руки у свої і притулила до грудей*), з іншого, – як негативні, бо їх розглядають не тільки як порушення усталених суспільних і моральних норм, але і як злочинні (пор.: *Волохата рука спочатку лягла на плече, потім, мов гадюка, поповзла до грудей. Олена рвонулася, та сильний удар по голові збив її з ніг. Вона скрикнула, але та ж рука затулила їй рота, потім ковзнула по нозі вище коліна, нетерпляча й огидно спитніла. Важке тіло придавило до підлоги, шматуючи душу так, як голодний хижак шматує свою здобич, не відчуваючи при цьому нічого, окрім тваринного бажання насититися*); б) дорослими й дітьми, здебільшого матір'ю та дитиною, оскільки, як уже зазначалося, у межах розглядуваного тексту актуалізується й тема материнства: *Вона притулила дитину до грудей і несподівано для себе промовила; Олена здалеку побачила хлопчика. Підбігла, підхопила на руки й притулила до грудей; – Горе ти моє, – баба підняла малюка на руки, притулила голівку до грудей і схлинула; А Марійка притулилася голівкою до материних грудей, і її оченята поволі почали заплющуватися; – Не плач, – погладила його по голівці Оленка, – сердишся, що нас не погукали?; Зайшла несміливо до хати, витягла з кишені гостинця, дала Івану, погладила хлопчика по голівці; Увечері, перед тим як лягати спати, Олена посадила Івана на ліжко й сама сіла, погладила сина по чорнявій голівці, легенько смикнула за вуха; – Сти, сти, мій маленький. Отак, лягай, – поклала дитину, погладила по голівці; Олена кинула мотузку на дрова, погладила сина по голові; Думала про завтрашній день, підходила до сина і, немов маленького, то мовчки гладила по голові, а то пригортала до грудей, тамуючи сльози.* Використання таких тактильних перцептивів передбачуване й зумовлене моделлю поведінки жінки-матері, яка не злякалася людських пересудів, відсторонення, ігнорування, компенсує передовсім чужій дитині тепло рідної матері, ніжно торкаючи, гладячи її, виявляє до неї безкорисливу й щире материнську любов і ласку, привітне ставлення (пор.: *гладити – «пестити, легко проводячи долонею»*).

Маркерами тактильних відчуттів доволі часто виступають атрибутивні компоненти, які здебільшого демонструють якісні характеристики чи то суб'єкта, чи то об'єкта відповідного «каналу зв'язку». Наприклад: *Молода жінка підвелася на ліжко, хотіла встати, але гарячі руки обхопили її; Вона не знала таких шалених поцілунків, такого гарячого дихання, такого нетерплячого чоловічого бажання; Приглушене ридання раз у раз виривалося з грудей, гарячі сльози капали на камінь, і сонце відразу випивало їх, немов хотіло відчутти на смак таке кохання.* У такому разі актуалізуються тактильні перцептиви, що характеризуються ознакою фізичного впливу на суб'єкта,

вказують на якість внутрішньої структури об'єкта, скажімо, *холодний, теплий, вологий, мокрий, сухий, гострий, м'який, гладенький* і т. ін. До того ж деякі з-них є часто вживаними, як-от: *Дружина закліпала мокрими віями й злякано затихла, тільки витерла долонею на обличчі сліди від сліз; Тільки коли мати розповіла дівчинку, щоб поміняти мокрі пелюшки, зацікавлено став збоку; – У тебе ноги мокрі, перевзуйся, а то завтра зляжеш, – промовила стурбовано; – Які хлопці? – Степанида почала знімати з нього мокрий одяг; Туфлі лишила в машині й босими ногами ступила на мокру траву; Він швидко зняв із себе сорочку й накинув на її мокре тіло, потім відчинив дверцята автомобіля, взяв із заднього сидіння покривало і, наче малу дитину, загорнув у нього Олену; – Не звільню, нізащо не звільню, – зняв рукою з її чола мокре пасмо, провів пальцями по обличчю тощо. Об'єктом тактильних відчуттів виступає не лише істота, але й неістота. Пор.: *Швидко висмикнула руку з широкої м'якої долоні й пішла до дверей; Олена ніколи тут не була, і в неї аж подих перехопило, коли нарешті машина зупинилася й вона ступила на м'який килим зеленого моху; Микола провів рукою по гладенькій поверхні деревини й посміхнувся.**

Для репрезентації ситуацій тактильних відчуттів авторка послуговується якісно-означальними прислівниками або словами категорії стану: – *Молодець, – гаряче* дихнув юнак біля вуха, і його руки, що обережно трималися за куртку, міцно обняли її вище талії, потім боляче стисли груди; – *Посидь трохи, а я теж змию це страхіття, а то он дитину налякаю, – помацала пальцем воду. – Гаряче; У легкому літньому платті їй стало холодно; – Нам правда удвох не холодно? – пригорнулася до нього й завмерла, прислухаючись, як солодко забилося серце.* Потужним когнітивно-прагматичним потенціалом вирізняються й так звані «температурні» субстантиви на зразок *холод / тепло: Розлучити з коханням, повернути обличчям до обов'язку, до умовності, до холоду і порожнечі у власному серці; – Нащо ти? – запитала зіщулившись, ніби від холоду; Мусив лягати з нею в ліжку – іншого у тісній кімнаті не було, мусив відчувати тепло тіла, тепер чужого і байдужого; Відчувала руку на своєму плечі, але не відчувала її ваги, лише незвичайне, заспокійливе тепло розходилося по всьому тілу; Чомусь подумала, що дуже близько сидить біля цього чоловіка і їй приємно відчувати тепло його тіла.* Відповідні лексеми вербалізують відчуття, оцінювані як неприємні або приємні, крізь призму таких характеристик, як погано / добре. Це стосується як субстантивних тактильних перцептивів, так і їхніх атрибутивних відповідників, використовуваних і для репрезентації людських стосунків, і для відображення інших реалій об'єктивної дійсності (пор.: *холодна весна, холодні ночі, холодна роса, холодна підлога, теплий жовтень, теплий дощик, тепла хата, тепла піч, теплий черінь, тепла ковдра, теплий одяг, тепла куртка, теплі чоботи* тощо).

Дотик вважають складною формою відчуттів, що передбачає як елементарні, так і неелементарні вербалізовані зразки, зумовлює використання для його означення лексики різних семантичних груп.

Тактильна лексика, засвідчена в романі «Суча дочка», є одним із тих засобів, які допомагають Валентині Мастеровій відобразити складні морально-етичні колізії, боротьбу за власний життєвий простір, просте жіноче щастя та дароване небесами материнство.

Список використаної літератури

1 Владимірова В. М. Художньо-психологічна концепція жіночності в романі Валентини Мастерової «Суча дочка» / В. М. Владимірова // Науковий вісник гуманітарного університету. Серія : Філологія. – Вип. 25. – Т. 1. – Одеса, 2016. – С. 13–15.

2 Всемирная энциклопедия : Философия / [Главн. Научн. ред. И сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ; Минск : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

3 Мастерова В. Суча дочка [Электронний ресурс] / В. Мастерова. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. – 270 с. – Режим доступу : http://litostriv.info/prose/_prose_contemporary/valentina-mastyerova-sucha-dochka.html

4 Сизоненко О. Свята правда / О. Сизоненко // Мастерова В. Суча дочка : [роман] / В. Мастерова. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. – С. 5–6.

5 Ткач М. «Суча дочка» як дзеркало радянської доби / М. Ткач // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 121–124.

6 Харченко В. К. Сенсорная лингвистика [Электронный ресурс] / В. К. Харченко // Держава та регіони. Сер. Гуманітарні науки. – 2008. – №4. – С. 32–37. – Режим доступа : <http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/284/1/Sensornaia.pdf>

УДК 811.161.3'373:398.92–048.44

Л. У. Кулік

СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ БЕЛАРУСКІХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ ПАВОДЛЕ ПАКЛАДЗЕННЫХ У ІХ АСНОВУ ЎЯЎЛЕННЯЎ НОСЬБІТАЎ МОВЫ

У артыкуле даследуюцца беларускія саматычныя фразеалагічныя адзінкі, якія падзяляюцца на восем асноўных груп паводле пакладзеных у іх аснову ўяўленняў аб асаблівасцях жыцця, яго ўмоў, дзеянняў носьбіта мовы і яго асацыяцый: ФА, у аснове якіх адлюстроўваюцца ўяўленні носьбітаў мовы аб асаблівасцях побыту, культуры, паводзін, грамадскага і інш. жыцця беларусаў; ФА, матываваныя назіраннямі за мімікай, жэстамі, позамі, рухамі чалавека; ФА, заснаваныя на этыкетных устаноўках з мэтай завуаліраваць негатыўную, неэстэтычную сутнасць з'явы; ФА, якія звязаны з рытуальнымі дзеяннямі; ФА, якія ўяўляюць сабой праклёны, нядобразычлівыя пажаданні; ФА, утварэнне якіх звязана з назіраннямі носьбітаў мовы за паводзінамі звяроў, птушак, рыб, паўзуноў, насякомых; ФА, якія выражаюць імператыўны характар; ФА са спецыфічнымі ў іх складзе лексемамі, што з'яўляюцца вынікам самабытнасці гістарычнага развіцця беларусаў.

Фразеалагічная адзінка (ФА) складаецца не менш чым з двух кампанентаў і валодае значна шырэйшым зместам, чым кожны з яе складнікаў. Яна выражае семантыку, якая знаходзіцца па-за межамі першаснага ўспрымання, надае маўленню асаблівае гучанне, выразнасць, экспрэсіўнасць. ФА аб'яднаны трапнасцю і здольнасцю надзвычай дакладна і ў той жа час вобразна і паэтычна перадаваць асаблівасці пэўнай мовы і нацыянальнага каларыту. З улікам гэтага цікавым бачыцца аналіз і сістэматызацыя фразеалагізмаў беларускай мовы паводле пакладзеных у іх аснову ўяўленняў аб асаблівасцях жыцця, яго ўмоў, дзеянняў носьбіта мовы і яго асацыяцый, што і з'явілася мэтай нашага артыкула на прыкладзе саматычных фразеалагізмаў.

Намі былі вызначаны 8 асноўных тэматычных груп саматычных фразеалагізмаў:

1. ФА, у аснове якіх адлюстроўваюцца ўяўленні носьбітаў мовы аб асаблівасцях побыту, культуры, паводзін, грамадскага і інш. жыцця беларусаў, напрыклад: *абуць сэрца ў лаці* 'страціўшы цярдзенне, раззлавацца'; *вешаць нос / насы на квінту* 'даходзіць да моцнага адчаю, маркоціцца, сумаваць'; *з п'яных вачэй / воч* 'будучы нецвярозым, у стане ап'янення'; *надзяваць / адзяваць <сабе> хамут на шыю* 'занадта абцяжарваць сябе чым-н., рабіць сабе лішні клопат, нязручнасці' і інш. Узнікненне і замацаванне такіх ФА тлумачыцца неабходнасцю носьбітаў мовы адлюстраваць пэўныя фрагменты сацыяльнага вопыту, назапашанага беларусамі.

Некаторыя саматычныя ФА дадзенай групы маюць у сваім складзе архаізмы і гістарызмы, напрыклад: *арышнам / сажнем носа не дастаць* ‘хто-н. вельмі фанабэрыцца, зазнаецца; да каго-н. не падступішся’; *касы / косы сажань у плячах* ‘рослы, плячысты, магутнага складу (пра мужчыну)’; *на чале* ‘пад кіраўніцтвам каго-н.’ і інш.

ФА *папяровая душа, чарнільная душа* ‘канцылярскі чыноўнік, бяздушны фармаліст, бюракрат’ выяўляюць спецыфіку асуджэння пры ўказанні на дзеянні прадстаўнікоў пэўнай спецыяльнасці, улады. На нашу думку, такі негатыў у адносінах да работнікаў дзяржаўных інстанцый звязаны з уяўленнямі пра бюракратычную сістэму ў цэлым, а таксама пра пэўных служачых, якія не праяўляюць паважлівых адносін да сваіх кліентаў і не выконваюць сваіх працоўных абавязкаў у поўнай меры.

ФА *цешчын язык* ‘круты і небяспечны паварот на дарозе’ адлюстроўвае ўяўленні аб цешчы як аб абавязкова адмоўнай асобе, што ўласціва толькі славянскім народам. Акрамя таго, семантыка ФА характарызуе адну з асаблівасцей такой рэаліі, як дарога.

Паказчыкам як якаснага выканання якой-небудзь справы (*абедзвюма рукамі* ‘вельмі моцна і з вялікай зацікаўленасцю брацца, трымацца і пад.’), так і асуджэння за няякаснасць, няўменне (*не адтуль растуць рукі* ‘хто-н. не мае якіх-н. здольнасцей, не можа зрабіць што-н.’; *рукі кароткія* ‘няма права, магчымасці, сілы зрабіць, ажыццявіць што-н.’) у ФА выступае СК *рука*.

2. ФА, матываваныя назіраннямі за мімікай, жэстамі, позамі, рухамі чалавека, напрыклад: *апускаць рукі* ‘станавіцца бяздзейным, бязвольным, страчваць жаданне займацца чым-н.’; *біць кулакамі ў грудзі* ‘вельмі гарача, настойліва даводзіць што-н., запэўніваць у чым-н.’; *брацца за жываты / за жывот* ‘моцна смяцца’; *ударыць па руках* ‘закрываць якое-н. пагадненне, гандлёвую здзелку, дагавор’ і інш. Напрыклад, ФА *набіваць сабе гуз на лбе* ‘атрымліваць непрыемнасці ў выніку неабдуманых дзеянняў’ заключае ў сабе спецыфічную перасцярогу і вымушае чалавека абдумваць свае паводзіны перш, чым зрабіць што-н.; ФА *наступаць на нагу / на ногу* ‘крыўдзіць, закранаць каго-н.; ушчамляць чые-н. інтарэсы’ ўзнаўляе ў святломасці носьбітаў мовы аналагічную сітуацыю з паўсядзённага жыцця, а ў сувязі з ёй – негатыўныя асацыяцыі.

Апліцыраваныя ФА дадзенай групы характарызуюць як этычныя (напрыклад, *біць чалом* ‘пачціва кланяцца, вітаючы каго-н.’, ‘пачціва прасіць каго-н.’, ‘з глыбокай пачціvasцю ставіцца да чаго-н., вітаючы што-н.’), так і неэтычныя (напрыклад, *вешацца на шыю* ‘навязвацца, настойліва дамагацца прыхільнасці, сімпатыі, узаемнасці’) паводзіны людзей. Акцэнтуючы ўвагу на адмоўным, носьбіты мовы выпрацоўваюць правілы этыкету, паводзін, напрыклад, неадабральная ФА *біць кулакамі ў грудзі* ‘вельмі гарача, настойліва даводзіць што-н., запэўніваць у чым-н.’ схіляе да больш стрыманых паводзін; ФА *заліваць вочы* ‘напівацца п’яным, многа выпіваць (гарэлка, віна і пад.)’, ‘напойваць каго-н., даводзіць да стану ап’янення’ выражае адносіны беларусаў да п’янства.

3. ФА, заснаваныя на этыкетных устаноўках з мэтай завуаліраваць негатыўную, неэстэтычную сутнасць з’явы, напрыклад: *класці галаву* ‘быць мёртвым, быць пахаваным’; *нячысты на руку* ‘схільны да крадзяжу, махлярства’; *падымаць руку* ‘спрабаваць ударыць, біць каго-н.’, ‘рабіць замах на чые-н. жыццё’, ‘асмельвацца што-н. зрабіць’, ‘уступаць у барацьбу з кім-, чым-н.’; *палічыць / пералічыць рэбры* ‘моцна пабіць, збіць каго-н.’ і інш. Узнікненне такіх ФА-эўфемізмаў – гэта адлюстраванне вобразнага мыслення і спосабу перадачы інфармацыі, яе ацэнкі і характарыстыкі. Адною з прычын існавання пэўных ФА такога тыпу, як можна меркаваць, з’яўляецца спроба паглыбіцца ў спрадвечныя пытанні жыцця і смерці, растлумачыць таінства смерці і прыгожа апісаць працэс адыходу чалавека ў іншы свет (біблейская ФА *аддаваць Богу душу* ‘паміраць’).

4. ФА, якія звязаны з рытуальнымі дзеяннямі, напрыклад: *зубы заговорваць* ‘уводзіць у зман, знарок адцягваць увагу ад чагосьці’ [6, с. 170]; *перабіраць / разбіраць*

на костачках ‘асуджаць чые-н. недахопы, абмяркоўваць каго-н.’ [6, с. 299]; на руках ‘дамовіліся, згодны’ [4, с. 255] і інш. Ужыванне ў такіх ФА саматызмаў тлумачыцца роляй, якая ў час правядзення рытуалаў адводзілася пэўным часткам цела чалавека, выразнасці іх рухаў. У ФА замацаваліся адначасова і слоўныя формулы, што суправаджалі пэўныя рытуальныя дзеянні.

5. ФА, якія ўяўляюць сабой праклёны, нядобразычлівыя пажаданні, напрыклад: *ліха яго / яе / іх / тваёй / вашай галаве, трасца яго / яе / іх / тваёй / вашай галаве, трасца яму / ёй / ім / вам у бок, чэмер на яго / яе / тваю / іх галаву* ‘выказванне прыкрасці, абурэння і пад. кім-, чым-н.’; *соль у вочы* ‘выказванне нядобрага пажадання таму, хто гаворыць не тое, што трэба; выказванне засцярогі ад уроку’; *ціпун на язык* ‘рэзкае асуджэнне чыйго-н. недарэчнага выказвання, нядобрае пажаданне таму, хто гаворыць не тое, што трэба’ і інш.

У ліку эндэмічных беларускіх ФА выдзяляюцца тыя, у якіх задзейнічаны кампаненты *ліха, трасца, чэмер, ціпун*, што бярэ свае вытокі са славянскай міфалогіі. Так, у ФА *ліха на яго галаву, трасца яго галаве і трасца яму ў бок* кампаненты *ліха і трасца* адлюстроўваюць “дэманалагічную постаць хваробы” [2, с. 291], “злую долю, гора, няшчасце, якое ўвасабляецца ў выглядзе бабы вялізнага росту, з адным вокам”, і жанчынападобных істот, “якія выклікаюць у людзей цяжкія захворванні” [5, с. 97–98]. Заўважым, што калі вобразы міфалагічных істот Ліха і Трасцы шырока распаўсюджаны ў славянскай міфалогіі і фальклору, то этнаграфічныя апісанні чэмеру як асобіны нячыстай сілы адсутнічаюць. Адзінай прыкметай Чэмеру як міфалагічнай істоты “з’яўляецца імя ці назва і замацаванне яго за канкрэтным відам малых тэкстаў – за пракляццямі” [8, с. 280]. У ФА *чэмер на яго галаву* кампанент *чэмер* выяўляе адметнасць расліны – ядавітасць. У сучаснай беларускай літаратурнай мове лексема *чэмер (чамярыца)* мае значэнне ‘травяністая ядавітая лугавая расліна сямейства лілейных, з тоўстым карэнішчам, буйным востраканечным лісцем і мяцёлкамі кветак’ [7, с. 742]. У медыцыне чэмер / чамярыца шырока выкарыстоўваецца ў якасці настойкі “як вонкавы болесуцяшальны сродак пры неўралгіі, артрытах, рэўматызме; у народнай медыцыне карэнне чамярыцы прымаюць як гарачкапаніжальнае пры ліхаманцы; у даўніну чамярыцай лячылі меланхолію, эпілепсію, лічылі, што яна падаўжае жыццё, чысціць кроў; адварам каранёў мыюць галаву ад перхаці, а таксама выкарыстоўваюць яго пры лячэнні алкагалізму” [10]. Этымалогія назоўніка *чэмер* – бел., рускае ‘галаўны боль, боль у жываце, паясніцы’, ‘хвароба коней’, ‘расліна’, ‘дурманлівы тытунь з багуну’, украінскае ‘спазм жывата’, балгарскае ‘яд’, сербахарвацкае ‘яд, гнеў, скруха’, славенскае ‘яд, жоўць, гной, гнеў’, чэшскае ‘сып’, славацкае ‘згустак крыві’ [9, с. 331–332]. У слоўніку У. Даля лексема *чэмер* тлумачыцца як ‘верх галавы, самае цемя’; ‘чуб, віхор, чупрына, чубок, пасма валасоў на цемні’; ‘хвароба, галаўны боль’; ‘боль у жываце, які часам суправаджаецца нястраўнасцю і ванітамі’; ‘востры паяснічны боль’; ‘конская хвароба, часта са смяротным зыходам’, а лексема *чамярыца* як ‘ядавітая расліна *Helleborus*, марознік’ [3, с. 589].

Як відаць, у аснове ФА *чэмер на яго галаву* маглі замацавацца ўяўленні славян як аб ядавітай расліне, так і аб болю (галаўным, жывата, паясніцы), хваробе жывёл. На нашу думку, больш верагодным з’яўляецца атаясамліванне кампанента *чэмер* з хваробай, бо дадзеная ФА ўяўляе сабой пракляцце, а, як вядома, менавіта праз пракляцці і нагаворы насыталіся на людзей розныя хваробы і сурокі. Да таго ж гэтую думку падмацоўваюць і астатнія ФА-кленічы, кампанентамі якіх выступаюць лексемназвы хвароб *ліха і трасца*. У сувязі з гэтым цікавым з’яўляецца апісанне лячэння галаўнога болю, альбо чэмеру, якое яшчэ раз падкрэслівае сувязь ФА з хваробай: “кладуць галаву хворага на палена, абвіваюць некалькі валаскоў вакол пальца і моцна цягнуць, альбо прыкусваюць іх каля караня, каб хруснула” [3, с. 589].

Вылучаюцца ў гэтай групе прастамоўныя ФА *ціпун на язык* ‘рэзкае асуджэнне чыйго-н. недарэчнага выказвання, нядобрае пажаданне таму, хто гаворыць не тое, што трэба’ (лексема *ціпун* у ізаляваным становішчы мае значэнне ‘хвароба птушак – храсткаватая нарасць на канцы языка’ [7, с. 731]) і *каб язык адсох* ‘вokліч абурэння, асуджэння таго, хто сказаў што-н. непрымальнае’ тым, што з’яўляюцца спецыфічнымі пракляццямі-адказамі на негатыўнае вербальнае дзеянне камуніканта. ФА адначасова спалучаюць у сваім складзе нядобразычлівае пажаданне каму-небудзь і жаданне аберагчы сябе ад сурокаў. Відавочна, дадзеныя ФА выяўляюць адзін са спосабаў самазахавання і самазасцярогі ў выпадках, калі на першае месца ставіцца асоба гаворачага і не звяртаецца ўвага на магчымасць нанясення шкоды каму-небудзь іншаму. Узгадаем выказванне М.Ф. Алефірэнкі: “Пажаданне *ціпун табе на язык* было вельмі сур’ёзным, бо носьбіт ціпуна як бы пераўтвараўся ў маўклівага выканаўцу волі знахара, не мог адказваць на зло” [1, с. 383]. На нашу думку, “маўклівым выканаўцам волі знахара” становіўся і той, у адносінах да каго ўжывалася ФА *каб язык адсох*.

ФА *скулу ў бок* ‘выказванне рашучай нязгоды з якім-н. патрабаваннем, загадам і пад.’ не з’яўляецца кленічам, аднак паводле аднатыпнай структуры і наяўнасці ў якасці кампанента лексемы *скула*, якая ізалявана мае значэнне ‘гнойнае, мясцовае запаленне скуры, тканкі, нарыў’ [7, с. 606], далучаецца да групы ФА-праклёнаў, паколькі спалучае ў сваім значэнні нязгоду з пажаданнем-праклёнам таму, хто выказвае патрабаванне ці загад.

6. ФА, утварэнне якіх звязана з назіраннямі носьбітаў мовы за паводзінамі звяроў, птушак, рыб, паўзуноў, насякомых, напрыклад: *адкідваць хвост* ‘адпачываць лежачы’, ‘паміраць’; *на хвост / на хвасты станавіцца* ‘пагрозліва, ваража ставіцца да каго-н.’; *скаліць зубы* ‘смяяцца, рагатаць’, ‘насміхацца з каго-н.’, ‘абурацца, гневацца’; *у роўжкі* ‘ўступаць у сутычку з кім-н.’ і інш.

Назіраючы за жывёламі ў моманты небяспекі, беларусы пераносяць іх паводзіны на людзей, акцэнтуючы ўвагу на адмоўным. Гэта і невыпадкова, бо ўжо само атаясамліванне частак цела чалавека з часткамі цела жывёлы, параўнанне з асобнымі прыкметамі, уласцівасцямі розных птушак (як *курыца лапай / лапкай* <грабе> ‘вельмі неразборліва і нехайна пісаць’), а тым больш з паўзунамі (*на хвост / на хвасты станавіцца*) выклікае ў носьбітаў мовы негатыўныя асацыяцыі.

7. ФА, якія выражаюць імператыўны характар, напрыклад: *давай Бог ногі* ‘паспешліва пабег’; *папраў казе хвост* ‘выказванне незадавальнення, абурэння тым, хто, умешваючыся ў размову, папраўляе каго-н., дае парады’; *разуі вочы* ‘паглядзі ўважліва, як трэба’ і інш.

8. ФА са спецыфічнымі ў іх складзе лексэмамі (*куку*, *лахі*), што з’яўляюцца вынікам самабытнасці гістарычнага развіцця беларусаў: *куку ў руку* ‘хабар, звычайна грашовы’; *лахі пад пахі* ‘схапіць з сабой свае манаткі’ (*лахі* з’яўляецца безэквівалентнай лексэмай і ў ізаляваным ужыванні абазначае ‘старую ношаную адзежу’ [11, с. 149]).

Такім чынам, сістэматызацыя саматычных ФА паводле пакладзеных у іх аснову ўяўленняў носьбітаў мовы дазваляе атрымаць пэўныя звесткі з жыцця беларускага народа, яго матэрыяльнай і духоўнай культуры і лепш зразумець механізмы ўтварэння асобных фразеалагізмаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Алефиренко, Н. Ф. Фразеологический словарь: культурно-познавательное пространство русской идиоматики / Н. Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых. – М. : ЭЛПИС, 2008. – 471 с.
- 2 Васілевіч, У. Ліхаманка / У. Васілевіч // Беларуская міфалогія : энцыкл. слоўнік ; рэдкал.: С. Санько [і інш.]. – Мінск, 2004. – С. 291–293.

- 3 Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – Т. 4 : Р – У. – М. : Рус. яз., 1980. – 683 с.
- 4 Кабакова, Г. И. Рука / Г. И. Кабакова // Славянские древности : этнолингвист. словарь : в 5 т. / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики ; под общ. ред. Н. И. Толстого. – М., 1995–2012. – Т. 5 : С (Сказка) – Я (Ящерица). – 2012. – С. 254–258.
- 5 Коваль, У. І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы : давед. па ўсходнеславянскай міфалогіі / У. І. Коваль. – Гомель : Беларус. Агенцтва навук.-тэхн. і дзелавой інфарм., 1995. – 180 с.
- 6 Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2004. – 448 с.
- 7 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : больш за 65000 слоў / Нац. акад. навук, Ін-т мовазнаўства ; [І. М. Бунчук і інш.] ; пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2005. – 784 с.
- 8 Толстой, Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – Изд. 2-е, испр. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.
- 9 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 4 : Т – Ящур. – 1987. – 864 с.
- 10 Чемерица [Электрон. ресурс] : Народное здоровье. Травник. Лекарственные травы при заболевании костей, суставов / Казан. гос. мед. ун-т. – Казань. – Режим доступа : <http://narzdor.ru/text.php?art=1133>. – Дата доступа : 07.09.2008.
- 11 Шкраба, І. Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачынненні) / І. Р. Шкраба. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2008. – 320 с.

УДК 811.161.3'373:551.5:398.92(=161.3)

В. А. Ляшчынская

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З КАМΠΑНЕНТАМ *КАЎНЕР* – РЭПРЭЗЕНТАНТЫ КАСЦЮМНА-РЭЧАВАГА КОДА КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагічных адзінак беларускай мовы з кампанентам *каўнер* выяўляюцца ўласцівыя ім сімвальныя прачытанні, характэрныя культурныя канатацыі праз вобразы, унутраную форму, адбор слоў-кампанентаў пры іх утварэнні і перадачу ўстойлівага, рэгулярнага каштоўнаснага зместу культуры народа, яго катэгорый і сэнсаў. Устанаўліваецца ўзаемадзеянне мовы і культуры пры ўтварэнні фразеалагізмаў, каштоўнасны змест, здольнасць да захавання і перадачы сімвалічнага сэнсу ў прасторы касцюмна-рэчавага кода культуры беларусаў.

Культурныя коды непасрэдна звязаны з карцінай свету, якая і задаецца кодамі, і з культурнымі мадэлямі метафар як уласціваасцю мыслення чалавека, які жыве ў пэўным прыродным і сацыяльным асяроддзі, пераносіць на фізічны свет і свой унутраны свет і яго аб'екты, антрапаморфныя, біяморфныя і прадметныя характарыстыкі. У аснове культурных кодаў ляжыць міфалагічны сімвалізм, сутнасць якога заключаецца ў пераносе вобразаў канкрэтных прадметаў на абстрактныя з'явы, і ў кожнай культуры выяўляюцца свае сувязі, свае асацыяцыі. Код культуры як паняцце з боку акцэнтну ўвагі на культуры можа тлумачыцца як «мікрасістэма характарыстык аб'ектаў карціны свету, аб'яднаных агульнай катэгарыяльнай уласціваасцю; гэта частка паняццйнай сеткі, выкарыстоўваючы якую, носьбіт мовы катэгарызуе, структурызуе і ацэньвае акаляючы яго і свой унутраны свет» [1, с. 101]. Коды культуры праяўляюцца ў працэсах катэгарызацыі

свету. А самі катэгорыі фарміруюцца ў нашай свядомасці ў адпаведнасці з канкрэтнымі патрабаваннямі акружэння, таго асяроддзя, у якім мы знаходзімся.

Касцюмна-рэчавы як адзін з кодаў культуры беларусаў можна будзе лічыць рэканструяваным, праўда, толькі на матэрыяле фразеалагічных адзінак (ФА), з улікам розных і ўсіх кампанентаў-найменняў прадметаў адзення, абутку, галаўных убораў, што суадносяцца з гэтым кодам культуры. Большасць з ліку выдзеленых ФА беларускай мовы ўжо прааналізавана [2; 3; 4; 5; 6]. Прадметам даследавання ў прапанаваным артыкуле абраны ФА, кампанентам якіх з'яўляецца найменне такой дэталі адзення, як *каўнер*, і праз які гэтыя, як і ўсе іншыя ФА, суадносяцца з касцюмна-рэчыўным кодам культуры, што разумеецца як сукупнасць тых найменняў прадметаў адзення, абутку, галаўных убораў, якія функцыянуюць як знакі «мовы» культуры.

Кампанент-лексема *каўнер*, якая ў свабодным выкарыстанні служыць для абазначэння 'верхняй, часцей прышыўной часткі адзення, якая прылягае да шыі' [7, с. 666], і крыніца запазычання якой звязваецца з «польск. *kolniezr* (< с.-в.-ням. *koller*, *kollier* < франц. *coller* (< лац.)» [8, с. 311] зафіксавана ў адзінаццаці ФА.

Большасць ФА з кампанентам *каўнер* паводле свайго катэгарыяльнага значэння адносіцца да дзеяслоўных і выяўляе суаднесенасць не толькі з касцюмна-рэчавым праз гэты кампанент, але з антропна-дзеяслоўным праз дзеяслоўныя кампаненты, якія ўказваюць на чалавека як выканаўцу дзеяння, з прасторавым кодамі культуры праз спалучэнне прыназоўніка *за* з назоўнікам *каўнер* як указаннем накіравання да месца, плошчы, прасторы дзеяння, выяўляючы тым самым архетыпічнае супрацьпастаўленне «свая – чужая».

Так, тры аднаструктурныя ФА – *закідваць за каўнер* (Л-2008-1: 553), *закладваць за каўнер* (Л-2008-1: 449) і *заліваць за каўнер /за гальштук* аб'яднаны агульным значэннем 'выпіваць спіртнога, напівацца' (Л-2008-1: 455). Праўда, гэтыя ФА, як і ўвогуле ўсе сінанімічныя ФА, матывуюцца рознымі ці з розных бакоў характарыстыкамі тых ці іншых сітуацый, дзеянняў, асоб, прыкмет, уласцівасцей і выяўляюць дыферэнцыяльныя функцыі. Вобразы ФА з дапамогай розных дзеяслоўных кампанентаў служаць дыферэнцыяльнай характарыстыкай дзеяння чалавека паводле яго спосабу ўжывання ў вялікай колькасці і часта спіртных напояў.

Так, вобраз ФА з кампанентам *заліваць* дазваляе ўявіць чалавека, які спіртное залівае, запаўняючы сябе як нейкую ёмкасць па аналогіі і на аснове асацыяцыі з заліваннем вады, бензіну ў бак; вобраз ФА з кампанентам *закладваць* – чалавека, які грунтоўна, у пэўнай колькасці, мэтава (чытай звычайна), як пры закладцы фундамента будынка, ужывае спіртное як аснову свайго жыцця; і вобраз ФА з кампанентам *закідваць* – чалавека, які, кідаючы, куляючы ў вялікай колькасці і часта спіртное, з лёгкасцю запаўняе нейкую вялікую плошчу ў выніку шматразовага дзеяння. Вось чаму кожная ФА са сваім вобразам дзеяння дакладна выражае адметнасць і характарызуе чалавека ва ўжыванні ім спіртнога, даводзіць негатыў у яго варыяцыях – асуджэнне, іронію, насмешку, а ўвогуле даводзіць пра неадабрэнне такому занятку чалавека і патрабуе свой кантэкст пры ўжыванні ў маўленні.

ФА *заліваць за каўнер* можа ўжывацца яшчэ з варыянтным кампанентам *за гальштук*, выбар якога зусім не выпадковы. Па-першае, *каўнер* і *гальштук* збліжаюцца паводле свайго размяшчэння вакол адной і той жа часткі цела чалавека – шыі, а паводле ўжывання спіртнога – з адным з галоўных у гэтым дзеянні органам – горлам чалавека, і на аснове метафары ў складзе ФА *каўнер* і *гальштук* выступаюць у яго ролі як адтуліна «ёмкасці», у якую заліваюць. *Каўнер* і *гальштук* аб'ядноўвае іх аднолькавая «роля» ў складзе ФА: *каўнер* як найменне часткі адзення і *гальштук* як прадмет адзення на аснове метафары, дакладней, сінекдахі, калі праз частку адзення – *каўнер* ці *гальштук* называецца чалавек, толькі па-рознаму. Лексічныя варыянты *гальштук* і *каўнер* дазваляюць вобразна і больш дакладна, і ў гэтым бачыцца асноўная прычына

іх варыянтнасці і адпаведна ўжывання кожнага: яны характарызуюць розныя групы людзей паводле агульнага для іх дзеяння і надаюць розныя дадатковыя сэнсы: «прыстойна» ў ролі эўфемістычнага выразу і разам з тым жартоўна, з іроніяй, насмешкай і, несумненна, усё ж з неадабрэннем скарыстоўваецца варыянт ФА *заліваць за гальштук* адносна тых, хто знешнім выглядам прэтэндуе на больш высокі сацыяльны статус, ходзіць пад гальштукам, лічыцца больш значным, знешне больш культурным у адрозненне ад астатніх, у адносінах да якіх характэрна ўжыванне ФА *заліваць за каўнер* ці сінанімічныя ёй *закідваць за каўнер* ці *закладваць за каўнер*.

Абазначэнне негатыўнага дзеяння чалавека і адмоўная характарыстыка чалавека паводле яго слабасці перад спіртнымі напоямі і ўжываннем іх у вялікай колькасці і часта асабліва шырока прадстаўлена ў дыялектнай фразеалогіі беларускай мовы менавіта з дзеяслоўным кампанентам *заліваць*: *вочы /бельмы заліваць* ‘напівацца’ (Ю-1972: 99); *заліць вочы /слепакі /горла* ‘знаходзіцца ў стане моцнага алкагольнага ап’янення, быць п’яным’ (М-К1972: 97) і *заліць вочы /бельмы /зегры /зеграчы /зрынкі /зрыны /зрэнькі /слепакі*; *заліць гагаўку*; *заліць галавешку*; *заліць лыч*; *заліць морду* (Д-2000: 74), *заліць мызу* з агульным значэннем ‘выпіць залішне спіртнога, быць п’яным’ (Д-2000: 74), якія служаць для выражэння адмоўнага стаўлення да такога віду занятку і яго вынікаў, пагарды і абурэння, што асабліва выразна даводзіцца праз падбор варыянтных лексем-кампанентаў *вочы /бельмы /зегры /зеграчы /зрынкі /зрыны /зрэнькі /слепакі*, асабліва шматлікія ў гродзенскіх гаворках. Тут вочы выступаюць найперш тым органам, які прызначаны для ўспрымання рэчаіснасці і яе ацэнкі, асэнсавання, як, дарэчы і найменні галавы (*галавешку*), твару (*лыч, морду*) як верхніх частак цела чалавека. Але калі яны «заліваюцца», то гэта анамальна, няправільна, што і падпадае пад асуджэнне, асабліва з улікам таго, што тут чалавек сам выконвае дзеянне – залівае.

Такім чынам, ФА *закідваць за каўнер*; *закладваць за каўнер*; *заліваць за каўнер /за гальштук* набылі абагульняльную ролю і перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра людзей, якія прыстрасціліся да спіртных напояў, многа і часта іх ужываюць, выяўляюць прыкметы алкагалізму як хваробы, хоць яшчэ знешне трымаюцца, лічацца моцнымі, бо ўжываюць у вялікай колькасці – заліваюць, закладваюць ці з лёгкасцю закідаюць.

А вось у ФА *за шыю /за каўнер не капае* ‘няма прычын спяшацца; паспеецца’ (Л-2008-1: 553) кампанент *каўнер* выступае варыянтным да кампанента-лексемы *шыі* на аснове асацыяцыі паводле размяшчэння: каўнер прылягае да шыі. Аднак, варта заўважыць, што варыянт ФА з кампанентам *каўнер* больш дакладна называе месца ўздзеяння дажджу, вады ў рэальнай сітуацыі, што паслужыла правобразам для абазначэння абстрактнага паняцця. І можна меркаваць, што гэта ФА ўтворана ў выніку «ўсячэння» і змен кампанента ФА *дождж за карак /шыю не лье /не капае* ‘няма прычын спяшацца’ (Л-2008-1: 385), у аснову ўтварэння якой абрана свабоднае спалучэнне слоў, дакладней, зыходзячы са структуры ФА, якая суадносная са сказам, што выражае закончаную думку, называе пэўны факт з жыцця чалавека, але пераасэнсавана, падпала пад дзеянне фразеалагізацыі. Як вынік адбору зыходнага матэрыялу, кампанентаў у іх структураванні ФА *за шыю /за каўнер не капае* суадносіцца з некалькімі кодамі культуры: праз кампанент *шыю* – з саматычным, праз кампанент *каўнер* – з касцюмна-рэчавым, праз спалучэнне *за шыю /за каўнер* – з прасторавым і праз кампанент *капае* – з акцыянальным. Вобраз ФА звязаны з метафарай, паводле якой выбар пэўнага часу для выканання чаго-небудзь у спешным парадку, тэрмінова прыпадабняецца да часу, калі пачынае капаць за шыю ці каўнер, а калі гэтага няма, калі за каўнер ці шыю не капае, то і няма прычын спяшацца.

За кожным кампанентам ФА замацавана дадатковая канатацыя да іх асноўных прыкмет і ўласцівасцей, выдзеленых і замацаваных ва ўяўленнях чалавека. Так, кампаненты *шыя* ці *каўнер*, па-першае, у выніку метаніміі на аснове прыпадабнення

часткі да цэлага прадстаўляюць чалавека; па-другое, шыя абрана як саматызм-сімвал адказнасці, месца ў пераносным і прамым найменні нашэння цяжару (параўн. ФА *вісець на шыі; садзіцца на шыю; сядзець на шыі; скідаць <з шыі> ярмо; на шыю*) ці на аснове асацыяцыі за каўнер як месца пападання вады ў час дажджу на чалавека. ФА *за шыю /каўнер не капае* вобразна і наглядна перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра абстрактнае паняцце – адсутнасць руху, дзеяння, тым больш спешкі без прычыны і вызначанага для гэтага часу.

Лексема *каўнер* зафіксавана яшчэ ў некалькіх ФА. Так, вобразы дзвюх дзеяслоўных ФА – *браць за каўнер* ‘прыцягваць да адказнасці, караць’ (Л-2008-1: 138) і *налажыць у каўнер* ‘пабіць каго-н., расправіцца з кім-н.’ (Д-2000: 123) суадносяцца не толькі з касцюмна-рэчавым кодам культуры, дзе ўяўленне пра найменне гэтай дэталі адзення звязана з замацаванай за ёй функцыяй эталона, але і з іншымі. У прыватнасці, праз дзеяслоўныя кампаненты ФА суадносяцца з антропным кодам культуры, дзякуючы чаму праз названыя дзеянні ўяўляецца чалавек, яго паводзіны ў адносінах да другога чалавека: той, хто падпарадкоўвае (*браць*) ці распраўляецца (*налажыць*) з другім; праз спалучэнні *за каўнер* ці *ў каўнер* – з прасторавым. Тут у вобразе ФА *браць за каўнер* адлюстравана ўяўленне пра фізічнае падпарадкаванне чалавека, які парушыў пэўныя правілы ці нормы жыцця, а таму ён павінен несці адказнасць. А вобраз ФА *налажыць у каўнер* даводзіць, што адна асоба ці група асоб, якая мае перавагу, фізічна ўздзейнічае на другую асобу і парушае чужую свабоду, што не адпавядае ўстаноўкам хрысціянскай культуры. Менавіта таму гэтыя ФА суадносяцца і з духоўным кодам культуры.

У вобразах ФА метафара «каўнер» выяўляе такую сваю асаблівасць, семантычную прыкмету, прыпісаную чалавекам, як ‘месца для пакарання’, ‘месца нанясення кары’ (параўн. сінанімічную ФА *браць за шкірку*, а таксама і ФА *ў каўнер* 1) ‘груба, з лаянкай ці пабоямі (гнаць, выганяць, праганяць каго-н.)’; 2) ‘прымусова, гвалтам (падганяць каго-н. у працы)’ (Д-2000: 187). Адсюль *браць за каўнер* – метафарычна даць звесткі чалавеку як унушэнне яму, давядзенне да яго свядомасці аб яго негатыўных учынках, паводзінах з мэтай прыцягнення да адказнасці: за ўсё дрэннае, негатыўнае чалавек будзе несці адказнасць, будзе пакараны. ФА *браць за каўнер* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра абавязковасць пакарання і адказнасці за парушэнне нормаў і правілаў паводзін, а ФА *налажыць у каўнер* – стэрэатып пра фізічнае ўздзеянне на чалавека.

Каўнер як верхняя частка адзення чалавека ў фразеалогіі набывае ролю адзінкі вымярэння росту чалавека праз параўнанне яго з катом ці свіннёй: *кавалер кату на каўнер* (Д-2000: 46) і *кавалер свінні на каўнер* з агульным значэннем ‘малы, невысокі, нізкарослы’ (Д-2000: 169), вобразы якіх выразна даводзяць аб іранічных адносінах да маларослых людзей і перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра чалавека малога росту.

І дзве зусім розныя дыялектныя ФА аб’яднаны двума агульнымі кампанентамі – *каўнер* і *вош*: *пачуць вош за каўняром* ‘пабагацець і адчуць сябе ўпэўнена’ (Ю-1974: 239) і *як вош на каўнер* ‘назойліва, несупынна (лезці)’ (Д-2000: 216), вобразы якіх даводзяць пра розныя паняцці.

У першай праз вобраз такой малой істоты, як вош, перадаецца жартоўнае ўяўленне аднаго чалавека пра нязначнае багацце ў каго-небудзь другога, у выніку чаго той ужо адчувае сябе ўпэўнена. ФА суадносіцца з некалькімі кодамі культуры: з антропным праз дзеяслоўны кампанент *пачуць*, які сігналізуе пра адчуванне чалавека, з заонімным праз кампанент *вош*, які выступае эталонам нязначнасці (параўн. семантыку назойніка *вош* – ‘дробнае насякомае, якое паразітуе на целе чалавека і жывёлы’ [9, с. 509] і сродкам выражэння іроніі пры ўтварэнні вобраза новай адзінкі, з прасторавым праз словаспалучэнне *за каўняром* як месца размяшчэння на аснове

архетыпічнага супрацьпастаўлення «сваё – чужое» ці «свая – чужая» і касцюмна-рэчавым праз кампанент *каўняром*. Вобраз ФА на аснове метафарызацыі выраза перадае стэрэатыпнае ўяўленне іранічнага стаўлення да чалавека, які, не ўспеўшы разбагацець, вызначаецца завышанай самаацэнкай.

Асновай утварэння другой адзінкі паслужыла параўнанне, якое набыло новае значэнне і перайшло ў разрад новай адзінкі мовы. Адбор параўнання, паколькі не ўсе параўнанні падвяргаюцца дэсемантызацыі сваіх складнікаў, для ўтварэння новай адзінкі мовы абумоўлены найперш тым, што менавіта параўнанне заключаецца ў прыпадабненні аднога прадмета да другога, як у нашым выпадку – чалавека да вошы, на аснове чаго мяркуецца наяўнасць прыкметы, агульнай для першага – назойліва, настырна, несупынна (лезці). Сваю ролю адыгрывае і захаванне параўнальнага кваліфікатара *як* у складзе ФА, што звязана з ірэальным параўнаннем і функцыянаваннем як мадальна-параўнальнай часткі, што выражае здагадку ці дапушчэнне. Такі перавод параўнальнага звароту ў ФА адбываецца праз пераўтварэнне кампаратыўнага значэння гэтага выраза ў метафарычнае, калі параўнанне рэалізуе ўжо не столькі ўласцівасць, колькі дэсемантызаваную экспрэсію ўзмацнення. Як вынік такой структуры, абранага вобраза-эталона, без якога не можа рэалізавацца кампаратыўная семантыка, замацавана сімволіка новай адзінкі. ФА *як вош на каўнер*, што ўтрымлівае зааморфную метафару, у якой чалавек прыпадабняецца вошы з яе ўласцівасцю настырна лезці, вылазіць, выступае ў ролі эталона надта настырнай, назойлівай манеры паводзін чалавека.

Такім чынам, прааналізаваныя ФА з кампанентам *каўнер* яшчэ раз сведчаць пра адбор кампанентаў пры іх утварэнні як другасных адзінак мовы з мэтай не столькі абазначэння, наймення, як правіла, абстрактных паняццяў, колькі ацэнкі, характарыстыкі, такім чынам захоўваючы і перадаючы ад пакалення да пакалення ўласцівыя нашаму народу ўстаноўкі і правілы, сваю нацыянальную культуру.

А лінгвакультуралагічны аналіз нават толькі больш за дзясятка фразеалагізмаў з кампанентам *каўнер* падмацоўвае нашу гіпотэзу пра адбор і гэтай лексема-кампанента, якой уласціва замацаваная за ёю сімволіка, што была нададзена і характэрна яшчэ ў дафразеалагічны перыяд яе існавання і якая перадаецца і выконвае адметную культурную функцыю ў складзе фразеалагізмаў, якія выступаюць як адзінкі для засваення маральна-этычных прынцыпаў, поглядаў, правілаў і праходзяць культурную інтэрпрэтацыю ў касцюмна-рэчавым кодзе культуры, знакі якога ўтрымліваюць і даносяць розныя сэнсы, а фразеалагізмы з гэтым кампанентам набываюць функцыі эталонаў, стэрэатыпаў і сімвалаў.

Крыніцы матэрыялу

Д-2000 – Даніловіч, М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М.А. Даніловіч. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 267 с.

Л-2008-1 – Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1: А-Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.

Л-2008-2 – Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 2: М-Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.

Ю-1972 – Юрчанка, Г.Ф. І коціца і валіца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 288 с.

Ю-1974 – Юрчанка, Г.Ф. І сячэ і паліць (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1974. – 296 с.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Пименова, М. В. Исследование ментальности русского народа / М. В. Пименова // Языковые основы русской ментальности: учеб. пособие / отв. ред. М. В. Пименова. – 2-е изд., испр. и доп. – Кемерово: КемГУКИ, 2011. – 136 с.
- 2 Ляшчынская, В. А. Культурная канатацыя фразеалагізмаў з агульным значэннем ‘адзенне-абутак’ / В. А. Ляшчынская. – Беларуская лінгвістыка. Вып. 74. – Мінск: Беларуская навука, 2015. – С. 19–29.
- 3 Ляшчынская, В. А. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем віду адзення ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў / В. А. Ляшчынская // Граматычны студіі: Збірнік навуковых праць. Вып. 3. – Вінніца ДонНУ імені Васіля Стуса, 2017. – С. 74–79.
- 4 Ляшчынская, В. А. Фразеалагізмы беларускай мовы з кампанентам *кішэня* – складнікі канцэпту ‘адзенне-абутак’ / В. А. Ляшчынская // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. – 2017. – № 4. – С. 105–111.
- 5 Ляшчынская, В. А. Сімволіка фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам-найменнем галаўнога ўбору / В. А. Ляшчынская. – Филологическая регионалистика. Тамбов. Т. 9. – № 1 (21). – 2017. – С. 5–10.
- 6 Ляшчынская, В. А. Сімволіка фразеалагізмаў з кампанентам *шапка* ў беларускай мове / В. А. Ляшчынская. // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. – 2018. – № 1 (106). – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины. – С. 64–70.
- 7 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 2: Г-К / [Рэд. тома А.Я. Баханькоў]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.
- 8 Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 4. К – Каята / [В.Дз. Лабко, І.І. Лучыц-Федарэц, В.У. Мартынаў і інш.; Рэд. В.У. Мартынаў]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 327 с.
- 9 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 1: А – В / [Рэд. тома М.П.Лобан]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.

УДК 811.161.3'373.46

Л. М. Мінакова

СПЕЦЫФІЧНЫЯ СТРУКТУРНЫЯ ТЫПЫ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЙ НАМІНАЦЫІ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТЭХНІЧНАЙ ЛЕКСІКІ)

У артыкуле засяроджваецца ўвага на функцыянальна-фармальным падыходзе да разумення тэрміна. На матэрыяле сучаснай беларускай тэхнічнай тэрміналогіі аналізуюцца спецыфічныя структурныя тыпы тэрмінаадзінак (намінацыі эпанімічнага паходжання, словазлучэнні з адасобленымі дзеепрыметнымі зваротамі, тэрміны-сказы (простыя, складаназалежныя з даданай азначальнай часткай). Характарызуюцца спецыяльныя словы-сімвалы, а таксама слоўна-ініцыяльныя, слоўна-лічбавыя, слоўна-знакавыя, слоўна-літарныя, слоўна-ініцыяльна-літарныя тэрміны-словазлучэнні.

Традыцыйна ў любой рэальнай тэрміналогіі выдзяляюцца два структурныя тыпы тэрмінаў: 1) тэрміны-словы (невыворныя, вытворныя, складаныя, абрэвіатуры); 2) тэрміны-словазлучэнні (раскладальныя – свабодныя і несвабодныя, нераскладальныя). Але, разам з тым, тэрмінасістэма кожнай галіны навукі і тэхнікі змяшчае ў сабе структурна-граматычныя тыпы намінацыі, якія надаюць ёй выразнасць, своеасаблівасць, адметнасць.

Словы-сімвалы – спецыфічны структурны тып найменняў тэхнічнай тэрміналогіі, у склад якога побач са словамі ўваходзяць разнастайныя літары, лічбы, графічныя знакі. Сімвалы арганічна далучаюцца да аднаслоўных намінацый (*К-захон* [1, с. 497]), а таксама ўваходзяць у склад разнастайных па структуры тэрмінаў-словазлучэнняў, характарызуючы

іх дыферэнцыяльны кампанент (*асяродак Ш-падобны* [2, с. 392], *камбайн Г-падобны* [1, с. 552], *край з У-падобнай падрыхтоўкай канта* [1, с. 611], *вектар n-мерны* [1, с. 131], *канаўка для Т-падобных уставак* [1, с. 464]).

Тэхнічная тэрміналогія шырока практыкуе выкарыстанне слоўна-ініцыяльных (*адраснасць ЭВМ* [1, с. 23], *генератар квантавы ЗВЧ на пучку малекул* [1, с. 233], *ЗВЧ дыёд дэфектарны* [2, с. 381]), слоўна-лічбавых (*край з кантам, скошаным пад вуглом 45 градусаў* [1, с. 611]), слоўна-знакавых (*крутасць пад'ёму ў %* [1, с. 640]), слоўна-літарных (*гомамарфізм групы А на групу В* [1, с. 251]) і слоўна-ініцыяльна-літарных (*кантроль ЛВМ па модулю N* [1, с. 579]) словазлучэнняў.

Менавіта беларуская тэхнічная лексіка ўтрымлівае тэрміны-словазлучэнні з адасобленымі дзеепрыметнымі зваротамі: *адтуліна, атрыманая штампоўкай* [2, с. 46]; *борт, апушчаны пры крэне* [1, с. 99], *борт, падняты пры крэне* [1, с. 99], а таксама простыя неразвітыя (*які чаргуецца* [2, с. 731]) і складаназалежныя з даданай азначальнай часткай (*анод, які верціцца* [1, с. 37], *блок, які размяркоўвае нагрузку* [1, с. 91], *ваганетка, якая перакульваецца на абодва бакі* [1, с. 114], *апрацоўка інструментам, які верціцца* [2, с. 16], *паверхня нагрэву, якая працуе пад ціскам* [2, с. 142–143]) сказы.

Асобныя комплексныя намінацыі маюць у сваім складзе некалькі залежных кампанентаў, якія ўяўляюць адзінае цэлае: *блок кацёл – турбіна* [1, с. 89], *блок кацёл – турбіна – генератар – трансфарматар* [1, с. 89], *блок мадулятар – дэмадулятар* [1, с. 90].

Беларуская тэхнічная тэрміналогія змяшчае ў сабе значную колькасць тэрмінаў эпанімічнага паходжання. Найменне *эпанім* (грэч. *επωνυμος* – які дае назву, імя) у лінгвістычных слоўніках мае дэфініцыю ‘асоба, ад імя якой паходзіць назва народа, мясцовасці’ [3, с. 174]. У спецыяльнай лексіцы тэрмінамі эпанімічнага паходжання выступаюць найменні прадметаў, працэсаў, з’яў, названыя па прозвішчах вынаходнікаў, вучоных, якія з’явіліся адкрывальнікамі або ўпершыню апісалі іх, па імёнах антычных багоў, па назвах населеных пунктаў, а таксама радовішчаў, па назвах старажытных плямён чалавека. Даныя моўныя адзінкі ўтвораны ў працэсе апелятывацыі (дэанімізацыі) анамастычнай лексікі – пераходу ўласных назваў у разрад агульных з дадатковай спецыялізацыяй іх значэння. Несумненна, апелятывацыя адбываецца, калі дэнатат атрымлівае вядомасць у пэўным моўным асяроддзі і слова перастае называць адзінкавы прадмет, пачынае абазначаць тып, клас прадметаў. Пераход уласных імёнаў у агульныя ажыццяўляецца “штучным” шляхам, мэтанакіравана, каб увекавечыць імя вынаходніка або назву мясцовасці, звязаныя з пэўным адкрыццём у галіне навукі, тэхнікі, вытворчасці, а таксама іншыя імёны і назвы.

Тэхнічныя тэрміны-словы эпанімічнага паходжання шматлікія і разнастайныя ў тэматычных адносінах. Сярод іх вылучаюцца: а) назвы адзінак вымярэння або адносін паміж велічынямі: *ангстрэм* ‘адзінка вымярэння даўжыні, роўная адной дзесяцімільярднай долі метра; прымяняецца ў оптыцы для вымярэння даўжыні светлавых хваляў’ < ‘шв. A. Angstrom = прозвішча шведскага фізіка і астранома’ [4, с. 93]; *ньютан* ‘адзінка вымярэння сілы ў Міжнароднай сістэме адзінак (СИ)’ < ‘англ. I Newton = прозвішча англійскага фізіка’ [5, с. 136]; б) назвы мінералаў, карысных выкапняў, горных парод, мінералагічных і крышталічных рэчываў, што ў большай ці меншай ступені знаходзяць прымяненне ў розных галінах тэхнікі: *абсідыян* ‘шклопадобная вулканічная горная парода чырвонага, чорнага або шэрага колеру’ < ‘лац. obsidianus (lapis) = камень Абсідыя, ад Obsidius = імя рымляніна, які прывёз гэты камень з Эфіопіі’ [4, с. 14]; в) назвы сплаваў, іх структурных напאўняльнікаў: *бабіты* ‘металічныя сплавы на свінцовай або алавянай аснове з нізкім каэфіцыентам трэння; выкарыстоўваюцца для вырабу падшыпнікаў і рухомых частак машын’ < ‘англ. I. Babbit = прозвішча амерыканскага вынаходцы’ [4, с. 191]; *бесмер* ‘сталё, атрыманая

з вадкага чыгуну шляхам прадзімання яго паветрам у канвертары’ < ‘англ. H. Bessemer = прозвішча англійскага інжынера’[4, с. 222]; г) назвы машын, механізмаў, дэталей, іх злучэнняў: *баянет* ‘злучэнне дэталей, пры якіх адна дэталі з проразню насаджваецца на іншую дэталі з выступам’ < ‘фр. baionnette = штык, ад Bayonne = назва горада ў Францыі’[4, с. 215]; *дызель* ‘рухавік унутранага згарання, які працуе на вадкім паліве’ < ‘ад ням. R Diesel = прозвішча нямецкага інжынера’[4, с. 435]; д) назвы апаратаў, прылад, прыстасаванняў: *мартэн* ‘асобая печ для выплаўкі сталі; мартэнаўская печ’ < ‘рус. мартен < фр. martin, ад P. Martin = прозвішча фр. металурга’[5, с. 33]; *ніколь* ‘прызма з ісландскага шпату, якая служыць для палярызацыі светлавых хваль’ < ‘англ. W. Nicol = прозвішча англ. фізіка’[5, с. 128]; е) назвы транспартных сродкаў і іх частак: *берліна* ‘крытае рачное судна для перавозкі тавараў’ < ‘ад Berlin = назва горада ў Германіі’[4, с. 221]; *пульман* ‘тып вялікага пасажырскага або таварнага вагона’ < ‘англ. G. Pulman = прозвішча амер. інжынера’[5, с. 270] і інш.

Адзінкавымі выпадкамі прадстаўлены мнагазначныя тэрміналагічныя адзінкі эпанімічнага паходжання: *рэнтген* ‘1) нябачныя прамяні, якія з’яўляюцца кароткімі электрамагнітнымі хвалямі, здольнымі пранікаць праз непразрыстыя прадметы; 2) прасвечванне нябачнымі (рэнтгенаўскімі) прамянямі; 3) апарат для прасвечвання рэнтгенаўскімі прамянямі; 4) пазасістэмная адзінка вымярэння радыяцыі’ < ‘ням. W. Roentgen = прозвішча ням. фізіка’[5, с. 325]. Даны тэрмін можа выступаць першай састаўной часткай (тэрмінаэлементам) складаных слоў, якая выражае паняцце ‘звязаны з выкарыстаннем рэнтгенаўскіх прамянёў’: *рэнтгенадыягностыка* (ад *рэнтгена-* + *дыягностыка*) [5, с. 325], *рэнтгеналюмінесцэнцыя* (ад *рэнтгена-* + *люмінесцэнцыя*) [5, с. 325], *рэнтгенатэхніка* (ад *рэнтгена-* + *тэхніка*) [5, с. 326] і інш., або выступаць адным з тэрмінаэлементаў у працэсе аглутынацыі: *рэнтгенаграма* (ад *рэнтгена-* + *-грама*) [5, с. 325], *рэнтгеналогія* (ад *рэнтгена-* + *-логія*) [5, с. 325], *рэнтгенаскапія* (ад *рэнтгена-* + *-скапія*) [5, с. 325 – 326] і інш.

Няцяжка заўважыць, што многія тэрміны ўтварыліся марфемным спосабам ад імён пры дапамозе наступных суфіксаў: *-ыт /-іт*: *аўстэніт* ‘структурная частка жалезавугляводзістых сплаваў, цвёрды раствор вугляроду або легіравальных элементаў у гама-жалезе’ < ‘ад англ. W. Roberts- Austen = прозвішча англійскага металурга’ [4, с. 170]; *траастыт* ‘структурная састаўная частка сталі, якая ўяўляе сабой высодысперсную сумесь часцінак ферыту і карбідаў (у прыватнасці цэментыту)’ < ‘ад фр. L. Troast = прозвішча фр. хіміка’[5, с. 464]; *-ывацый-*: *апертывацыя* ‘спосаб кансервавання мяса і агародніны, заснаваны на працяглым награванні ў кіпячай вадзе ў герметычна закрытых шклянках пасудзінах пасля таго, як адтуль адпампавана паветра’ < ‘ад фр. N. Appert = прозвішча французскага вынаходцы’[4, с. 120]; *-зацый-*: *гальванізацыя* ‘выкарыстанне пастаяннага электрычнага току з тэхнічнай або медыцынскай мэтай’ < ‘ад іт. I. Galvani = прозвішча італьянскага фізіка’[4, с. 308]; *-ізацый-*: *пупінізацыя* ‘спосаб павелічэння дальнасці перадач па правадных лініях сувязі штучным узмацненнем іх індуктыўнасці’ < ‘ад англ. M. Pupin = прозвішча амерыканскага фізіка’[5, с. 272]; *-ін-*: *дрызіна* ‘невялікая чыгуначная платформа або ваганетка, якая прыводзіцца ў рух уручную або рухавіком; выкарыстоўваецца для перавозкі людзей і грузаў на невялікую адлегласць’ < ‘ням. Draisine, ад K. Drais = прозвішча нямецкага вынаходніка’[4, с. 427]; *-ол-*: *барнеол* ‘арганічнае злучэнне, бясколернае крышталічнае рэчыва, з якога атрымліваюць камфару’ < ‘ад малайск. Borneo = назва вострава Малайскага архіпелага’[4, с. 208]; *-ызм-*: *тэйларызм* ‘сістэма арганізацыі працы на прадпрыемствах, заснаваная на рацыяналізацыі вытворчасці, павелічэнні эфектыўнасці выкарыстання тэхнікі, павышэнні інтэнсіўнасці працы рабочых’ < ‘ад англ. F. Taylor = прозвішча амерыканскага інжынера’[5, с. 501] і інш.

Асобныя эпанімы ўтвараюць кампазіты разам з самастойнымі словамі (*тамасілак* ‘шлак, які ўтвараецца пры спецыяльнай перапрацоўцы чыгуну ў сталь’ < ‘ад англ. S. Thomas = прозвішча англійскага металурга + *шлак*’ [5, с. 451]) або з тэрмінаэлементамі, што выступаюць другой састаўной часткай складаных слоў (*ватметр* ‘прыбор для вымярэння магутнасці электрычнага току’ < ‘англ. watt, ад D. Watt = прозвішча англійскага інжынера і выхадцы + *-метр*’ [4, с. 276]; *махометр* ‘ад ням. E. Mach = прозвішча аўстрыйскага філосафа + *-метр*’ [5, с. 42]) і інш.

Некаторыя тэрміны ўтвораны шляхам словаскладання, якое аб’ядноўвае два спецыяльныя словы, адно з якіх – эпанімічная назва: *ват-секунда* ‘адзінка вымярэння работы электрычнага току’ < ‘англ. watt, ад D. Watt = прозвішча англійскага інжынера і выхадцы + *секунда*’ [4, с. 276], *муц-метал* ‘меднацынкавы сплаў з прымесямі свінцу; выкарыстоўваецца для вырабу труб, дроту’ < ‘ад англ. G. Muntz = прозвішча англійскага металазнаўцы + *метал*’ [5, с. 98]. Існуе думка, што фарміраванне апазіцыйных найменняў з’яўляецца прамежкавым звяном паміж складанымі словамі і словазлучэннямі [6, с. 46].

Тэхнічная тэрміналогія налічвае вялікую колькасць тэрмінаў-словазлучэнняў з эпанімічнымі кампанентамі, аб’яднаных у разнастайныя прадметна-тэматычныя групы (назвы машын, механізмаў; назвы дэталей, іх злучэнняў; назвы апаратаў, прылад, прыстасаванняў; назвы якасцей, уласцівасцей; назвы працэсаў, дзеянняў; назвы навуковых адкрыццяў і інш.). Сярод іх пераважаюць двухкампанентныя генітыўныя канструкцыі, што таксама часцей за ўсё сустракаюцца менавіта ў тэхнічнай тэрміналогіі. Яны складаюцца з ядзернага кампанента (агульнага назоўніка) і залежнага кампанента (уласнага імя, ужытага ў родным склоне), структурна-граматычная мадэль – “наз. + наз. у родн. скл. (I)” : *аператар Гамільтона* [2, с. 31], *пераход Ажэ* [2, с. 97], *печ Стасана* [2, с. 110], *расхадамер Вентуры* [2, с. 325]. Непрадуктыўную групу складаюць двухкампанентныя словазлучэнні з прыназоўнікамі *на*, *наводле*: *цвёрдасць на Брынелю* [2, с. 524], *цепластойкасць на Віка* [2, с. 542], *цепластойкасць на Мартэнсу* [2, с. 542] (структурна-граматычная мадэль – “наз. + прын. *на* + наз. у месн. скл. (I)"); *пластычнасць наводле Муні* [2, с. 126] (структурна-граматычная мадэль – “наз. + прын. *наводле* + наз. у месн. скл. (I)”).

У групе трохкампанентных тэхнічных тэрмінаў, у склад якіх уваходзяць уласныя імёны, можна вылучыць некалькі падгруп. Найбольш прадуктыўнай выступае падгрупа, што ўключае ядзерны (агульны назоўнік) і два залежныя кампаненты (уласныя імёны), структурна-граматычная мадэль – “наз. + наз. у родн. скл. (I) – наз. у родн. скл. (I)”: *вектар Умава – Пойнтынга* [1, с. 132], *закон Біо – Савара* [1, с. 363], *пластына Лумера – Герке* [2, с. 124], *рэзанатар Фабры – Перо* [2, с. 345]. Такое ўжыванне ўласных імён у словазлучэннях указвае на тое, што пэўнае адкрыццё, вынаходніцтва здзяйснялася некалькімі асобамі адначасова або ў розныя прамежкі часу ў адной або розных краінах. Зрэдку замест дэфіса паміж залежнымі аднароднымі кампанентамі як варыянтная з’ява ўжываецца злучнік: *закон Дзюлонга і Пці* [1, с. 364]. Актыўна выкарыстоўваюцца таксама спецыяльныя найменні з наступнымі структурна-граматычнымі мадэлямі:

а) “наз. + наз. у родн. скл. + наз. у родн. скл. (I)”: *адрэзак рада Тэйлара* [2, с. 53], *закон выпраменьвання Планка* [1, с. 364];

б) “наз. + наз. у родн. скл. (I) + прым.”: *пластына Шміта карэкцыйная* [2, с. 125], *рэчыва Фермі ўніверсальнае* [1, с. 150].

Такім чынам, у складзе тэхнічных тэрмінаў вызначаюцца шматлікія спецыфічныя структурна-граматычныя тыпы найменняў. Актыўнымі сродкамі фарміравання тэрмінасістэмы выступаюць словы-сімвалы, аглютынацыйныя назвы, тэрміны-сказы. Аналіз фактычнага матэрыялу сведчыць, што тэрміны эпанімічнага

паходжання – даволі вялікая група спецыяльных найменняў з адметнай структурнай арганізацыяй, вывучэнне якой з’яўляецца надзвычай актуальным у сувязі з пастаянным развіццём навукі і тэхнікі.

Умоўныя скарачэнні

I – эпанімічны кампанент, імя вынаходніка, першаадкрывальніка, ужытае ў пэўным склоне ў складзе тэрміна-словазлучэння

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Русско-белорусский политехнический словарь: В 2 т. Т.1. А – Н / НАН Беларусі, Ін-т языкознання ім. Я.Коласа; Ред. И.Л. Бурак и др. – Минск: Беларуская навука, 1997. – 839 с.
- 2 Русско-белорусский политехнический словарь: В 2 т. Т.2. О – Я / НАН Беларусі, Ін-т языкознання ім. Я.Коласа; Ред. И.Л. Бурак и др. – Минск: Беларуская навука, 1998. – 807 с.
- 3 Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск: Вышэйшая школа, 1990. – 222с.
- 4 Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. – Т.1. – А – Л / А.М. Булыка.– Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1999. – 736 с.
- 5 Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. – Т.2. – М – Я/ А.М. Булыка.– Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1999. – 736 с.

УДК 811.161.3’367.627’25’42:821.161.3

С. В. Падабедава

ЛІЧЭБНІК І ЯГО ПЕРАКЛАД У МОВЕ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

У артыкуле ўзнята пытанне аб ужыванні лічэбніка ў мове мастацкай літаратуры на матэрыяле аповесці “Дзікае паляванне караля Стаха” У. Караткевіча і яго перакладу на англійскую мову. Вызначаюцца прычыны, якія выклікаюць цяжкасці пры перакладзе, адзначаюцца памылкі, дапушчаныя перакладчыкамі пры пошуках да беларускіх найменняў меры іх англійскіх эквівалентаў і аналагаў.

Лічэбнік, як і іншыя часціны мовы, даволі шырока выкарыстоўваецца ў тэкстах рознай стылістычнай накіраванасці. Найбольш часта гэтая часціна мовы ўжываецца ў навуковых і публіцыстычных тэкстах, дзе канкрэтныя колькасныя дадзеныя неабходны для пацвярджэння і абгрунтавання пэўных высноў, забеспячэння дакладнасці інфармацыі.

У мове мастацкай літаратуры лічэбнікі сустракаюцца не так часта, паколькі мастацкі твор – часцей за ўсё гэта выдуманая падзея і героі, а не канкрэтныя дадзеныя, а лічэбнік, у адрозненне ад іншых часцін мовы, з’яўляецца самай “нестылістычнай” часцінай мовы. Тым не менш лічэбнікі адыгрываюць значную ролю ў мове мастацкай літаратуры, паколькі іх выкарыстанне забяспечвае пэўным чынам увасабленне задумы аўтара. Больш часцей выкарыстанне дадзенай часціны мовы можна сустрэць у прозе (гістарычных раманах, аповесцях і апавяданнях), у творах, заснаваных на рэальных падзеях.

Беларускамоўная гістарычная аповесць “Дзікае паляванне караля Стаха” У. Караткевіча насычана лічэбнікамі [1]. А з прычыны таго, што аповесць была перакладзена на англійскую мову М. Мінц – King “Stach's Wild Hunt” у 1989 г. [2]

і перавыдадзена К. Стэйн – “King Stakh's Wild Hunt” у 2012 г. [3], то зразумелым становіцца цікавасць да гэтай лексіка-граматычнай катэгорыі, сродкаў і спосабаў перадачы лічэбнікаў з беларускай мовы на англійскую мову.

Аналіз беларускамоўнай аповесці і яе перакладаў вызначае першасную і галоўную функцыю, якую выконваюць лічэбнікі ў мастацкім тэксце, – ужыванне дадзенай часціны мовы для перадачы дадатковай інфармацыі. У прыватнасці, лічэбнікі выкарыстоўваюцца пры ўказанні ўзросту галоўных герояў аповесці. Напрыклад: *Я не наведваўся ў Балотныя Яліны пяць год, а зараз мне дваццаць тры. Бацька адаслаў мяне адсюль, бо я ў васьмнаццаць год паміраў ад кахання да трынаццацігадовай дзяўчыны* [1] – *It's five years since I've visited Marsh Firs, and now I'm 23. My father sent me away because at the age of 18 I was dying of love for a thirteen-year old girl* [2].

Другая функцыя, якую выконваюць лічэбнікі ў мове мастацкай літаратуры, усё ж стылістычная. Калі выкарыстанне лічэбнікаў не звязана з узростам галоўных герояў або з нейкай гістарычнай падзеяй, то іх выкарыстанне надае выдуманай сітуацыі рэалістычны характар. Напрыклад: *Сілы яго [Стаха Горскага], як казаў рукапіс, дасягалі ўжо васьмі тысяч коннікаў, якія часткова хаваліся ў пушчы, часткова знаходзіліся пры яго палацы* [1] – *According to the manuscript his forces already consisted of 8,000 horsemen who were hiding partly in the virgin forest, and partly in his castle* [2].

На першы погляд здаецца, што можа быць цікавага або складанага ў перадачы лічэбнікаў з адной мовы на другую? І сапраўды, калі размова ідзе пра простыя гістарычныя даты, указанне года, калі адбываюцца ці адбываліся падзеі, узросту ці памеру, не выяўляецца нічога, акрамя дакладнасці перадачы, хіба што ў некаторых выпадках можа адрознівацца форма падачы лічэбнікаў (словам або матэматычным знакам), якая з’яўляецца адным са спосабаў перадачы лічэбнікаў у перакладах. Напрыклад: *Трыста крокаў бягом, як толькі магчыма, хутка, пяцьдзесят крокаў хуткай хадю – так я вырашыў* [1] – *I understood very well that I would not last all the way, therefore ran at a measured pace: 300 steps running as fast as I could, and 50 steps more slowly* [2].

Або, такая нарматыўная варыянтнасць перадачы лічэбніка з беларускай мовы на англійскую, якую мы заўважылі пры параўнанні двух мастацкіх перакладаў: *раздзел першы* [1] – *chapter the first* [2] – *chapter one* [3]; *раздзел дванаццаты* [1] – *chapter the twelfth* [2] – *chapter twelve* [3] і г. д. Звычайна пры абазначэнні главы або часткі кнігі беларускі парадкавы лічэбнік перадаецца на англійскую мову колькасным лічэбнікам, які ідзе за азначальным назоўнікам, пры гэтым імя назоўніка ў англійскай мове выкарыстоўваецца без артыкля. У аналагічных сітуацыях магчыма таксама выкарыстанне і парадкавага лічэбніка, які ставіцца перад назоўнікам з артыклем. Такім чынам, выкарыстання абодва варыянты перадачы лічэбніка на англійскую мову адпавядаюць нормам.

Асобую цікавасць выклікае выкарыстанне і перадача лічэбніка ў словазлучэнні *дваццатае калена*, якое сустракаецца ў тэксце дзесяць разоў і з’яўляецца галоўным сімвалам твора – праклён: беларускі пісьменнік стварае праклён роду Яноўскіх да *дваццатага калена*, які ў англамоўных перакладах перадаецца іншым лічэбнікам – *twelfth generation* (дасл. *дванаццатае пакаленне*). Адзначым, што ў рускамоўным перакладзе *дваццатае калена* таксама перадаецца як *дванадцатое колена* [4]. Такім чынам, становіцца відавочным, што перакладчыца М. Мінц абав’язалася на рускамоўны пераклад, а ў перавыданні 2012 г. таксама не палічылі неабходным зрабіць перадачу эквівалентнай беларускаму арыгіналу. Але паўстае пытанне: чаму руская перакладчыца В. Шчадрына змяняе арыгінальны аўтарскі праклён *дваццатае калена*? Хутчэй за ўсё адказ крыецца ў міфалагічнай лічбе *дванаццаць*, якая лічыцца звышабсалютнай, сімвалам “філасофскага каменя”, закончанасці і чароўнага кола, які круціць сусвет. Таксама сімвалічны характар лічбы адлюстроўваецца і ў Бібліі (12 кален Ізраілевых, 12

апосталаў, 12 ноч пасля Раства – свята Богаяўлення, 12 самых важных хрысціянскіх свят у праваслаўных і інш.). Напэўна, менавіта з гэтай прычыны В. Шчадрына змяняе лічбу праклёну *дваццаць* на *дванаццаць*, надаючы тым самым сімвалічнае значэнне лічбе замовы. Але, твор “Дзікае паляванне караля Стаха” – гістарычная аповесць, у якой узгадваюцца рэальныя гістарычныя падзеі (*бой пад Койданавым, Палтаўская бітва*). Можа быць, менавіта з гэтай прычыны У. Караткевіч выкарыстоўвае лічбу *дваццаць*, паколькі, калі ўзяць за ўвагу тое, што *калена* – гэта разгалігаванне роду прыблізна ў 25 – 30 год, а асноўны сюжэт твора адбываецца ў 1888 г., то грунтуючыся на рэальнасці падзей аповесці лічба *дваццаць* будзе з’яўляцца больш дасканалай для адлюстравання рэалістычнасці. Такую нашу выснову можна падтрымаць фактамі з кантэксту: «*Яноўскія, мне здаецца, вядуцца на нашай зямлі з дванаццацатага стагоддзя? – З трынаццацатага, – сказала яна [Надзея]*» і «*Ніжэй дзевятнаццацатага калена, зноў Рамана, быў надпіс, зроблены дробным почыркам: “26 кастрычніка 1870 года нарадзілася дачка мая, Надзея. Апошняя, дваццатае, наша калена...”*». З дадзеных сказаў не складана падлічыць менавіта адрэзак часу ў *дваццаць* пакаленняў, што, напэўна, і было зроблена У. Караткевічам, які абапіраўся не на сімваліку лічбы праклёну, а на рэалістычнасць і дакладнасць падзей.

Больш за тое, аналіз матэрыялу, вызначанага пры параўнанні беларускага мастацкага тэксту і яго перакладаў, паказвае, што ўсе лічэбнікі, звязаныя са словазлучэннем *дваццатае калена*, пры перакладзе таксама адпаведным чынам змяняюцца; параўнаем: *Жорсткі лёс, здымі з нас свой праклён, няхай загінуць толькі дзевятнаццаць пакаленняў* [1] – *Cruel fate, remove your curse from us, let only the eleventh generation perish* [2] (дзе ўжыта словазлучэнне з колькасным лічэбнікам *адзінаццаць пакаленняў*) – *Жестокая судьба, сними с нас свое проклятие, пусть погибнут только одиннадцать поколений* [4].

Асаблівую ўвагу варта звярнуць на перадачу меры, паколькі “найменні мер, якія абазначаюць адзінкі вагі, даўжыні, плошчы, аб’ёму вадкасцяў (сыпкіх целаў) і г. д., валодаюць, з пункту гледжання перакладу, некаторымі асаблівасцямі, якія заслугоўваюць увагі” [5, с. 153]. У тэорыі перакладу адзінкі меры адносяцца да рэалій, пераклад якіх патрабуе дадатковых энцыклапедычных ведаў ад перакладчыка. Рэаліі-меры звязаны з лічэбнікамі і з’яўляюцца носьбітамі інфармацыі пра даўжыню, вагу, аб’ём і г. д. Каб успрыняць гэтую інфармацыю, чытач павінен ведаць рэальныя велічыні такіх мер ці хаця б мець прыблізнае ўяўленне пра іх. Адсюль выснова, што “значэнні адпаведных адзінак павінны быць так ці інакш паказаны і ў перакладзе або, ва ўсякім разе, павінны быць пададзены такім чынам, каб чытач мог здагадацца пра іх” [5, с. 155].

Так, у беларускім варыянце аповесці часта ўжываецца такая мера, як *дзесяціна*: *У прадзеда пані Яноўскай было дзесяць тысяч дзесяцін добрай ворнай зямлі, не лічачы лесу* [1] – *Miss Janovskaja's great-grandfather had 10,000 dziesiacinas* of good arable land, without including the forest* [2]. У англамоўным перакладзе 1989 г. М. Мінц перадае найменне меры з дапамогай спосабу транслітарацыі і дадае азначэнне да дадзенай меры: * *Dziesiacina — a measure of land equal to 2.7 English acres, or 1.1 hectares* [2] (дасл. *Дзесяціна – мера зямлі, роўная 2.7 англійскім акрам, або 1.1 гектарам*). Такі спосаб перадачы захоўвае беларускае гукавое найменне меры і тым самым знаёміць англамоўных чытачоў з іншай мерай зямельнай плошчы ў параўнанні са звыклымі для носьбітаў англійскай мовы акрамі і гектарамі.

А ў перавыданні 2012 г., *дзесяціна* чамусьці змяняецца на *гектар*: *Miss Yanovsky's great-grandfather had 10,000 hectares of good arable land, not including the forest* [3]. Згодна з тлумачэння слова *дзесяціна*, дадзенай М. Мінц у 1989 г., – мера зямельнай плошчы, роўная 2400 кв. сажням або 1,09 га, якою карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы, атрымліваецца, што пераклад неадэкватны, паколькі меры

зямельнай плошчы *дзесяціна і гектар* не з'яўляюцца раўназначнымі. Калі перакладчык не хацеў перадаваць беларускую лексему меры і даваць яе азначэнне, а проста перадаць яе англійскім эквівалентам, то ён павінен быў змяніць і лічэбнік, ужыты з дадзенай мерай (паколькі *дзесяціна* – 1,09 га, то *10,000 дзесяцін* – 10,9 га). Такая недакладнасць перакладу прывяла і да далейшых памылак па ходу тэксту, дзе ўжываецца *лічэбнік* з мерай *дзесяціна*.

Альбо такая старая адзінка меры даўжыні, як *сажань*, роўная 3 аршынам, або 2,13 м, якая ўжывалася ў Расіі і Беларусі да ўвядзення метрычнай сістэмы мер. Напрыклад, з *коламі ў сажань вышыняю* [1] – *wheels two metres high* [2]; *чалавек над сажань ростам* [1] – *the man over two metres in height* [2]; *яны былі ў якіх-небудзь дваццаці сажнях ад мяне* [1] – *they were about 40 metres away from me* [2]; *сажняў у пяцідзесяці ад дома* [1] – *over a hundred metres away from the house* [2], дзе ў англамоўным перакладзе адзінка вымярэння *сажань* перадаецца праз *metres* ‘метры’ і згодна з азначэннем такая перадача з’яўляецца эквівалентнай, паколькі перакладчык адпаведна перадае і лічэбнікі, дзе вымярэнне ў *сажань* прыблізна раўняецца двум метрам.

Асобна вылучым выпадак, які адрозніваецца ў двух англамоўных варыянтах перакладу: *Ён выбег з пакоя, пачвалаў ад мяне з нечаканай хуткасцю і толькі сажняў праз дзвесце падаў голас, закрываў: «Гвалт!»* [1] – *Like a bullet he flew out of the room into the yard in great haste and only about half a kilometre away did he cry: “Help!”* [2] – *Like a bullet he flew out of the room into the yard in great haste and only about half a mile away did he cry: “Help!”* [3]. Са сказа відаць, што перадача рэаліі-меры з лічэбнікам зроблена дакладна: *дзвесце сажняў* – *пяцьсот метраў*, або *паўкіламетра*, але ў другім варыянце перакладу падаецца англійская адзінка вымярэння *mile*, якая адпавядае ці раўняецца 1,609 км. Таму перадачу *about half a mile* нельга лічыць эквівалентнай, паколькі нават палова мілі (а гэта каля 800 км) з’яўляецца занадта вялікай.

Адзначаюцца выпадкі, калі англамоўная перадача не адпавядае матэматычнаму падліку: *сажняў у дзесяці ад таго месца* [1] – *about two metres or so from this place* [2] (дасл. прыкладна ў двух метрах ад таго месца), дзе ў англамоўным перакладзе павінна быць не ў *двух метрах*, а ў *дваццаці (about twenty metres or so from this place)*; *сажняў у пяцідзесяці ад дома* [1] – *about fifty metres away from the house* [2] (дасл. Прыкладна ў пяцідзесяці метрах ад дома), а павінна быць каля *ста метраў (about a hundred metres away from the house)*.

Падобную неадпаведнасць можна заўважыць і ў іншых выпадках, але толькі з іншымі адзінкамі вымярэння: *Зямля няўгноеная, вырошчваюць на ёй толькі жыта, і гэта дае трыццаць, сама больш сорак пудоў з дзесціны. Кошт жыта – 50 капеек пуд, значыцца – дзесяціна дае даход у дзесяць рублёў на год, і, значыцца, з усёй зямлі 500 рублёў у год* [1], дзе ў сказе нас цікавіць рэалія-мера вагі *40 пудоў* і рэалія-грошы *50 капеек*. Так, у англамоўным перакладзе 1989 г. чытаем: *The land isn't fertilized, only rye is planted on it, and it gives 30, at the most 40 puds* per dziesiacina, which means that a dziesiacina gives an income of 10 roubles a year, and thus, from all the land, 500 roubles annually* [2] (дасл. *Зямля няўгноеная, толькі жыта высаджваюць на ёй, і гэта дае 30, сама больш 40 пудоў** на дзесяціну, што азначае, што дзесяціна дае даход у памеры 10 рублёў у год, і, такім чынам, ад усёй зямлі, 500 рублёў у год), дзе М. Мінц захоўвае беларускую меру вагі *пуд* і дадае тлумачэнне: *1 pud — 16.38 kg., 36 lb* [2], але апускае кошт жыта за пуд – *50 капеек*. А вось у перавыданні 2012 г. рэалія-мера *пуд*, ужытая ў беларускай аповесці, перадаецца агульнай лексэмай *measurement* ‘абмер, вымярэнне’, што з’яўляецца, на наш погляд, не зусім зразумелым і ўвогуле недакладным, паколькі *пуд* як адзінка вымярэння нясе ў сабе пэўныя лічбы і пэўны сэнс. Так, у перакладзе 2012 г. чытаем: *The land isn't fertilized, only rye is planted on it, and each hectare gives thirty, at the most forty measurements, which means that at a price of fifty kopeck per measurement a*

hectare gives an income of ten roubles a year, and thus, from all the land, 500 roubles annually [3] (дасл. Зямля няўгноеная, толькі жыта высаджваюць на ёй, і кожны гектар дае **трыццаць**, сама больш **сорак** абмераў, што азначае на **пяцьдзясят капеек** за абмер гектару, што дае даход у дзесяць рублёў у год, і, такім чынам, ад усёй зямлі, 500 рублёў у год). Але, у дадзеным варыянце перакладу аўтар захоўвае грашовую адзінку – *fifty kopeck* (*пяцьдзясят капеек*), якая адсутнічае ў перакладзе 1989 г.

Такім чынам, аналіз выдзеленых лічэбнікаў у арыгінале і перакладах паказвае, што іх ужыванне ў мове мастацкай літаратуры з’яўляецца не проста механічнай перадачай. Асабліва гэта датычыць перакладу рэалій-меры і грашовых адзінак, што ўжываюцца разам з лічэбнікамі. Паколькі такія моўныя адзінкі валодаюць гістарычным і нацыянальным каларытам, то іх перадача на іншую мову павінна ажыццяўляцца з дапамогай транслітарацыі або транскрыпцыі з пэўным тлумачэннем для носбітаў мовы, на якую вядзецца пераклад, або з дапамогай функцыянальнага аналага, які з’яўляецца зразумелым для англамоўных чытачоў. Прычым падбор функцыянальнага аналага павінен суправаджацца дадатковым матэматычным вылічэннем, паколькі, як правіла, лічбавае тлумачэнне такіх адзінак не адпавядае арыгіналу.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1 Караткевіч, У. Зямля пад белымі крыламі: Нарыс. Дзікае паляванне караля Стаха: Аповесць / У. Караткевіч. – Мінск: Юнацтва, 1995. — С. 183 – 368.

2 Karatkievic U. King Stach’s Wild Hunt / U. Karatkievic [Electronic resource]. – Translated by Mary Mintz. – Minsk: Yunatstva Punlishers, 1989. Mode of access: http://knihi.com/Uladzimir_Karatkievic/King_Stachs_Wild_Hunt_en.html. – Date of access: 17.01.2016.

3 King Stakh’s Wild Hunt by Uladzimir Karatkievich [Electronic resource]. – Translated by Mary Mintz / edited by Camilla Stein. – UK: Glagoslav Publications, 2012. Mode of access: <http://www.kobo.com>. – Date of access: 14.12.2016.

4 Короткевич, В. Дикая охота короля Стаха: Повесть / Авториз. пер. с белорус. В. Щедриной. – Минск: Юнацтва, 1983. – С. 3 – 175.

5 Влахов, С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М.: Международные отношения, 1986. – 416 с.

УДК 811.161.3’373.46:611.01

А. М. Палуян

ГІПОНІМА-ГІПЕРАНІМІЧНЫЯ АДНОСІНЫ АНАТАМІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

У артыкуле разглядаюцца гіпоніма-гіперанімічныя адносіны ў анатамічнай тэрміналогіі. Вылучаюцца дзве разнавіднасці семантычнага падпарадкавання: частка-цэлае і род-від. Гіпоніма-гіперанімічныя адносіны выступаюць як сведчанне сістэмнай арганізацыі спецыяльных назваў і дазваляюць правесці лексіка-тэматычную класіфікацыю тэрмінаў анатоміі чалавека і жывёл.

У аснове іерархічных сувязей паміж тэрмінамі, аб’яднанымі ў сістэму, ляжаць імплікацыйныя адносіны лагічнага характару. «Сутнасць лексічнай імплікацыі грунтуецца на семантычным падпарадкаванні слова з меншым аб’ёмам значэння слову з большым аб’ёмам значэння пры належнасці абодвух да адной тэмы, або пры

ўключэнні значэнняў слоў першага тыпу ў значэнні слоў другога тыпу» [1, с. 226]. Іерархічныя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі інакш называюцца гіпанімічнымі.

Вылучаюць дзве разнавіднасці семантычнага падпарадкавання: **частка – цэлае і род – від**.

Відавья паняцці анатамічнай тэрміналогіі семантычна падпарадкоўваюцца родаваму сігніфікату, які ўяўляе сабой больш шырокае паняцце. Адносіны паміж відавым і родавым паняццямі можна назваць гіпоніма-гіперанімічнымі. У такія адносіны ўступаюць, напрыклад, адзінкі **сасуд** 'трубчасты орган (у цэле чалавека, жывёлы, у раслінных арганізмах) на якім цячэ вадкае рэчыва' [ТСБЛМ, с. 587] і **крывяносны сасуд** 'трубчасты орган у цэле чалавека ці жывёлы, у якім ажыццяўляецца рух крыві ад сэрца да розных органаў і тканак і да сэрца'. Гіперонім **сасуд** уключае ў сябе меншую колькасць семантычных кампанентаў, чым гіпонім **крывяносны сасуд**, паколькі ў семантычную структуру апошняга дадаецца кампанент 'у якім ажыццяўляецца рух крыві ад сэрца да розных органаў і тканак і да сэрца'. Змест відавога паняцця шырэйшы за змест родавага, а аб'ём вузейшы.

У адносінах да тэрмінаў **артэрыя**, **вена**, **капіляр** лексема **крывяносны сасуд** будзе выступаць гіперонімам, паколькі гіпонімы нясуць дадатковую сэнсавую нагрузку, пашыраюць змест паняцця, удакладняюць яго, што выразна выяўляецца праз дэфініцыю: **артэрыя** 'крывяносны сасуд, які нясе кроў ад сэрца ва ўсе часткі цела' [ТСБЛМ, с. 66], **вена** 'крывяносны сасуд, на якім кроў рухаецца да сэрца' [ТСБЛМ, с. 109], **капіляр** 'самы тонкі крывяносны сасуд' [ТСБЛМ, с. 276].

Пералічаныя вышэй найменні, акрамя тэрміна **крывяносны сасуд**, у адносінах паміж сабой выступаюць у ролі сугіпонімаў (сузалежных слоў).

У сваю чаргу тэрмін **артэрыя** выступае гіперонімам да адзінак: **аорта** 'галоўная артэрыя ў арганізме пазваночных і чалавека, якая выходзіць з левага жалудачка сэрца і жывіць артэрыяльнай крывёю ўсе органы цела, акрамя лёгкіх', **артэрыёла** 'самы дробны артэрыяльны сасуд', **вісцэральная артэрыя** 'артэрыя, якая кровазабязпечвае ўнутраныя органы', **прысценкавая артэрыя** 'артэрыя, якая забязпечвае крывёй сценкі цела'.

Прыведзеныя прыклады сведчаць, што для гіпаніміі характэрна ўласцівасць транзітыўнасці, апасродкаванай падпарадкаванасці ніжэйшага (па ступені абагульнення) паняцця вышэйшаму праз прамежкавыя паняцці. Пераходнасць падпарадкавання пэўных велічынь ілюструецца формулай: калі адносіны ўключэння існуюць паміж велічынямі **a** і **b**, паміж **b** і **c**, то **a** і **c** таксама звязаны адносінамі ўключэння (падпарадкавання) [1, с. 227]. У ланцужку **сасуд – крывяносны сасуд – артэрыя** тэрмін **сасуд** служыць гіперонімам да ўсіх астатніх слоў, тэрмін **крывяносны сасуд** для лексем **артэрыя**, **аорта** і г.д.

Другі тып гіпанімічных адносін складаюць апазіцыі слоў, якія абазначаюць часткі цэлага і цэлае. Напрыклад, тэрміны **каронка** 'знешняя частка зуба' [ТСБЛМ, с.280], **шыйка** 'частка зуба на мяжы памж каранем і каронкай', **корань** 'частка зуба, якая знаходзіцца ў цэле' [ТСБЛМ, с. 297] семантычна падпарадкоўваюцца найменню **зуб** 'косцападобны орган у роце для адкусвання і разжоўвання ежы' [ТСБЛМ, с. 250]; лексемы **перадсэрдзе** 'адна з дзвюх камер сэрца' [ТСБЛМ, с. 463], **жалудачак** 'адзел сэрца, які сваімі скарачэннямі абумоўлівае рух крыві па крывяноснай сістэме' [ТСБЛМ, с. 198] семантычна падпарадкаваны тэрміну **сэрца** 'полы мышачны орган конусападобнай формы, які выштурхоўвае кроў у артэрыі і прымае кроў вязозную' [2, с. 123]; найменні **брушка** 'цэнтральная частка мышцы, якая актыўна скарачаецца', **галоўка** 'пачатковая частка доўгай мышцы' і **хвост** 'канцавая частка мышцы' семантычна падпарадкаваны тэрміну **мышца** 'орган цела чалавека і жывёлы, здольны скарачацца і забязпечваць функцыю руху частак цела' [ТСБЛМ, с. 353].

Словы, якія абазначаюць часткі цэлага, семантычна падпарадкоўваюцца, з'яўляюцца гіпонімамі да слова, якое абазначае цэлае. Пры разглядзе адваротных адносін цэлага і часткі, слова, якое падпарадкоўвае сабе іншыя словы, з'яўляецца ў адносінах да іх гіперонімам.

Агульным у імплікацыйных адносінах частка – цэлае і род – від з'яўляецца тое, што яны характарызуюцца аднолькавай уласцівасцю семантычнага падпарадкавання ... віда – роду, часткі – цэламу [1, с. 226]. Але пры гэтым сістэмныя адносіны род – від і цэлае – частка адрозніваюцца паміж сабой, бо «...рода-відавныя адносіны звязаны з рознымі па ступені абстрагаванасці ўяўленнямі адной і той жа рэаліі або класа рэалій у мове, у той час як адносіны частка – цэлае ўласцівы толькі канкрэтным прадметам, што з'яўляюцца якасна рознымі і не зводзяцца адно да другога» [1, с. 226].

Відавое паняцце мае тую ж агульную ўласцівасць, што і родавае, таму від можна назваць словам, якое абазначае род: *аорта* = *сасуд*, а частку нельга назваць словам, якое абазначае цэлае: *каронка* ≠ *зуб*.

Паколькі ўтварэнне тэрмінаў – працэс свядомы, падкантрольны і рэгулюемы, то назіраецца пэўная заканамернасць у спосабах намінацыі і сродках, якія пры гэтым выкарыстоўваюцца, што дае падставу гаварыць пра словаўтваральную сістэмнасць. Так, для выражэння відавых паняццяў асноўным спосабам дэрывацыі з'яўляецца сінтаксічны. Апорны кампанент словазлучэння з'яўляецца найменнем родавага паняцця, а азначальныя часткі словазлучэння ствараюць у суме з апорным кампанентам назву відавага паняцця. Прыкладам могуць служыць найменні мышцаў у залежнасці ад іх:

- формы: *верацёнападобная* (пучкі валокнаў арыентаваны паралельна доўгай восі мышцы, а брушка паступова звужаецца і пераходзіць у сухажылле), *грушападобная*, *ромбападобная*, *трапецападобная*, *дэльтападобная*, *квадратная*, *зубчастая*, *чэрвепадобная*; *двух-*, *трох-*, *чатырохгалоная*, *двухбрушная*, *мышца з сухажыльнымі перамышкамі*, *двухперыстая* (валокны мышцы прымацоўваюцца да сухажылля з двух бокоў), *аднаперыстая* (валокны мышцы прымацоўваюцца да сухажылля толькі з аднаго боку);

- велічыні: *доўгая*, *кароткая*, *вялікая*, *малая*, *найшырэйшая*;

- напрамку размяшчэння мышачных пучкоў або самой мышцы: *касяя*, *папярочная*;

- функцыі: *згінальная*, *разгінальная*, *вярчальная*, *падымальная*, *жавальная*, *мімічная*;

- глыбіні размяшчэння: *паверхневая*, *глыбокая*;

- месца размяшчэння: *падпатылічная*, *падлапатачная*, *скроневаая*, *далоневаая*, *ікраноўная*.

Гіпоніма-гіперанімічныя адносіны – сутнасная ўласцівасць тэрмінаадзінак анатамічнай тэрміналогіі. Яны выступаюць як сведчанне сістэмнай арганізацыі спецыяльных назваў і дазваляюць правесці лексіка-тэматычную класіфікацыю тэрмінаў анатоміі чалавека і жывёл.

Спіс умоўных скарачэнняў

ТСБЛІМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : Больш за 65 000 слоў / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мн. : Бел'Эн, 2002. – 784 с.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1 Плотнікаў, Б.А. Агульнае мовазнаўства: Вуч. дапаможнік / Б.А. Плотнікаў. – Мн.: Універсітэцкае, 1994. – 350с.

УДК 811.161.3'38'42:398.92.821.161.3.3-31*У.Караткевіч

Л. В. Паплаўная

СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У РАМАНЕ У. КАРАТКЕВІЧА «ХРЫСТОС ПРЫЗЯМЛІЎСЯ Ё ГАРОДНІ»

У артыкуле разглядаюцца стылістычныя прыёмы выкарыстання фразеалагічных адзінак і іх структурна-семантычнага змянення ў рамане У.Караткевіча “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні”. Письменнік творча абнаўляе фразеалагізмы, выкарыстоўваючы разнастайныя прыёмы, сярод якіх найбольш пашыраны такія, як прыём ускладнення фразеалагічнай адзінкі словам свабоднага ўжывання, замены аднаго з кампанентаў іншым словам, прыём кантамінацыі фразеалагізмаў.

Фразеалагічныя адзінкі ўяўляюць сабой складаную з’яву, якая адлюстроўвае спосаб жыцця і характар народа, яго гісторыю, духоўнае жыццё і псіхалогію, нацыянальныя традыцыі і звычаі, этнічны быт, тэмперамент народа. Правільна і да месца ўжыты фразеалагізм надае мове непаўторную своеасаблівасць, адметную выразнасць, трапнасць і вобразнасць.

Як адзначае А.С. Аксамітаў, “Фразеалагічныя адзінкі з’яўляюцца яркім стылістычным сродкам. Акрамя наймення той ці іншай з’явы аб’ектыўнай рэчаіснасці, яны перадаюць і пэўныя адносіны (неадабрэнне, іронію, пяшчотнасць, фамільярнасць і г.д.) да той ці іншай з’явы таго, хто гаворыць. Письменнік пры дапамозе фразеалагізма, трапнага крылатага выразу, прыказкі, прымаўкі стварае мастацкі вобраз, малюе дзеянне, аздабляе мову персанажа, робіць мову твора больш маляўнічай, пераканальнай, выразнай, разнастайнай” [1, с. 127].

Звычайна ў маўленні, мове мастацкай літаратуры, публіцыстыцы фразеалагізмы ўжываюцца ў нязменным выглядзе, захоўваючы сваю форму і замацаваны за імі змест. У такім разе яны выступаюць як яркія экспрэсіўныя сродкі, якія ўзбагачаюць, упрыгожваюць маўленне, выконваюць шэраг стылістычных функцый, сярод якіх не толькі намінацыйная, але і функцыя лаканізацыі маўлення, вобразнага выказвання, ацэначная, эмацыянальная і экспрэсіўная.

Устойлівыя фразеалагічныя словазлучэнні з’яўляюцца адным з жывых спосабаў узбагачэння мовы рамана У. Караткевіча “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні”. Аўтар выкарыстоўвае фразеалагізмы найчасцей у іх звычайнай, нарматыўнай форме і з замацаваным за імі зместам:

У складні, на немалую спакусу ўсім, — Маці Божая, як дзве кроплі вады падобная на славетную зеляніўшыцу з Рыбнага рынку Фаўстыну, нават не каталічку [3, с. 51]; **як (нібы) дзве кроплі вады (расы)** ‘разм. Вельмі моцна, абсалютна’ [4, т. 1, с. 603];

Вядома, не бачыў ён ад мяне дулі з макам і скідзельскага пачастунка [3, с. 132]; **дулю (кукіш, фігу) з макам** ‘праст., груб. Зусім нічога не (атрымаць, даваць і пад.)’ [4, т. 1, с. 393];

З богам, пан Камар [3, с. 19]; **з богам** ‘разм. Вокліч пажадання поспеху, удачы ў якой-н. справе’ [4, т.1, с. 125];

Басяцкі ўбачыў, што Лотру — хоць праз зямлю праваліся [3, с. 36]; *хоць скрозь зямлю праваліся* ‘разм. Вельмі сорамна, няёмка [4, т. 2, с. 237];

Кірык Вястун не хацеў так. Дарэмна, *лезці на ражон* [3, с. 68]; *лезці на ражон* ‘праст. Рабіць што-небудзь рызыкаўнае, асуджанае на няўдачу; дзейнічаць, не думаючы пра вынік’ [4, т. 1, с. 642].

У. Караткевіч часта выкарыстоўвае фразеалагізмы ў якасці ўдакладняльнага члена да папярэдняга слова, семантычна і стылістычна бяднейшага за фразеалагізм:

Смяецца, зубы прадае [3, с. 46]; *прадаваць зубы* ‘разм. Недабр. Весела смяецца, рагатаць беспрычынна’ [4, т. 2, с. 242];

І, дальбог, *смяялася* тая галава. Мо проста *зубы скаліла*, а мо – з нашых бедаў [3, с. 9]; *скаліць зубы* ‘смяецца, рагатаць, насміхацца з каго-небудзь’ [4, т. 2, с. 397].

Аднак многія пісьменнікі, у іх ліку і Уладзімір Караткевіч, не абмяжоўваюцца толькі традыцыйным выкарыстаннем фразеалагізмаў як маляўнічых сродкаў выразнасці, а імкнуцца рознымі спосабамі абнавіць іх, творча і арыгінальна выяўляючы іх патэнцыяльныя магчымасці. Такое выкарыстанне фразеалагічных адзінак Б.А. Ларын ахарактарызаваў як “артыстычны спосаб транспазіцыі народных фразеалагізмаў у літаратурную мову” [2, с. 158]. У гэтым выпадку стылістычная роля фразеалагізмаў нібы падвойваецца, яны ствараюць большы мастацкі эфект, аказваюць большае эмацыянальна-экспрэсіўнае ўздзеянне на чытача, чым пры сваім звычайным ужыванні.

Індывідуальна-аўтарскую пераробку фразеалагізмаў сустракаем і ў рамане У. Караткевіча “Хрыстос прыязміўся ў Гародні”. Назіранні над мовай рамана паказваюць, што сярод разнастайных стылістычных прыёмаў структурна-семантычнага змянення фразеалагізмаў найбольш пашыраным выступае прыём ускладнення фразеалагічнай адзінкі словам свабоднага ўжывання.

Ад традыцыйных для маўлення спосабаў увядзення слоў у фразеалагізм трэба адрозніваць стылістычны прыём ускладнення фразеалагічных адзінак. “Індывідуальна-аўтарскім ускладненнем трэба лічыць выпадкі, калі ў межы фразеалагізма ўключаецца слова, якое ўступае ў семантычныя і граматычныя адносіны не з усім фразеалагізмам, а толькі з пэўным яго кампанентам” [5, с. 126]. Адбываецца пашырэнне кампанентнай структуры фразеалагізма і тым самым прырашчэнне сэнсу, прыплюсоўванне да звычайнага, слоўнікавага значэння фразеалагічнай адзінкі сэнсу ўведзенага ў выраз слова або спалучэння слоў.

Часцей за ўсё ў фразеалагічныя адзінкі У. Караткевіч уводзіць прыметнік або дзеепрыметнік, які адносіцца да назоўнікавага кампанента і паясняе яго:

Няма чаго нам, як кату ля гарачага сала, хадзіць [3, с. 6]. У прыведзеным сказе аўтар ускладняе фразеалагізм *як кот на сала* прыметнікам *гарачы*. Фразеалагізм *як на карове сядло* ўскладняецца азначэннем *шытае*, і тым самым выражаецца адмоўная аўтарская ацэнка персанажа: *І тут пад’ехаў на паршывым сваім варанку гэты хам у магнацкай вопрадцы, якая сядзела на ім, як на карове шытае сядло* [3, с. 132].

Грубый, рэзкі твар наліваўся бурой крывёю, пенныя заедзі накіпалі ў кутках вялізнага жорсткага рота [3, с. 39]; *налівацца (наліцца) кроўю (крывёю)* — ‘разм. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці канкр. прадмета (вочы, твар, карак і пад.). Чырванець ад прыліву крыві’ [4, т. 2, с. 73]. Фразеалагізм у дадзеным выпадку ўскладняецца прыметнікам *бурый*.

Аддавалі вялікую залу і царкоўнаму суду, калі гэты апошні не баяўся вынесці смецця са свайй хаты [3, с. 33]. Фразеалагізм *выносіць смецце з хаты* ‘выдаваць тое, чаго не павінны ведаць іншыя, няславіць каго-, што-н. (сям’ю, калектыў, вузкае кола асоб і пад.)’ [4, т. 1, с. 249] удакладняецца аўтарам прыналежным займеннікам *свайй*.

Пры мадэліраванні на ўзор вядомага выразу ў абноўленых фразеалагічных адзінках захоўваецца іх змест і граматычная структура:

Чытаў ларнік суда, нават па выглядзе дурны, як левы бот [3, с. 46]: **дурны як бот** <з левай нагі> ‘разм. Вельмі, надзвычай (дурны). Пра каго-н.’ [4, т. 1, с. 131].

Творча пераапрацоўваючы фразеалагічныя адзінкі, У. Караткевіч звяртаецца да такога спосабу, як кантамінацыя фразеалагізмаў.

Фразеалагічнай кантамінацыяй называюць зліццё, аб’яднанне двух фразеалагізмаў у адзін індывідуальна-аўтарскі выраз. Такія адзінкі ўспрымаюцца чытачом як эфектыўны сродак мастацкай выразнасці.

У рамане “Хрыстос прыязміўся ў Гародні” У. Караткевіч з двух фразеалагічных адзінак у **касцюме Адама** і **ў касцюме Евы**, якія ўжываюцца з аднолькавым значэннем, утварае фразеалагізм **як Ева ў касцюме Адама**. Наватвор захоўвае тое ж самае значэнне, але робіць выказванне больш яркім і вобразным:

Былі яны зусім голая, як Ева ў касцюме Адама, сабою цёмныя, з “зубкамі, як часнык” і “хвосцікам, як памяццо”, на словах неўміручай народнай песні пра смерць карчмара Лейбы [3, с. 25]: **у касцюме Адама** — ‘разм. Жарт. Без усякага адзення, голы. Пра мужчыну’ [4, т. 1, с. 564]; **у касцюме Евы** ‘Без усякага адзення, голая. Пра жанчыну’ [4, т. 1, с. 565].

Вызначальнымі рысамі фразеалагізмаў лічацца пастаянства іх кампанентнага складу, устойлівасць, сэнсавая цэласнасць. Звычайна гэтыя моўныя адзінкі ўзнаўляюцца ў гатовым выглядзе, захоўваючы пастаянства формы і зместу. Выкарыстоўваючыся ў кантэксце, фразеалагізмы ўступаюць у сувязь са словамі свабоднага ўжывання. Абагульненае значэнне фразеалагізма ў некаторых выпадках патрабуе больш дакладнай семантычнай канкрэтызацыі, выкліканай як зместам твора ў цэлым, так і канкрэтнай маўленчай сітуацыяй.

Адным з прыёмаў індывідуальна-аўтарскага пераўтварэння фразеалагізмаў у рамане У. Караткевіча “Хрыстос прыязміўся ў Гародні” з’яўляецца замена аднаго з кампанентаў іншым словам. Сустрэкаюцца выпадкі, калі назоўнікавы кампанент замяняецца аўтарам словазлучэннем “прыметнік + назоўнік”, тым самым павялічваецца колькасць кампанентаў фразеалагічнай адзінкі:

Нібы раптам і на хвіліну здагадаўся — аж ногі да зямлі прыкіпелі і неба здалосся з літоўскі кажух [3, с. 12]; **неба з аўчынку** здаецца (здавалася, здасца) каму — ‘разм. Становіцца нязносна цяжка ад страху, болю і пад.’ [4, т. 2, с. 94].

Або, наадварот, колькасць кампанентаў можа змяншацца:

— *Блюзнер!* — *круцячы вачыма, як баран перад пратэсамі, прахрыпеў мніх* [3, с. 47]; уставіцца **як баран на новыя вароты** ‘нічога не разумеючы, тупа, разгублена’ [4, т. 1, с. 100]. Словазлучэнне “назоўнік + прыметнік” заменена на назоўнікавы кампанент.

Скарачэнне кампанентнага складу фразеалагічнай адзінкі назіраем і ў наступным сказе: *І страшна было глядзець у твая вочы, і мурашкі на спіне, нібы Евінага змяя ўбачыў, і непамысна неяк. І нібы ў чымсьці вінаваты* [3, с. 9]; **мурашкі бегуюць (прабгаюць, бягуць) па целе (па спіне, па скуру)** ‘разм. Хто-небудзь адчувае дрыжкі ад моцнага страху’ [4, т. 2, с. 52].

Як бачна з прыведзеных прыкладаў, замена кампанента або скарачэнне кампанентнага складу выклікаецца пэўнай сітуацыяй, прадвызначаецца кантэкстам. На наш погляд, гэта дае значны эфект, бо ў свядомасці чытача на звычайнае значэнне фразеалагізма накладваецца яшчэ і значэнне слова, якое выціснула прывычны кампанент.

Такім чынам, Уладзімір Караткевіч, карыстаючыся рознымі прыёмамі, вынаходліва і дасціпна абнаўляе фразеалагізмы, творча выяўляе іх патэнцыяльныя магчымасці. Стылістычная роля фразеалагічных адзінак у такіх выпадках падвойваецца, узмацняецца іх экспрэсіўна-эмацыянальнае ўздзеянне на чытача. Аўтарскія фразеалагічныя выразы ўтрымліваюць дадатковую інфармацыю, сэнсавы

або стылістычнае прырашчэнне, успрымаюцца як новыя, арыгінальныя сродкі выказвання, якія робяць мову твора больш яркай і вобразнай.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Аксамітаў, А.С. Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 224 с.
- 2 Ларин, Б.А. История русского литературного языка и общее языкознание / Б.А. Ларин. – М.: Высш. шк., 1977. – 253 с.
3. Караткевіч У. Збор твораў: У 8 т. Т.6. Хрыстос прызямліўся ў Гародні: Раман. / У. Караткевіч. – Мн.: Маст. літ., 1990. – 494 с.
4. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Бел. Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2008.
5. Лепешаў, І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 262 с

УДК 81'373

Т. В. Слива

ГИПОНИМЫ В СОСТАВЕ АССОЦИАТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ГРУПП

В статье речь идет об ассоциативно-семантических и гиперо-гипонимических отношениях в их привативной оппозиции. Поскольку парадигматические связи лексем основываются на ассоциациях, высказывается предположение, что рефлексемы в пределах одной ассоциативно-семантической группы могут быть связаны в том числе и гипонимическими корреляциями. Таким образом, выявляются ассоциативно-семантические связи гиперонимов и гипонимов, определяются компоненты значения, посредством которых лексем коррелируют в составе парадигм.

На протяжении многих лет ученые ставили под сомнение возможность систематизации лексики, причиной этому была специфика этого уровня языка: его открытый характер, количественный состав, тесная связь с внеязыковой действительностью и т.п. Однако на современном этапе лексический состав рассматривается как особая система, самая подвижная и проницаемая, а также самая многочисленная по сравнению с другими системами языка. При этом, несмотря на обусловленность его организации связями и отношениями реальных внеязыковой действительности, корреляции лексем определяются собственно языковыми факторами.

Признание возможности анализа лексики как системы предполагает определенную методологию, в соответствии с которой будет осуществляться исследование. Для любого носителя языка не составит труда систематизация ряда слов, если среди них есть синонимы, антонимы, меронимы либо паронимы. При этом будут выделены отдельные элементы, составляющие некую структуру, которая может быть определена как система при условии наличия закономерностей ее строения. В основу этой закономерности могут быть положены, прежде всего, семные связи лексем.

Различные типы семантических объединений слов описаны в теоретических работах (З. Е. Александрова, Ю. Д. Апресян, А. А. Брагина, Ю. Н. Караулов, В. И. Кодухов, А. М. Кузнецов, Л. В. Малаховский, Е. Н. Миллер, Л. А. Новиков,

Ж. П. Соколовская, А. Н. Тихонов, А. А. Уфимцева, Ф. П. Филин, Д. Н. Шмелев и мн. др.) и в лексикографических изданиях (тезаурусы, идеографические и семантические словари, словари синонимов, антонимов, омонимов и др.). Особое место среди таких объединений занимает ассоциативно-семантическая группа (АСГ).

Понятие АСГ лишь недавно вошло в научный обиход, несмотря на то что изучение вербальных ассоциаций имеет длительную историю. Взятая лингвистами на вооружение, позаимствованная у психологов методика свободного ассоциирования позволила расширить представление о семантической структуре слова, строении внутреннего лексикона человека, языковой личности и т. п.

Еще Ф. де Соссюр говорил, что «ассоциация может сближать слова, связанные между собою только по смыслу» [5, с. 133]. Кроме того, И. А. Бодуэн де Куртенэ, а вслед за ним Н. В. Крушевский, Л. Ельмслев, Р. О. Якобсон, Д. Н. Шмелев, О. С. Ахманова, Е. С. Кубрякова и др., выделяя два типа отношений между единицами языка – синтагматические и парадигматические, – последние рассматривали как отношения, построенные на ассоциациях. В дальнейшем результаты целого ряда исследований (А. А. Залевской, Ю. Н. Караулова, А. П. Клименко, В. П. Конечкой, А. А. Леонтьева, И. В. Родневой, Д. И. Тереховой, Н. В. Уфимцевой, Р. М. Фрумкиной и др.) подтвердили тот факт, что общность семантики лексем способствует возникновению ассоциаций.

Исходя из вышесказанного, можно предположить, что, поскольку члены лексико-семантических парадигм взаимоассоциируются, в пределах ассоциативно-семантической группы лексемы связаны различными семантическими корреляциями.

К основным видам семантической корреляции традиционно относят синонимические, антонимические, гиперо-гипонимические, эквонимические и меронимические. Одни из них – синонимические, антонимические, эквонимические – образуют семантические микроструктуры, другие – гипер-гипонимические и меронимические – образуют «глобальные семантические структуры словаря <...> благодаря им словарь предстает как целостная иерархическая структура» [1, с. 404–405].

Целый ряд лингвистов (Ш. Балли, Дж. Лайонз, В. Г. Гака, Е. Л. Гинзбург, Ю. Н. Караулов, И. М. Кобозева, Г. Е. Крейдлин, М. А. Кронгауз, Э. В. Кузнецова, М. В. Лысякова, М. В. Никитин, З. Д. Попова, Р. И. Розина, Н. А. Седова, Ю. С. Степанов, И. А. Стернин, А. А. Уфимцева, Д. Н. Шмелев и др.) описывают гиперо-гипонимические отношения как один из основных типов парадигматических отношений в лексике. Рассматривая гиперо-гипонимию как всеобъемлющее явление, распространяющееся на весь словарь, а также учитывая необходимость изучения данного явления в его отношении к различным лексико-семантическим парадигмам, мы ставим перед собой задачу определить место гиперонимов и гипонимов в ассоциативно-семантической группе.

При этом следует учитывать тот факт, что, если в составе общепринятых парадигм лексемы обычно коррелируют на уровне гиперсем, в АСГ лексемы связаны посредством гипер- и гипосем: гиперсема исходного слова (каузема) коррелирует с гипосемами членов парадигмы (рефлексем) и, наоборот, гиперсеммы рефлексем соотносятся и гипосемами кауземы. При этом все они, и кауэзма, и рефлексемы, являются членами одного ассоциативного поля.

В опубликованных ранее статьях были описаны меронимические (холопартитивные) и синонимические корреляции членов АСГ: копартонимы в пределах ассоциативно-семантических групп, выступают рефлексемами своих холонимов [3], а члены синонимического ряда выступают рефлексемами исходной кауземы наряду с доминантой [4]. Равно как и синонимы, на одном уровне в АСГ будут представлены гипероним и его гипонимы, что обусловлено спецификой данного типа отношений,

поскольку связь между ними осуществляется посредством интегральной гиперсемы, которая в свою очередь связывает их с исходной кауземой. При этом в семантической структуре последней эта сема будет дифференциальной. Так, в семантической структуре названий времен года выделяется дифференциальный признак 'температурный режим', который в лексемах *зима* и *осень* представлен семой 'холод'. Посредством данной семы в состав АСГ входит и гипероним *холод*, и его гипонимы *мороз*, *стужа*, *прохлада*, *утренник*, *заморозок* и др., для которых последняя является интегральной гиперсемой.

Поскольку одним из оснований для возникновения ассоциаций является возможность встречи стимула и ассоциации в рамках одного контекста («...текст является благодатным материалом... для формирования и развития ассоциативной структуры значения слова» [2, с. 96]), наличие ассоциативно-семантической связи подтверждается следующими примерами: *Несмотря на осень и холод, спали мы в палатках* /В. Катанян/; *Установилась обычная осень с дождями и заморозками* /Р. Назиров/; *...дотянули до осени, которая принесла с собой прохладу и ветер* /К. Чуковский/; *И кто сказал, что зима – это только холод* /В. Дергачева/; *Зима кругом, стужа* /В. Астафьев/; *А ведь скоро наступит зима, начнется она с легких заморозков* /В. Беляев/ и т. п.

Аналогичным образом посредством «температурной» семы связаны со кауземами *весна* и *лето* гипероним *тепло* и его когипонимы *жара*, *жар*, *зной*: *Весна, которая радовала своим теплом в конце апреля, внезапно закончилась* /Г. Тренина/; *Весной был хаос: днем жара, под вечер снег* /Д. Гуцко/; *Было лето – настоящее лето с мягким теплом и плеском воды* /Е. Ильина/; *Ты в лете, окружен и зноем и грозой* /В. Жуковский/.

Признак 'вид осадков' в семантической структуре названий времен года представлен семами 'дождь' и 'снег'. Лексемы, для которых они являются гиперсемами, входят в состав соответствующих АСГ. Так, гипонимы слова *дождь* – *ливень*, *дождик*, *изморось*, *морось* – являются рефлексемами слова *осень*, а гипонимы слова *снег* – *снежок*, *хлопья*, *крупа* – рефлексемами слова *зима*: *Жёлтыми огнями загорелась осень, частыми дождями заплакало небо* /Л. Андреев/; *Наступает осень, иногда румяная, иногда сопровождаемая ливнями* /М. Салтыков-Щедрин/; *...над Ангарой висела глухая, как осенью, туманная морось* /В. Распутин/; *В отдаленье от зимы, От деревьев и от снега За столом засядем мы* /Д. Самойлов/; *Не ведала капризница, Что зима уж близится, Хлопьями собирается В недалекой тьме* /К. Бальмонт/; *...дождь холодный с крупой, к зиме пошло* /И. Шмелев/. Лексемы *дождь*, *ливень*, *дождик* ассоциативно-семантически связаны также со словом *лето*: *Петергоф, душное лето с грозами и ливнями* /Г. Иванов/; *Как при солнце летом дождик пошумит* /А. Дельвиг/.

В состав АСГ с кауземой *осень* и *зима* также входят синонимы *ненастье* и *непогода*. Ненастной может быть погода в любое время года, однако сема 'ненастье' выделяется как дифференциальная только в значениях слов *осень* и *зима*, что обусловлено особенностями сезонов: похолодание, обилие осадков, усиление ветра и т.п. В качестве гиперсемы она выделяется в лексемах *метель*, *пурга*, *вьюга*, *буран*, *буря*, *поземка*, *снегопад* – ассоциатах-рефлексемах вышеназванных каузем: *То было осенью в холодный день ненастья* /Б. Борисов/; *Весной и осенью видно, как идет пурга* /А. Гладилин/; *А там уже и зима с вьюгами, метелями, поземкой, снегопадом* /К. Паустовский/ и т. п.

Наряду с квалитативно-темпоральными, в составе анализируемых АСГ представлены рефлексемы с квалитативно-предметным значением. Например, рефлексемами слова *снег* выступают слово *сани* и его гипонимы *санки*, *салазки*, *дровни*, *розвальни*, *аэросани*: *Даже снег визжал больнее Под полозьями саней*

/А. Твардовский/; *Темнеет, но я еще вижу, как снег бежит из-под розвальней* /В. Каверин/; *Запомнил я снег и салазки* /Н. Рубцов/; *Конь его бодро мотает Гривой лохматой своей И на снегу оставляет След от тяжелых дровней* /С. Дрожжин/; *А там, на снегу, стоят вдоль улицы аэросани* /Г. Бакланов/. Со словами *холод* и *тепло* ассоциативно-семантически связаны названия одежды: *шуба* – *полушубок*, *доха*, *тулуп*, *дубленка*; *шапка* – *треух*, *ушанка*, *малахай*; *платье* – *сарафан*; *туфли* – *босоножки*, *сандалии*, *сандалеты* и т. п.: ...надел из-за невыносимых *холодов* сверху шинели дамскую беличью *шубу* /П. Нилин/; *Очень тяжел был холод*; *раненые лежали в гимнастерках, ушанках* /В. Панова/; ...*в сарафаны разноцветные одета Тепло* согретая красавица-земля /Г. Трошина/ и т. п.

Анализ семантических отношений сквозь призму ассоциаций имеет определенную традицию. Проведенное нами исследование еще раз подтвердило тезис о том, что, поскольку между членами различных лексико-семантических парадигм существует ассоциативная связь, рефлексемы в пределах одной ассоциативно-семантической группы могут быть связаны различными семантическими корреляциями. Одной из таких корреляций является гиперо-гипонимия. Гиперонимы и их гипонимы входят в состав ассоциативно-семантических групп, коррелируя как между собой, так и с кауземой посредством интегральной гиперсемы.

В дальнейшем планируется исследование других семантических корреляций членов ассоциативно-семантических групп.

Список использованной литературы и источников

- 1 Никитин, М. В. Курс лингвистической семантики / М. В. Никитин. – С.-Пб.: Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
- 2 Рогожникова, Т. М. Ассоциативная структура значения слова и процесс понимания текста Т. М. Рогожникова // Психолингвистические проблемы семантики. – Калининский гос. ун-т, Тверь. – 1990. – С. 96–100.
- 3 Слива, Т. В. Меронимы в составе ассоциативно-семантических групп / Т. В. Слива // Научный часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 11. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 223–227.
- 4 Слива, Т. В. Синонимы в составе ассоциативно-семантических групп / Т. В. Слива // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Світ мови – світ у мові». – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 169–172.
- 5 Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М., 1998. – 324 с.

УДК 811.161.3'373

А. В. Солаху

ПРЭФІКСАЛЬНЫЯ ІАН-ПРЫМЕТНІКІ Ў МОВЕ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ 2-Й ПАЛОВЫ ХХ — ПАЧАТКУ ХХІ СТ.

У артыкуле разглядаецца ўтварэнне прэфіксальных індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў-прыметнікаў, якія адзначаюцца ў мове беларускай мастацкай літаратуры 2-й паловы ХХ — пачатку ХХІ ст. Найбольшую словаўтваральную актыўнасць праяўляюць прыметнікавыя ўтварэнні з прыстаўкамі *звыш-* і *не-*. Радзей фіксуюцца прыметнікавыя дэрываты з прэфіксамі *за-*, *анты-* і *раз-*.

Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы (ІАН) шырока выкарыстоўваюцца ў мове беларускай мастацкай літаратуры 2-й паловы XX — пачатку XXI ст. У якасці свежых, экспрэсіўна насычаных эпітэтаў сярод іх нярэдка сустракаюцца розныя паводле словаўтваральнай структуры групы прыметнікаў, у тым ліку прыметнікі, утвораныя прэфіксацыяй. Прэфіксальныя ІАН-прыметнікі вызначаюцца меншай частотнасцю, чым, напрыклад, суфіксальныя, аднак мастацкая вартасць іх ад гэтага не зніжаецца.

Часцей за ўсё аўтарамі мастацкіх твораў выкарыстоўваюцца прыметнікавыя ўтварэнні з прыстаўкамі *звыш-* і *не-*.

У «Глумачальным слоўніку беларускай мовы» падаецца толькі 18 прыметнікаў з прэфіксам *звыш-* [30, с. 445 – 446], у «Слоўніку новых слоў беларускай мовы» — 5 [31, с. 147], у «Слоўніку беларускай мовы» — ужо 57 [29, с. 294]. Як відаць з гэтых колькасных паказчыкаў, у беларускай мове пры ўтварэнні прыметнікаў намецілася тэндэнцыя да актывізацыі прэфікса *звыш-*. Сказанае пацвярджаецца і пры ўтварэнні ІАН-прыметнікаў.

Адзначым, аднак, што ніводзін з названых слоўнікаў не падае слова *звышсучасны* ‘які перавышае ўзровень і патрабаванні свайго часу’, хоць у «Беларускай граматыцы» ён прыводзіцца ў якасці прыкладу [3, с. 312] і адзначаны намі ў адным з мастацкіх тэкстаў: *Не даганяюць пакуль што іх **звышсучасныя** колы / Тэле-кіно абпрамененых суперсучасных нявест* [9, с. 349].

Прыметнік *звышразумны* ў слоўніках не адзначаецца, але сустракаецца ў тэкстах некалькіх аўтараў і мае розныя значэнні: 1) ‘самы разважлівы, кемлівы, надзелены жыццёвай мудрасцю’: *Няўжо звар’яцеў / Чалавек **звышразумны**, / Што атаму голаў і сэрца / Паклаў ён на плаху, / Паклаў свае мрой, / Паклаў свае думы?* [11, с. 24]; *Я буду там **звышразумны**, ды — сумны...* [20, с. 63]; 2) ‘надзелены высокімі магчымасцямі рашаць задачы’: *І **звышразумная** ЭВМ / Майго нашчадка аблічыць* [27, т. 3, с. 254]; 3) ‘вельмі дакладны’: *Ідучы, [Віталія] прадумала ўсё, пра што мог спытаць сакратар... Падрыхтавала **звышразумныя** адказы* [32, с. 352].

У мове беларускай мастацкай літаратуры 2-й паловы XX — пачатку XXI ст. індывідуальна-аўтарскія прыметнікі з прэфіксам *звыш-* ужываюцца з наступнымі словаўтваральнымі значэннямі:

а) ‘які абазначае надзвычай высокую, але залішнюю ступень праяўлення прыметы, названай матываваным словам’: *звышветлівы* ‘які перавышае мяжу ветлівага’: *І [Адэлька] круцілася вакол мяне, добранькая, **звышветлівая**, далікатная...* [32, с. 367]; *звышвучоны* ‘які выходзіць за межы норм адукаванасці і выхавання’: *...За што, мой край, пакутуеш, / Скажы, / П’ючы / Атрутны стронцый / Што ні міг? [...] / Якія / «**Звышвучоныя**» мужы / Зрабілі / Рэзервацыяй цябе?* [11, с. 29]; *звышжахлівы* ‘які пераўзыходзіць мяжу жахлівага’: *Ён [пірат] купляў дзяружыныя кальсоны, / З пражскамі стальнымі паясы, / Плаці **звышжахлівага** фасону, / Цяцкі ідыёцкае красы* [27, т. 2, с. 250]; *звышзямны* ‘які пераўзыходзіць зямны; узвышаны, незямны’: *Як той стогн пакласці на паперу, / Чорны колер зла перамагчы, / Не згубіўшы **звышзямную** веру, / Што ад ічасця недзе ёсць ключы?* [13, с. 143]; *звышідэальны* ‘які пераўзыходзіць ідэал’: *...я буду там **звышідэальны**, ды — сузіральны* [20, с. 63]; *звышінтэлектуальны* ‘які пераўзыходзіць звычайную інтэлектуальнасць’, *звышінтэлігентны* ‘які пераўзыходзіць звычайную інтэлігентнасць’: *... рэстаўрацыйныя майстэрні былі ў той час вельмі рафінаванай установай, такой **звышінтэлігентнай** і **звышінтэлектуальнай*** [8, с. 725]; *звышказачны* ‘які пераўзыходзіць казачны; незвычайны’: ***Звышказачныя** хуткасці ўсялілі / Касмічную рамантыку ў людзей* [14, с. 364]; *звышкарэктны* ‘які перавышае мяжу карэктнага’: *О, там ты, гаспадзін пракурор, быў **звышкарэктны*** [34, с. 513]; *звышкасмічны* ‘які знаходзіцца за межамі космасу’: *І думка ясная ў абгон разумных воч у **звышкасмічнае** прадонне залятае...* [19, с. 32]; *звышколэрны* ‘напоўнены гармоніяй

разнастайных незвычайных колераў’: *Апушчуся ціхенька ў траву, / з воблакамі разам паплыву / ў свет звышдзіўнагучны і звышколерны...* [35, с. 115]; *звышмагчымы* ‘які пераўзыходзіць унутраныя сілы, рэсурсы, здольнасці’: *З новаю сілаю звышмагчымай / Бомба ляцела над Хірасімай* [25, с. 19]; *звышмужчынскі* ‘які перавышае мяжу мужчынскага’: *Значыцца, не абыякавы хлопец да таго, што адбылося, толькі паказаў звышмужчынскую абыякавасць* [33, с. 181]; *звышудзячны* ‘які перавышае мяжу ўдзячнага’: *Звышудзячны беларус-патрыёт* [6, т. 4, с. 238]; *звышуладны* ‘які пераўзыходзіць звычайную ўладу; неадольны, усемагутны’: *Ён [паэт] ля Леты сядзеў немаўлём — / і зваліўся ў яе, паганяты / звышуладнаю сілаю ладу* [16, с. 56]; *звышфатонны* ‘які перавышае мяжу фатоннага; хутчэйшы за святло’: *Гэтыя адведзіны — / Рух, а не прывал, / Сненне звышфатоннае, / Што за міг змагло / Абагнаць зялёнае / Прошласці святло...* [17, т. 3, с. 166]; *звышцывілізаваны* ‘які перавышае мяжу цывілізаванага; цывілізаваны звыш меры’: *Як малое лапчыцца да маці, шукае абароны і цеплыні, так будзённая Еўропа — гэтае звышцывілізаванае дзіця — туліцца да святочнай Грэцыі...* [10, с. 209]; *звышчаканы* ‘які пераўзыходзіць мяжу чаканага’: *Не будзе звышчаканага «было»* [37, с. 209];

б) ‘які абазначае надзвычай высокую ступень праяўлення прыметы, названай матываваным словам’: *звышадпаведны* ‘які валодае высокай ступенню адпаведнасці чаму-небудзь’, *звышканкрэтны* ‘які валодае высокай ступенню канкрэтнасці’: *Лоннейка маё ты звышканкрэтнае, / досвіццю душы звышадпаведнае — / то вясёлае, а то журлівае, / вынікам каштоўным неймавернае* [35, с. 113]; *звышахоўны* ‘які валодае высокай ступенню засцярогі, аховы ад шкоднага ўплыву чаго-небудзь’: *Няўжо для мяне не ўваскрэсне / Тваё, звышахоўнае: “Дзе ты прапала?..”* [37, с. 159]; *звышдзіўнагучны* ‘які валодае высокай ступенню дзіўнагучнасці’: *Апушчуся ціхенька ў траву, / з воблакамі разам паплыву / ў свет звышдзіўнагучны і звышколерны...* [35, с. 115]; *звышдужы* ‘які валодае незвычайнай фізічнай сілай; вельмі дужы’: *Ілбы ж паляцелі да лужы / З вядзерцамі, з вазамі нат, / А там, каля лужы, звышдужы / Ўжо іх падпільноўвае гад* [13, с. 77]; *звышдэмакратычны* ‘які характарызуецца высокай ступенню дэмакратычнасці’: — *Нават у наш звышдэмакратычны час гаварыць так з бацькам... Што за манера?* [32, с. 112]; *звышкаштоўны* ‘які валодае высокай ступенню каштоўнага’: *Чыноўнік запэўніў журналіста, што інфармацыя каштоўная і з’яўляецца дзяржаўнай таямніцаю. Журналіст залічыў сябе ў абраннікі, бо валодаў звышкаштоўным сакрэтам* [8, с. 52]; *звышмудры* ‘самы разважлівы, кемлівы, надзелены жыццёвай мудрасцю’: *Ад чаго мы калеем, галеем, / Хоць верым у розум звышмудры, / У розум касмічны* [11, с. 23 – 24]; *звышнепрыкаяны* ‘які перавышае мяжу непрыкаянага’: *Песня і песня, / апроч / Звышнепрыкаянай зморы* [38, с. 291]; *звышраз’ятраны* ‘які перавышае мяжу раз’ятранага; неўтаймаваны’: *Дзе нядаўна гладдзю сіняй / Мора мірна спачывала, / Звышраз’ятраная сіла / Мкне магутна вал за валам* [36, с. 180]; *звыштраскучы* ‘які перавышае мяжу траскучага; вельмі моцны’: *Не чырваней, як спелы яблык, бабка, [...] / За град бяры, за хлопкія сумёты, / За звыштраскучы студзеньскі мароз...* [38, с. 289].

Высокай прадуктыўнасцю, як і ў літаратурнай мове [3, с. 312], вызначаюцца індывідуальна-аўтарскія прыметнікі з прэфіксам *не-*, якія ўжываюцца са значэннем ‘які паказвае на адсутнасць таго або супрацьлегласць таму, што названа ўтваральным словам’: *неакцызны* ‘супрацьлеглы акцызнаму’: *Саматканка неакцызная, / неакцызны чамергес, / практыка, як лес, вялізная / і з тэорыяй прагрэс* [21, с. 155]; *небязадрасны* ‘супрацьлеглы бязадраснаму; не пазбаўлены адрасу’: *Побач — дзеці зямлі небязадраснай* [6, т. 2, с. 72]; *негаманлівы* ‘супрацьлеглы гаманліваму; негаманкі; негаваркі, маўклівы’: *Дыктуе [вясна] ручаям негаманлівым, каб беглі нібы з цокатам каня...* [22, с. 351]; *незасмяглы* ‘супрацьлеглы засмягламу; несухі, невысахшы’: *І мудрай думкі карані, і ласкі незасмяглай*

пяром ці клавішам крані... [21, с. 233]; *некрыклівы* ‘супрацьлеглы крыкліваму; някідкі’: *Чаму мне суджана павечна / У неаплачным быць даўгу — / Перад тваёю некрыклівай, / Зусім не кідкаю красой* [6, т. 2, с. 306]; *немалюткі* ‘супрацьлеглы малюткаму; вялікі’: *Немалюткі лапкі / Крокамі злічыў...* [18, с. 79]; *няхрусткі* ‘які не хрусціць, не ўтварае хруст, трэск’: *Белая, мяккая ціша няхрусткая* [6, т. 1, с. 167]; *непусты* ‘супрацьлеглы пустому; які мае што есці’: *У моды, быццам сваты, не вуалькай пустою на непустыя раты?!* [19, с. 113]; *нерасстайны* ‘супрацьлеглы расстайнаму; які не праходзіць’: *Нерасстайную трывогу, / Неразвейны сум / Я жыццёваю дарогай, / Як жабрак, нясу* [28, с. 59]; *несамаразгружальны* ‘супрацьлеглы самаразгружальнаму’: *А брыгадзір не спяшаўся. Доўга затыкаў паралонам ічыліны ў несамаразгружальным прычэпе* [33, с. 55]; *несаступлівы* ‘супрацьлеглы саступліваму’: *У несаступлівай журбоце / Ніколі ды не асуджу / Таго, хто лёгка, па ахвоце / Пераадольвае мяжу / Між скрухаю і весялосцю...* [24, с. 39]; *неспадманны* ‘супрацьлеглы спадманнаму’: *Пасля і промень выблісне — / Азорыць зырка плёс. / І плёс, і мой не выснены, / Мой неспадманны лёс...* [7, с. 151]; *нябронзавы* ‘зроблены не з бронзы’: *Быў бы нябронзавым Буда, неба магло б не мгліца, глядзеў бы на вас, як на цуда, званы ў звычайных капліцах!..* [19, с. 69]; *нявечназялёны* ‘супрацьлеглы вечназялёнаму’: *... Але ў сэрцы абуджаным нёс / Ён [чалавек юбілейнага ўзросту] і вечназялёную / Пальмаў нявечнасць / І трывалую вечнасць / Нявечназялёных бяроз* [17, т. 1, с. 302]; *нявыцвілы* ‘супрацьлеглы выцвіламу’: *Агністабарвовым, / Нявыцвілым, яркім / Усходзіла сонца / Над лілавым паркам* [6, т. 1, с. 115]; *нязманны* ‘супрацьлеглы зманнаму; праўдзівы’: *Мне людзі не даюць маіх гадоў, / Я рада маладжавасці нязманнай...* [22, с. 331]; *нямглісты* ‘супрацьлеглы імглістаму; не зацягнуты імглой’: *Дах туманаў залатаны / Змакрэлым жоўтым лістам. / І просяць пеўні Латвіі / У неба дзень нямглісты* [2, т. 1, с. 115]; *нямудры* ‘супрацьлеглы мудраму’: *Ці пачалася крыўдаганьба / І над душою здзек-прыгон, / Калі нямудры князь Ягайла / Паквапна сеў на польскі трон?* [7, с. 342]; *нярупны* ‘супрацьлеглы рупнаму; нядбайны’: *О, хлеб наш, хлеб! / Хоць і няўдзячны, / Нярупны множыцца ядок — / Заўжды жаданы, вечна смачны / На свеце будзе твой кусок* [6, т. 2, с. 303–304]; *няслынны* ‘супрацьлеглы слыннаму; невядомы’: *Нямала у брацкіх магілах / Няслынных маіх землякоў...* [22, с. 64]; *нячынны* ‘супрацьлеглы чыннаму’: *Народ гэты просты, нячынны, яшчэ не ў мудрэцкіх гадах...* [22, с. 317] і інш.

Радзей у мове беларускай мастацкай літаратуры 2-й паловы ХХ — пачатку ХХІ ст. адзначаюцца ІАН-прыметнікі з прэфіксамі *за-*, *анты-*, *раз-*.

ІАН-прыметнікі з прэфіксам *за-* выступаюць з наступнымі значэннямі:

а) ‘які нязначна перавышае ступень якасці, названай утваральным словам’: *замарудлівы* ‘больш марудлівы, чым звычайна; вельмі марудлівы’: *Замарудлівы зрок растварыўся ў цямноце* [23, с. 63]; *запрапашчы* ‘больш прапашчы, чым звычайна; зусім безнадзейны’: *Я — «я» запрапашчае, загнанае ў «дарма»...* [21, с. 82];

б) ‘які значна перавышае ступень якасці, названай утваральным словам’: *задушны* ‘надзвычай душны; задушлівы’: *Будзе душыць мяне цемра задушной начы* [4, с. 116]; *запяшчотны* ‘надзвычай пяшчотны’: *Для мяне такія пахі занадта інтымныя і запяшчотныя* [8, с. 693]; *зацьмяны* ‘празмерна цьмяны; без яснага, выразнага сэнсу’: *Я чула за мяжой пра аднаго складальніка якіхсьці строф зацьмяных...* [22, с. 247].

ІАН-прыметнікі з прэфіксам *анты-* складаюць абмежаваную групу і ўжываюцца са значэннем ‘супрацьлеглы прымеце, названай утваральным словам’: *антыабстрактны* ‘супрацьлеглы абстрактнаму; рэальны’: *...Зусім рэальная, антыабстрактная, / Засмажаная ў саганку свініна...* [6, т. 4, с. 19–20]; *антыдачны* ‘супрацьлеглы дачнаму; накіраваны супраць дач’: *...Эпас пісаў антыдачны, / Пакуль дачы ўзяць не мог!* [19, с. 127]; *антымьяшчанскі* ‘супрацьлеглы мяшчанскаму; накіраваны супраць мяшчан’: *Мацнее дух антымьяшчанскі, ваюе праўды свет з маной* [12, с. 111]; *антыхмельны* ‘супрацьлеглы хмельнаму’: *З абыякавасцю злоснай / Выпіў ён [Мірон] таго настою, / Антыхмельнага напою* [15, с. 31]. Некаторыя з гэтых дэрыватаў можна разглядаць

таксама як утварэння прэфіксальна-суфіксальным спосабам, бо яны матывуюцца не толькі прыметнікамі (*дачны, мяшчанскі*), але і назоўнікамі (*дачы, мяшчане*).

Абмежаваную групу са значэннем 'які праяўляе найвышэйшую ступень якасці, названай утваральным словам' складаюць ІАН-прыметнікі з прэфіксам *раз-*: *раздалёкі* 'вельмі далёкі': *Мой няродна-дарагі, / Раздалёкі да былосці* [1, с. 37]; *раззьялены* 'вельмі зьялены': *Гукаю з ласкай слова / У раззьялены май...* [5, с. 62]; *разлысы* 'вельмі лысы': *Што ёсць Суды — / Багі не вінаваты, — / прызналіся разлысыя ўсе з лысых* [1, с. 430]; *размілы* 'вельмі мілы': *З вечара да рана я чакала Яна. / Хлопца размілога, росту прымалога* [1, с. 64].

Такім чынам, у мове беларускай мастацкай літаратуры 2-й паловы ХХ — пачатку ХХІ ст. найбольшай словаўтваральнай актыўнасцю вызначаюцца ІАН-прыметнікі з прэфіксамі *звыш-* і *не-*. Радзей фіксуюцца прыметнікавыя дэрываты з прэфіксамі *за-*, *анты-* і *раз-*.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Аколава, В. Случарыны: кн. паэзіі / Валянціна Аколава. — Мінск: Польшмя, 1994. — 432 с.
- 2 Барадулін, Р. Збор твораў: у 5 т. / Р. Барадулін. — Мінск: Маст. літ., 1996. — Т. 1: Вершы / прадм. В. Сёмухі. — 479 с.; Т. 2: Вершы. — Мінск: Маст. літ., 1998. — 382 с.
- 3 Беларуская граматыка: у 2-х ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. — Мінск: Навука і тэхніка, 1985. — Ч. 1. — 431 с.
- 4 Верамейчык 1978 — Верамейчык, У. Яснасць: вершы / Уладзімір Верамейчык. — Мінск: Маст. літ., 1978. — 80 с.
- 5 Гілевіч, Н. Збор твораў: у 6 т. — Т. 1: Вершы і паэмы 1946–1976 / прадм. У. Конана. — Мінск: Маст. літ., 1996. — 350 с.; Т. 2: Вершы і паэмы 1977–1992. Родныя дзеці: Раман у вершах. — Мінск: Маст. літ., 1999. — 335 с.; Т. 3: Вершы і паэмы 1993–1999. — Мінск: Маст. літ., 2001. — 350 с.; Т. 4: Сатыра і гумар 1948–2003. — Мінск: Маст. літ., 2003. — 334 с.
- 7 Гілевіч, Н. Наканаванае: вершы, паэмы, раман у вершах: для ст. шк. узросту / Ніл Гілевіч. — Мінск: Польшмя, 1998. — 462 с. — (Школьная бібліятэка).
- 8 Глобус, А. CONVOLUTUS: лірыка і проза / Адам Глобус. — Мінск: Сучасны літаратар, 2008. — 832 с.
- 9 Грачанікаў, А. С. Выбранае: вершы і паэмы / Анатолий Грачанікаў. — Мінск: Маст. літ., 1988. — 383 с.
- 10 Дранько-Майсюк, Л. Гаспода: выбранае / Леанід Дранько-Майсюк. — Мінск: Маст. літ., 1998. — 382 с.
- 11 Жук, К. У найме ў сонца: вершы / Кастусь Жук. — Мінск: Выд-ва ЦК КПБ, 1991. — 48 с. (Бібліятэка часопіса «Маладосць»).
- 12 Жуковіч, В. А. Разняволенне: лірыка, публіцыстыка, гумар / Васіль Жуковіч. — Мінск: Маст. літ., 1990. — 238 с.
- 13 Каробкіна, С. Вячорніца: вершы. — Мінск: Маст. літ., 1995. — 151 с.
- 14 Кірэенка, К. Збор твораў: у 3 т. // Кастусь Кірэенка. — Мінск: Маст. літ., 1986–1988. — Т. 2: Вершы, паэмы 1962–1981. — 1987. — 495 с.
- 15 Корбут, В. Я. Байкі дзядзькі Лапатуна: гумар, сатыра / Вячаслаў Корбут. — Мінск: І. П. Логінаў, 2010. — 80 с.
- 16 Кустава 2006 — Кустава, В. У. Тамсама: вершы / Валерыя Кустава. — Мінск: Маст. літ., 2006. — 149 с.
- 17 Куляшоў А. Збор твораў: у 5-ці т. / Аркадзь Куляшоў. — Мінск: Маст. літ., 1974–1977. — Т. 1–5.
- 18 Лісіцын, У. Беларусь — мая калыска: кніга паэзіі / Уладзімір Лісіцын; прадм. Р. Барадуліна. — Мінск: Маст. літ., 1990. — 167 с.
- 19 Лойка, А. Грайна: паэзія / Алег Лойка. — Мінск: Маст. літ., 1986. — 142 с.
- 20 Лойка, А. Трэці золак: вершы і паэма / Алег Лойка. — Мінск: Маст. літ., 1993. — 254 с.
- 21 Лойка, А. Ушанаванне: кніга паэзіі / Алег Лойка. — Слонім: Слоніўская друкарня, 2001. — 319 с.
- 22 Лось, Е. І каласе даўгалецце: вершы / Еўдакія Лось; уклад. М. Я. Ярашэвіч, М. Я. Клімовіч. — Мінск: Маст. літ., 1998. — 367 с.
- 23 Марук, У. І хочацца болей пажыць... / Уладзімір Марук // Польшмя. — 2015. — № 2. — С. 43–64.
- 24 Мацяш Н. Душою з небам гаварыць: Выбраная лірыка. — Мінск: Маст. літ., 1999. — 462 с. — (Беларуская паэзія ХХ стагоддзя).
- 25 Мятліцкі, М. Замкнёны дом: вершы, паэмы / Мікола Мятліцкі. — Мінск: Маст. літ., 2005. — 316 с.
- 26 Мятліцкі, М. Палескі смутак: вершы і паэма / Мікола Мятліцкі. — Мінск: Маст. літ., 1991. — 287 с.
- 27 Панчанка, П. Збор твораў: у 4-х т. / Пімен Панчанка — Мінск: Маст. літ., 1981–1983. — Т. 1–3.

- 28 Рагаўцоў, В. Долягляд: вершы: для ст. шк. узросту / Васіль Рагаўцоў; маст. Ю. Ц. Цярэшчанка. — Мінск: Юнацтва, 1998. — 93 с.
- 29 Слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н. П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. А. А. Лукашанец, В. П. Русак. — Мінск: Беларус. навука, 2012. — 916 с.
- 30 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агул рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). — 2-е выд. — Мінск: Гал. рэд. БелСЭ, 1977–1984. — Т. 2. — 1978. — 768 с.
- 31 Уласевіч, В. І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. — Мінск: ТетраСистемс, 2009. — 448 с.
- 32 Шамякін, І. Зб. тв.: у 6 т. / Іван Шамякін. — Мінск: Маст. літ., 1979. — Т. 5: раман і аповесць: Снежныя зімы; Гандлярка і паэт. — 608 с.
- 33 Шамякін, І. Выбраныя творы: у 3 т. / І. Шамякін. — Мінск: Маст. літ., 1992. — Т. 3: Вазьму твой боль: раман; Драма: аповесць; Аксана: апавяданне. — 462 с.
- 34 Шамякін, І. Палеская мадонна: аповесці: для ст. шк. узросту / Іван Шамякін. — Мінск: Юнацтва, 1998. — 590 с.
- 35 Шах, С. Вулачка мая...: вянок санетаў / Соф'я Шах // Польша. — 2016. — № 9. — С. 111–117.
- 36 Юрчанка, Г. Пародыі / Георгій Юрчанка // Анталогія беларускай пародыі: у 2 ч. — Мінск: Ураджай, 2001. — Ч.1: Вершы / уклад. і прадм. А. Кудласевіча. — 415 с.
- 37 Янішчыц, Я. Пара любові і жалю: кн. лірыкі / Яўгенія Янішчыц. — Мінск: Маст. літ., 1983. — 223 с.
- 38 Янішчыц, Я. У шуме жытняга святла: вершы, паэмы / Яўгенія Янішчыц. — Мінск: Маст. літ., 1988. — 414 с.

УДК 811.161.1'373.2

Н. Р. Тачыла

АДЭТНАНІМІЧНЫЯ НАЗВЫ З АСНОВАМІ ХАХОЛ, МАСКАЛЬ У ГАВОРКАХ БЕЛАРУСІ

У артыкуле даецца апісанне і семантычная характарыстыка анамастычных адзінак (мікратапонімаў, антрапонімаў), якія маюць у сваім складзе этнонімы. Удакладняецца змест тэрміна і аб'ём паняцця этнонім, як аб'екта лінгвістычнага даследавання, апісваюцца асаблівасці ўжывання ў лексіка-семантычнай прасторы беларускай мовы антрапонімаў, утвораных ад стылістычна маркіраваных, экспрэсіўных этнонімаў (экзонімаў) *хахол* і *маскаль*: *Хахлоў, Хахлоўскі, Хахлянок, Маскаленка, Маскалёў* і этнамікратапонімаў тыпу *Хахлова Гара, Хахлова Сцежка, Маскалёва Даліна, Маскаліха* і інш. Выяўленыя адэтнонімічныя ўтварэнні скампанаваны ў пэўныя лакальныя групы і дапоўнены колькаснымі паказчыкамі.

Этнонімы (ад грэч. *ethnos* – племя, народ, опута – імя) – пласт лексікі, у кожнай мове прадстаўлены назвамі розных этнічных супольнасцяў: нацый, народаў, народнасцей, плямёнаў, племянных саюзаў, радоў. А. Супяранская разглядае іх як “*групавыя абазначэнні людзей, якія вылучаюць асоб, што маюць пэўныя этнічныя характарыстыкі, з масы іншых людзей, якія не валодаюць гэтымі характарыстыкамі*” [1, с. 206].

Праблемай вывучэння этнонімаў і адэтнонімічных утварэнняў, пераважна айконімаў, тапонімаў, займаліся такія даследчыкі, як А. Рогалеў, Т. Аліферчык; адэтнонімічныя антрапонімы разглядалі Ю. Гурская, М. Грынблат і інш.; этнонімы ў складзе фразеалагізмаў – М. Даніловіч; экспрэсіўныя этнонімы – І. Гапоненка. У артыкуле “*Маскаль, хохол і бульбаіш: экспрэсіўныя этнонімы ва ўсходнеславянскіх мовах*” У. Коваль падрабязна прасачыў семантыку, паходжанне і ўжыванне гэтых

эксонімаў. Сярод вучоных, што даследавалі не як самамэту асаблівасці этнонімаў і ўтвораных ад іх адзінак (тапонімаў, мікратапонімаў, антрапонімаў) у розных рэгіёнах Беларусі, можна адзначыць Н. Багамольнікаву, В. Жучкевіча, Г. Іванову, В. Лемцюгову, В. Шура і інш. Аднак некаторыя адэтнанімічныя ўтварэнні разгледжаны фрагментарна, і, на нашу думку, патрабуюць далейшага вывучэння. Намі зроблена спроба апісаць і прааналізаваць адэтнанімічныя адзінкі, утвораныя ад экспрэсіўных этнонімаў (эксонімаў) *хахол*, *маскаль*, вылучыць з іх групы паводле іх семантычнага складу, даць ім адпаведную лінгвістычную характарыстыку.

Мікратапонімы з асновай-этнонімам *хахол*, *маскаль* – клас геаграфічных назваў, якому ўласцівы свае асобныя рысы; назвы невялікіх аб’ектаў, на моўныя формы якіх уплываюць асаблівасці саміх рэалій. Гэта назвы археалагічных аб’ектаў – курганаў, магільнікаў, стаянак розных стагоддзяў, найменні палёў, урочышчаў, лясоў, вуліц, балот, якія адлюстроўваюць памяць аб гістарычных з’явах, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі і пакінулі глыбокі след у калектыўнай памяці народа [2, с. 12] і антрапонімы з асновай-этнонімам *хахол*, *маскаль* – уласныя імёны, якія можа мець чалавек або група людзей (асабовае імя, прозвішча, псеўданім, мянушка і г.д.) [1, с. 174].

Фактычны матэрыял для напісання артыкула быў назапашаны метадам суцэльнай выбаркі з наступных крыніц: “Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны” [3]; “Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны” [4]; “Микротопонимия Мозырского Полесья” [5]; “Тураўскі слоўнік” [6]; “Краткий топонимический словарь Белоруссии” [7]; серыі кніг-хронік “Памяць” і інш. Абагульненні дапаўняюцца паказчыкамі з анамастычных і іншых слоўнікаў – “Словарь фамилий Смоленского края” [8], манаграфій, падрыхтаваных вядомымі даследчыкамі лексікі, з незавершанай і неапублікаванай лексікаграфічнай працы “Слоўнік беларускіх прозвішчаў” М.В. Бірылы.

Этнонім *хахол* з’яўляецца ў сучаснай мове стылістычна маркіраваным, мае экспрэсіўнае адценне і выкарыстоўваецца ў гаворках некаторых народаў для назваў суседніх этнасаў: *хахол* → *українец*, хоць, як удакладняюць даследчыкі (І. Гапоненка, М. Даніловіч, І. Каралёва, У. Коваль і інш.) у XIX – на пачатку XX ст., гэты этнонім меў нейтральнае найменне [9, с. 231]. Так, намінацыя *хахол* першапачаткова ўжывалася на пабытовым узроўні сярод рускіх і іншых народаў былога СССР, прыйшла, мабыць, ад запарожскіх казакаў, якія выгольвалі галаву і пакідалі сабраную ў хвосцік (*хахол*) пасму валасоў, чуб, які яшчэ ў Кіеўскай Русі азначаў прыналежнасць да знатнага роду [12]. З цягам часу назва перайшла ад нейтральнай, фамільярнай да негатыўнай. Так, у інтэрнэт-энцыклапедыі “*Вікіпедыі*” зафіксавана наступнае тлумачэнне гэтага этноніма: “для мужчын – *хахól*, для жанчын – *хахлушка* – непачцівая, радзей жартаўлівая назва ўкраінцаў”. Хоць, як сцвярджаюць інфарматыры (в. Хільчыцы, в. Верасніца Жыт., Н.А. Казак 1932 г.н., Н.А. Птушка 1940 г.н., П. Бохна 1929 г.н.) у гаворках Тураўшчыны мянушка (*Хахол*, *Хахлушка*) не мае і на сённяшні час негатыўнага адцення, а даецца людзям, што прыехалі з суседняй Украіны і выступае як сінонім да слова ўкраїнец.

У беларускіх гаворках засведчаны антрапонімы з апелятывам-этнонімам *хахол* (35 фіксацый), што маюць розныя суфіксальныя афармленні. Гэта прозвішчы *Хахлач* (Бр. Кам.), *Хахлоў* (Бр. Іван., Кам.; Віц. Арш., Брасл., Верхнядзв., Гар., Дубр., Леп., Лёзн., Пол., Рас., Шум.; Гом. Браг., Карм., Раг.; Гр. Бераст., Іў.; Маг. Бабр., Гор., Крыч., Маг., Мсцісл.; Мін. Барыс., Мядз., Слуц., Уздз.); *Хахлоўскі* (Гом. Рэч.); *Хахлун* (Віц. Глыб., Шарк.); *Хахлянок* (Віц. Арш.). Найбольш частыя фіксацыі (26) прозвішча тыпу **аснова+суф. -оў** – *Хахлоў*. Этнаантрапонімы *Хахол*, *Хахлоў* у вялікай колькасці выяўлены і ў гаворках суседняй Смаленшчыны. Гэта прозвішча, як адзначыла І. Каралёва, утворана ад мянушкі-этноніма *Хахол*, якое мог атрымаць чалавек са

своеасаблівай прычоскай: лысая галава з чубам на макушцы, што было характэрна для запарожскіх казакаў у XVI – XVII стст., пазней – усіх украінцаў [8, с. 204].

У тапанімічнай сістэме Беларусі ёсць некаторыя мікратапонімы, утвораныя ад этноніма *хахол*: *віконімы* – найменні ўнутрысельскіх аб'ектаў (2 адзінкі): *Хахлоўка* – “вуліца, дзе жылі *хахлы*”, так у прастанароддзі называлі ўкраінцаў (Дуброва Кругл.) [4, с. 187]; *Хахлушчын Хутар* – хутар, “тут пражывала Хахлушка, жанчына з Украіны” (Чэхі Астр.) [3, с. 313]; *дрымонімы* – назвы лясных масіваў, лясных дзялянак, бароў, гаёў (2): *Хахляцкая Дамба* – дамба (Чаплічы Лід.); *Хахлова Сцежка* – дарога (Казіміраўка Гродз.) [3, с. 313]; *гелонім* – уласная назва балота, забалочанай мясцовасці (1): *Хахлова Балота* – “частка балота, якую выкапалі перасяленцы *хахлы*”, так у гаворках называюць жыхароў Украіны (Саматэвічы Касц.) [4, с. 187]; *аграонім* – назва поля, зямельнага надзелу, апрацаванага ўчастку, нівы (1): *Хахлоўшчына* – “поле, раней тут была сенажаць, што належала ўкраінцу”, якога мясцовыя жыхары празвалі *хахлом* (Балбечана Гор.) [4, с. 187]; *аронім* – уласная назва любой формы рэльефу (пагорак, узвышша, даліна, нізіна, хрыбет, паляна) (1): *Хахлова Гара* – пагорак, побач жыву *Хахол*, так мясцовыя жыхары называлі выхадца з Украіны (Навасёлкі Слонім.) [3, с. 313].

Стылістычна маркіраваным з’яўляецца і этнонім *маскаль* → *рускі*. У Вялікім Княстве Літоўскім *маскалямі* называлі жыхароў Маскоўскай дзяржавы незалежна ад іх этнічнай прыналежнасці [7, с. 242]. У слоўніку У. Даля лексема *маскаль* мае значэнне “*масквіч, рускі; салдат, вайсковец*” [10]. У сучаснай украінскай і беларускай мовах гэты этнонім набыў экспрэсіўную афарбоўку і мае жартаўлівае, часцей негатыўнае адценне [12]. У вышэй названых слоўніках засведчана 81 фіксацыя прозвішчаў-антрапонімаў, утвораных ад этноніма *маскаль* – *Маскаленка* (Гом. Жыт., Калінк., Светл.); *Москаль* (Гом. Жыт.); *Маскалец* (Гом. Жыт.); *Маскалевіч* (Гом. Калінк., Светл.); *Маскальчук* (Гом. Жыт., Лельч., Жлоб., Акцябр., Рэчыц., Петрык.; Мінск. Любан.; Грод. Ваўк.); *Маскалькоў* (Гом. Добр.; Мін. СENN., Барыс.; Магіл. Магілёў; Віц. Расон., Бешанк, Полацк., Шуміл.); *Маскаль* (Гом. Жыт.; Грод. Ваўк., Дзятл., Маст.).

Прозвішчы такога тыпу адзначаны і на Смаленшчыне: *Маскалёў, Мобскалёў, Маскаленка, Маскалец, Маскалькоў* [8, с. 201].

У гаворках рэгіёна зафіксаваны *харонімы* (2 адзінкі) – вв. *Маскалёўка, Маскалі* (Нар., Рэч.), *катайконімы* – назвы жыхароў паводле месца жыхарства, утвораныя ад гэтага хароніма – *маскалёвец, маскалёўцы*. Засведчаны адэтнанімічныя мікратапонімы-аграонімы (3): *Маскалёўскія* – поле (належыць жыхарам в. Маскалі.) Вялікая Воля Дзятл. [4, с. 197]; *Москальска, Москаль* – назвы пашаў і сенажацей, што належалі чалавеку з мянушкай *Маскаль* (так раней называлі чалавека, што пэўны час жыву у суседняй Расіі) (в. Альшаны Стол.); *аронімы* (3) – *Маскалёва Гара* – пагорак (Гнаінскія Дзятл.); *Маскалёва Даліна* – даліна (Гнаінскія Дзятл.); *Маскаліха* – выган (каля хаты Маскаліхі, жонкі *маскаля*) (Бязданы Астр.) [4, с. 206]; *віконімы* (2) – *Маскалёўшчына* – частка сяла (Сакавічы Іўеў.); *Маскалі* – частка вёскі (Заполле Маст.) [4, с. 206].

Адзначаныя адэтнанімічныя мікратапонімы, у большасці – складаныя адзінкі, для якіх уласціва лексікалізацыя спалучэнняў з двух кампанентаў (суб’екта і атрыбута). Такія назвы з’яўляюцца генетыўнымі ўтварэннямі, дзе ў якасці першага атрыбутыўнага кампанента выступае этнонім, або этнаантрапонім, другі кампанент – апелятыў-назоўнік, што ўказвае на наменклатурныя тэрміны, у якіх ёсць спасылка на спецыфіку і асаблівасці ландшафту і рэльефу, на сельскагаспадарчыя ўгоддзі, лясныя ўгоддзі, вадаёмы, шляхі зносін (*Хахлова Гара, Хахляцкая Дамба, Хахлова Сцежка, Маскалёва Даліна*). Адэтнанімічныя мікратапонімы адносна структуры могуць быць аднаслоўнымі і мець наступныя суфіксальныя афармленні: *-оўк*: *Хахлоўка*; *-шчын-а*: *Хахлоўшчына* – мікратапонімы і тапонімы мадэлі *аснова + суф. -шчына/-ччына* (польскі варыянт – *шчызна*), як прасачыла Г. Сафарэвіч, на тэрыторыі сучаснай Беларусі надзвычай

ужывальныя. Паводле падлікаў вучоных, такіх найменняў у нас болей за 1500 (параўн.: *Кітайшчына, Маскалёўшчына, Мазураўшчызна, Жыдоўшчына, Ляхаўшчына, Татараўшчына, Случчына, Мазырышчына* і г.д.). У выніку дэрывацыі слоў лексіка-семантычным спосабам, ва ўтвораных намінацыях захоўваецца гукавая і граматычная структура, але некаторыя з іх набываюць шляхам пераасэнсавання зыходных асноў новыя значэнні. Так, на наступных прыкладах можна паказаць онімаўтваральныя ланцужкі: *хахал* – этнонім → *Хахол, Хахлоў* – адэтнанімічныя антрапонімы → *Хахлоўка* – віконім → *Хахлоўшчына* – аграонім; *маскаль* – этнонім → *Москаль* – антрапонім → *Маскалі* – віконім → *Маскаліха* – аронім → *Маскалёўскія* – аграонім і г.д.

Такім чынам, у гаворках Мазырышчыны, Магілёўшчыны, Брэстчыны і Гродзеншчыны выяўлены ўласныя назвы (134 адзінкі) з асновамі *хахал, маскаль: Хахлова Балота, Хахлоў, Маскалёва Гара, Маскалёў* і г.д., з якіх 116 фіксацый антрапонімаў, 2 харонімаў і 15 мікратапонімаў. Сярод мікратапонімаў пераважаюць двухслоўныя намінацыі: *Маскалёва Гара, Хахляцкая Дамба* і інш. (9 адзінак), менш ужывальныя аднаслоўныя назвы – *Маскаліха, Маскалёўскія, Хахлоўка* і інш. (7 адзінак). Самымі распаўсюджанымі з’яўляюцца прозвішчы-антрапонімы *Маскальчук, Маскальцоў, Хахлоў*.

Антрапонімы і мікратапонімы адэтнанімічнага паходжання ўяўляюць сабою важную крыніцу для вывучэння і фармавання этнічнага складу насельніцтва рэгіёна, а іх аналіз дазваляе больш глыбока вывучаць узаемаўплывы і этнічныя стасункі карэнных жыхароў з прадстаўнікамі іншых народаў, якія пражываюць ці пражывалі на тэрыторыі Беларусі, могуць служыць паглыбленаму даследаванню мовы і жыцця этнасаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 367 с.
- 2 Рогалев, А.Ф. Этнические и географические названия как источник для изучения этноязыковой истории (на материале Беларуси): автореф. Дис. – д-ра филол. наук: 20.11.1996; Беларус. гос. ун-т [Текст] / А.Ф. Рогалев. – Минск, 1996. С. – 13.
- 3 Ламака, В.М. Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны. У 2 ч. Ч. 1. Мікратапонімы / В.М. Ламака [і інш.]; пад рэд. П.У. Сцяцко. – Гродна: ГрДУ, 2005. – 347 с.
- 4 Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны / склад. С.В. Клімуць [і інш.]. – Магілёў: МДУ імя А. Куляшова, 2004. – 208 с.
- 5 Иванова, А.А. Микропонимия Мозырского Полесья / А.А. Иванова. – Мозырь: УО «МГПУ», 2003. – 219 с.
- 6 Тураўскі слоўнік. У 5–ці т. Т. 1–5. / [Склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін]. – Мінск.: Навука і тэхніка, 1982. – 1985.
- 7 Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В.А. Жучкевич. – Мн.: Изд-во БГУ, 1974. – 447 с.
- 8 Королёва, И.А. Словарь фамилий Смоленского края / И.А. Королёва. – Смоленск: СПГУ, 2006. – 368 с.
- 9 Гапоненка, І.А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст.: асаблівасці станаўлення і развіцця / І.А. Гапоненка. – Мінск: БДУ, 20012. – 307 с.
- 10 Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка. [Электронны рэсурс] / В. Даль: в 4 т. / авт.-сост. В. И. Даль. – 2-е изд. – СПб.: Типография М. О. Вольфа, 1880 – 1882. – Рэжым доступу: <http://slovardalja.net>. – Дата доступу: 02.11.17 г.
- 11 Жучкевич, В.А. Макратапонімія, агульныя заканамернасці, яе ўзнікненне і функцыяніраванне / В.А. Жучкевич: Беларуская анамастыка, 26 /Зборнік / Рэд. В.П. Лемцогава/. – Мн.: Навука і тэхніка, 1981. – С. 46–73.
- 12 Коваль, В.И. Москаль, кацап, хохол и бульбаш: экспрессивные этнонимы в восточнославянских языках / В.И. Коваль. Язык и социум: Материалы IX Междунар. науч. конф., 3–4 декабря 2010 г., Минск: В 3 ч. Ч. 1 / Редкол.: Л.Ф. Гербик (отв. ред.) – Минск: БГУ, 2011. – С.44–47.

Л. М. Томіленко

НАЗВИ НАУК В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті розглянуто лексику для позначення наукових галузей, розділів, дисциплін, що містяться в російсько-українських перекладних словниках післяреволюційних років. Роз'яснені розповсюджені моделі створення згаданих одиниць. Проведено порівняння з сучасними назвами.

Зарубіжні й вітчизняні мовознавці різних епох у своїх працях неодноразово наголошували, що мова є відкритою динамічною системою, «для якої здатність розвиватися є природним способом її соціального існування. Вона змінюється, реагуючи на всі зрушення у суспільстві та в мовній свідомості» [1, с. 3]. Особливо інтенсивні еволюційні процеси можемо спостерігати у сфері лексики, яка, своєю чергою, є головним об'єктом словникарства. Як зауважує Л. Струганець, рівень розвитку літературних норм, стан суспільної мовосвідомості етносу у той чи той період опосередковано віддзеркалюються у лексикографічних працях [1, с. 10].

Досить популярними й активно використовуваними тепер є російсько-українські словники першої третини ХХ століття (насамперед постреволюційних років). Підтвердженням цього є розміщення їхніх сканованих і цифрових версій в інтернет-просторі, сучасні перевидання, різноманітні наукові дослідження та навіть активне обговорення на спеціальних форумах.

Сьогодні дедалі частіше чуємо, як лунають заклики щодо повернення норм правопису 1928 року й активнішого «впровадження в мову практики української лексикографії й термінології «золотого віку» – періоду 20-х – початку 30-х рр.» [2, с. 164]. Хоча достатньо повне уявлення про ці норми, як стверджує О. Тараненко, мають навіть не всі мовознавці, не кажучи вже про ширший загал [2, с. 164]. Тож нині, як ніколи, відчуваємо потребу якомога глибшого вивчення вітчизняної лінгвістичної спадщини 20-х – 30-х років ХХ ст., зокрема й лексикографічної. Порівняння словникарської практики минулого й нинішнього століть сприятиме кращому розумінню особливостей історичного розвитку української мови, її лексико-семантичної, граматичної систем тощо. Сформує уявлення про сталість, змінність чи навіть штучність деяких мовних елементів у синхронії та діахронії.

Зараз увагу дослідників української мови привертають, наприклад, такі перекладні лексикографічні праці першої третини ХХ століття: «Словник московсько-український» (1918 р.) Віктора Дубровського (далі – СМУ), «Російсько-український словник» у 2-х томах (1918 р.) Сергія Іваницького та Федора Шумлянського (далі – РУС-18), академічний «Російсько-український словник» у 4-х томах (1924–1933 рр.) за редакцією Агатангела Кримського й Сергія Єфремова (далі – РУС-24–33) та ін. Усі названі словники є у вільному доступі на різних сайтах у мережі Інтернет. Із часів незалежності їх також було перевидано («Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського – 2006 р., Київ, видавництво «Обереги»; «Словник московсько-український» – 2013 р., Інститут української мови НАН України; «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського й С. Єфремова – 2016 р., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України).

Оскільки нас цікавить насамперед українська реєстрова лексика згаданих перекладних джерел, її необхідно було «витягнути» зі словникових статей. Для цього на основі паперових версій словників (оцифрованих копій) за допомогою програмних методів створено електронні лексикографічні системи з двома реєстрами: російським та українським. До систем з українськими реєстровими частинами інтегровано граматичний словник, що допоміг частково ідентифікувати лексику, неідентифіковані слова було розмічено вручну. Створено також іменникову базу реєстрів усіх словників. Особливості побудови лексикографічних систем і бази реєстрів висвітлено в окремих публікаціях у фахових журналах. Тому не будемо зупинятися на її описі. Зауважимо лише, що підготовлений інструментарій допомагає ідентифікувати й проаналізувати різні групи лексики. У своїх дослідженнях поки що обмежуємося субстантивами як найчисленнішим класом слів.

У цій розвідці розглянемо іменники-терміни на позначення наук, порівняємо їх із найменуваннями, зафіксованими в сучасних загальномовних словниках української мови.

Загалом у трьох словниках міститься понад 250 назв, що вживаються на позначення наукових галузей, розділів, дисциплін. Переважну частину з них (понад 200 слів) зафіксовано в РУС–24–33 – найавторитетнішому й найширшому з усіх джерел. Свого часу В. Чапленко стверджував, що «цей «академічний» російсько-український словник був видатним досягненням української лексикографії, його ж укладали найкращі на той час знавці української мови, і якби його незабаром після видання не заборонили, то з нього могла б була стати міцна основа для дальшого нормального розвитку лексичного складу української літературної мови» [3, с. 420].

На відміну від РУС–24–33, СМУ і РУС–18 містять невелику кількість найменувань на позначення наук. До спільних у всіх аналізованих працях належать такі переважно загальновідомі й кодифіковані тепер терміни: *граматика, історія, мовознавство, народознавство, правознавство, природознавство* тощо. Зауважимо, що деякі найменування різняться правописом (навіть у словниках одного року випуску), напр.: *аритметика* (РУС–24–33) і *арих(т)метика* (СМУ, РУС–18), *географія* і *география* (СМУ), *хемія* (СМУ) і *хи(е)мія* (РУС-18). Крім назв *аритметика* й *арихметика*, у СМУ зафіксовано ще одну нині застарілу назву, яка міститься й у «Словарі української мови» у 4-х томах (1907–1909 рр.) за редакцією Бориса Грінченка – *цотниця*.

Найбільше в джерелах зазначеного періоду (переважно це РУС-24–33), як і в сучасних словниках, міститься назв наук із формантом -і(я), складних термінів із другою частиною -логія, -графія, -метрія. Усі найменування (крім застарілих чи рідковживаних термінів, як-от: *гересіологія* (варіант до *єресіологія*), *невробіологія, ориктологія, орологія*) зафіксовано в загальномовних лексикографічних працях ХХІ століття: *анатомія, антропологія, археографія, археологія, астрологія, астрономія, бактеріологія, біологія, ветеринарія, геодезія, геогнозія, геологія, геометрія, гідрографія, гідрометрія, гідропатія, гінекологія, гіпсометрія, гістологія, дерматологія, десмологія, етнологія, зоогеографія, зоопсихологія, зоотомія, історіографія, історія, картографія, кристалографія, лексикографія, лексикологія, лімнологія, логопедія, лонгіметрія, метальографія, метеорологія, метрологія, морфологія, натурфілософія, невропатологія, номографія, онтологія, орографія, ортопедія, остеологія, палеографія, палеонтологія, петрографія, пірометрія, планіметрія, помологія, психіятрія, психологія, топографія* і т. ін.

Значно менше в аналізованому матеріалі міститься назв наук – запозичених термінів, зокрема й складних слів, із формантом -ик(а) / -ік(а). Як і попередні найменування, майже всі вони функціонують і в сучасній українській мові: *аеростатика, ботаніка, гідравліка, гідродинаміка, гідростатика, гідротехніка,*

діоптрика, зоотехніка, камералістика, катоптрика, кінематика, кінетика, лісоботаніка (нема в сучасних загальнономовних словниках), *літургіка, логіка, механіка, оптика, пневматика* тощо.

Характерною особливістю лексики на позначення наук є вживання паралельних назв – запозиченого терміна зі складником -логія (рідше з формантом -ик(а)) та українського відповідника-композиція із другою частиною -знавство, рідко – -пис. Найбільше паралельних форм міститься в РУС-24–33: *географія – землетис, діалектологія – говорознавство, етимологія – коренезнавство, єгиптологія – єгиптознавство, зоологія – звірознавство, іхтіологія – рибознавство, іконологія – іконознавство, кардіологія – серцезнавство, лінгвістика – мовознавство, орнітологія – птахознавство, геральдика – гербознавство, космографія – світопис, літологія – каменезнавство, ліхенологія – лишаяєзнавство, мануфактуристика – мануфактурознавство* (обидва варіанти вже не фіксують сучасні загальнономовні словники), *мікологія – грибнознавство, мінералогія – мінералознавство, міологія – м'язознавство, неврологія – нервознавство, нефологія – хмарознавство, носологія – хворобознавство, нумізматика – монетознавство*. Розглянуті запозичені найменування є кодифікованими нині термінами, а ось переважна частина українських відповідників, за винятком деяких слів, не закріпилася в науковій практиці.

Крім паралельних форм, РУС-24–33 містить небагато найменувань лише з власне українським складником -знавство. Це переважно добре відомі й тепер назви: *богознавство, ґрунтознавство, духознавство* (не зафіксовано в сучасних словниках), *закознавство, землезнавство, книгознавство, краєзнавство, лісознавство, літературо(письменство) знавство, марксознавство* (немає в сучасних словниках), *машинознавство, мистецтвознавство, мітознавство, музеєзнавство*.

У цьому ж словнику подано й кілька термінів на позначення наук із формантом -цтво(о) / -ств(о): *правництво* (як варіант до слова *правознавство*) та застарілі назви астрології – *звіздарство і лічозірство*.

Оскільки РУС-24–33 є перекладним словником і не містить, крім коротких ремарок, тлумачень, досить цікаво, що біля деяких (очевидно, не досить відомих) іншомовних назв наук автори подають через кому варіант-пояснення: *гомілетика, проповіднича наука; кліматологія, наука про підсоння; космологія, наука про світобудування, про світобудову; краніологія, наука про череп; офтальмологія, наука про око* тощо.

Отже, розглянуті російсько-українські перекладні джерела першої третини ХХ століття, крім академічного «Російсько-українського словника» (1924–1933) за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, містять незначну кількість термінів на позначення наук (наукових галузей, розділів, напрямків, дисциплін). Майже всі назви, зафіксовані в словниках минулого століття, зокрема й у РУС-24–33, нині є кодифікованими науковими термінами. Деякі з них відрізняються тільки відмінностями в правописі. Виняток становить лише значна частина одиниць із компонентом -знавство, що функціонували як паралельні форми до запозичених слів.

Список використаної літератури

1 Струганець, Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття: автореф. дис ... д-ра філол. наук / Л. В. Струганець . – К., 2002 . – 36 с.

2 Тараненко, О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2008. – № 2/3. – С. 159–189.

3 Чапленко, В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.) / Василь Чапленко. – Нью-Йорк, 1970. – 448 с.

А. М. Чарнышова

НЕВЕРБАЛЬНАЯ КАМУНІКАЦЫЯ ЯК СРОДАК ЭКСПРЭСІВІЗАЦЫІ МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ

У мовазнаўстве няма адзінага погляду на паняцце «эспрэсіўнасць», аднак найчасцей яе атажасамліваюць з выразнасцю. Наша маўленне існуе не толькі для таго, каб перадаваць думкі або пабуджаць суразмоўцу да дзеяння ці адказу на пастаўленае пытанне, але і для выражэння пачуццяў. Невербальныя сродкі зносін як неабходны складнік камунікацыі выконваюць важную эмацыянальна-эспрэсіўную ролю. Гэта звычайна звязана з тым, што невербальныя зносіны самі па сабе з'яўляюцца выразнікам пачуццяў і эмоцый. У мастацкім тэксце дзякуючы вербальнай інтэрпрэтацыі міміка-жэставых паводзін, аўтар стварае дэталёныя эспрэсіўныя малюнак стасункаў персанажаў у працэсе камунікатыўнага акта.

У сучасным мовазнаўстве шырокае распаўсюджванне атрымлівае камунікатыўная лінгвістыка. Адным са складнікаў камунікатыўнай лінгвістыкі з'яўляецца невербальная камунікацыя са сваімі сродкамі адлюстравання. Невербальныя сродкі зносін на сённяшні дзень разглядаюцца лінгвістамі на ўсіх узроўнях тэксту не менш, чым вербальныя.

Невербаліка адносна маладая навука. Яна набыла статус самастойнай бліжэй да канца XX стагоддзя. Галоўнай задачай спецыялістаў па невербаліцы на пачатку развіцця данай навукі было назіраць за зносінамі людзей і выкарыстаннем невербальных сродкаў у разнастайных сітуацыях: на працы, у транспарце, у час адпачынку, усюды, дзе адбываецца ўзаемадзеянне паміж людзьмі. Было ўстаноўлена, што перадача інфармацыі рэалізуецца за кошт вербальных сродкаў (толькі слоў) на 7%, за кошт гукавых – на 38% і за кошт невербальных – на 55%. Вучоны Р. Бердвістэл сцвярджаў, што ў сярэднім чалавек гаворыць словамі толькі 10-11 хвілін у дзень, і што кожная фраза ў сярэднім гучыць не больш за 3 секунды [1, с. 40].

Многія вучоныя згодны з меркаваннем, што вербальныя зносіны служаць для непасрэднай перадачы інфармацыі, а невербальныя – для “абмеркавання” адносін паміж людзьмі, а часам выкарыстоўваюцца як замена слоўных паведамленняў.

Невербальныя камунікацыя нярэдка ўзнікае на падсвядомым узроўні. У некаторых выпадках нямоўныя сігналы дапаўняюць выказванні, у некаторых – супярэчаць ім. У нашы дні невербальныя зносіны даследуюцца ў розных аспектах, і таму многія навучыліся іх кантраляваць, а таксама выкарыстоўваць з рознымі мэтамі.

Інтэрпрэтацыя паравербальных сродкаў зносін – складаны працэс. Гэта звязана з тым, што невербальныя зносіны практычна не структураваны ў параўнанні з вербальнымі: не існуе агульнапрынятых слоўнікаў і правілаў арганізацыі, ужывання жэстаў, мімікі, разнастайных рухаў цела.

У апошні час узнікненне цікавасці да камунікатыўных аспектаў мовы, у прыватнасці да праблемы эспрэсіўнасці, тлумачыцца павышанай увагай да праблемы моўнай асобы. Як адзначае В.А. Маслава, “асноўнай функцыяй эспрэсіўнасці якраз і з'яўляецца ўзмацненне ўздзеяння на інтэлектуальную, эмацыянальную і валявую сферы асобы рэцыпіента. Эспрэсіўнасць змяняе эмацыянальны стан носьбіта мовы, уплываючы такім чынам на яго мэтанакіраваную

дзеінасць” [2, с. 12]. У слоўніку даецца наступнае тлумачэнне экспрэсіі: “Экспрэсія (лац. *expressio* – выражэнне, выяўленне) – выразна-маляўнічыя якасці мовы, якія надаюць маўленню вобразнасць і эмацыянальнасць” [3, с. 173].

Любы тэкст мае ў сваім складзе тэя адзінкі, якія надаюць яму экспрэсіўнасць. Сутнасць экспрэсівізацыі ў такім выпадку заключаецца ў тым, што тэкст (у сваіх форме і змесце) адыходзіць ад шаблоннасці, набывае незвычайнасць, нетыповасць, суб’ектывізм.

Экспрэсіўнасць у камунікатыўным акце (мастацкім тэксце) выступае як сродак суб’ектыўнага выражэння гаворачага (аўтара тэксту) да зместу выказанага (напісанага). Экспрэсіўнасць характэрна для ўсіх узроўняў мовы (фанетычнага, марфалагічнага, лексічнага, сінтаксічнага). Яна дасягаецца пры дапамозе афіксаў з дадатковым адценнем значэння, лексічных сродкаў, якія маюць акрамя прадметна-лагічнага значэння ацэначны кампанент, разнастайных сінтаксічных канструкцый, якія дазваляюць чытачу ўбачыць суб’ектывізм аўтара да свайго твора і да падзей, якія ён апісвае. Такім чынам, можна сказаць, што экспрэсіўнасць тэксту могуць надаваць абсалютна любыя сродкі мовы, а таксама іх спалучэнне і ўзаемадзеянне з іншымі адзінкамі ў тэксце.

Разам з вербальнымі сродкамі экспрэсіўнасці ў мастацкіх тэкстах (як і ў сапраўдным дыялагічным маўленні) часта сустракаюцца і невербальныя. Да іх можна аднесці разнастайныя жэсты, мімічныя выявы, рухі цела, візуальны кантакт і інш. Усе гэтыя сродкі ў тэксце часцей за ўсё звязаны з выражэннем эмоцый і валодаюць дастаткова яркай выражанай станоўчай ці адмоўнай канатацыяй.

Як сцвярджае В.І. Аданакава, “паралінгвізмы могуць быць індыкатарамі розных ацэнак у тэксце ў залежнасці ад прагматычнага характару адлюстраванай сітуацыі. Пад ацэначнасцю ў даным выпадку разумеецца свядомая дзейнасць, якая праяўляецца ў станоўчай або адмоўнай пазіцыі таго, хто ацэньвае. Эмацыянальна-ацэначны змест паравербальных з’яў можа не толькі дапаўняць ацэнку вербальнага выказвання, але і перакрываць у ім рацыянальны, лагічны пачатак, змяняць яго змест. Характэрна, што асноўнымі, як правіла, з’яўляюцца ацэнкі пеярэтыўнага характару, а таксама ў цэлым кінематычныя выказванні могуць перадаваць ацэнку ўсіх відаў (эмацыянальную, лагічную, адмоўную, станоўчую, амбівалентную і нават ацэначную абыякавасць)” [4, с. 4 – 6].

У мастацкім творы невербальныя сродкі зносін выконваюць важную эмацыянальна-экспрэсіўную ролю. Гэта звычайна звязана з тым, што невербальныя зносіны самі па сабе з’яўляюцца выразнікамі пачуццяў і эмоцый. У аўтарскім тэксце менавіта дзякуючы слоўнаму стварэнню міміка-жэставых зносін для чытача вымалёўваецца яркай запамінальнай малюнак паводзін персанажаў у працэсе камунікатыўнага акта. Гэта можна растлумачыць тым, што кожны пісьменнік імкнецца зрабіць свой твор больш эмацыянальным, запамінальным, непадобным на іншыя, са сваёй пэўнай суб’ектыўнай ацэнкай. У такім выпадку мы і гаворым пра экспрэсівізацыю мастацкага твора.

Калі разглядаць невербальныя сродкі ў аўтарскіх тэкстах на прадмет іх экспрэсіўнасці, то можна гаварыць аб так званай “унутранай” (семантычнай) і “знешняй” (лексічнай) экспрэсівізацыі. Семантычная экспрэсіўнасць невербальных сродкаў у творы звязана з тым, што яны ўжо першапачаткова абазначаюць пэўную эмоцыю. Мы ўжо адзначалі, што адной з асноўных функцый невербальных зносін з’яўляецца выражэнне эмацыянальнага стану асобы. Гэта значыць, што любы жэст, выкарыстаны ў тэксце вербальна, можа стаць адным са складнікаў экспрэсівізацыі ўсяго тэксту ў цэлым. Эмоцыя, якую апісвае аўтар у тэксце пры дапамозе вербальных і невербальных сродкаў, ужо нясе пэўную станоўчую ці адмоўную ацэнку, гэта значыць, што твор становіцца “экспрэсіўна насычаным” дадатковай суб’ектыўнай інфармацыяй, якую ў яго ўкладвае аўтар. Часта вербальнае найменне якой-небудзь

эмоцыі падмацоўваецца невербальна: *Вусны дзеда іранічна крывіліся. – Ага... нігілістак*” [5, с. 153] (выражэнне **іроніі** пры дапамозе мімічных рухаў); – *Ты пачаў гэтую справу, бо ты якабінец, – Кроер крычаў з круглымі ад гневу вачыма, – бо ад цябе смярдзіць французінай. – Глядзіце, дваране!* [6, с. 225] (выражэнне **гневу** пры дапамозе візуальнага кантакту); – *Мне было б лягчэй, каб памерла. – Хто ты, каб зычыць гэткае страшнае? Сляпы апусціў галаву. – Я Шолах, – сказаў ён. – Я прадаў Полацк кіеўскаму Уладзіміру...* [7, с. 223]; *Баюся, што я змяніўся ў твары, стаў страшны, бо яна адразу ўцягнула галаву ў плечы. – На падлу ляціш, варона? – спытаў я* [7, с. 358]; (выражэнне **сораму** і **страху** па сродках жэставых рухаў); – *Ты хто такоў? – цяжка, як воўк, павярнуўся да яго Знамяроўскі* [7, с. 114] (дэманстрацыя **зацікаўленасці** пры дапамозе рухаў корпуса цела); *Амаль неўразумелая, зноў без сваёй ракавіны, свайго бастыёна, яна гладзіла яго валасы і гаварыла: – Каб вы зналі..., каб вы толькі зналі, які вы харошы* [8, с. 199] (выражэнне **пяшчоты** ў тактыльным кантакце) і г.д.

Лексічная экспрэсіўнасць невербальных адзінак заключаецца ў тым, што найменне таго ці іншага невербальнага дзеяння звязана з выкарыстаннем сродкаў (лексічных, марфалагічных, сінтаксічных), якія надаюць невербальнаму дзеянню дадатковую эматыўнасць на лексічным узроўні. Такім чынам, аўтар падбірае словы, або стварае іх сам, і сродкі “неабходныя” для канцэнтрацыі, засяроджвання ўвагі чытача (адрасата) на той ці іншай эмоцыі. Гэта можна ўбачыць на прыкладах: – *Жыццё табе дазваляе ўсё, капрызны чорцік. А вось калі яно пачне супраціўляцца, пачне мяць, – тады ты зразумееш і станеш харошым, чорцік з дзівоснымі вачыма. Паглядзіў яе лапку. – Будзь добры з... людзьмі, чорцік. Будзеш? [6, с. 243]; – Вы, Аўсееў, спорт паважаеце? – Паважаю, – паварочваючыся да яго, казаў Алік, і настаўнік згодна ківаў бародкай* [9, с. 55].

У першым прыкладзе аўтар перадае чытачу пачуццё пяшчоты не толькі найменнем жэста, але і выкарыстаннем у яго складзе лексемы ‘лапка’ замест лексічнай адзінкі ‘рука’ і дадаткова ўжывае афікс –к– з памяншальна-ласкальным значэннем. У другім кантэксце аўтар увогуле замяняе актыўны орган, які ўтварае жэст, на найбольш істотную дэталю знешняга выгляду героя, з мэтай падкрэсліць асаблівасць данага персанажа, а суфікс –к– падкрэслівае істотную якасць гэтай дэталі.

У мастацкіх тэкстах сустракаецца вялікая колькасць такіх прыкладаў, дзе нейтральныя дзеясловы руху замяняюцца аўтарамі на іх размоўны эквівалент, што таксама ўтрымлівае ў сабе некаторую стыльвую экспрэсіўнасць: *Паківач з дакорам пахітаў галавою. – На што брахаць, пане?.. Службовы, а сам з гэтымі падманичыкамі. Ці пахваліць цябе бацька-імператар? [5, с. 398]; – Дзень – вечар добры, донечка! – І гучна цмокнуў яе ў лоб, як стрэліў. Пасля адступіў. – А якая ж ты ў мяне стала зграбная, прыгожая! Ляжаць усёй Беларусі ля тваіх ножак [7, с. 299]; Наўрад ці разумеючы яго, вар’ят, растапырыўшы кастлявыя рукі, цярпліва чакаў [9, с. 390].*

У першых двух прыкладах нейтральныя дзеясловы ‘ківаць’ і ‘пацалаваць’ замяняюцца аўтарамі адпаведна размоўнымі лексічнымі адзінкамі ‘пахітаць’ і ‘цмокнуць’ з мэтай падкрэсліць, звярнуць увагу на сам працэс невербальнага дзеяння. У трэцім прыкладзе пісьменнік выкарыстоўвае размоўную адзінку ‘растапырыўшы’, каб намаляваць яскравы вобраз вар’ята, чалавека не зусім здаровага, на што ўказваюць і яго невербальныя паводзіны.

Такім чынам, трэба сказаць, што невербальныя зносіны ў мастацкім тэксце, як правіла, суправаджаюць вербальны кантэкст, надаючы яму больш эмацыянальны і выразны характар. Невербальныя складнікі і сродкі, якімі яны ствараюцца, робяць тэкст больш эматыўным, вобразным, стылістычна маркіраваным, а гэта і значыць экспрэсіўным.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Почепцов, Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, 2001. – 352 с.
- 2 Маслова, В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста: Учебное пособие / В.А. Маслова. – Мінск : Вышэйшая школа, 1997. – 156 с.
- 3 Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск : Вышэйшая школа, 1990. – 222 с.
- 4 Аданакова, В. И. Паралингвизмы и импликации в художественном тексте / В. И. Аданакова // Текстобразующие потенции языковых единиц и категорий. – Барнаул : Изд-во госун-та, 1990. – С. 3-10.
- 5 Караткевіч, У. Збор твораў. У 8 т. Т. 5. Каласы пад сярпом тваім : Раман, кн. 2 / У. Караткевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – 527с.
- 6 Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім : Раман. Кн. Першая / Ул. Караткевіч. – Мінск : Юнацтва, 1981. – 381с.
- 7 Караткевіч, У. З вякоў мінулых: Аповяданні; Аповесці / У. Караткевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1978. – 440 с., 1 л. іл.
- 8 Караткевіч, У. Нельга забыць : Раман / У. Караткевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1982. – 335 с., іл.
- 9 Быкаў, В. Збор твораў. У 4-х т. Т. I. Аповесці / [Аўт. прадм. Д. Бугаёў]. // В. Быкаў – Мінск : Мастацкая літаратура, 1980. – 432 с.

УДК 821.161.3-1*М.Багдановіч:811.161.3'38

З. У. Шведава, М. У. Буракова

РОЛЯ ТВОРЧАСЦІ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА Ў РАЗВІЦЦІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

У артыкуле даследуецца роля паэтычнай творчасці Максіма Багдановіча ў развіцці і станаўленні сучаснай беларускай літаратурнай мовы, у яе рэкламацыі. Вызначаецца на прыкладах мовы паэтычных твораў тонкае адчуванне мастаком гучання слова, спалучэння слоў у радку, страфе, іншы раз на ўзроўні інтуіцыі, што робіць мову твораў паэта непаўторнай, індывідуальнай і разам з тым сваёй, беларускай, і яна кранае душу чытача, уздзейнічае на яго пачуцці.

Сістэма беларускай літаратурнай мовы на працягу апошняга стагоддзя, як адзначае А.А. Лукашанец, “прайшла інтэнсіўны шлях ад пачатковага этапа фарміравання літаратурных норм да высокаразвітай літаратурнай мовы” [1, с. 3]. Пэўную ролю ў развіцці і станаўленні сучаснай беларускай літаратурнай мовы, а асабліва ў рэкламацыі беларускай мовы, дзякуючы прыгожаму паэтычнаму пісьменству мастака, адыграла паэтычная творчасць Максіма Багдановіча, знакамітага сына беларускага народа, які свядома абраў беларускую мову ў якасці мовы сваёй творчасці, хаця, як вядома, ён жыў за межамі Беларусі, любоў да якой была самым трапяткім, самым гарачым яго пачуццём. Практычна не жыўшы на Беларусі, Максім Багдановіч уяўляе сваю радзіму ў асноўным па легендах, народных павер’ях і паданнях, сабраных і запісаных яго бацькам, знакамітым беларускім этнографам Адамам Ягоравічам Багдановічам, слухае шчырую ціхую песню, жывое беларускае слова ў насычанай беларускім духам хаце роднай цёткі па бацьку Магдалены, дзе ён праводзіў увесь свой вольны час у дзіцячыя гады і дзе як бы дыхаў паветрам роднага краю. Усё гэта, магчыма, падштурхнула яго да авалодвання беларускай мовай, да стварэння на ёй самабытнай паэзіі, якая ўзняла мастацтва беларускага слова да

найвышэйшых узораў сусветнай літаратуры. В. Ластоўскі ўзгадвае: “М. Багдановіч казаў, што .. край беларускі – лясісты і балоцісты. Вось нам і трэба стварыць паэзію лесу, паэзію дрыгвы. Украінская стыхія – стэп, у нас наша стыхія – лес і балота. Тут ёсць свая адменная краса, адменная рытміка, адменны чар. Трэба іх падгледзець, знайсці і вынесці на шырокі свет...” [2, с. 195]. І паэт стварае адметную паэзію на беларускай мове, якая зачароўвае, ліецца, ён ужывае асананс, алітэрацыю, уводзіць актавы, пентаметры, рандо, санеты, трыялеты, тэрцыны, пашырае ўжыванне моўных выяўленчых сродкаў. Багдановіч зрабіў так многа для развіцця, узбагачэння і ўслаўлення прыгожага беларускага пісьменства, што спадчына яго стала каштоўным набыткам беларускай і сусветнай духоўнай культуры.

Вялікі і незвычайны талент паэта, тонкае адчуванне гучання слова, спалучэння слоў у радку, страфе, іншы раз на ўзроўні інтуіцыі, дазваляюць яму ўжываць такія словы, якія найбольш падыходзяць да гукапісу ўсяго твора ці яго часткі, якія сваім гучаннем нясуць і выяўляюць пэўны сэнс. І зусім не істотна, будуць гэтыя словы пазней лічыцца нарматыўнымі ці не, але паэт тым самым шукае іх, стварае формы. А ў выніку гукавое афармленне і лексічнае напаўненне ў суладдзі, у гармоніі, што робіць мову твораў паэта непаўторнай, індывідуальнай і разам з тым сваёй, беларускай, і яна кранае душу чытача, уздзейнічае на яго пачуцці. І нават ужытыя пэўныя лексемы ці іх граматычныя формы, якія не адпавядаюць сучасным нормам беларускай літаратурнай мовы, упісваюцца ў радок, страфу, верш Багдановіча сваім гукавым афармленнем, ствараючы адзіны і выключна гукапісны рад усяго твора, асобнай страфы ці пэўных радкоў яе, сваім адметным падборам рыфмаў, музычнай хваляй суседніх слоў і інш. Напрыклад, у паэта выдзяляюцца пары рыфмаваных слоў, сярод якіх дыялектны назоўнік *высакосць* (зафіксаваны ў в. Пацаўшчына Дзятлаўскага раёна Гродзенскай вобласці са значэннем ‘вышыня’ [3, с. 368]), падабраны ў рыфму з назоўнікам *косці* ў радках верша – *Грымнуў ён [камарык] на зямлю з высакосці / І пабіў-паламаў сабе косці* [4, с. 284]; паланізм *малявідла* – у рыфме з дзеясловам *прошлага часу абрыдла* ў наступных радках – *Бо можа з сетак малявідла, / Што ўжо даўно вачам абрыдла, / Твае праглянуць мне чэрты* [4, с. 257]; лексема *чолы* як утвораная паэтам форма множнага ліку ад сёння архаічнага назоўніка *чало* ў пары з прыметнікам *кволы* ў наступных радках: *Мяртвы іх вочы, блядны іх чолы, / Іх словы з вуснаў злятаюць кволы* [4, с. 181] і інш.

Тонка адчуваючы асаблівасці беларускай мовы, Максім Багдановіч ілюструе мовай сваіх твораў іх перадачу, занатоўваючы і ўключаючы ў гукапіс твораў самыя розныя фанетычныя адметнасці мовы. Так, паэт захоўвае прыстаўны зычны [в] перад галосным [а] у слове *акно*: *А праз вакно струёю вецер павяваў* [4, с. 103]; *Набягае яно / Вечарамі, ночамі, / Адчыняе вакно / І шамрэе кустамі* [4, с. 318], перад галосным [у] у слове *ўзор*: *І пануры калёр, і няяркі вузор* [4, с. 311], а прыстаўны зычны [г] як перад націскным [о] у прыметніку *востры*: *Стаяць скразныя вежы / І дахі гострыя, знікаючы ўдалі* [4, с. 188]; *І ўстанеш ты перада мной / З крылатай гостраю стралой* [4, с. 257]; *Вось хату ігчыльна абышлі / Парканы з гострымі цвікамі* [4, с. 274], так і перад галосным [а] у дзеслове *араць* і вытворным ад яго дзеепрыметніку: *Вы праішчайце, праішчайце, інуры, / Вы праішчайце негаранья! / Мне вас болі ўжо не гараць, / Буйным збожжам на зары не засяваць* [4, с. 287]; *Меў ён [Паво] жонку і дзяцей з асьміну, / Разам з імі і гараў і сеяў* [4, с. 385], дзе, як можна меркаваць паводле апошніх прыкладаў, паэт пазбягае з’яўлення галосных на стыку слоў ці ў сярэдзіне слова.

Цікавыя ў паэтычнай мове Багдановіча ілюстрацыі выкарыстання слоў з прыстаўным галосным [і], які паяўляецца, напрыклад, у слове *істоптаны* не таму, што маецца спалучэнне зычных *ст*, якое адметнае ад звычайных спалучэнняў зычных, першымі ў якіх выступаюць санорныя [л], [м], [р] і перад якімі паяўляецца прыстаўны

галосны, каб пазбегнуць цяжкага вымаўлення, а таму, што паэт кіруецца рытмам, мелодыкай твора, з аднаго боку, і не можа дазволіць узнікнуць новаму, больш складанаму спалучэнню зычных [л'тст] на стыку лексемы *істоптаны* з папярэднім словам: *Асфальт істоптаны, з канаўкамі на краю / Дзея памый...* [4, с. 186]. Словаформа *ірвы*, зафіксаваная ў адным з вершаў паэта, з прыстаўным галосным [і], які паяўляецца перад спалучэннем зычных, першы з якіх [р] у пачатку слова, магла быць цікавай нарматыўнай знаходкай формы множнага ліку назоўніка *роў*: *Нязмерны вольныя прасторы / Святой зямлі, – а чалавек / Мяжы, ірвы, тыны рабіў за векам век* [4, с. 274]. Узгадаем, што ў “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” (2002, с. 565) рэкамендуецца да назоўніка *роў* форма множнага ліку *равы*. Думаецца, што Багдановічавая словаформа *ірвы* больш прыдатная для сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Нельга абысці ўвагай і фанетычнае афармленне паэтам ужытых у радках вершаў форм дзеяслова *стыгнуць* (параўн. сучасныя *стыць, стынуць*): *Ў целе стыгне халодная кроў, / Злосць бяспэльная ў мутных вачах...* [4, с. 68]; *Не мгліца люстра гладзь; застыгла ў жылах кроў* [4, с. 103], якія, на нашу думку, дапамаглі аўтару перадаць сваім гучаннем дадатковую семантыку нечага страшнага, вялікага і больш моцна, выразна данесці эмацыянальныя адчуванні, тым самым уздзейнічаць на пачуцці чытача. Сапраўды, толькі сродкамі роднай мовы паэзія Багдановіча ўзнялася на сусветныя вяршыні.

Што датычыць выкарыстання так званых русізмаў у паэтычных радках паэта, то, паводле меркаванняў нешматлікіх адносна гэтага пытання даследчыкаў творчасці паэта, іх выкарыстанне “яшчэ не сведчыць аб тым, што ён не адчуваў жывой гутарковай мовы” [5, с. 75], з чым мы поўнасьцю пагаджаемся. Ужыванне рускай лексікі, пэўных слоў тыпу *атыскаць (атышчу), бальны, брызгі, вакол, вараціцца, гасударства, глуп, драгацэнны, дзурьзя, жаркі, ждалі, ізвозчык, комната / комнатка, пценчык* і іншых у кантэксце паэтычных твораў Багдановіча хутчэй сведчыць аб неразмежаванні слоў славянскага паходжання на рускія і беларускія. Варта ўзгадаць і аб часе творчасці паэта, калі не было норм беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку і лексічных. А ўжыванне прыведзеных і іншых рускіх слоў ці іх форм у мове паэта больш правільна і карэктна тлумачыць усё ж пад уплывам рускамоўнага асяроддзя і беларускіх народных гаворак, куды яны, словы, магчыма, і прыйшлі з рускай мовы, паколькі, паводле слухнай заўвагі беларускага дыялектолага А.А. Крывіцкага, “структурная дынаміка гаворак усходняй паловы сучаснай Беларусі і этна-генетычны працяг іх масіву ў межах Расіі набыла ў пэўны час усходнюю, у прыватнасці, рускамоўную арыентацыю”, а гэты час працягваўся ад канца XVIII ст. больш за стагадовы перыяд, на працягу якога народныя гаворкі маглі засвойваць так зразумелыя “рускія” славянскія словы” [6, с. 63]. Зусім верагодна, што многія рускія словы, якія выкарыстоўвае паэт, – “моўныя здабыткі дыялектнай мовы беларусаў, якія дайшлі з часоў усходнеславянскага і нават агульнаславянскага моўнага адзінства і з’яўляюцца агульнымі для беларускай і рускай моў, паколькі ў беларускіх народных гаворках яны захаваліся яшчэ з больш ранніх часоў і з’яўляліся адзнакай мовы беларускай народнасці” [7, с. 89].

Ва ўсякім разе ў мове твораў паэта рускія словы паводле іх сучаснай прыналежнасці ўжыты па-майстэрску, як гэта і характэрна выключнаму майстру паэзіі, з пэўнымі стылістычнымі мэтамі. У сувязі з гэтым узгадаем выказванне Б.А. Плотнікава, які пісаў, што моўныя сродкі “не толькі выкарыстоўваліся ў якасці інфармацыі, для мастацка-выяўленчых мэтаў, але і ўжываліся як магутны чынік нацыянальнага абуджэння, эфектыўны фактар выхавання, самавыяўлення і самаідэнтыфікацыі беларусаў”, “арганічна сплавіліся і дыялектызмы, і запазычанні,

і фальклорныя элементы, і аказіяналізмы, і літаратурныя набыткі папярэднікаў” [8, с. 67]. У асобных выпадках Багдановіч карыстаецца прыёмам ампліфікацыі дзеясловаў-выказнікаў (у тым ліку і рускага) з мэтай узмацнення, інтэнсіфікацыі дзеяння, якое адбываецца для выражэння пачуццяў, напрыклад: *Кінусь, брошусь я за німі з ракі: / Асвятціце вы мне пуць аганькі!* [4, с. 205]; *Пляша, скача. / Снег зрываецца, ляціць* [4, с. 217].

Можна працягваць каменціраванне прыкладаў з твораў беларускага мастака з ужываннем слоў і форм, што не адпавядаюць нормам сучаснай беларускай літаратурнай мовы, але нават прыведзеных дастаткова для ілюстрацыі іх выкарыстання выключна да месца, яны сінтэзавана ўваходзяць у моўную тканіну яго твораў. А аналіз беларускамоўных твораў М. Багдановіча яшчэ раз сцвярджае думку аб тым, што ўсё, зробленае па-майстэрску, з’яўляецца вяршыняй паэтычнай творчасці і не можа мець адзнак “ненарматыўнасці”, “няправільнасці”. Перафразіруючы словы Я. Лёсіка, якія ён адзначае адносна літаратурнай мовы, скажам пра мову Багдановіча – “гэта мёд, што збіраецца пчоламі з розных кветак і раслін. Чым больш сокаў з усялякіх кветак ухадзіць у склад мёду, тым ён прыемнейшы, салодшы, смачнейшы і пахучы. Літаратурная мова павінна, цвёрда трымаючыся агульнага нацыянальнага грунту, лучыць да сябе ўсе тыпічныя характэрныя словы, прыслоўі, выразы і іншыя асаблівасці тых мясцовасцяў, гаворак таго народу, моваю каторага яна ёсць.” [9, с. 192].

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Лукашанец, А.А. Беларуская літаратурная мова (праблемы сучаснай нормы) / А.А. Лукашанец // Сучасны стан і дынаміка норм беларускай літаратурнай мовы. Матэрыялы міжнароднай навуковай канф. Мінск. 24-25 кастрычніка 2006 г. [Тэкст] / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2006. – 262 с. – С. 3 – 6.
- 2 Ластоўскі, В. Мае ўспаміны аб М. Багдановічу / В. Ластоўскі // Ластоўскі, В. Выбраныя творы / Уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1997. – 512 с. – С. 190 – 197.
- 3 Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У пяці тамах. Т. 1. А – Г / рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979.
- 4 Багдановіч, М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 1. Вершы, паэмы, пераклады, наследаванні, чарнавыя накіды / М. Багдановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 752 с.
- 5 Кабаковіч, А. К. Паэзія Максіма Багдановіча (Дыялектыка рацыянальнага і эмацыянальнага) / А.К. Кабаковіч; рэд. Н. С. Перкін, І. Д. Ралько. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 136 с.
- 6 Крывіцкі, А. А. Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі / А.А. Крывіцкі // Беларуская мова. – Uniwersytet Opolski – Instytut Fikologii Polskiej. Opole. 1998. – С. 55 – 104.
- 7 Ляшчынская, В. А. Ад варыянтнасці да фарміравання ўласнай лексікі і граматычных формаў дзеясловаў / В.А. Ляшчынская // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. – № 4 (43). – Гомель: УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2007. – С. 85 – 91.
- 8 Плотнікаў, Б. Кароткая гісторыя беларускай мовы і мовазнаўства / Браніслаў Плотнікаў // Роднае слова, 2002, № 10. – С. 66 – 69.
- 9 Лёсік, Я. Родная мова і яе значэнне / Я. Лёсік // Лёсік, Я. Творы: Апавяданні. Казкі. Артыкулы / Уклад., прадм. і камент. А. Жынкін. – Мінск: Маст. літ., 1994. – С. 272 – 282.

В. К. Шчэрбін

МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ПАРАЎНАЛЬНАГА ВЫВУЧЭННЯ ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ТЭРМІНАГРАФІЧНЫХ ТРАДЫЦЫЙ

У артыкуле разглядаюцца метадалагічныя праблемы параўнальнага вывучэння ўсходнеславянскіх тэрмінаграфічных традыцый (праблема азначэння ключавых для параўнальнага даследавання паняццяў “традыцыя”, “параўнанне” і інш.; праблема распрацоўкі крытэрыяльнай асновы параўнальнага аналізу; праблема вызначэння ўзроўняў правядзення параўнальнага аналізу і інш.). Абгрунтоўваецца выснова аб тым, што параўнальнае вывучэнне ўсходнеславянскіх тэрмінаграфічных традыцый з неабходнасцю патрабуе вырашэння пералічаных вышэй метадалагічных праблем.

Статус асобнага напрамку лексікаграфічнай кампаратывістыкі параўнальная тэрмінаграфія ўсходнеславянскіх моў атрымала адносна нядаўна – у канцы ХХ стагоддзя. Гэтаму, на наш погляд, спрыялі наступныя акалічнасці: 1) выданне на працягу ХVIII-ХХ стагоддзяў вельмі значнай сукупнасці спецыяльных слоўнікаў усходнеславянскіх моў параўнальнага характару; 2) рашэнне ў другой палове ХХ стагоддзя шэрагу праблем тэарэтычнага характару (структурных, паняццёвых, метадалагічных, лінгвадыдактычных і інш.), што стварыла неабходную тэарэтыка-метадалагічную аснову для правядзення рэгулярных параўнальных даследаванняў на матэрыяле тэрміналагічных слоўнікаў усходнеславянскіх моў.

У прыватнасці, да ліку паняццёвых праблем параўнальнага вывучэння традыцый усходнеславянскай тэрмінаграфіі неабходна аднесці перш-наперш праблему азначэння ключавых для дадзенага напрамку лексікаграфічнай кампаратывістыкі паняццяў, такіх як “традыцыя”, “параўнанне” і звязаныя з імі паняцці. У іншых напрамках сучаснай кампаратывістыкі набор ключавых паняццяў будзе іншым. Напрыклад, Н.Б. Мячкоўская адносіць да ліку ключавых тэрмінаў параўнальна-гістарычнага мовазнаўства, якое з’яўляецца адным з напрамкаў сучаснай кампаратывістыкі, наступныя паняцці: “прамова”, “сям’я моў”, “тукавыя адпаведнасці”, “рэканструкцыя незасведчаных формаў”, “генеалагічная класіфікацыя моў” [16, с. 166-169].

Ключавы характар паняцця “традыцыя” абумоўлены тым, што ім сёння цікавяцца прадстаўнікі самых розных нацыянальных навуковых школ. Да прыкладу, Ж. Дэрыда лічыць, што “ўсвядоміць навуку як традыцыю – значыць усвядоміць яе інтэгральную гістарычнасць. Адсюль любое ўнутрынавуковае прасвятленне, любое вяртанне да першых аксіёмаў, да першапачатковых выдавочнасцей і асноватворных паняццяў ёсць у той жа час “гістарычнае выкрыццё”. Якою б ні была наша недасведчанасць у рэальнай гісторыі, нам апырэры вядома, што ўсякая культурная, а значыць, і навуковая сучаснасць мяркуюе ў сваёй цэласнасці цэласнасць мінулага” [8, с. 142].

На думку ж В.Г. Шаўровай, вывучэнне культурнай традыцыі мае значэнне не толькі для пазнання мінулага, але і для прагназавання будучыні: “Нарастаючы дынамізм грамадска-палітычных і этнакультурных працэсаў, што нараджае адчуванні сацыяльнай нестабільнасці і катастрафізму, выклікае неабходнасць звароту да асноў культуры. Такой асновай, што забяспечвае ўстойлівае функцыянаванне культуры і працэсы пераемнасці ў яе развіцці, з’яўляецца культурная традыцыя. Уяўляючы сабой

сацыяльны механізм атрымання ў спадчыну культурна-гістарычнага вопыту ад пакалення да пакалення, а таксама неабходную форму захавання і развіцця культуры, традыцыя адначасова выступае як набытак мінулага і як праекцыя ў будучыню, праламляючыся ў сучаснасці і арганізуючы яе. Без яе вывучэння нельга адэкватна асэнсаваць гісторыю, зразумець сучаснасць і прагназаваць будучыню» [26, с. 3].

Цікавай з'яўляецца таксама думка І.Т. Касавіна аб тым, што «традыцыя ўяўляе сабой спосаб акумуляцыі і трансляцыі калектыўнага вопыту чалавечай дзейнасці, выражанага ў сацыяльных стэрэатыпах. Гэта значыць, што ў ёй захоўваюцца схемы, нормы і ідэалы апрадмечанай працы. Але, з іншага боку, традыцыя з'яўляецца формай неяўных ведаў, г.зн. ведаў, якія існуюць толькі ў працэсе непасрэдных зносін паміж людзьмі, а таксама формай самакіравання чалавечай дзейнасцю» [12, с. 52–53].

Аўтары і складальнікі «Філасофскага энцыклапедычнага слоўара» (1983) пад *традыцыяй* разумеюць «элементы сацыяльнай і культурнай спадчыны, што перадаюцца ад пакалення да пакалення і захоўваюцца ў пэўных грамадствах, класах і сацыяльных групах на працягу доўгага часу. Традыцыя ахоплівае аб'екты сацыяльнай спадчыны (матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці); працэс сацыяльнага атрымання ў спадчыну; яго спосабы. У якасці традыцыі выступаюць пэўныя грамадскія законы, нормы паводзін, каштоўнасці, ідэі, звычаі, абрады і г.д.» [23, с. 692].

Нарэшце, у вучэбнай літаратуры па філасофіі і метадалогіі навукі можна сустрэць і такое азначэнне разглядаемага паняцця: «*Традыцыя* (лат. *traditio* – перадача, наданне) – спецыфічны спосаб узаемасувязі стадыі развіцця сістэмы, што паслядоўна змяняюць адна адну, пры якім устойлівыя структуры папярэдняй стадыі адэкватна ўзнаўляюцца на наступнай, забяспечваючы стабільнасць існавання дадзенай сістэмы» [31, с. 278].

Цікавасць даследчыкаў да паняцця «традыцыя» абумоўлена не толькі іх жаданнем бліжэй пазнаёміцца з гэтым паняццем і даць яму як мага больш дакладнае азначэнне. Як слухна заўважылі І.А. Бычанкова і Л.С. Сычова, «гуманітарны звяртаюцца да традыцый не толькі з мэтай іх вывучэння. Рухае імі і практычны інтарэс – яны ставяць перад сабой задачы захавання тых або іншых традыцый, уключэння іх у сучасную дзейнасць, каталагізацыі іх з мэтай высвятлення нацыянальнай прыналежнасці іх носьбітаў. Істотныя таксама метадалагічныя меркаванні: імкнучыся ператварыць тую або іншую вобласць гуманітарных даследаванняў у навукі, вучоныя разглядаюць традыцыю як адну з форм паўтаральнасці і тым самым заканамернасці ў сацыяльнай рэальнасці» [2, с. 162]. Польскі навуказнавец Л. Флек адзначае таксама вялікае выхаваўчае значэнне інтэлектуальнай традыцыі: «Калі чалавек з ранняга маленства выходзіць у пэўнай інтэлектуальнай традыцыі, а сама гэтая традыцыя складваецца намаганнямі многіх пакаленняў, яна набывае цвёрдакаменную трываласць» [24, с. 129].

Не падлягае сумненню, што пэўныя гістарычна сфарміраваныя сістэмы думак, ведаў і нормаў паводзін, якія можна назваць нацыянальнымі традыцыямі складання спецыяльных слоўнікаў, існуюць і ў межах усходнеславянскай тэрмінаграфіі. Больш таго, паглыблены параўнальны аналіз розных усходнеславянскіх тэрмінаграфічных традыцый, на наш погляд, дазваляе не толькі выявіць унутранае сістэмнае адзінства кожнай з такіх традыцый, але і стварае пэўныя ўмовы для пошуку агульных і спецыфічных момантаў у фарміраванні і развіцці ўсіх усходнеславянскіх тэрмінаграфічных традыцый наогул. Аднак усё гэта становіцца магчымым толькі тады, калі дэтальна вызначаны і апісаны змест метадалагічнага паняцця «параўнанне».

У прыватнасці, на метадалагічны характар паняцця «параўнанне» ўказваюць прадстаўнікі самых розных навуковых дысцыплін. Да прыкладу, яшчэ педагог К. Ушынскі пісаў аб тым, што «параўнанне ёсць аснова ўсякага разумення і ўсякага

мыслення. Усё ў свеце мы пазнаем не інакш, як праз параўнанне» [22, с. 436]. Сацыёлагі М. Доган і Д. Пелассі лічаць, што «параўнанне – гэта сродак набыцця ведаў. Паколькі ўсведамленне адзінкавага факта звязана з разуменнем многіх фактаў, паколькі прыватнае мы лепш пазнаем у святле ўсеагульных, універсальных уяўленняў, ажыццяўленне параўнання паміж дзяржавамі на міжкраінавым узроўні ў дзесяткі разоў павялічвае магчымасць вытлумачэння той або іншай з’явы. Даследчык, які вывучае толькі адну краіну, можа інтэрпрэтаваць як нармальнае тое, што на самой справе кампаратывісту ўяўляецца анамальным» [9, с. 19].

У сваю чаргу, правазнаўца Д. Сандэрс абгрунтоўвае неабходнасць ажыццяўлення міждзяржаўных даследаванняў наступнымі прычынамі: «Існуюць дзве галоўныя прычыны правядзення спецыфічных міждзяржаўных параўнанняў. Адна з іх звязана з эмпірычным тэсціраваннем розных вытлумачальных гіпотэз, якія быццам бы выходзяць за граніцы дзяржаўных межаў... Другая прычына неабходнасці правядзення спецыфічных міждзяржаўных параўнанняў заключаецца ў тым, што лепш за ўсё можна вызначыць як доказнае растлумачэнне. Цэнтральнай задачай такога аналізу з’яўляецца паглыбленае разуменне асаблівасцей якой-небудзь краіны шляхам супастаўлення яе вопыту з вопытам іншых дзяржаў» [20, с. 32].

Далей лінгвадыдактам Г. Хельбігам «параўнанне разглядаецца як нейкі ўніверсальны сродак для аптымізацыі выкладання замежных моў» [25, с. 307]. Аднак асаблівае значэнне, лічыць мовазнавец У.П. Неразнак, «мае параўнанне як аперацыйны прыём у лінгвістыцы. За апошні час у ёй назіраецца тэндэнцыя аб’яднаць тыя раздзелы мовазнаўства, у якіх асноўным з’яўляецца параўнальны падыход да вывучаемага матэрыялу, агульным абазначэннем *лінгвістычная кампаратывістыка*. І гэта не выпадкова, паколькі параўнанне можна лічыць найбольш універсальным спосабам даследавання матэрыялу мовы» [18, с. 402]. Больш за тое, лінгвіст У.Р. Гак перакананы ў тым, што «параўнанне з’яўляецца асноўным (магчыма нават адзіным) метадам вывучэння мовы. Але ў залежнасці ад мэты і аб’екта адрозніваюцца тры галіны мовазнаўства, што выкарыстоўваюць параўнанне: параўнальна-гістарычная лінгвістыка, якая вывучае генетычную агульнасць моў у іх развіцці; арэальная лінгвістыка, якая разглядае другасную роднасць моў, моўныя саюзы, агульнасць моўных з’яў незалежна ад ступені іх генетычнай агульнасці; супастаўляльная (кантрастыўная) лінгвістыка і тыпалагічная лінгвістыка, якая вывучае сыходжанні і разыходжанні паміж мовамі, незалежна ад ступені іх генетычнай блізкасці» [3, с. 7].

Менавіта апора на паняцце “параўнанне” ў межах самых розных напрамкаў сучаснай кампаратывістыкі спрыяла выяўленню і выкарыстанню такіх відаў параўнання, як агульнае, аналагічнае, аналітычнае, генетычнае, гістарычнае, дыяхранічнае, кантрастыўнае, міжмоўнае, сінхроннае, тыпалагічнае, універсальнае, унутрымоўнае і іншыя віды параўнання [18]. З цягам часу выкарыстанне гэтых відаў параўнання прывяло да фарміравання такіх напрамкаў параўнальнай тэрмінаграфіі ўсходнеславянскіх моў, як гістарычная, дыферэнцыяльная, дэрываталагічная, кантрастыўная, перакладная, політэхнічная, этымалагічная і іншыя тэрмінаграфіі.

Больш таго, тэарэтычнае асэнсаванне метадалагічнага паняцця “параўнанне” і шчыльна звязаных з ім розных відаў параўнання дазволіла выпрацаваць наступнае найбольш агульнае значэнне гэтага паняцця: “Параўнанне – метады мыслення ў выглядзе вызначэння падабенства або адрознення прадметаў па істотных ці неістотных прыкметах” [21, с. 274]. У філасофскай літаратуры наборы такіх прыкмет звычайна называюцца крытэрыямі: “Крытэрыі – набор (мноства) прыкмет, працэдур, якія дазваляюць даволі дакладна (у межах пастаўленай задачы) адрозніць адзін прадмет ад іншага, адзін від ведаў ад іншага віда (напрыклад, існуючае ад неіснуючага, ідэальнае ад матэрыяльнага,

навуковыя веды ад ненавуковых, даказанае ад недаказанага, сапраўднае ад несапраўднага, эмпірычнае ад тэарэтычнага і г.д.” [14, с. 32].

Наколькі істотным для правядзення параўнальнага вывучэння ўсходнеславянскіх тэрмінаграфічных традыцый з’яўляецца вызначэнне такога набору ўзаемазвязаных прыкмет ці крытэрыяў параўнання (крытэрыяльнай асновы параўнальнага аналізу), можна меркаваць па словах польскіх даследчыкаў Е. Бартмінскага і В. Хлебды, якія прад’яўляюць да параўнальнага аналізу славянскіх моў наступнае патрабаванне: “...неабходна вызначыць, што павінна быць *tertium comparationis* (“трэцім кампанентам супастаўлення”, г.зн. крытэрыем параўнання), тым, што дазволіць праводзіць паралельныя даследаванні ў некалькіх краінах паводле адной і той самай metodyкі і забяспечыць параўнальнасць атрыманых вынікаў незалежна ад, напрыклад, тыпалагічных адрозненняў паміж мовамі” [1, с. 3]. У сваю чаргу, І.Я. Лепешаў перакананы ў тым, што «ў структуры параўнання заўсёды ёсць тры лагічна неабходныя элементы: суб’ект параўнання (тое, што параўноўваецца), аб’ект параўнання (тое, з чым параўноўваецца) і аснова параўнання (агульная прыкмета дзвюх з’яў)» [15, с. 75].

У сучаснай навуковай літаратуры, прысвечанай параўнальнаму вывучэнню тэрмінаграфічных традыцый, выкарыстоўваюцца дзясяткі самых розных крытэрыяў параўнання. Напрыклад, расійскі тэрмінолаг В.У. Пракоф’ева лічыць, што падчас параўнальнага даследавання мовы навукі неабходна ўлічваць наступныя крытэрыі:

1) *часавы крытэрыі*: “Звычайныя мовы вельмі інертныя, а навуковыя рухавыя, яны змяняюцца вельмі хутка, нават рэвалюцыйна. Так, мы можам без цяжкасці чытаць і разумець оды Ламаносава ў прыжыццёвых выданнях, але практычна немагчыма аднавіць сэнс ягоных навуковых трактатаў, не адаптаваных спецыяльна да сучаснай навуковай мовы” [19, с. 11];

2) *крытэрыі прыналежнасці да пэўнай навуковай школы*: “Спецыялісты, што выйшлі з розных навуковых школ, могуць інтэрпрэтаваць адзін і той жа тэрмін зусім па-рознаму. Крайнімі выпадкамі такіх школ могуць служыць фізікі і хімікі, у выніку чаго тэрмін “атам” у фізічным і хімічным варыянтах навуковай мовы мае абсалютна розны сэнс” [19, с. 11].

Іншымі даследчыкамі выкарыстоўваюцца і іншыя крытэрыі параўнальнага вывучэння тэрмінаграфічных традыцый:

1) *крытэрыі сістэмнасці*: “значэнне тэрміна, яго семантызацыя ў тэрміналагічных слоўніках залежаць не ад кантэксту, а ад яго месца ў канкрэтнай тэрмінасістэме. Адсюль зусім натуральна, што адной з асноўных крыніц тэрміналагічных слоўнікаў у шырокім разуменні з’яўляецца мадэліраванне логікапаняццёвай сістэмы дадзенай галіны ведаў, сістэмы паняццяў дадзенай навукі ў іх строга раскласіфікаваным іерархічным выглядзе” [5, с. 142];

2) *антрапалагічны крытэрыі*: “Антрапалагічны падыход разглядае чалавека ў якасці галоўнага крытэрыя ствараемых мадэлей камунікацыі і сацыяльных канструктаў. Ён дазваляе абгрунтаваць мікраўзровень даследавання, вывучаць сацыяльныя міжсуб’ектныя сувязі ў грамадскай сістэме” [17, с. 153];

3) *крытэрыі ступені і характару лексіка-семантычнай эквівалентнасці розных моў* [10, с. 13].

Часам прапануюцца нават узаемавыключальныя крытэрыі параўнання (напрыклад, крытэрыі нацыянальнай тэрміналогіі і крытэрыі міжнароднай тэрміналогіі). У сувязі з гэтым старшыня Прэзідыума НАН Беларусі акадэмік У.Р. Гусакоў адзначыў наступнае: “Канешне, упершыню пайменаванне працэсу пераходу да новай прамысловай рэвалюцыі тэрмінам “Індустрыя 4.0” адбылося ў Германіі, а фарміраванне інтэлектуальнага грамадства ў форме *Грамадства 5.0* – у Японіі. У гэтай сувязі некаторыя айчынныя даследчыкі

і спецыялісты сталі прапаноўваць увесці сваю беларускую тэрміналогію, якая адпавядае нацыянальным асаблівасцям індустрыялізацыі і інтэлектуалізацыі. Але вывучэнне паказала, што этапнасць развіцця беларускай прамысловасці і грамадскага развіцця амаль нічым не адрозніваецца ад этапнасці гэтых працэсаў у Германіі ці Японіі, якія ў цяперашні час служаць узорами прамысловай інавацыйнасці і грамадскай рацыянальнасці. Таму мяркуем, што ўводзіць у гэтых абласцях нейкую сваю, адрозную беларускую тэрміналогію зусім не абавязкова. У процілеглым выпадку гэта можа толькі прывесці да блытаніны ў паняццях і ўскладніць прымяненне параўнальных крытэрыяў і паказчыкаў” [7, с. 4].

Улічваючы шматлікасць і нярэдка ўзаемавыключальны характар многіх крытэрыяў параўнання, асобныя спецыялісты па параўнальнаму вывучэнню славянскіх моў наогул прапануюць абмяжоўваць такое вывучэнне межамі аднаго якога-небудзь крытэрыя параўнання: “Больш аглядным уяўляецца параўнанне моў у плане рэалізацыі той або іншай прыватнай класіфікацыйнай прыкметы” [11, с. 277]. Хаця з такім спрашчэннем рэальнай складанасці параўнальнага вывучэння моў наўрад ці пагадзіўся бы славуты амерыканскі філосаф навукі Томас Кун, які пісаў пра выкарыстанне розных набораў крытэрыяў наступнае: “...гамалагічныя структуры, структуры, што адлюстроўваюць адзін і той жа свет, могуць быць сфарміраваны пры выкарыстанні розных набораў крытэрыяў. Што захоўвае гэтыя вызваленныя ад крытэрыяў гамалагічныя структуры, так гэта таксанамічныя катэгорыі свету і адносіны падабенства/адрознення паміж імі. Хаця тут я пераходжу да метафары, напрамак маёй думкі павінен быць яскравым. Агульнай для членаў моўнай супольнасці з’яўляецца гамалагічнасць моўнай структуры. Іх крытэрыі не абавязкова павінны быць аднолькавымі, таму што яны могуць перацяць іх адзін у аднаго, калі спатрэбіцца. Але іх таксанамічныя структуры павінны супадаць, так як там, дзе адрозніваецца структура, адрозніваецца і свет, мова становіцца індывідуальнай, і камунікацыя знікае, пакуль адна група не авалодае мовай другой. ...Карацей кажучы, таксаномія павінна захоўвацца для таго, каб гарантаваць як агульныя катэгорыі, так і аднолькавыя адносіны паміж імі. Дзе гэтага няма – пераклад немагчымы” [13, с. 73–74].

Пераадолець выключную складанасць параўнальнага вывучэння моў без спрашчэння яго крытэрыяльнай асновы дазваляе выкарыстанне розных узроўняў параўнальнага аналізу. Прычым колькасць такіх узроўняў параўнання можа быць даволі значнай. У прыватнасці, сёння параўнальнае вывучэнне ўсходнеславянскіх тэрмінаграфічных традыцый ажыццяўляецца на ўзроўні: а) асобных нацыянальных тэрмінаграфічных традыцый (гл. [28; 29]); б) асобных дысцыплінарных тэрмінасістэм (гл. [4]); в) асобных тэрміналагічных слоўнікаў (гл. [30]), г) асобных слоўнікавых артыкулаў (гл. [27]); д) асобных лексікаграфічных параметраў (гл. [6]).

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Бартмінскі Е., Хлебда В. Як даследаваць моўна-культурную карціну свету славян і іх суседзяў? // Беларуская лінгвістыка. Вып. 64. – Мн., 2010. – С. 3–16.
- 2 Бычэнкова І.А., Сычева Л.С. Традиции как объект социогуманитарного познания // Наукоеведение. – 2001. – № 2. – С. 158–170.
- 3 Гак В.Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика: Переводы. – М., 1989. – С. 5–17.
- 4 Гвоздович Г.А. Грамматическая терминология русского и белорусского языков: истоки, структура, функционирование. – Мн., 2008.
- 5 Герд А.С. Специальные словари и их источники // Современная русская лексикография, 1981. – Л., 1983. – С. 136–143.
- 6 Гринев С.В. К вопросу о повышении качества переводных словарей в рамках сопоставительного терминоведения // Наукова термінологія новаго століття: теоретичні і прыкладні

виміри: матеріали Міжнародної наук. конф. (Рівне, 15-16 вересня 2016 року) /Ред. Л. Малевич. – Рівне, 2016. – С. 26–36.

7 Гусаков В. Императивы новой промышленной революции и интеллектуализации общества // Наука и инновации. – 2017. – Спец. выпуск. – С. 2-8.

8 Деррида Ж. Введение // Гуссерль Э. Начала геометрии / пер. с фр. и нем. – М., 1996. – С. 9–209.

9 Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / пер. с фр. – М., 1994.

10 Дубичинский В.В. Основная проблематика переводной лексикографии // Das Russische in zweisprachigen Wörterbüchern = Русский язык в двуязычных словарях: Междунар. науч. конф. (Магдебург, 18-22 мая 2005 г.). – Frankfurt am Main, 2006. – S. 13–22.

11 Иванова Е.Ю. Семантические типы предложений в славянских языках: проблемы и возможности сопоставительного анализа как маркеры традиции // Славянское языкознание / XIV Междунар. съезд славистов (Охрид, 10–16 сентября 2008 г.). Доклады российской делегации. – М., 2008. – С. 276–292.

12 Касавин И.Т.. Традиции познания и познание традиций (О некоторых социальных механизмах познавательной деятельности) // Вопросы философии. – 1985. – № 11. – С. 51-60.

13 Кун Т. После «Структуры научных революций» / пер. с англ. – М., 2014.

14 Лебедев С.А. Краткий словарь по методологии научного познания: учебно-метод. пособие. – М., 2017.

15 Лепешаў І.Я. Лінгвістычны аналіз тэксту: вучэбны дапаможнік. – Мн., 2009.

16 Мечковская Н.Б. Философия языка и коммуникации: учеб. пособие. – М., 2017.

17 Молодов О.Б., Каминский В.С. Теоретико-методологические подходы к исследованию социальной реальности // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2017. – Т. 10. – № 2. – С. 150–163.

18 Нерознак В.П. Метод сравнения в синхронном языкознании (К основаниям лингвистической компаративистики) // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1986. – Т. 45. – № 5. – С. 402–412.

19 Прокофьева В.В. Язык науки как компонент естественнонаучного образования в технических вузах. Спец. 13.00.08. – Теория и методика профессионального образования. Автореф. дис. канд. пед. наук. – М., 2008.

20 Сандерс Д. Некоторые методологические соображения о сравнительных межгосударственных исследованиях // Международный журнал социальных наук. – 1995. - № 9. – С. 27–35.

21 Теслинов А.Г. Концептуальное проектирование сложных решений. – СПб., 2009.

22 Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. – Т. 2. – М., 1939.

23 Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.

24 Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива / пер. с англ., нем., польск. – М., 1999.

25 Хельбиг Г. Языкознание – сопоставление – преподавание иностранных языков // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика: Переводы. – М., 1989. – С. 307–326.

26 Шаврова О.Г. Феномен культурной традиции в современной философской герменевтике // Ноумен: Сб. науч. работ. Вып. 4. – Мн., 2005. – С. 3-8.

27 Шчэрбін В.К. Супастаўляльна-тыпалагічны аналіз тэмпаральнай лексікі рускай і беларускай моў // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 20. – Мн., 1981. – С. 40–45.

28 Щербин В.К. Белорусская и украинская терминологии: сравнительный анализ // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К., 2005. – С. 26–31.

29 Щербин В.К. Белорусская и литовская терминологии: сравнительный аспект // Terminologija. – 2009. – № 15. – С. 43–55.

30 Щербин В.К. Толковые словари лингвистической терминологии в восточнославянских странах: сравнительный анализ // Terminologija. – 2014. – № 21. – С. 28–70.

31 Яскевич Я.С., Кузнецова Л.Ф., Барковская А.В. Современная наука: ценностные ориентиры: Учебно-методическое пособие / Под общ. ред. Я.С. Яскевич. 2-е изд. – Мн., 2003.

АКТУАЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

УДК 811.161.3'42:821.161.3 – 193*Г.Бураўкін

І. А. Бароўская

Г. БУРАЎКІН – МАЙСТАР БЕЛАРУСКАЙ ПРАФЕСІЙНАЙ ПЕСНІ

На шырокім фактычным матэрыяле даследуецца беларуская песенная творчасць слыннага паэта. На канцэптуальным узроўні, аналізуючы пэўныя песенныя творы, разглядаецца роля разнастайных моўных сродкаў пры стварэнні яркіх аўтарскіх вобразаў, даследуецца сувязь з народнай традыцыяй, мастацка-стылёвыя прыёмы народнай песні.

Песня Г. Бураўкіна прыходзіць да нас дзеля таго, каб застацца назаўсёды з намі: *Толькі дзе б за морам ні жыў я, Беларусь мая снілася мне* ("Я не ганю землі чужыя..."); [2, 98]. Гэта – крэда песні Г. Бураўкіна, якая перадае споведзь народа, *васільковага краю душу*. Яго песні прыходзілі да нас у дзяцінстве, калі мы яшчэ добра не ўсведамлялі і гэты сусвет, і нават саміх сябе, а засыналі пад ласкавы напеў матулі, ці пад дзівосныя словы тэлевізійнай "Калыханкі", з якой паўстае для дзіцяці жыццё ў яго найярчэйшых праявах: *Спяць і мышкі і стрыжы, Спяць машыны ў гаражы, Ты таксама каля мамы Ціха-ціхенька ляжы.. Баю-бай, баю-бай, вачаняты закрывай* [1, 34]. Твор стаў шэдэўрам за сваю меладычнасць, прыгажосць мастацкага слова і цудоўную мелодыю В. Раінчыка.

Медыкі Цюменскай абласной бальніцы аднойчы правялі эксперымент на прадмет уздзеяння калыханкі на дзяцей. Урачы сцвярджалі, што ўнікальная рытміка калыханак станоўча ўздзейнічала на хворых: адзначалася станоўчая дынаміка ў дзетак з анамальным рытмам дыхання, брадыкардыяй, дысфункцыямі кішэчніка. Спецыялісты Расійскай акадэміі медыцынскіх навук адзначалі таксама аздараўленчы эфект на маладых мам: праходзіў таксікоз, паляпшалася лактацыя, знімаўся стрэсавы стан [2, с. 134].

Без сумнення, "Калыханка" Г. Бураўкіна таксама мае пэўны магічны код. Усё адухоўлена ў гэтым свеце – і дзень, і сінія цені, і дзіўныя, загадкавыя *зоркі-сплюшкі*, і нават *гулі* з казкамі, што схаваліся пад падушкі. Чуе дзіця, і перад ім прабягаюць дзівосныя зайкі, буслы, што *"ў гняздо схавалі свае доўгія насы"*, – увесь антураж класічнай народнай калыханкі. *"Спяць і мышкі, і стрыжы. Спяць машыны ў гаражы"*. У дасціпнай для дзіцяці форме даводзіцца старажытная ідэя аб адзінстве прыроднага асяроддзя, што кожны буслік, мышка, зайка, машына – гэта насельнікі нашага адзінага дому. Такая ідэя цэласнасці Сусвету закладвае асновы гарманічнага развіцця і існавання чалавека. У заключных радках прысутнічае слоўная мелодыя сну: *"Баю-бай, баю-бай, Вачаняты закрывай"*. У літаратурнай калыханцы мы знаходзім сувязь з народнай традыцыяй, калі ў дасціпнай форме дзіцяці перадаваліся выхаваўчыя маральна-этычныя погляды.

Шчаслівыя дзеці, што мелі ў дзяцінстве такую дзівосна-чароўную калыханку – вобразную, паэтычную, ласкавую, таямнічую; гэты ўрок дабрыні і сапраўднай паэзіі застаецца з імі назаўсёды, і яны навучацца бачыць у сваім жыцці светлае і радаснае,

узнёслае і прыгожае ў гэтым дзівосным свеце. Як, напрыклад, "залатога сонца сын" ("Песенька пра сонечнага зайчыка"); [2, 152], які, нібы чароўная палачка, абнаўляе сусвет: *І ярчэй палаюць стужкі, І званчэй спяваюць птушкі, І цвітуць твае вяснушкі, І смяецца неба сіль.*

Для Г. Бураўкіна Беларусь – бласлаўлены край, зямля пад белымі крыламі, як сказаў бы любімы ім Уладзімір Караткевіч. Ці не таму паэт гаворыць: *"І ўзляціш ты, мой бусел, вястун дарагі. У задымленым небе над зямлёй Беларусі, Над маёй галавою ты робіш кругі"* ("Белыя крылы"); [2, 148]. З гэтай святой для кожнага беларуса птушкай, што каля самага сонца робіць свае чароўныя кругі, яе белымі-белымі крыламі звязана і каханне, і надзея, і шчасце – звычайнае, чалавечае і разам з тым такое паэтычнае. Толькі надзвычай улюбёны чалавек можа шчыра дзякаваць долі за тое, што нарадзіўся на зямлі, дзе Бог жыве: *"Дзе Нарач мае сінія шаўкі, І п'юць з Дняпра паўдзённыя вясёлкі, Дзе з салаўямі дражняцца іпакі І жыту голас дораць перапёлкі"* ("Я ўдзячны лёсу"); [1, 219]. Зямля, дзе *"патухаюць, цягнуць высі. Зоркі ўспыхваюць над сінявой"*, дзе можна быць закалыханым, зачараваным і *"роснай сцежкаю, і рэчкай ціхаю"*, дзе чаруюць туманы і шапатлівая мова васількоў ("Зачарованая мая"); [1, 195], дзе чаромхавая квецень змяняецца зусім рэальнай завірухай, уяўляецца нам нейкім белым казачным каралеўствам ("Снежная імпрэсія" ["Завіруха"]); [1, 300]. Менавіта таму паэт заклікае не забывацца пра даўнюю казку маленства, вяртацца на сустрэчу з дзяцінствам: *"Покуль ніва красуе, І не высахлі рэкі, Прыязджайце дахаты..."*, бо можа здарыцца так, што *"стрэнуць вас Толькі пустая буслянка Ды над лугам Старая ахрыплая каня..."* ("Прыязджайце дадому!"); [1, 23]. І толькі Маці на гэтым свеце ўрагуе сваё дзіця ад няшчасця, *"скажа праўду святую", "шчырай ласкай атуліць"*. З ціхім сумам заклікае паэт памятаць *"родныя вочы", "цёплыя рукі", "над калыскай усмешку"* ("Песня пра маці"); [2, 149].

Песенны сусвет кахання Г. Бураўкіна – таямнічы, загадкавы, чарадзейны. Тут усё незвычайна, і нават рэальныя рэчы, нібы чароўная палачка, пераўтвараюць наваколле. *"Клёны росамі ззяюць, Птушкі сонца гукаюць, Росам зоры варожаць, Успамінам трывожаць Маё сэрца"* ("У прысадах цяністых..."); [1, 69]. Як прыгожа апявае паэт каханне, нават ні разу не згадаўшы само слова, выкарыстоўваючы метафарычныя звароты, што ствараюць светлы і ціхі вобраз каханай. І гэта пасля Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Аркадзя Куляшова, Ніла Гілевіча: *У прысадах цяністых Я сустрэўся з табой, Маёй светлаю, чыстай Веснавою журбой, Маёй ціхаю казкай, Маёй першаю ласкай. Тут мы часта хадзілі Ля альтанак пустых, Ціхім шэптам будзілі Юных клёнаў лісты. Новых сцежак шукалі, Першых промняў гукалі...* ("У прысадах цяністых..."); [1, 69].

Яго каханая – золатавалосая, яе худзенькія плечыкі асыпае зорны звон, на яе голас ляцяць салаўі, яна сціпая і верная, няўрымслівая ў каханні, – вось чаму яе расплеценую касу і румяныя вусны не можа забыць аўтар, які гатовы прынесці ёй *"крыло вясёлкі",* уплесці ў касу, аддаць *"альтанкі ўсе і скверы, Свой светлы лёс, і летуценні, і прызнанні"*, аддаць навек адной ("Першае спатканне"); [2, 159]. Паэт хоча, каб у шчасці ён быў не адзіны, – *"Хай ні на міг Не адцвітаюць нашы кветкі І для ўсіх цвітуць"*, і гатовы разам з каханай падараваць кветкі ўсім людзям, бо *"Ты ўсё роўна без каханай – Палавіна чалавека"* ("Напамін халасцяку"); [2, 72]. Пройдзе ўсё на свеце, душа напоўніцца трывогаю і святлом, але першае каханне застанецца назаўсёды цёплым успамінам.

Генадзь Бураўкін – выдатны майстар песні, які цудоўна ведаў спецыфіку гэтага слоўна-музычнага жанру. Ён выразна працягваў класічныя народныя спеўныя традыцыі. Хаця ў выключна фальклорным стылі ў яго вытрыманы толькі дзве песні – "Матылі" [2, 163] і "Конь незацугляны" [2, 155]. У першай з іх псіхалагічны і страфічны

паралелізм дапамагаюць стварыць карціну абуджэння, росквіту і часовага здранцвення прыроды, што так натуральна адпавядае асноўным этапам быцця беларуса і дазваляе яшчэ раз задумацца, як бягуць гады жыцця. Аднак гэта навявае зусім не сумотныя, а наадварот, жыццесцвярджальныя, аптымістычныя думкі. Другая песня нагадвае шчырыя, разумныя народныя споведзі закаханага хлопца, што разам са сваім верным сябрам здабывае каханне.

Вернасць Г. Бураўкіна класічным традыцыям захоўваецца ў майстэрскім стварэнні мастацкага вобраза, шчырасці інтанацый, творчым асэнсаванні і ўспрыманні вобразна-выяўленчых сродкаў і мастацка-стылёвых прыёмаў народнай песні. Некалі Арыстоцель пісаў, што для паэта "важней за ўсё – быць здатным да метафараў. Толькі гэтага нельга запазычыць ад іншага. Гэта – адзнака таленту, бо складаць выбітныя метафары – значыць бачыць падабенства" [3, 15]. Менавіта метафары робяць мову мілагучнай і ўзнёслай. Гэта добра ведае Генадзь Бураўкін, невыпадкова сусвет яго песні становіцца выключна метафарычным. Па сутнасці, адной велізарнай разгорнутай метафарай сталі песні "Зачарованая мая", "Па той зямлі..." [1, 172]. Стварэнне вобраза чаўна, у якім да весніц каханай плывуць ціша і стогн, – выключная мастакоўская знаходка аўтара. Як і вобраз каня, што капытом разбівае сон, паклажы летуценняў, і суседкі, якую герой цалуе краскамі, росамі, кветкамі, промнямі, цішаю, думкамі – але так хочацца пацалаваць вуснамі ("Суседка"); [2, 81]. Песня Г. Бураўкіна заўсёды зіхаціць адметнымі параўнаннямі, што дазваляе яму зрабіць жывапісны, наглядны, па-мастацку завершаны вобраз, абудзіць фантазію, усхваляваць пачуцці. Так, песня "Незнаёмка" [1, 244] амаль цалкам заснавана на адметных параўнаннях, што так дакладна перадаюць захапленне аўтара вабнай дзяўчынай: "Як ветразь, над блакітнай блузкай Касынка белая плыла", "І шаўкавістай пасмай лёну Каса ляжала на плячы"; на фоне снежнай завірухі даволі цікавы вобраз стварае радок "як паходня, твой шаль ружавее" [1, 300]. З чым толькі не параўноўвалі месяц! Але і тут Г. Бураўкін арыгінальны першаадкрывальнік. Яго радкі "Поўня белая яблыкам спелым На далоні твае ўпадзе" ("Зачарованая мая"); [1, 195] адразу выклікаюць асацыяцыі пра Эдэм, Еву і забаронены плод, які так хочацца пакаштаваць. Ля чаўна мараў і сну "Ляжыць вясло зламанае, нібыта Сіваваронкі шызае крыло" [1, 172]. Па-свойму ўяўляе паэт і вянкi, сплеченыя дзяўчатамі на вяселле, – "Быццам стомлена прыселі Ім на рукі матылі" [2, 163].

Вельмі цікавымі ў паэтыцы песеннай лірыкі Г. Бураўкіна з'яўляюцца прыклады перыфразы, хоць гэта даволі рэдкі прыём для падобных твораў. Так, сонечнага зайчыка ён называе "залатога сонца сын" [2, 152], родную Беларусь – "сястрою мілай".

Генадзь Бураўкін – майстар паэтычнага сінтаксісу. Як паэт выключнага тэмпераменту, ён вельмі любіў рытарычныя фігуры і па-майстэрску імі карыстаўся. Рытарычныя пытанні, воклічы, звароты дапамагалі яму перадаваць атмасферу ўсхваляванасці, сцвердзіць свае сімпатыі і антыпатыі, увасобіць імкліvasць дзеяння: "Гэта ўсё, безумоўна, не нова. А ці трэба, каб новым было Поле бацькава, матчына мова І над хатай буслова жытло?" [2, 98]; "А калі не спяваць аб Радзіме, Дык навошта наогул спяваць?" (тамсама); "І няхай заўсёды свеціць Залатога сонца сын!" [2, 152]; "Што, як ноччу ў акно пагрукаю, Недасяжная і спакусная?" [2, 81]; "Калі яшчэ на сцежцы вузкай Цябе сустрэну ля сяла?" [1, 244]. Перакананне, вера ў вечнасць ідэалаў гучаць у наступных радках: "За туманам, за дымам Свеціць неба рачной сінявой. Застанецца радзіма, Застанецца Радзіма жывой" ("Франтавыя дарогі"); [2, 146].

Спадзяемся, што многія творы яшчэ знойдуць свайго таленавітага кампазітара, які вызваліць, абудзіць схаваную ў тэксце арыгінальную мелодыю. І тады словы, сатканыя ў радкі, у меладычна-чароўныя карункі, знойдуць сваё другое жыццё, увойдуць у душы і сэрцы людзей і будуць радаваць іх дзівосным і непаўторным голасам, саграваць палкім сэрцам слыннага паэта-песенніка.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1 Бураўкін Г. Выбраныя творы: У 2 т. Т.2. – Мн., 1986. – С.154. Далей цытаты падаюцца па гэтым выданні з пазначэннем тома і старонкі ў дужках.

2 В. Смаль. Выхаваўчы аспект беларускіх літаратурных калыханак. / VII Рэспубліканскія Калеснікаўскія чытанні : матэрыялы рэсп. навук. канф. (Брэст, 15 снежня 2009 г. У 2 ч. Ч. 2 / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. Дзярж. Ун-т імя А. С. Пушкіна : пад агул. Рэд. А. С. Кавалюк. – Брэст, Альтэрнатыва, 2010. – 188 с.).

3 Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т.4. – М., 1983.– С.672.

УДК 821.161.2 – 32-32.09 «19»

В. О. Кузьменко, Т. М. Шарова

ТЕМА НЕЗБАГНЕННОГО КОХАННЯ У НОВЕЛАХ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

В статье представлены особенности новелл Григора Тютюнника. Акцентируется внимание на теме непостижимой любви. Писатель откровенно говорит о чистых и верных чувствах, наделяет ими своих главных героев. Финальная часть новелл Г. Тютюнник раскрывает чувства, к которым на протяжении всего произведения стремятся персонажи.

У XXI столітті в Україну прийшла нова хвиля розвитку літературного мистецтва: почала розширюватися жанрова система, стали доповнюватися стильові та мовні аспекти, з'явився новий напрям постмодернізму. Широкого вжитку набув жанр новели. Слід акцентувати увагу на тому, що жанр новели бере свої витоки ще з догомерівського періоду. Грунтовне становлення новелістики відбулося в XIV–XVI століттях, а широкий розквіт прийшов до неї в XIX столітті. В Україні цей жанр прозового епічного твору започаткували такі славетні майстри слова, як Василь Стефаник, Богдан Лепкий, Михайло Коцюбинський, Григорій Косинка [7].

Яскравим представником новели став Григір Тютюнник. Його слово було стриманим і суворим, а твори простими, буденними, зрозумілими [5, с. 8]. Перлиною його таланту було те, що оцінював він людей не за їх поведінку, зовнішність чи красномовність, а за їх ставлення до ближнього свого, небайдужість, справжність [3, с. 197].

Своєю яскравою постаттю він захоплював не тільки друзів та знайомих, а і всіх тих, хто хоч колись мав можливість прочитати його твір. Про його новели і про нього самого написано багато досліджень. Зокрема, творчість Григора Тютюнника досліджували О. Смольницька, В. Євсєвська, І. Лагола, Р. Мовчан, Н. Шеремета, І. Дзюба. Про нього писали О. Соловей, В. Марко, Л. Мороз, В. Даниленко, Г. Єжелов, О. Мусієнко, О. Шугай. Усі вони надзвичайно захоплювалися широкою душею автора, вмінням реалістично зображувати кожен деталь. Тим, як він фільтрував усі почуття героїв власним серцем, як переживав за них, та піклувався. Він був не автором, він був батьком своїх творів. «Мила моя Людино, ніколи я не скажу про тебе чорного слова» – висловлювався в одному зі своїх інтерв'ю Григір Тютюнник [9, с. 11].

Однією з найяскравіших новел автора став твір «Вогник далеко в степу» 1979 року. Новела так сподобалася читачам, що згодом її було відзначено премією імені Лесі Українки [6]. Найціннішими темами новели стали доброта, милосердя, чистота

людської душі. Цю тематику автор розвивав і в наступних свої творах. Так, у 70х роках з'явилась ще одна новела «Климко», у якій також сповна розкрилась тема добра і милосердя. Чуйність і щирість – це найдорожчі якості на думку Григора Тютюнника, саме тому майже через усю його творчість проходить тематична лінія чистоти людського серця.

Поряд з добротою та милосердям поставало ще одне, не менш важливе, всеоб'ємне почуття – Любов. У новелі «Дивак» 1963 року автор вчить людей любити природу. Григир закликає поважати та охороняти її. Він оспівує красу навколишнього світу, її велич та неймовірність.

Сповна тема «Всевишньої» любові розкрилась у новелі «Три зозулі з поклоном» 1976 року. Твір розповідає нам історію нещасливого кохання, возвеличуючи любов, яка вивищує людину над буденністю [12]. Слід зазначити, що найвищого апогею у жанрі новели Григир Михайлович досягнув саме завдяки любовній тематиці. Автор майже сповна розкрив себе працюючи саме в цьому напрямку. Любов завжди була феноменом його творчості, і саме завдяки їй митець здобув світову славу і вічну пошану.

У новелі під назвою «Зав'язь» постала тема першого, ніжного і тремтливого кохання. Головні герої Соня та Миколка перебувають у полоні до цього їм ще невідомого і незбагненого почуття. Цютливі та налякані, вони ховаються від усіх, таємно цілуються у яру, подалі від людського ока. Автор змальовує перше кохання ідеальним, саме таким, яким воно повинно бути. Причому, Григир намагається показати, що «ідеальне» – не означає «неможливе». Воно реальне, земне, близьке і живе [15, с. 103].

Тема кохання пройшла через усю подальшу творчість письменника. Наступним любовним твором стала новела «Іван Срібний...». У центрі сюжету постає любовний трикутник. Тема першого кохання пульсує і в цьому творі. Ще зовсім юний хлопець збирається танцювати «білий» танець зі своєю обраницею, аж саме в цей момент втручається третє захоплене серце, і погрозово вигукує Іванові: «Давай вийдемо, друг...» [15, с. 106]. Справа в тому, що у дівчини вже був кавалер, який свято вірив, що Наталя тільки його і ніхто інший не має права навіть дивитися на неї [10].

Але ж твори Тютюнника сповнені мотивами гуманістичності та справедливості. Григир любить своїх героїв ніби рідних дітей, віддаючи їм власне серце. Тому автор не дозволяє такому доброму та працювотому хлопцеві, як Іван залишитися на поприщі власних душевних страждань та самотності. Ніжна та невинна, неначе янгол, Наталя сама зізнається йому у своїй симпатії, і каже, що вже не раз крановий дзвіночок у складальному цеху дзвонив саме для нього, символізуючи дзвін її серця [10]. Оскільки автор сповідував ідею душевної чистоти та милосердя, він хотів показати читачам, що ті люди, які дійсно живуть гідно, не пускаючи до свого серця «чорні» почуття, завжди отримують винагороду. Саме тому доля і нагородила Івана Срібного коханням за те, що він завжди залишався доброю та порядною людиною.

«Любові всевишній» присвячена новела «Три зозулі з поклоном» [1]. Історія ця народжена самим життям. У творі автору вдалося показати незбагненну глибину пекучого кохання, а також підняти на вищий щабель шанобливе та обережне ставлення людей один до одного [8]. Головна героїня Марфа, яка неземною любов'ю кохає чужого чоловіка, навіть не претендує на нього. Сила її почуття настільки незбагненна, що її неприкаяна душа завжди десь там, поряд з коханим. Марфина любов світла, благородна, безсмертна. Через роки жінка сльозливо дивиться на сина свого коханого, і її серце виє від розпачу, бо їй ніколи не судилося бути з ним разом.

Мало кому відомо, але у сиву давнину передача привітання «Три зозулі з поклоном» означало: забудь мене, і ніколи не згадуй. Воно застосовувалося для тих, хто палко кохав когось без взаємності, і дуже сильно від цього страждав [13]. Михайло

передає Марфі «Три зозулі з поклоном», сподіваючись, що вона перестане приходити до нього у снах, і нарешті йому насняться його «єдина у світі Соня» і «маленький син у колисці». Справа в тому, що ця новела – не просто вдала фантазія автора. Вона носить автобіографічний характер. Коли Григійр був ще зовсім маленьким, з його батьком Михайлом трапилась біда, і бідна молода мати не знала що робити. Першим, до кого вона звернулася за допомогою, була набагато старша за неї і за її чоловіка жінка на ім'я Марія. Матір Григора чудово знала про те, що Марія кохає Михайла, але ні вона, ні чоловік ніколи не посміли зневажити чи скривдити її почуття. Мати завжди поважала і співчувала їй, шукала в ній підтримку. Спостерігаючи за цим, у Григоровій душі також зародилося почуття поваги до Марії, і він присягнувся собі колись воздати славу цій жінці, в душі якої жила велика і безвзаємна любов [11].

Автор намагається пояснити читачеві, що любов – це найскладніша геометрія почуттів. Вона може як піднести людину до небес, так і знищити її. «Немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові», – казав колись Григійр Тютюнник [15, с. 112]. Так, загадковим став і випадок (спільне випасання худоби), який звів молодих Тимоху і Палажечку у новелі «Печена картопля». Закохана у мрійливого і ледачкуватого хлопця, дівчина усіляко намагається привернути його увагу. Бачачи, що серце юнака залишається незворушним, красуня вирішує «дістати козир з рукава»: вона пропонує йому напекти картоплі з салом. Тимоха, спокушений такою пропозицією, звичайно ж погоджується. Головні герої споріднюються з біблійними Адамом і Євою, а сало у творі відіграє роль яблука спокуси [4, с. 54]. Для самого автора цей продукт має досить символічне значення. Коли Григійр згадує дитинство, то у його голові вимальовується яскравий образ матері, яка пече запашну домашню картоплю та подає до неї сало. Це спокуса і для самого автора, адже вона так тісно пов'язана з потаємними думками про рідну домівку.

Як Адам, спокушений яблуком, Тимоха, спокушений салом погоджується перегнати худобу на гіршу пашу, щоб дістатися до місця ідеального приготування омріяних ласощів. Коли картопля допечеться, виявиться, що ніякого сала у дівчини немає. Але в цьому і полягає суть твору. Хлопець і дівчина лишаються вдвох, і між ними пролітає та іскра пристрасті, яка і визначає їх подальшу долю. У черговий раз автор доводить нам, що кохання – це не таємний скарб, який знайти не всім під силу. Це неосяжний дар, який пізнати може кожна людина, незалежно від віку, матеріального статусу і положення у суспільстві.

У творчості Гр. Тютюнника є і трагічні відтінки кохання. Але навіть в таких випадках автор висвітлює щось прекрасне, щемливе, піднесене [5, с. 88]. Так, наприклад, у творі «День мій суботній» сповідь іде про молодого спеціаліста з університетським дипломом Миколу Порубая. Він живе у великому місті і користується великою популярністю серед дівчат. Але серце хлопця все ще б'ється заради однієї, заради стомленої поштарки з наполоханими очима. Між ними, по суті, навіть і не було відносин, але вони зрослися душами. Вони проросли один в одного думками, почуттями, словами. Можливо, це і не було коханням, але чимось іншим, ледь помітним, дуже важливим. Думки Миколи сповнені ніжною шанобливістю до Великого та Святого почуття, яке окриляє людину. Але, як то кажуть, згоряючи в комусь одному, людина тут-таки відроджується в іншому [16, с. 112]. Так і Порубай згодом розуміє, що його серце терпне лише при одній думці про рефрентку Люсю. Здавалося б, для щастя людині потрібно не так уже й багато, і водночас – цілий світ.

Любов – почуття, яке жило в Тютюннику від народження і не давало йому спокою [5, с. 33]. Так, одного разу автор вирішив написати листа до своєї майбутньої дружини, а в результаті вийшла новела «В сутінки». Новела сповнена пошуком істини і фальші у житті, причин близькості і відчуженості людей. Твір висвітлює нескінчену любов та

вдячність жінці, матері. Автор змальовує, наскільки важливо берегти ті світлі почуття сімейного вогнища, любові до близьких та рідних людей. Григір пояснює, що у житті буде багато «чужих» людей, тому найважливішим є цінити тих, хто поряд [5, с. 36].

Григір Тютюнник не просто письменник-новеліст. Він – художник слова. У його творах немає зайвих деталей: усе значне, доцільне. Автор дуже серйозно ставився до своєї праці. Кожне його слово було виваженим та обміркованим. Як нам відомо, він писав здебільшого про те, що добре знав. Кожну деталь, кожне почуття у творі він пропускав через власне серце [5, с. 32]. Колись в одному зі своїх інтерв'ю він сказав: «Кожен письменник обирає собі тему найближчу, найріднішу його життєвому досвіді і – неодмінно – своєму ідеалові людини в тому часі, в якому він живе. Найдорожчою темою, а отже й ідеальним для мене завжди були й залишаться доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрізноманітніших їх виявах» [15, с. 58]. І дійсно, Григір обирав для своїх творів таких героїв, діапазон душі яких міг вмістити в собі такі незбагненні «Всевишні» почуття. При цьому, їх соціальний статус був зовсім не складним: то були прості люди з села, трудівники, люди з народу. Він писав про дійсність, про реальність. Григір Тютюнник залишив нам незліченне багатство людських образів, кожен з яких є індивідуальністю, особливістю. Автор по своєму пояснював феномен його творів: «...Мало – бачити. Мало – розуміти. Треба любити...» [2, с. 39].

Художній світ Григора Тютюнника – це і світ живого народного слова. І авторова літературна мова, і народнорозмовні монологи чи діалоги героїв не мають жодних ознак «літературності», вони напрочуд життєві. Стиль Григора Тютюнника давно вже визначають як реалістично-психологічний, і це справді так, тільки сьогодні ми вже вирізняємо в ньому й посиленій імпресіоністичний компонент, і безсумнівні екзистенціальні мотиви, й уникнення жорсткої детермінованості в сюжетах і характерах, а подекуди і художницький інтерес до ірраціонального й непоясненого, химерного в людській природі до, на перший погляд, невмотивованих дій і почуттів тощо [14, с. 75]. У творах Григора Тютюнника все здається таким простим, звичайним, буденним, само собою зрозумілим. Саме тому його твори закарбувались в історії української літератури. Їх можна перечитувати неодноразово, кожного разу знаходячи в них життєві вічні цінності.

Григір Тютюнник завжди був цікавою постаттю. Його любили та шанували як за життя, так і після смерті. Він завжди був душею компанії та найочікуванішим гостем. Пам'ятаючи всі свої твори напам'ять, Григір завжди захоплено їх розповідав, вживаючись у роль кожного персонажа. Усі почуття, усі емоції кожного із героїв автор відчував власним серцем, саме тому його розповіді були максимально реалістичними та неймовірно цікавими. Ім'я Григора Тютюнника назавжди утвердилось у лаконічному жанрові «малої прози». Прийшовши колись у літературу, він там назавжди і залишився, щоб ніколи не розлучатись зі своїми читачами.

Список використаних джерел

- 1 Детальний аналіз твору «Три зозулі з поклоном» // Режим доступу: <http://ukr-lit.com/detalnij-analiz-tri-zozuli-z-poklonom-tyutyunnik/>
- 2 Дзюба, І. Великий людинознавець: до вивчення творчості Григора Тютюнника / І. Дзюба // Урок української. – 2003. – №3. – С. 38–41.
- 3 Живописець правди (Григір Тютюнник) // [в кн: Гончар О.] / Чим живемо: на шляху до українського відродження. – Київ: Радянський письменник, 1991. – 377 с.
- 4 Марко, В. Талант на межі канонів: зі студії над творами Григора Тютюнника / В. Марко // Дивослово. – 2006. – №1. – С. 51–55.
- 5 Мороз, Л. Григір Тютюнник : нарис життя і творчості / Л. Мороз // – К.: Дніпро, 1991. – 207 с. : ілюстр. – (Літературний портрет).

- 6 Новела «Вогник далеко в степу» в Вікіпедії // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%BE_%D0%B2_%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BF%D1%83
- 7 Поняття новели в Вікіпедії // Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B0>
- 8 Світом править любов (за новелою Г. Тютюнника «Три зозулі з поклоном» // Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/tvory/printit.php?tid=9244>
- 9 Соловей, О. З вірою в любов і милосердя. Урок вивчення біографії Григора Тютюнника / О. Соловей // Дивослово. – 2008. – №1. – С. 11–12.
- 10 Тютюнник, Г. Іван Срібний / Г. Тютюнник // Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=581>
- 11 Тютюнник, Г. Три зозулі з поклоном: аналіз твору / Г. Тютюнник // Режим доступу: <http://narodna-osvita.com.ua/1566-grigr-tyutyunnik-tri-zozul-z-poklonom-analz-tvogu-kritika.html>
- 12 Тютюнник, Г. Три зозулі з поклоном: аналіз твору / Г. Тютюнник // Режим доступу: <http://ukr-lit.com/grigir-tyutyunnik-tri-zozuli-z-poklonom-analiz/>
- 13 Тютюнник, Г. Три зозулі з поклоном: сенс назви новели / Г. Тютюнник // Режим доступу: <http://ukr-lit.com/sens-nazvi-noveli-g-tyutyunnika-tri-zozuli-z-poklonom/>
- 14 Шарова, Т. Формування комунікативно-діалогічної компетентності студентів-філологів / Т. Шарова, С. Шаров, О. Бородихіна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». – Вип. 29. – Т.1. – 2017. – С. 74–76.
- 15 Шевченко, А. Щастя й злощастя Григора Тютюнника // Дивослово. – 1999. – №1. – С. 55–60.
- 16 Шугай, О. Усе живе – тепле / О. Шугай // Дніпро. – 1986. – № 7. – С. 101–112.

УДК 821.161.2 – 6.09

О. М. Свириденко

ЛИСТ ЯК ЗАСІБ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ ПРАКТИЦІ М. МАКСИМОВИЧА (НА МАТЕРІАЛІ ЛИСТІВ ДО ГРАФА О. УВАРОВА)

В статтю проаналізована специфіка романтичної епістолярної традиції. Доказано, що епістолярна форма в епоху романтизму становиться пріоритетною, коли мова йде про вибір форми для наукової статті. Констатується, що ця форма відповідає романтичному образу мислення і манері викладу матеріалу. Виявлені особливості епістолярної практики М. Максимовича на матеріалі його листів до графа А. Уварову.

В останні десятиліття в українській літературознавчій науці невпинно зростає інтерес до письменницького епістолярію. Йдеться насамперед про монографічні праці Г. Мазохи, А. Ільків, В. Кузьменка, В. Назарука, у яких прописано історію української епістолярної традиції від давнини до сучасності. Водночас епістолярій українських письменників-романтиків, зокрема епістолярний доробок одного з перших теоретиків українського романтизму М. Максимовича, так і не став об'єктом зацікавленості дослідників. Ця обставина зумовила вибір теми пропонованого дослідження, мета якого – проаналізувати специфіку романтичної епістолярної традиції та особливості епістолярної практики М. Максимовича.

Аналіз наукового доробку романтиків, зокрема романтиків українських, свідчить, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли йдеться про вибір форми для наукової статті, епістолярна форма стає найбільш пріоритетною. Як зазначає О. Вайнштейн, на рівні способу мислення й викладу матеріалу романтики

орієнтувалися на ірраціональних філософів усіх часів, починаючи від Плотіна і закінчуючи Шефтсбері. Як результат, вони тяжіли до розкутого, м'якого мислення з ігровим підтекстом, тобто мислення, яке відкидало жорсткі, логічні ходи [1, с. 14]. Як зазначає дослідниця, сама тогочасна культурна ситуація максимально сприяла пошуку нових форм самовираження: в міру розпаду старих риторичних форм у літературі та публіцистиці зростає вага і значення так званих вільних, маргінальних жанрів, до яких належить і епістола [1, с. 46].

На думку В. Кузьменка, тенденція до використання епістолярної форми дається взнаки упродовж усього XVIII століття й зумовлюється впливами «Перських листів» Ш. Монтеск'є [2, с. 47]. Романтиків не обійшли також впливи авторитетного серед них Г.-Е. Лессінга, який виступив автором «Критичних листів», а також «Листів антикварного змісту». Це ж стосується і Ф. Шіллера з його «Листами про естетичне виховання», а також Г. Сковороди, який орієнтувався на використання епістолярної форми для попереднього тлумачення своїх наукових викладів.

Лист як жанр наукової літератури актуалізується такими теоретиками і практиками романтичного типу творчості, як Ф. Шлегель (лист «Про філософію. До Доротеї», «Лист про роман»), А.-В. Шлегель («Листи про поезію, просодію та мову»), Л. Тік («Короткі листи про Шекспіра»), А.-Л.-Ж. де Сталь («Лист щодо характеру і творів Жан-Жака Руссо»).

Лист як форма для наукової статті надзвичайно плідно використовувався й українськими романтиками. Йдеться про М. Костомарова, П. Куліша, але насамперед про першого теоретика українського романтизму М. Максимовича. Слід зауважити, що частотність побутування епістолярної форми в українській науковій практиці аналізованого періоду зумовлювалася не лише романтичними настановами, але й національними реаліями. В Україні, яка в добу романтизму з огляду на суспільно-політичну ситуацію не мала власних наукових інституцій, епістолярій був альтернативною формою існування української науки. В епістолярній формі було витримано такі наукові статті М. Максимовича, як «О правописании Малороссийского языка» (лист адресовано до Г. Квітки-Основ'яненка), «Филологические письма», «Ответные письма» и «Новые письма» (листи адресовано до М. Погодіна), «Письмо о философии» (лист до О. Юсупової), «Письма о Богдане Хмельницком», «Исторические письма о козаках приднепровских», яким була притаманна та чи інша міра полемічності, що зумовлювалося контекстуальним виміром національної нестабільності.

Епістолярне оформлення наукових ідей цілком відповідало романтичній фрагментарній манері мислення. Як зазначає О. Ясь, саме ця «орієнтація на подробиці, деталі, а, за великим рахунком, на індивідуальне й особливе, спричинилася і до специфічної репрезентації результатів наукових студій у вигляді окремих фрагментів — невеличких розвідок, заміток, рецензій тощо». Така орієнтація, на думку дослідника, була властива творчості не лише М. Максимовича, але й інших українських романтиків 1830-50-х років. «Однак, найповніше фрагментарне представлення історії побутує саме у студіях ученого-відлюдника з Михайлової гори. Ця констатація нав'язує певні аналогії з німецькою романтикою, зокрема з відомими «Фрагментами» Новаліса чи «Атенийськими фрагментами» Фрідріха Шлегеля тощо. Наведене порівняння не є відповідним щодо форми праць, які у випадку німецьких романтиків репрезентовані у вигляді низки афористичних висловлювань чи дрібних заміток-есе. Проте таке зіставлення є достатньо адекватним стосовно функціонального призначення. Тим паче, що фрагмент є незавершеним, синкретичним і, водночас, аморфним за своєю жанровою природою. Він інспірує уяву читача, надає викладу динамічності та діалогічності, зрештою продукує багатоголосся і різні смислові шари. На вибір фрагментарної форми представлення малоросійської минувшини суттєвий вплив справила і зміна статусу

М. Максимовича з академічного вченого на приватного дослідника-інтелектуала, що сталася після остаточного завершення його університетської кар'єри у 1845 р.» [4, с. 169].

У цьому контексті знаковими є такі листи-статті М. Максимовича, як «Письма о Киеве», лист «О десяти городах и некоторых селах древней Украины», адресований М. Погодину й опублікований у «Москвитянине» (1854, №1). Форму наукової статті мав також лист М. Максимовича до російського історика та археографа М. Барсукова «О фодудиях», опублікований на сторінках «Летописи занятий Археологической комиссии» (1871, випуск 5). Історичної географії стосувався лист М. Максимовича до М. Погодіна «Об издании Несторовой летописи и о городе Устье. (На прощание с 1867 годом. Письмо к М.П. Погодину)», датований 31 грудня 1867 року і опублікований у газеті «Русский» (1868, лист II). Літературній темі був присвячений лист М. Максимовича «О стихотворениях Феофана Прокоповича» (від 2 березня 1872 року, надрукований у журналі «Русский архив», 1872, №5), що був короткою рецензією на книгу І. Чистовича «Феофан Прокопович и его время» (Спб., 1868).

У подібній науковій манері витримано листи М. Максимовича до графа О. Уварова, онука гетьмана Розумовського й російського археолога, який організовував у Москві археологічні з'їзди. Хронологічно першим є лист М. Максимовича на адресу О. Уварова, датований 22 січня 1869 року. Цей лист стає відповіддю на кореспонденцію від О. Уварова, отриману М. Максимовичем 17 січня 1869 року. Адресант інформував про те, що братиме участь у роботі з'їзду «издалека», тобто дистанційно, за посередництвом наукових кореспонденцій, які можуть бути зачитані під час засідань. Перший лист М. Максимовича до О. Уварова було присвячено одному з дискусійних питань, яке планували розглянути учасники з'їзду: «сохранились ли остатки древнего вала, уже бывшего при Владимире святом южнее Киева, на границе земли печенигов, и в каком виде» [3, с. 340]. У своєму листі М. Максимович подає детальний опис цього валу, а власне Великого валу та Малого валу, які були закладені біля Переяслава у X столітті, посилаючись при цьому і на свідчення Нестора-літописця, і на свідчення закордонних очевидців, які бували в Україні наприкінці X-на початку XI століття.

До цієї групи листів належить також лист М. Максимовича «О предметах древности, сообщенных автором в музей Московского Археологического общества (Письмо графу А.С. Уварову)» від 27 січня 1869 року. Увесь лист – це не просто реєстр предметів старовини (старовинні мідні стріли, дрібні уламки мозаїки Софії Київської, келеп, тобто металевий молоток на палиці), які адресант передавав музею для експонування на період роботи археологічного з'їзду. Це водночас мікрокоментарі на теми української історії [3, с. 340].

Інший із листів, адресованих О. Уварову як організатору археологічного з'їзду, – це лист «О значении имени «Троян», упоминаемом в «Слове о полку Игоря». Лист датовано від 12 лютого 1869 року (Михайлова гора). 18 березня 1869 року цей лист, як і попередній, було зачитано під час засідання першого Археологічного з'їзду в Москві, а згодом опубліковано у першому томі матеріалів з'їзду. У цьому листі М. Максимович позиціонував себе як «старый любитель» «Слова про Ігорів похід», якого обурювало свавільне поводження сучасних видавців із цією пам'яткою. Він мав на увазі російського археолога, лінгвіста, перекладача, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук О. Вельтмана та російського археографа й філолога, що на той момент керував однією із кафедр Московського університету (пізніше – ректор цього університету), М. Тихонравова. І О. Вельтман, і М. Тихонравов, видаючи в одному й тому ж 1866 році «Слово про Ігорів похід», допускали, за словами М. Максимовича, один і той «острацизм» стосовно цієї пам'ятки. Прагнучи оминати «темні місця» цього твору, обидва видавці вносили у нього свої корективи, що, на думку М. Максимовича, було неприпустимо. Фактично, своїм листом на адресу О. Уварова, який планував

роботу першого археологічного з'їзду, М. Максимович окреслював одну з проблем, довкола якої могла б розгорнутися дискусія його учасників. «Я ображаюсь к вам с вопросом: что такое земля Трояная и тропа Трояня, упоминаемые в этой песне?... Вопрос об этих двух историко-географических местностях не новый, но я нахожу его подлежащим новому обсуждению». Аргументом для М. Максимовича стає той факт, що і М. Тихонравов, і О. Вельтман «хотя и различными путями, но заодно, устраняют из нее (пам'ятки – О.С.) славное имя Трояна, при чем уже и земле, и тропе трояновым приходится утратить свое собственное значение и обратиться: по Вельтману – в Краяни, а по Тихонравову – в Бояни» [3, с. 426]. Тож М. Максимович просив О. Уварова озвучити під час роботи з'їзду його власні роздуми з приводу окресленої проблеми, які й викладав нижче у своєму листі, що уподібнювався відтак до наукової статті. М. Максимович оголошує себе в цьому питанні прихильником версії М. Карамзіна, який у «Історії держави Російської», дав відповідь на питання про те, хто є той Троян, про якого згадується у «Слові». На думку М. Карамзіна, йшлося про римського імператора Трояна, покорителя Дакії. Розвиваючи думки М. Карамзіна, М. Максимович не лише дає тлумачення імені «Троян», але й розгортає свою версію української історії, яка сягає прадавніх «троянських» часів. За його аргументованими твердженнями, колись у Київській Русі був свій «полный, веками сложившийся, круг – мистических верований, исторических преданий, поэтических сказаний и проч. Из него лишь нечто, отрывочно и случайно, сохранилось в наших древних писаниях, особенно же в «Песни о полку Игореве», в этом живом и верном отображении того временного человека южнорусского. К числу сохранившихся в ней глубоко древних остатков принадлежит, мне кажется, и четыре упоминания с именем Трояновым, которые отношу я к тому же роднику своенародных преданий, из котрого почерпнуто и Несторово сказание» [3, с. 427]. Малося на увазі сказання про волохів, які завоювали праслов'янські землі і змусили слов'ян відійти з придунайських земель. Далі у своєму листі М. Максимович детально й розлого аналізує етногенез слов'ян, звертаючись до найрізноманітніших історичних джерел та подій, даючи тлумачення таким поняттям, як «земля Троянова», «тропа Троянова», «века Трояновы». Посилаючись на Нестора-літописця, М. Максимович стверджував, що мешканцями Дакії, яка в 102 році була завойована імператором Трояном, були й «южнорусские славяне, угличи и тиверцы», яких учений називає безпосередніми спадкоємцями місцевих переказів про діяння Трояна, уламки яких знайшли своє відображення у «Слові про Ігорів похід». Тож так звані «темні» (для російських учених) місця у «Слові про Ігорів похід», на думку М. Максимовича, допомагали пролити світло на українську історію, яка сягає глибини віків, і утверджували думку про автохтонність української нації. Тож вилучення з цієї літературної пам'ятки згадок про Трояна та про наслідки його діянь для українського вченого, швидше за все, прирівнювалося до вилучення з української історії тих сторінок, які повістували про найдавніші часи.

Характерно, що свої листи, написані у цей період до О. Уварова, сам М. Максимович тлумачив як такі, що стосуються історичної географії. Так, у листі від 28 лютого 1869 року, який з'явився через два тижні після написання цитованого вище і мав назву «Заметки о некоторых летописных названных местностей», він зазначав: «Еще письмо к вам – и *опять* с вопросами, относящимися к исторической географии» (курсив наш – О.С.) [3, с. 349]. Тож питання про «землю Троянову» для М. Максимовича – це питання саме про *історичну* географію, чим і пояснювалася його важливість для ученого-патріота. Лист до О. Уварова від 29 лютого 1869 року, як і попередній, був зачитаний під час роботи першого археологічного з'їзду і опублікований у його ж таки матеріалах. Цей лист ілюструє прагнення М. Максимовича отримати етимологічну інформацію про конкретні географічні назви.

Учений демонструє розуміння того, що історія значень слів тісно пов'язана з історією народу. У своєму листі до О. Уварова він фактично ініціює етимологічні дослідження, які були надзвичайно важливими для вирішення важливих як на той час історичних, етногенетичних питань, що стосувалися України.

Отже, епістолярне оформлення наукових ідей цілком відповідало романтичній фрагментарній манері мислення. «Вільна» епістолярна форма відкривала перед романтиками, які проголосили культ абсолютної свободи творчості, додаткові можливості. Для М. Максимовича, який першим в Україні започатковує нові, типово романтичні підходи до використання потенційних можливостей епістоли, лист стає не лише формою для викладу наукового матеріалу на історичну, етнографічну, історико-літературну тематику, але й засобом наукової комунікації, який уможливив тривале активне наукове життя цього вченого-енциклопедиста.

Список використаної літератури

- 1 Вайнштейн, О.Б. Язык романтической мысли. О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля / О.Б. Вайнштейн. – М.: Российский госуд. гуманитарный ун-т., 1994. – 80 с.
- 2 Кузьменко, В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ століття: монографія / В.І. Кузьменко – К.: Альфа-М, 2016. – 352 с.
- 3 Максимович, М. Собрание сочинений: В 3-х томах / М. Максимович – К.: Типография М.П.Фрица, 1877. – Том 2. – 524 с.
- 4 Ясь, О. Историк і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): [монографія]: у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.

УДК 811.161.3'373.2: 821.161.3

В. Р. Слівець

ПАЛЕССЕ Ў ТВОРЧЫМ ЛЁСЕ ГАЎРЫЛЫ ВАШЧАНКІ (ПАВОДЛЕ АПОВЕСЦІ ВІКТАРА КАРАМАЗАВА «БРАМА»)

У артыкуле разглядаецца ідэйна-вобразнае функцыянаванне тапоніма Палессе ў мастацка-біяграфічнай аповесці В. Карамазава “Брама”, галоўным героем якой з’яўляецца рэальная постаць – беларускі жывапісец Г. Вашчанка. Аналізуюцца сімвалічны характар і багацце канатацыйных значэнняў дадзенага оніма з улікам спецыфікі нацыянальна-культурнага, індывідуальна-аўтарскага бачання, а таксама творчага ўспрыняцця і пераасэнсавання вобраза Палесся ў свядомасці мастака.

Творчыя набыткі В. Карамазава ўжо доўгі час з’яўляюцца аб’ектам плённага вывучэння літаратуразнаўчай навукі, пра што сведчаць працы Д. Дудзінскай, Н. Наваградскай, А. Яскевіча, А. Сямёнавай, А. Браздзінай і інш. Зварот аўтара да асэнсавання постацей жывапісцаў таксама не застаўся па-за ўвагай даследчыкаў яго творчасці. Письменнікам В. Карамазавым за апошнія два дзесяцігоддзі напісаны мастацка-біяграфічныя творы пра В. Бялыніцкага-Бірулю [5], С. Жукоўскага [4], Г. Вашчанку [3], А. Бархаткова [2], М. Неўрава [6], Ф. Рушчыца [7]. Аднак да нашага часу мова твораў гэтага аўтара мала вывучана і даследавалася даволі фрагментарна. Некаторыя асаблівасці сінтаксісу публіцыстыкі В. Карамазава аналізавалі С. Бойка і С. Рачэўскі. Мову рамана “Мастак і парабкі” разглядала Г. Вештарт, вылучаючы

частае выкарыстанне пісьменнікам слоў мясцовай гаворкі в. Лыскаўшчына (Магілёўская вобл.), дзе адбываецца дзеянне твора, нулясуфіксальных назоўнікаў, складаных слоў, сярод якіх, дарэчы, багата каларонімаў [1].

Аповесць-біяграфія В. Карамазава “*Брама*” (2006 г.) прысвечана народнаму мастаку і заслужанаму дзеячу мастацтваў Беларусі *Гаўрылу Харытонавічу Вашчанку* – акадэміку жывапісу, творы якога захоўваюцца ў 30 буйных музеях свету. Менавіта ён, паводле версіі Міжнароднага біяграфічнага цэнтра Кембрыджа, двойчы названы “Чалавекам года” (1992, 1994) і “Чалавекам ХХ стагоддзя”. Аповесць В. Карамазава “*Брама*” – гэта мастацка-філасофскі роздум аб прыродзе творчасці, яго духоўных вытоках і абранасці лёсу мастака. А свой пачатак гэтыя вытокі бяруць на *Палессі*, якое ў навукавай літаратуры найчасцей вызначаецца як спецыфічная “*гісторыка-геаграфічная і этнаграфічная вобласць у басейне р. Прыпяць*” [9, с. 378]. Аб важнасці і ідэйна-мастацкай значнасці гэтага тапоніма ў аповесці пра Г. Вашчанку гаворыць частотнасць яго ўжывання: у тэксце названага твора назва *Палессе* выкарыстоўваецца 43 разы. Аднак мала хто з айчынных даследчыкаў звярнуўся да вывучэння гэтага твора. Між тым, аповесць “*Брама*” ўяўляе цікавасць не толькі для літаратуразнаўцаў, але і лінгвістаў, асабліва з боку вывучэння яе анамастычнага матэрыялу, артыонімаў, онімаў-сімвалаў, у прыватнасці.

Сімвалічнай з’яўляецца назва-бібліонім “*Брама*”. Як архітэктурны элемент *брама* – гэта “*галоўны ўезд на сядзібу*” [9, с. 87]. У хрысціянстве словам *брама* сімвалізуецца ўваход у Нябеснае Валадарства, у новае жыццё. У больш агульным плане гэты онім-сімвал абазначае партал, які размяжоўвае розныя вымярэнні, прасторы. В. Карамазаў адзначае, што вобраз *брамы* для Г. Вашчанкі меў асабісты сэнс. Для яго яна стала сімвалам пакінутай бацькоўскай хаты і цяжкіх, пакутніцкіх пошукаў свайго прызначэння. Ад гэтай *брамы*, якую мастак сам выштукаваў яшчэ ў юнацтве, пачалася яго няпростая дарога ў вялікі свет мастацтва.

“*Народжаны Беларускім Палессем*” (П. Драчоў), ганаровы грамадзянін *Гомеля*, мастак Г. Вашчанка праславіў на ўвесь свет не толькі родную *Брагіншчыну*, але і нашу краіну. Увогуле *Усходняе Палессе* натхніла нямала славурых асоб. З *Брагінскага раёна* паходзяць мастакі В. Шматаў, М. Раманюк. У літаратуры добра вядомы імёны С. Палуяна, Н. Касцючэнка, У. Карпава, Р. Сабаленкі, Ю. Максіменкі, М. Ракітнага, У. Верамейчыка. Шмат пісалі пра *Палессе* і Я. Колас, І. Мележ, І. Шамякін, І. Навуменка, У. Дубоўка, У. Караткевіч, В. Казько, Г. Марчук, А. Федарэнка, В. Палтаран, Я. Янішчыц. Спіс гэтых імёнаў можна працягваць. Але заўважым, што некаторыя з названых асоб ураджэнцамі *Палесся* не з’яўляюцца. Як, дарэчы, і В. Карамазаў (нарадзіўся ў г. Чэрыкаў Магілёўскай вобл.). Аднак ён, заўзяты аматар падарожжаў, любіць і добра ведае палескі край. Нават гэтыя факты сведчаць аб надзвычайных духоўна-культурных багаццях, унікальнасці *Палесся* – радзімы мастака, якое дало ўрадлівую глебу для творчага самавыяўлення прадстаўнікам розных сфер мастацтва і культуры.

Нарадзіўся Г. Вашчанка 20 чэрвеня 1928 г. у вёсцы *Чыкалавічы* (56 км на поўдзень ад *Брагіна*), якая мае даўнюю гісторыю, згадваецца з XVI ст. Трагічны лёс напаткаў паселішча і ўсю *Брагіншчыну* ў гады Вялікай Айчыннай вайны: нямецкімі захопнікамі была спалена большасць населеных пунктаў, у тым ліку і *Чыкалавічы* (190 двароў). Менавіта на цяжкія ваенныя гады прыпадае дзяцінства і юнацтва мастака. З аповесці вядома, што свой радавод Г. Вашчанка вядзе ад прадзеда (па мацярынскай лініі) з імемем *Пампей* (ад ст.-грэч. “удзельнік урачыстага шэсця”). Быў ён, на думку Г. Вашчанкі, “з прышлых”, а сваё прозвішча-мянушку *Мельнік* атрымаў ужо ў *Чыкалавічах*: “*Ціха з’явіўшыся, ціха і будавацца пачаў, не ў вёсцы, як усе будаваліся ды жылі, а за вёскаю, на рэчцы Брагінцы. Людзі думалі, што Пампей будзе сабе дом,*

а ён ім збудаваў млын. Падаліся мужыкі на млын зерне малоць, і кожны казаў: «Еду да мельніка». Гэтак Пампей прыдбаў сабе ў Чыкалавічах яшчэ і прозвішча Мельнік» [3, с. 9]. Праз унучку Надзею (маці Г. Вашчанкі) Пампей Мельнік парадніўся з родам Міны Вашчанкі, які паходзіў з вёскі Калыбань (у 41 км на поўдзень ад Брагіна): «На свет Міна з’явіўся ў вёсцы Калыбань, што пад Брагінам, дзе і Чыкалавічы, і там ажаніўся з мясцовай дзяўчынай Сынклетай, якая нарадзіла дванаццаць дзяцей. <...> Харытон, першынец Сынклеты, ажаніўся з Надзеяй Мельнік з роду Пампея» [3, с. 10]. Заўважым, што імёны Гаўрыла, Міна, Міхась, Харытон, Надзея, Сынклета належаць да хрысціянскай праваслаўнай па паходжанні часткі беларускага антрапанімікону.

Сям’я для Г. Вашчанкі – гэта частка роднага Палесся, вобразы якога трывала замацаваліся ў яго карцінах, прычым у структуру значнай колькасці артыонамаў, якія называюць вядомыя мастацкія палотны жывапісца, уваходзіць онім Палессе («Маё Палессе», «Нафтавікі Палесся», «Палеская песня», «Дарогі Палесся», «Палессе»). Яшчэ ў дзяцінстве Г. Вашчанка пачуў мясцовыя народныя паданні, якія з часам трансфармаваліся ў язычніцкія вобразы і пашырылі ідэйна-мастацкае ўспрыняцце Палесся ў сузіральнікаў яго карцін. Праз вобразы гэтых міфалагічных істот мастак імкнуўся паказаць не толькі старажытныя народныя ўяўленні: яны на палотнах творцы адлюстроўваюць спрадвечны лад жыцця, нашу духоўную культуру. Міфонімы, у сваю чаргу, сталі часткай некаторых артыонамаў: «Вясна. Лада», «Лель і Лель», «Жыцень», «Купалінка», «Беражніца», «Ярыла» і інш. Так, Лада – гэта багіня вясны, урадлівасці, апякунка кахання і шлюбаў; Жыцень, паводле старадаўніх павер’яў, – бог восені, які спрыяе выпяванню жыта, клапоціцца пра ўраджай; Ярыла таксама лічыўся богам урадлівасці, ён адмыкаў зямлю з прыходам вясны і замыкаў яе, калі надыходзіла зіма. Усе гэтыя міфалагічныя істоты належаць да багоў дахрысціянскага пантэона беларусаў.

В. Карамазаў адзначае, што частым вобразам у дачыненні да Палесся ў творчасці і мастацкім бачанні свету Г. Вашчанкі з’яўляецца бусел (карціны «Летні вечар», «Белая раница», «Салаўіны час», «Спалох», «Палёт. Буслы», «Гаспадар»). Выкарыстанне вобраза бусла ў якасці сімвала Беларусі ў айчыннай літаратуры і мастацтве стала традыцыйным, на што звярталі ўвагу многія даследчыкі (Л. Бараноўская, У. Коваль, А. Рогалеў, А. Садоўская, Т. Шамякіна, В. Шур і інш.). Так, В. Шур аналізуе спецыфіку функцыянавання гэтага вобраза ў фальклоры і творах У. Караткевіча, Я. Коласа, Я. Брыля, У. Верамейчыка, М. Башлыкова, Я. Янішчыц, А. Бароўскага і справядліва адзначае, што «многія беларускія паэты не ўяўляюць сваёй «малой радзімы» без буслоў (бацяноў), буслянак (бусленіц), на дубах, стрэхах, воданпорных вежах, комінах пакінутых сялянскіх хат, тэлеграфных слупах» [8, с. 73]. Менавіта вобраз бусла трансфармаваўся ў вядомую арыгінальную перыфразу У. Караткевіча «зямля пад белымі крыламі», якая не толькі з’яўляецца загалоўкам яго нарыса, але ўспрымаецца як вобраз-сімвал Беларусі. У нашым нацыянальным уяўленні бусел – сакральная істота, святая птушка, пакрыўдзіць якую – сапраўднае злачынства і вялікі грэх. Таму беларусы ўвесь час і імкнуліся жыць у згодзе з бусламі. Сузіраючы карціны Г. Вашчанкі, В. Карамазаў таксама па-філасофску заўважае, што «ў гнязде бусліным, у выяве бусліхі-маці, жыве Айчына – не толькі матыў ды вобраз, але і нацыянальны шлях, вышэйшы сэнс ды лёс» [3, с. 21]. Пісьменнік прыводзіць уласныя перыфразы мастака, які называе Палессе «і краем, і раем птушыным», «птушыным міжкантынентальным портам», а самога бусла – «Гаспадаром Палесся», даючы гэтым апісальным назвам вельмі вызначальнае тлумачэнне: «Палессе ў вачах з маленства: і край, і рай птушыны. Вясна, бывала, пачнецца – аблогі стогнуць ад шлоаху ды свісту пёраў. Птушыны міжкантынентальны порт. Усе птушкі, што лятуць праз Палессе з поўдня на поўнач і з поўначы на поўдзень, у нас садзяцца, кормяцца, гняздуюць, ладзяць вяселлі, кірмашы, а мы, палешукі, з маленства на іх падобныя» [3, с. 22]. Апісваючы буслоў з палоген Г. Вашчанкі,

пісьменнік выкарыстоўвае тыя эпітэты і параўнанні, якія падкрэсліваюць значнасць, высакароднасць гэтай птушкі. *Бусел* не проста “вялізны”, ён яшчэ і “годны, як паляшук”. Ужытыя аўтарам параўнанні выклікаюць дакладныя зрокавыя асацыяцыі: *бусел* стаіць, падняўшы нагу, “нібы балерун у танцы”, пёры яго – “як абгарэлыя людскія пальцы”. Апошняе прыведзенае параўнанне ў кантэксце твора мае канатацыю трывожнасці, насцярожанасці, як і метафара “абвугленае крылле”. Перадаючы афарбоўку апярэння птушкі, В. Карамазаў ужывае каларонімы “бялюткі”, “чорны”, “чырвоны” – трыкалор беларускай сімволікі. Суфіксам *-ютк-*, які абазначае высокую ступень якасці, у прыметніку “бялюткі” пісьменнік падкрэслівае чысціню, святасць вобраза *бусла*.

Моцныя дзіцячыя ўражанні назаўсёды адбіліся ў сэрцы мастака. І хоць па волі лёсу яму і прыйшлося на доўгі час пакінуць межы Беларусі, *Палессе* яго не адпускала. Адукацыю ён атрымліваў у Кіеўскім вучылішчы прыкладнога мастацтва (1945 – 1948), Львоўскім дзяржаўным інстытуце прыкладнога і дэкаратыўнага мастацтва (1949 – 1955), а потым на пряцягу пяці гадоў выкладаў у Рэспубліканскім мастацкім вучылішчы г. Кішынёва. Свой выбар падацца за адукацыяй ва Украіну Г. Вашчанка тлумачыў так: “*Перад беларускім хлопцам у жывапісе рэальна ляжалі дзве дарогі: адна – саматужная, другая – праз школы суседніх народаў і мастацтваў, на поўначы – Расіі, перасоўнікаў, на поўдні – Кіева і Львова. Мяне, палешука, завабіла суседка Украіна. Адно ў нас Палессе, адна Прыпяць, адны гістарычныя карані, блізкія мовы, песні, буслы...*” [3, с. 21]. Як бачым, роднымі *Чыкалавічамі Палессе* Г. Вашчанкі не абмяжоўвалася. Ва ўяўленні мастака гэты тапонім разумеецца не толькі ў тэрытарыяльна-геаграфічным аспекце, але, у першую чаргу, як адметны гісторыка-культурны рэгіён. Лёс *Палесся*, яго даўніна і рэаліі цяперашняга часу цалкам вызначаюць творчы шлях, матывы і вобразы жывапісу героя аповесці В. Карамазава.

Асобае месца пісьменнік адводзіць тэме *Чарнобыля* – горада-сімвала. У творах беларускай мастацкай літаратуры гэты айконім набыў негатыўнае значэнне і ўспрымаецца як напамін аб самай буйной тэхнагеннай катастрофе ХХ ст. Эмацыянальна адмоўная канатацыя гэтага оніма абумоўлена і тым, што назва *Чарнобыль* асацыюецца са словам “чорны”, а гэты каларонім у нашай свядомасці звязваецца з цемрай, смерцю, злом. І калі *бусел* успрымаецца як *белы* (чысты, светлы) сімвал Беларусі, *Чарнобыль*, у процілегласць яму, як *чорны* (трагічны, негатыўны).

Аварыя на Чарнобыльскай АЭС па сутнасці адняла ў Г. Вашчанкі яго “малую радзіму”. Пасля катастрофы жыхары *Чыкалавічаў* былі пераселены ў незабруджаныя месцы. Пакінутыя хаты з пазабіванымі крыж-накрыж вокнамі вельмі ўразілі мастака: “*У трагедыі Чыкалавічаў ён сэрцам, да болю, адчуе трагедыю не столькі асабістую, нават і роднай вёскі, як усяго Палесся, Айчыны, свету*” [3, с. 109]. А 20 жніўня 2008 г. паводле рашэння Брагінскага раённага Савета дэпутатаў вёска была ліквідавана. Боль страты і адчуванне непараўных наступстваў чарнобыльскай катастрофы ў мастакоўскім светабачанні трансфармаваліся ў жахлівыя метафарычныя вобразы і матывы: “*Атрута была разлітая і на дарогах, якімі жанчыны з вёсак выносілі свой скарб у поцілках (“Сыход”); у паветры надмагільных бярозаў і хвояў, да якіх людзі неслі яшчэ адну дамавіну (“Адмучылася”); пад небам “Чарнобыльскага рэквіема”, пачуўшы і ўбачыўшы які, цверзелі не толькі крамлёўскія сейбіты чарнобыльскай бяды, але і Парыж, калі яго ўбачыў на выставе; праменіла з вяночка дзяціных чарапоў-галовак вакол мадонны беларускага Палесся (“Выбух”). Боль ды гаркоту ліў з сэрца. А як выліць, калі бяздонне?*” [3, с. 109].

На адкрыцці ўласнай карціннай галерэі пра свае творы Г. Вашчанка сказаў: “*Тут, вакол, маё Палессе, бацькаўшчына*” [3, с. 13]. І гэта сапраўды так. Аналізуючы жыццёвыя рэаліі і карціны мастака, В. Карамазаў падводзіць чытача да высновы, што вобраз *Палесся* ў жыцці і творчасці Г. Вашчанкі мае скразны характар. Ён шматгранны

і сімвалічны, але асноўнае значэнне, у якім выкарыстоўваецца гэты онім, – ‘малая радзіма’, ‘бацькаўшчына’. “Родны край”, “зямля, ад якой увесь род Пампея”, “краіна-браначка” (алюзія на верш М. Багдановіча), “казачны край” – усё гэта кантэкстуальныя сінонімы да тапоніма *Палессе*, ужытыя ў аповесці. У тэксце твора (у аўтарскім маўленні ці ў выказваннях Г. Вашчанкі) В. Карамазаў часта спалучае назву *Палессе* з прыналежнымі займеннікамі “маё”, “сваё”, эпітэтамі-азначэннямі “роднае”, “непаўторнае”, чым падкрэсліваецца асабістае стаўленне і адданасць героя аповесці бацькоўскай зямлі.

Такім чынам, у мастацка-біяграфічнай аповесці “Брама” (паводле аўтарскага бачання В. Карамазава) тапонім *Палессе*, у дачыненні да творчага ўспрыняцця яго мастаком Г. Вашчанкам – героем твора, выступае як сімвал роднага краю, радзімы і, найчасцей, звязваецца з айконімам *Чыкалавічы* – вёскай, дзе нарадзіўся жывапісец, яго сям’ёю. Гэты сімвалічны вобраз на аснове асацыяцый і ўласных пачуццяў, уражанняў Г. Вашчанкі пераасэнсоўваецца ў іншыя вобразы, якія пашыраюць яго значэнне (вобразы *міфалагічных істот*, *бусла*, *Чарнобыля*). Пісьменнік падкрэслівае, што светабачанне і светаўспрыманне мастака фарміравалася на народнай глебе, на глыбокім веданні і разуменні беларускай культуры, самабытнасці *Палесся*, мовы яго жыхароў.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

- 1 Вештарт, Г. Ф. Моўныя здабыткі Віктара Карамазава: паводле рамана “Мастак і парабкі” / Г. Ф. Вештарт // Роднае слова. – 2012. – № 1. – С. 56 – 57.
- 2 Карамазаў, В. Антон: аповесць-эсэ ў стылі рэтра / В. Карамазаў. – Мінск: Про Хрысто, 2005. – 68 с.
- 3 Карамазаў, В. Брама: аповесць / В. Карамазаў. – Мінск: Кнігазбор, 2006. – 128 с.
- 4 Карамазаў, В. Краса і воля: аповесць, эсэ, альбом / В. Карамазаў. – Мінск: Медіал, 2008. – 112 с.
- 5 Карамазаў, В. Крыж на зямлі і поўня ў небе / В. Карамазаў. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. – 216 с.
- 6 Карамазаў, В. Мастак і парабкі / В. Карамазаў. – Мінск: Медысонт, 2011. – 270 с.
- 7 Карамазаў, В. Пад крыжам / В. Карамазаў. – Мінск: Кнігазбор, 2017. – С. 5 – 112.
- 8 Шур, В. В. Уласнае імя ў соцыуме і мастацкім тэксце: манаграфія / В. В. Шур. – Мінск: Інстытут радыялогіі, 2015. – 300 с.
- 9 Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя / рэдкал.: П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989. — 575 с.: іл.

УДК 821.161.2.091: 821.161.3.091:821.112.2.091

Л. И. Ромащенко

ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ИМПЕРАТИВЫ ТВОРЧЕСТВА В. БЫКОВА, О. ГОНЧАРА И Г. БЁЛЛЯ

В статье рассматривается гуманистический пафос произведений писателей-фронтовиков: В. Быкова, О. Гончара, Г. Бёлля. Акцентируется внимание на схожих и отличительных чертах построения сюжета, образной системы, а также востребованности данных произведений в современных условиях развития общества, нуждающегося в терпимости и толерантности.

В условиях перманентных конфликтов, совершаемых на социальной, национальной и религиозной почве, особенно актуальны произведения с гуманистическим пафосом, авторы которых призывают к терпимости и толерантности, осуждают кровопролитие, рассматривают войну как явление антигуманное, противоречащее человеческой природе.

Примечательно, что гуманистическая направленность присуща произведениям писателей фронтового поколения, тех, кто были на войне солдатами и офицерами и знают о ней не понаслышке. Они предлагают читателю неприглядную «окопную правду», рисуют суровые военные будни, отказываясь от высокопарности и приукрашивания в изображении войны, что нередко давало повод официальной критике для упреков в «дегероизации», «абстрактном гуманизме».

К таким писателям принадлежит В. Быков, чьи произведения («Журавлиный крик», «Третья ракета», «Мёртвым не больно», «Круглянский мост» и др.) стали явлениями литературной жизни 1960-х годов. Но в этом ряду есть повесть, где по-особому, трогательно лирически утверждаются духовные императивы автора, – «Альпийская баллада».

События повести происходят в маленьком австрийском городе в Альпах, где готовится побег советских военнопленных. Удалось бежать Ивану Терешке, которому судьба неожиданно подарила спутницу – итальянку Джулию Новелли. Эпизоды бегства и преследования узников составляют основу первой сюжетной линии, вторая – это история любви белорусского парня и юной итальянки, любви, вспыхнувшей неожиданно, вопреки ужасающим обстоятельствам.

Автор психологически убедительно воссоздает динамику чувств и переживаний героя: от раздражения и даже злости на непредвиденное препятствие в образе девушки до зарождения искренней симпатии и любви. Сначала Иван Терешка хотел избавиться от нежелательной спутницы, считая ее обузой. Позже взял беглянку все-таки с собой, но когда она, не выдержав трудностей перехода, отказалась идти дальше, Терешка оставляет ее, хотя немного спустя возвращается, чтобы понести обессилевшую девушку на руках. А намерение оставить ее даже напугало парня. Вскоре в душе Ивана созреет новое чувство, прежде неведомое: в нескольких шагах от смерти он полюбит – по-настоящему глубоко и самозабвенно. И эта любовь преобразила юношу, открыла перед ним красоту и величие мира, подарила мгновение истинного счастья, ради которого он готов был пожертвовать собой. Иван сам не подозревал о том, что недавно руководимый единственным желанием выжить, он всего лишь через несколько дней отдаст свою жизнь за почти незнакомую девушку и ни на минуту не пожалеет об этом, почувствовав себя счастливым. И этот героический и жертвенный поступок тем более ценный, что совершил его парень далеко «не героический», не считавший сам себя ни смельчаком, ни героем. Важную роль в создании психологического портрета персонажа играют антиципационные вставки – грезы Терешки о том, как он привезет любимую в родную деревню, как полюбят ее добрые и искренние его земляки. Но этим мечтам не суждено было осуществиться. Иван гибнет, но спасает Джулию, толкнув ее в сугроб на склоне горы.

Тема любви, не признающей никаких барьеров – социальных, национальных, религиозных – активно осваивалась украинскими писателями, участниками войны, особенно Олесем Гончаром, столетие со дня рождения которого отмечается в этом году (роман «Знаменосцы», новеллы «За мгновение счастья», «Модры Камень», «Усман и Марта» и др.). Возможно потому, что Олесь Терентьевич сам узнал силу любви к словачке Юлечке (об этом свидетельствуют дневниковые записи автора), любви, которой не суждено было расцвести в супружеской жизни, но которая определила тематику многих

произведений писателя. В них идет речь о любви между советскими воинами и иностранками, а некоторых своих героинь автор называет именем возлюбленной.

О силе любви, вспыхнувшей вопреки суровым обстоятельствам, не признающей ни государственных границ, ни национальных отличий, ни фальшивых мещанских догм, идет речь и в повести патриарха болгарской литературы Э. Станева «Похититель персиков». Сильное чувство, внезапно вспыхнувшее между Элисаветой (женой равнодушного, ограниченного коменданта города) и пленным сербским парнем Иво, способно воодушевить, облагородить героев. Но оно трагически обречено во враждебных ему обстоятельствах (Первая мировая война). Счастье влюбленных длилось недолго: Иво гибнет от пули бдительного охранника, а Элисавета – от выстрела собственной рукой. Трагический финал – закономерный результат разрушительного влияния войны на человеческие отношения и судьбы. И все же героиня оставляет грядущим поколениям своеобразный риторический вопрос-завет: «Почему бы нам не быть более гуманными?» [1, 53].

Гуманизм В. Быкова активный, действенный и проявляется на всех уровнях: в авторских выступлениях, в раздумьях героев, а главное – в их поступках. Отношение Терешки не только к любимой, которой он спас жизнь, но и к врагам не лишено сочувствия и милосердия. Вспомнить хотя бы эпизод, когда Иван не убивает безумного немца, угрожающего донести в гестапо (что вскоре и сделал), а даже делиться с несчастным мизерной пайкой хлеба.

Похожий по своему идейно-художественному содержанию эпизод в романе «Циклон» О. Гончара: брошенные в ужасные условия фашистского концлагеря заключенные, казалось бы, должны заботиться только о себе, но они не теряют человеческого облика и способны поделится краюшкой хлеба с незнакомым узником – товарищем по несчастью. Интересная деталь: в романе «Циклон» изображена жизнь и борьба военнопленных в фашистском концлагере на Холодной горе в Харькове – одним из самых больших в Украине, а Терешка также попадает в плен недалеко от Харькова.

Гуманистические принципы В. Быкова близки нравственным устоям героев трилогии «Знаменосцы» О. Гончара, даже в жестоких условиях войны не лишенных сострадания, убежденных, что лучше спасать людей, нежели убивать.

Иван Терешка гибнет с верой, что человечество уничтожит фашизм, что грядущие поколения получат право на жизнь и любовь, не признающую никаких границ и предрассудков. Его любимая Джулия, оправившись после нечеловеческих испытаний, постепенно возвращается к жизни, активной борьбе за мир, призывая не забывать тех, кто победил коричневую чуму не только силой оружия, но и силой человеческого духа.

Гуманистическим пафосом, отрицанием войны проза В. Быкова созвучна творчеству лауреата Нобелевской премии Генриха Бёлля, также воевавшего, но с противоположной стороны. Он был одним из немногих гимназистов в классе, которые не вступили в гитлерюгенд, но вскоре после поступления в Кёльнский университет, осенью, с началом Второй мировой войны его призвали на службу в вермахт. Немецкий писатель пытался осмыслить уроки войны сразу же после ее окончания. Настоящее признание к нему пришло с появлением повести «Поезд точно по расписанию» и сборника рассказов «Путник, когда ты придешь в Спа...»

Немецкого, как и белорусского и украинского писателей, интересует проблема «человек на войне», человек обычный, рядовой. В рассказе, давшем название сборнику, Бёлль, очевидно, сознательно не называет своего героя по имени, лишая его выразительных индивидуальных черт, акцентируя таким образом внимание на обобщающем характере персонажа.

Похожие своей «обычностью» герои Быкова и Бёлля существенно отличаются своим мышлением и жизненными ориентациями. Узнав муки ада в фашистском концлагере, Иван Терешка не потерял душевного равновесия и неоднократно пытался бежать из плена, ибо им руководит жгучая любовь к своей далекой отчизне. Его самая сокровенная мечта – примкнуть к триестским партизанам, чтобы громить врага, уничтожающего родную землю.

Духовными собратьями Ивана Терешки являются герои О. Гончара, для которых война стала не только тяжелым испытанием, но и возможностью проявить «человеческое в человеке».

Иначе воспринимает окружающий мир и все происходящее с ним самим герой Бёлля. Ему все такое далекое и безразличное. Мир, который он воспринимал лишь глазами, а не душой, кажется ему чуждым и неинтересным. Даже родная гимназия, которую он оставил только три месяца тому, напоминает ему музей города мертвых. И это символично: школа, призванная быть местом радости, смеха, детских шалостей, стала пристанищем для мертвых. Война наложила на героя и его окружение свой мертвенный отпечаток. Хотя сознание раненного судорожно и настойчиво работало, он не мог ответить на вопрос, за что его так искалечили (без двух рук и ноги – обрубок, а не человек!). Поэтому и незаконченной остается фраза: «Пошел со школы на фронт и погиб за...» – дающая простор для глубинного подтекста и его декодирования.

Ведь фашистские идеологи лелеяли в умах молодежи красивые сказки о справедливой войне, о защите интересов арийской нации, а на самом деле готовили «пушечное мясо» для осуществления человеконенавистнических планов «бесноватого фюрера». Вследствие этого, герой Бёлля искалечен и физически, и морально.

Произведения В. Быкова и О. Гончара существенно отличаются от произведений Г. Бёлля типами персонажей, манерой их изображения, стилистикой. Белорусского и украинского писателей объединяет философия оптимизма, жизнеутверждающее начало, неприемлемость «обесчеловечения человека» даже в самых немыслимых условиях. Рассказ Генриха Бёлля имеет ремарковскую тональность, его герой – типичный представитель «потерянного поколения». Но при всем очевидном отличии, у них несомненно общим является гуманистический пафос, осуждение ужасов войны как аномального явления, ее губительного влияния на человека.

Осознание значимости данного фактора особенно актуально ныне, когда тревожным симптомом стало культивирование нетерпимости, агрессии и в произведениях некоторых современных писателей, и средствах массовой информации, и в обществе в целом. Известная украинская поэтесса Л. Костенко по поводу внутриобщественных дразг, вражды, идейной нетерпимости с болью констатирует: «Я украинка, а люблю весь мир. Нет нации и языка, которых не люблю. И просто не понимаю конфронтаций. Уже невозможно выдержать: **все всех ненавидят**. В такой атмосфере нельзя жить» [цит. по: 2].

В контексте сказанного следует напомнить о судьбе выдающегося польского философа и общественного деятеля, борца с фашизмом и жертвы сталинских репрессий, профессора Барбары Скарги. Этой женщине-мыслителю были чужды идеи национальной замкнутости, она выступала за полиэтническую Речь Посполитую, объединение народов на принципах равенства, свободы, достоинства. Невзирая на то, что Барбару репрессировали по решению КГБ, она никогда не сетовала на Россию, призывала не отождествлять социально-политическую систему с русским народом, увлекалась русской культурой. Ее тревожило злопамятство, попытка всюду искать врага. «Ненависть – это болото», она только разрушает и ничего не создает (как бы взять на вооружение этот девиз сегодня, когда еще так далеко до примирения – политического, национального, религиозного). Даже о своей ссылке Барбара

вспоминала со свойственным ей юмором: «Это очень интересный опыт, но слишком долгий». И только сожалела, что стала забывать греческий, латынь и даже польский, потому что начала мыслить по-русски. «Против ненависти» – так называлась одна из статей Барбары Скарги последних лет. Именно эту статью вместе с некрологом перепечатала «Gazeta Wyborcza» как дань памяти Философу и Гражданину, жизненным кредо которого стало «глубокое уважение к другому человеку» [см.: 3].

О том, что проблема существует и ее надо решать, свидетельствуют организованные научным сообществом, журналистами, общественными деятелями мероприятия: всеукраинские и региональные конференции: «Многоязычность и украинская идентичность: от конфронтации к единству» (июль 2015), «Агрессия в украинском обществе. Причины, последствия и профилактика» (ноябрь 2016), «Языковая агрессия и толерантность в педагогической коммуникации» (апрель 2017), состоявшиеся в Черкасском национальном университете имени Богдана Хмельницкого; круглый стол «Проблема «языка вражды» в украинских медиа» (сентябрь 2015), проведенный Национальным союзом журналистов Украины (НСЖУ) и независимым медиапрофсоюзом Украины (НМПУ) в рамках сотрудничества с женевским Офисом Верховного комиссара ООН по правам человека.

Таким образом, в современных условиях, когда эскалация жестокости, насилия, агрессии, этнической вражды стала суровой реальностью, востребованным остается художественное наследие, утверждающее непреложные законы гуманизма, в которых так нуждается современное общество.

Список использованной литературы и источников

- 1 Станев Э. Собрание сочинений. В 4-х т. Т. 2 / Э. Станев. – М. 1987.
- 2 Яновська Л. Настав час не нидіти // Урядовий кур'єр / Л. Яновська. – 2010. – 21 груд.
- 3 Skarga B. Przeciw nienawiści //Gazeta Wyborcza / B. Skarga. – 2009. – 18 września.

УДК 821.161.2

Т. М. Шарова, Ю. Г. Пінігіна

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОСТІ К. ГОРДІЄНКА

В статье представлены художественные особенности творчества К. Гордиенко. Отмечено, что его произведения сегодня являются актуальными и требуют детального изучения. На примере произведений К. Гордиенко можно проследить историю украинского народа XX века, определить главные преимущества.

В історії української літератури вагоме місце належить К. Гордієнку, який свого часу залишив у спадок якісні художні твори, які сьогодні цікаві читачам. Творчість К. Гордієнка неодноразово досліджувалася критиками, зокрема аналіз творчості К. Гордієнка подавався такими критиками: В. Брюховецьким, Л. Теракопяном, Г. Гельфандбейном, Ю. Герасименком, Ю. Голобородьком, О. Зінченко, В. Сургановим, М. Логвиненко, В. Оскоцьким, М. Остриком, Л. Новиченком, однак повністю творча спадщина митця слова ще досліджена не була. Сказане засвідчує актуальність пропонованого дослідження.

Критики досліджували, що досвід письменника, буквально постійна напружена робота районного кореспондента допомогли Костеві Гордієнкові не тільки в накопиченні життєвих спостережень, але й у формуванні стилю, який переноситься в нарисові повісті письменника, стає, можна сказати, художнім стилем Гордієнка-прозаїка. “Формуючи особу, характер”, автор обмежувався соціальною характеристикою, а усе інше вважав “побічними відтінками” (наприклад, особисті взаємовідносини між чоловіком і жінкою) [1, с. 16].

З іншого боку, в існуючій літературі про Костя Гордієнка, поряд з повторенням загальноприйнятих положень, є чимало спірного, суперечливого, що, до речі, нерідко зумовлюється й суперечливими моментами самої творчої еволюції письменника, інтенсивною його працею над варіантами тих самих творів, перевиданнями їх в істотно зміненому вигляді. Отож, не випадкові і в поточній критиці переоцінки деяких фактів і тенденцій Гордієнкової творчості, як от у двох статтях Л. Коваленка про повість “Заробітчани”, написаних відповідно в 1950 і 1953 роках. Також оцінювали тенденції розквіту творів письменника, зокрема Г. Нудьга – “Буян”, Д. Гольдштейн – “Діти землі”, С. Журахович – “Дівчина під яблунею”, Є. Кирилюк – “Автомат”, Ів. Романченко “Повість про комуну”, А. Клочья “Дещо про деталі (“Сквар і син”)", Л. Прицкер “Чужу ниву жала”, М. Чеховий, Г. Юрченко “Мудриголови”.

Критичні виступи про творчість письменника говорили про негативну оцінку літературознавців як в Україні, так і за кордоном. Варто звернути увагу на певні критичні виступи деяких дослідників, як І. Сенченко “Дискусійне зауваження”, С. Журахович “К. Гордієнко. Дівчина під яблунею”, В. Фургайло “Дві стихії”, Д. Копиця “Невтомний шукач” та ін. Тема села у творчості письменника знайшла відлуння у дослідженнях Л. Теракопьяна. “В тому й привабливість літератури про село – пише дослідник, – що вона винятково барвиста і опирається на все багатство нинішніх стильових тенденцій. У її активі – рішення психологічні, ліричні, романтичні, сказові (оповідні), іронічні, гротескні. Вона володіє підходами аналітичними й синтетичними, побутовими й філософськими. Й цьому – одне із джерел її сили і невинного оновлення” [13, с. 4].

Вірно зазначено нашою критикою: цінність Гордієнкового циклу про долю одного села визначається, насамперед, значущістю тих суспільних процесів, що в них осмислюються – класова боротьба українського селянства в єднанні з провідною революційною силою – робітничим класом, зміни й перетворення в людській свідомості, в побуті, господарюванні. Усю силу свого вміння зримо, яскраво малювати буденний людський побут, переплетіння родинних зв'язків і сільських традицій спрямовує Кость Гордієнко на викриття тих життєвих коренів, що від них беруть початки пагони героїчного [7].

Узагалі жанрова природа циклу романів Костя Гордієнка до кінця не розгадана, і трилогія “Буймир”, яка вважається найзначнішим досягненням письменника, виникла якоюсь мірою умовно. Подібно тому, як трилогією вважають цикл сільських романів М. Стельмаха “Велика рідня”, “Хліб і сіль”, “Кров людська – не водиця”, а також “Правда і кривда”. Насправді не всі ці твори взаємозв'язані, не всі мають спільних героїв, але сприймаються і розглядаються вони критикою і літературознавством, як трилогія (Ю. Лукін, Ю. Бурляй, В. Дончик). Подібний випадок у творчій практиці освоєння теми українського села простежуємо і у Костя Гордієнка [5, с. 98].

Однією з ознак невизрілості Гордієнкового письма було те, що “в ранніх творах оповідач хитався між різними зразками” [9, с. 84]. Суперечливість і незрілість художнього методу молодого Костя Гордієнка виявились, зокрема, в сатиричних його повістях “Автомат”, “Славгород” [6, с. 24]. Вишукані порівняння для автора збірника новел “Автомат” – норма (“сонце – паук сліпучий – обплутало золотим павутинням

землю, дихало полум'ям з драконової пащі”), але ще більше у нього неприхованих перегуків з Гоголем. До речі, в одному з інтерв'ю Кость Гордієнко зізнався, що найдужчі творчі вітри повіяли на нього з Диканьки, Дону й Уралу. Найбільшою мірою це стосується саме повістей “Автомат” і “Славгород”.

Романтичний стиль розцінювався тоді Костею Гордієнком як “антипролетарське світовідчуття”, що “затушкує дійсні соціальні взаємини” [3, с.11]. В стильовому відношенні перші твори письменника були примітні своїми відвертими перегуками з Гоголем. Несподівані риторичні звертання до читача з запальними запитаннями і гіперболізованими висновками (“Знаєте, як цвітуть коноплі? Тоді ви не знаєте села, раз ви не знаєте, як цвітуть коноплі”), піднесено-веселі рецепти на зразок того, як мусять ходити сільські парубки, згадки в тексті про часи Івана Івановича та Івана Никифоровича, – все це, безперечно, було знаком любові до Гоголя. А часті інверсії, речення-абзаци, епітети, не позбавлені претензії на омріяну багатозначну стислість (“волохата зневага”, “зморщений погляд”), свідчили, що пошук власного стилю триває [10, с. 99].

Свого часу критик М. Острик зазначав: “...Елементи дії в романах і повістях Костя Гордієнка займають другорядне місце. Основне в художній тканині творів письменника – це передача роздумів і розмов людей або в прямій мові, чи ж за допомогою так званих “внутрішніх” монологів, непрямих монологів і діалогів... Часто в творах Костя Гордієнка і сюжетні лінії розвиваються не в безпосередньо зображених діях, а через розмови і роздуми, в яких так чи інакше подаються відомості про те, що відбулося” [9, с. 105].

Зміст усієї багатогранної діяльності Костя Гордієнка – служіння інтересам народу. Як за життя, так і після смерті письменника не одне покоління читачів захоплювалось його талантом, вмінням майстерно відтворювати картини страждань людей праці, створювати образи нових людей, борців за вільне життя. Кость Гордієнко один з тих письменників, котрий міг вміло розповісти про тяжку долю дітей-наймитів, він наважився поставити обличчям до обличчя дитячу душу із злочинцями, убогістю, мерзотним продажем людського життя.

Ми знаємо письменників, які особливо піклуються про гострий сюжет. Інші вдаються до піднесених значень символу картин, образів, героїв. Треті надають перевагу психологічній мотивації настроїв, вчинків людини. Всі ці художні прийоми використовує і Кость Гордієнко. Однак в нього виразно помітне тяжіння і до свого, тільки характерного для нього [2, с. 361]. У цьому, до речі, і одна з причин того, що деякі з творів Костя Гордієнка позбавлені гострої і цікавої інтриги, не дуже легко читаються, і це теж відмічено М. Остриком [9, с.105].

Підстави для звинувачень у натуралізмі Кость Гордієнко давав хіба що найпершими оповіданнями, а не творами 30-х років, які можна, звичайно, критикувати за те, що в них сільськогосподарські знання автора виявлялися часом з надмірною детальністю. Для Костя Гордієнка не характерна строкатість уподобань і літературних інтересів, які можна спостерігати в інших авторів. Головним художнім ґрунтом, на якому він зріз як прозаїк були традиції реалістичної української і російської літератури, передусім традиції його великих земляків – М. Гоголя, І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, спорідненість з якими ясно відчувається уже в ранніх його творах [6, с. 19].

Визначаючи напрямок шукань Костя Гордієнка, варто відзначити те, що його перші оповідання з'явилися в слід за творами П. Панча “Там, де верби над ставком”, “Муха Макар”, а також схилився до О. Копиленка, І. Сенченка, О. Слісаренка, А. Головка, Ю. Яновського та ін. Природно, що молодий К. Гордієнко не міг одразу знайти себе, хоч виступив зі своїми творами дещо пізніше від цих письменників. Зрозумілі також його прорахунки, які він сам визнавав і навіть належним чином оцінював. Це були закономірні для пошуку – ідейно-тематичного і стилістичного –

кроки, молодий письменник робив їх по велінню власного серця і, разом з тим, по велінню самого тодішнього часу, по велінню законів загальнолітературного становлення.

Гартування газетою, націленість на проблеми дня, використання уроків класики, непримиренність до негативного в житті, бичування його сатирою, увага до паростків нового в молодій радянській дійсності – все це слід віднести до творчого активу прозаїка, все це треба було пройти, аби стати над невпевненістю і проблематичністю пошуку, все це, нарешті, критично використано в подальшій творчості, початку 30-х років, Костя Гордієнка. [6, с. 29 – 30]. Ознайомитись із творчістю К. Гордієнка можна за допомогою електронного засобу навчального призначення, який активно слід використовувати в освітньому процесі [14]. Студенти-філологи переглядаючи електронний засіб можуть суттєво покращити рівень знань та здобути нові компетентності [15, с. 75].

Романи й повісті Костя Гордієнка ввійшли в історію української радянської літератури, вони постійно перевидаються, до них уважна критика. Свого часу Кость Гордієнко писав: “Твір ніколи не “застаріє” – завжди буде хвилювати людську душу, коли він проникає в глибинні суспільні процеси. Коли він відтворює барвисті, своєрідні образи трудівників... Не ілюстративно, а в зіткненні з труднощами, пережитками, перешкодами. Коли твір вславлює духовні сили народу, поставлені історією, поставлені партією на величні звершення. Коли автор проникає в глибини життя, досліджує, а не ходить окраїнами [4, с. 47].

Оскільки такі орієнтири диктувалися життям, доводилося письменникові самокритично переглянути власну творчість. Пафосом самокритики пронизана вся книга Костя Гордієнка “Лінія пера”. Так, визнає він, спочатку творчого шляху “були міні “провали”, “бракувало тем” [3, с. 7]. Звичайно, різкість цих характеристик не у всьому є правильною, але те, що разом з творчим досвідом приходила до Костя Гордієнка упевненість не лише в собі, а й в оцінці соціальних явищ, не підлягало сумніву.

Кость Гордієнко з доброю заздрістю говорить про нове літературне поповнення, про літературне ударництво. Адже це люди, які своїми очима бачать напруженість соціалістичних буднів, борються з класовим ворогом. Не біда, що “малодосвідчений у літературі ударник не має сталого критичного погляду на ті чи інші літературні явища, не знаючи, в який бік спрямувати своє перо” [3, с. 35].

Однак, відгуки критики на твори Костя Гордієнка не були одностайними. Так, наприклад у рецензії “Зважаючи на вічність...” [8]. Л. Новиченко відмітив, що українське село в 1905 роках в зображенні Костя Гордієнка поки що не виходить за межі кола колізій і образів, відомих класичних творів. Л. Смілянський знайшов в романі типологічні збіги з І. Тобілевичем, М. Коцюбинським, Б. Грінченко. “До того ж в романі Гордієнко, – писав критик, – основне не в цих персонажах, відомих по класичній літературі, а в зовсім нових для художньої літератури героях, які є представниками нових настроїв на селі, справжніми борцями за його звільнення. Головне – це образи перших революціонерів на селі, що навчили селян боротися зі зброєю в руках за свободу і землю” [12, с. 413].

В. Романовський у дослідженні зазначав про те, що: “Знання життя, його проблем, людей села, як і точне використання слова допомагали Костеві Гордієнкові однієї теми, одного стилю створювати виразні, переконливі образи персонажів. Помітно зростав рівень художніх узагальнень митця, збагачувалася мовна майстерність, а вміння автора надавати своїм героям характерну для них лексику, багату на влучні звороти, образні вирази, інтонацію вигідно вирізняли неповторну свіжість гордієнківської прози з її глибоким соціальним змістом і високою естетичною чарівністю” [11].

Отже, творчість Костя Гордієнка в 30-ті рр. ХХ ст. була змістовним і цікавим вираженням поглядів письменника на історію українського села, значним внеском в осмислення великих соціально-економічних перемін дійсності і людини в умовах інтенсивного соціалістичного будівництва. Містка фраза, що вбирає в себе елементи звучущого і внутрішнього мовлення, портретні й авторські характеристики, зближеність голосів автора і персонажів – це основні риси стилю Костя Гордієнка. Стилю вельми самотнього, такого, що вироблявся письменником у процесі художнього осягнення життя народу [10, с. 119].

Творчість Костянтина Гордієнка – досягнення радянської української літератури. Вона має вагомим значення і являє собою глибоке художнє проникнення в селянську тему. Зображення шляху українського села протягом майже цілого століття, є характерним прикладом того, як росла, мужніла радянська література у зображенні найскладніших життєвих процесів, у формуванні тієї ідейно-художньої позиції, яку ми називаємо великою правдою історії.

Список використаних джерел

- 1 Барабоха, А. Становление образа крестьянина-коллективиста в украинской советской прозе 20 – 30-х годов : автореферат диссертации / А. Барабоха. – К. : Коммунар, 1972. – С. 3 – 27.
- 2 Гордієнко, К. Дівчина під яблуною : [в кн.] : Кость Гордієнко : [твори : романи] / Гордієнко Кость. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1959. – 617 с.
- 3 Гордієнко, К. Кріпкий корінь / К. Гордієнко // Прапор. – 1977. – №12. – С. 83 – 85.
- 4 Гордієнко, К. Нивою життя / К. Гордієнко // Прапор. – 1973. – №3. – С. 95 – 98.
- 5 Дончик, В. Український радянський роман : [рух ідей і форм] / В. Дончик. – К. : Дніпро, 1987. – 429 с.
- 6 Дяченко, О. Слово про революцію / О. Дяченко. – К. : Дніпро, 1976. – 98 с.
- 7 Махненко, Ю. Панорама народного життя / Ю. Махненко // Сільські вісті. – 1973. – 22 лютого. – С. 14.
- 8 Наєнко, М. П'ятиліття українського роману : [літератуно-критичний нарис] / М. Наєнко. – К. : Радянський письменник, 1985. – 268 с.
- 9 Острик, М. Буймир – світ революційний / М. Острик // Радянська Україна. – 1973. – 7 лютого. – С. 3.
- 10 Панченко, В. Кость Гордієнко : [в кн.] : Письменники радянської України. – К. : Радянський письменник, 1981. – Вип. 10. – С. 3 – 25.
- 11 Панченко, В. Складники таланту / В. Панченко // Літературна Україна, 1978. – 21 листопада. – С. 2 – 3.
- 12 Романовський, В. Учитель добра і чуйності / В. Романовський // Ленінська зміна. – 1979. – 4 жовтня. – С. 8.
- 13 Сурганов, В. Человек на земле : [историко-литературный очерк] / В. Сурганов. – М. : Советский писатель, 1975. – 556 с.
- 14 Шаров, С.В. Методологічні аспекти комп'ютерної підтримки самостійної роботи студентів-філологів: навч.-метод. посіб. – [2-ге видання доп. і перероб.] / С.В. Шаров, Т.М. Шарова / [передмова проф. І.Л. Михайлина]. – Харків: Федорко, 2014. – 200 с.
- 15 Шарова, Т. Формування комунікативно-діалогічної компетентності студентів-філологів / Т. Шарова, С. Шаров, О. Бородихіна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія “Філологія”. – Вип. 29. – Т.1. – 2017. – С. 74–76.

УДК 821.161.2

Т. М. Шарова, А. В. Яковець

КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДСЬКОГО ЩАСТЯ У ТВОРІ В. БОНДАРЯ «ЛИСТЯ ЛЕТИТЬ ПРОТИ ВІТРУ»

В научном исследовании представлены особенности творческого наследия Василия Бондаря. Сделан акцент на его романе «Листья летят против ветра». Отмечено, что писатель в основном обращался

к биографизму, что позволило ему художественно переосмыслить определенные жизненные факты и явления. На примере романа можно выстроить целую концепцию, основанную на понимании человеческого счастья в произведениях художника.

Література ХХ століття сьогодні досліджується відомими літературознавцями. Вагоме значення критиків відводиться харківським письменникам, які зробили великий внесок в скарбницю художнього українського слова. Не стоїть осторонь і творчість В. Бондаря. Досліджуючи творчість В. Бондаря можна виокремити ряд актуальних проблем, які нині є нагальними. Саме тому творчість В. Бондаря може бути переосмислена з позицій сучасності.

На сьогодні відомими літературними студіями, які стосуються творчості В. Бондаря є наукові праці М. Ільницького, М. Жулинського. Аналіз художніх творів письменника подають В. Дяченко, Г. Штонь, Т. Шарова. Схвальну оцінку його літературного доробку свого часу подавали: В. Брюгген, З. Голубева, а також М. Шаповал. Критики харківської школи намагались розкрити творчість В. Бондаря з позиції воєнних подій, перебування письменника в концтаборах. Однак, не можна говорити про те, що заявлені дослідники вичерпно представляють творчість письменника в контексті літератури ХХ століття. На сьогодні є лише поодинокі праці, які стосуються життєтворчого доробку В. Бондаря [8; 9; 10; 11].

Підкреслимо, що творчий доробок В. Бондаря настільки масштабний і різноплановий, що навіть науково-дослідницька робота не наблизилася до його вичерпного осмислення. Обрана тема не досліджувалася в літературознавстві, а тому її реалізація актуальна.

Дослідники наголошують на тому, що звертаючись до воєнної тематики, В. Бондар шукав відповідей на питання, які хвилюють суспільство й сьогодні, ставив неминущі моральні проблеми:

- зростаючої цінності особистості і необхідності самопожертви;
- героїзму як переборення жорстоких, безвихідних обставин і як переборення самого себе, власного безсилля, бажання компромісу;
- моральної свободи й обов'язку;
- формування героїчного характеру і його розвитку у мирні дні, спадкоємності героїзму;
- джерел масового, всенародного подвигу, зокрема мирних людей, які лишалися поза фронтовим строєм;
- громадянської мужності, мужності прийняття рішення і відповідальність за солдатські життя, за марність і немарність жертв [5, с. 98].

Одним із суттєвих аспектів гуманістичної концепції людини у творчості В. Бондаря постає проблема взаємозв'язків особистості і суспільства, особистості і колективу [12]. У творчому доробку письменника є безліч творів, у яких можна розглядати людину як певну особистість. До таких творів можна віднести роман В. Бондаря “Листя летить проти вітру”.

Назва книжки В. Бондаря “Листя летить проти вітру” – не випадкова. З перших же сторінок показує автор, як потроху згуртовуються в'язні різних національностей і поглядів, як подалу, але невпинно зростають сили опору. Цей опір починається з малого – організованої боротьби з голодом і кінчається збройним виступом, активною боротьбою проти конаючого фашизму.

У назві книжки – ключ до розуміння й центральної постаті твору. Андрій Швець – простий, чесний, радянський хлопець. Нелегко складається його доля. Не раз потрапляє він у найнезвичайніші ситуації, не раз просто-таки чудом рятується від неминучої смерті. Однак всі ці перипетії імовірні. Адже в таборі смерті, де щодня

гинули сотні безневинних людей, де без упину диміла труба крематорію – вижити й справді можна було тільки чудом.

І все ж це було не тільки чудо. Попри збіг випадкових обставин діяли тут цілком реальні причини. І головна з них криється в самому характері Андрія. У перший же день він звертає на себе увагу товаришів, коли сміливо втручається в розподіл їжі і говорить, що Казімір набирає повні черпаки. І хоч блоковий топче його ногами, хоч ніхто не вступається за Андрія, проте мужній виступ не пропав марно – його запам'ятати, і дуже скоро Андрій відчув дружню підтримку товаришів. Підпільники бачили: цей хлопець не з тих, хто покійно вмирає під чоботом фашиста, він – борець, а таких треба було берегти. І товариші рятують Андрія всіма можливими засобами. Обміняний на мерця, Андрій Швець під чужим прізвиськом продовжує жити й боротись за визволення.

Проблеми, поставлені В. Бондарем у повісті “Листя летить проти вітру”, привертають увагу багатьох дослідників. Це і осмислення героїзму, перш за все як духовної моральної якості людини, і дослідження умов формування, джерел героїчного характеру, спадкоємності революційних традицій, і загострена увага до проблеми довіри до людини заперечення хворобливої підозрілості, зневага до неї, що виявляється в минулому [1, с. 5].

Роздуми про можливість щастя для людини, про його зміст і ціну й складають в основному філософський пласт повісті В. Бондаря “Листя летить проти вітру”. Наголошення права людини на щастя і необхідності безнастанної боротьби за його утвердження – невід’ємна риса всієї творчості В. Бондаря.

У повісті “Листя летять проти Вітру” ця концепція людського щастя втілена чи не найбільш повно і цілісно. Сам духовний досвід війни викликав ці напружені роздуми. Її закінчення, п’янка радість першим народжували надії на те, що тепер зникне з життя все потворне й зле, що люди, які такими зусиллями й жертвами завоювали мир, достойні безхмарного світлого щастя [3].

Цей радісний пафос, що відображав духовну суспільну атмосферу, звучав у багатьох повоєнних творах, хоч у наступні роки він доповнювався все тривожнішими мотивами. Крім того, саме у воєнних випробуваннях, в екстремальних жорстоких ситуаціях глибше розкривалися внутрішні можливості людини, її здатність до високих почуттів і вчинків, самовідданість, жертвність у відстоюванні життя тощо.

Оглядаючи пройдений В. Бондарем шлях, замислюючись над його щедрим літературним ужином, не можеш не визнати, що перу письменника належить одна з оригінальних сторінок української прози [7, с. 14].

В. Бондар у повісті “Листя летить проти вітру” малює цільний, виразний характер людини у всій складності життєвих обставин. Що показово: майже не виводячи свого героя із сфери трудової діяльності, автор дає чітке уявлення про душевне багатство й силу натури. Цього досягнуто, передусім, передачею тих непростих, часом драматичних умов, за яких довелося Андрію Швецю утверджувати свою правоту, подавати приклад односельцям. Василь Бондар добирає такі факти, епізоди з життя Андрія Швеця, які яскраво малюють нам людську особистість героя, розкривають найістотніше, найпривабливіше в ньому.

Письменник у своїх творах порушував важливі життєві проблеми: про свободу й необхідність у житті приватному й загальному, про добро і зло, про правду і красу тощо. Відображення у художніх творах подій і фактів з власного життя є характерною рисою багатьох письменників. Йдеться і про асоціативну єдність між епізодами з біографії автора та життям героїв його твору. Автобіографізм у прозі В. Бондаря відзначався дослідниками побіжно, хоча, як справедливо зауважував В. Брюгген, “про біографічність прози Василя Бондаря можна написати окрему розвідку” [6, с. 60].

В особистому й творчому досвіді В. Бондаря, в усій його надзвичайно принадній постаті людини й творця плідно жили прекрасні традиції української класичної літератури, що становить єдине ціле з життям українського народу, його історичною долею. В. Бондар не робив екскурсійних виходів для “вивчення життя”, він просто жив, жив поряд і разом із своїми героями, до найменших дрібниць знаючи їх людську вдачу, побут, звички, думки й сподівання, болі й радощі [2, с. 11].

Вони проходять крізь серце письменника й конденсуються в художніх образах, в яких не знайдемо і сліду невдалої літературної вигадки, як замітника реального життя, не побачимо й сліду акторської пози, самовдоволення, хизування словом [14, с. 265]. Там є тільки незрадлива увага письменника до реальних людей і реальних явищ, там є добірне українське слово й гострота письменницького зору, такого пильного до історичних змін у житті й свідомості українського селянства, до психологічної правди у вияві характерів і взаємин героїв [13, с. 102].

Василя Бондаря цікавили не лише почуття, роздуми, переконання, але й передчуття, тобто не лише свідомість, але й підсвідомість, таємнича сфера підсвідомих психічних процесів. Таким чином, герої антивоєнних творів митця вірять не лише своїм почуттям, але й передчуттям. Значення автобіографічної прози у відтворенні ідейно-художніх поглядів Василя Бондаря та їхньої динаміки полягає в тому, що біографізм є важливим автентичним джерелом висвітлення творчої індивідуальності письменника, його світогляду, естетичних засад, психологічних особливостей тощо. Василь Бондар належав до таких письменників, які переконують не крикливими декламаціями, а мужньою ясністю свого вистражданого болю, філософською думкою.

Отже, творчість Василя Бондаря і надалі становитиме науковий інтерес як високохудожній матеріал, у якому відображена не лише вся багатогранність духовного життя митця, його непересічної особистості, а правдива історія долі цілого народу на тлі історичних подій цілої епохи.

Список використаних джерел

- 1 Агеева В. Пам'ять подвигу. Українська воєнна проза 60 – 80-х рр. / В. Агеева. – К. : Наукова думка, 1989. – 272 с.
- 2 Бондар В. Бути чесним перед собою і читачем / В. Бондар, В. Бровченко // Вітчизна. – 2006. – №11 – 12. – С. 11 – 12.
- 3 Бондар В. Все-правда. Листя летить проти вітру: [повість] / В. Бондар. – К. : Українська видавнича група, 1995. – 342 с.
- 4 Бондар В. Зорі гаснуть на світанку: [роман] / В. Бондар. – Х. : Прапор, 1971. – 267 с.
- 5 Бондар В. Побажання лишаяються побажаннями / В. Бондар, В. Брюгген // Прапор. – 1965. – № 8. – С. 98 – 102.
- 6 Брюгген В. Багаті небом і землею / В. Брюгген // Прапор. – 1963. – № 1. – С. 60 – 61.
- 7 Жулинський М. Людина та її справа. Герой сучасності – головний герой літератури / М. Жулинський // Радянське літературознавство. – 1975. – № 6. – С. 13 – 25.
- 8 Жулинський М. Людина як міра часу: концепція людини і проблема характеру в сучасній радянській літературі / М. Жулинський. – К. : Дніпро, 1979. – 275 с.
- 9 Новиченко Л. Час, людина, література / Л. Новиченко // Вітчизна. – 1960. – № 11. – С. 4 – 18.
- 10 Черченко Н. Позитивний герой – вимога часу / Н. Черченко // Прапор. – 1983. – № 11. – С. 114 – 120.
- 11 Черченко Н. Час і сучасники / Н. Черченко. – К. : Радянський письменник, 1978. – 139 с.
- 12 Шаров С.В. Методологічні аспекти комп'ютерної підтримки самостійної роботи студентів-філологів: навч.-метод. посіб. – [2-ге видання доп. і перероб.] / С.В. Шаров, Т.М. Шарова / [передмова проф. І.Л. Михайлина]. – Харків: Федорко, 2014. – 200 с.
- 13 Шарова Т.М. Василь Бондар: поезія та художня проза письменника як біографічний ландшафт / Т.М. Шарова. – Харків: Видавництво «Майдан», 2010. – 184 с.

14 Шарова Т.М. Типология поетикальных рецептов у автобиографичных творях Василя Бондаря “Все-правда”, “Листя летить проти вітру” // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія Філологія. – Випуск 54. – № 836. – Харків, 2008. – С. 265–267.

УДК 821. 161. 3-3* У. Гаўрыловіч

В. К. Шынкарэнка

НЕПЕРААДОЛЬНАЯ СІЛА КАРАНЁЎ

У артыкуле даследуецца праблемна-тэматычная скіраванасць раманаў У. Гаўрыловіча “Забранае шчасце” і “Цяпло маладзіка”, прасочваюцца іх сюжэтна-кампазіцыйныя асаблівасці і адметнасці арганізацыі ў апавядальнай плыні тэкстаў складанай часапрасторы. Засяроджанасць на вызначальных якасцях галоўных герояў пісьменніка, паказ спосабаў і сродкаў стварэння ім яркіх вобразаў палешукоў і нацыянальна акрэсленых характараў дазваляе гаварыць пра псіхалагічнае майстэрства аўтара, яго непарыўную сувязь з роднымі каранямі і багатымі набыткамі айчыннага і сусветнага мастацтва слова.

Уладзімір Мікалаевіч Гаўрыловіч – таленавіты публіцыст, дакументаліст і празаік, на сёння ўласны карэспандэнт штотыднёвіка “Беларускі час”, старшыня Гомельскага абласнога аддзялення грамадскага аб’яднання “Саюз пісьменнікаў Беларусі” – нарадзіўся 30 жніўня 1967 г. у вёсцы Вячын Жыткавіцкага раёна.

Асабліва шмат творчых магчымасцей адкрыла для пісьменніка буйная эпічная форма. У гэтым пераконвае адзін з лепшых раманаў У. Гаўрыловіча – “Забранае шчасце», змест якога склалі напісаных ў розны час аповесці “Хмары над хатамі” (1999 – 2000), “Дзе ты, доля?” (2001), “Дзікая завея” (2001) і “Плата за каханне” (2003 – 2005). Падзеі ў творы адбываюцца на жыткавіцкім Палессі, каля балотнага Князь-возера, у час карэнных грамадскіх перамен, звязаных з калектывізацыяй. У пасляслоўі да рамана празаік лічыць за патрэбнае падкрэсліць думку пра тое, што ў гэты час была свая неаспрэчная праўда, “якая вяла да трагічнай, непазбежнай гібелі адных, не згодных з сістэмай ці не паспеўшых да яе прыстасавацца, і маральнай – немінучай, не менш страшнай, ракавой, якая паклала адзнаку на дзясяткі гадоў наперад, пагібелі другіх, хто выбару інакшага, як падначаліцца, не бачыў” [1, с. 200]. У працэсе несупыннага дзеяння гэтага механічнага, бяздумна запушчанага і безаглядна жорсткага ў адносінах да сваіх ахвяр сацыяльнага калаўрота-сістэмы паступова змешваліся і змяняліся прынцыпы, ідэалы, мэты, сама чалавечая сутнасць. І ў выніку адбылося самае страшнае: “Ашалелая, безразважная лютасць усё больш захоплівала, змярцвяла душы людскія” [1, с. 200].

Сапраўды, кожную эпоху ці яе асобны перыяд характарызуюць свае праўда і крыўда, законы і беззаконне, плата за вернасць і здраду, ацалелае жыццё і ўкрадзеную долю, радасці і гора. А тое, наколькі гэтага гора можа быць многа, якім пякучым і невыносным яно бывае, добра адчулі на сабе, лёсах сваіх родных палешукі – героі “Забранага шчасця” У. Гаўрыловіча.

Ведае і любіць працу (“Жылы рве, перасільваецца, а ўсё мало” [1, с. 11]), пасвойму дбае пра дабрабыт і заўтрашнюю забяспечанасць блізкіх, жыве спадзяваннямі на тое, што і яго дзеці, асабліва адзіны сын, нешта дададуць да нажытага, гаспадарлівы хутаранін Расевіч. Бо не толькі ён сам, усе ў сям’і выжыльваліся. “Працавалі як

заведзеныя. Не хапала дня – абкрадалі ноч” [1, с. 13]. Дзікаватага і недаверлівага па натуре старога, не вабіць калектыўная гаспадарка, куды трэба аддаць усё потам прыдбанае, навязаны звыш абавязак плаціць вялікія падаткі за самім жа заробленае. “Накруцілі, навярцелі нечага на сваіх сходках-арцелях, самі не разбіруцца, чаго, адзін аднаго гатовы, бы ваўкі, з’есці...” [1, с. 14].

Жадаючы не толькі захаваць гаспадарку (праз раздзел маёмасці на дзве сям’і), але і прымножыць дастатак (жаніцьба Рыгора з заможнай і адзінай у бацькоў Ядзяй Скрыпачовай), бацька ўласнаручна распачынае зацятую вайну, нішчыць лёс сына, закаханага ў Верку Арцёмаву, становіцца галоўнай прычынай перажыванняў уласнай жонкі, што вельмі пакутуе ад разладу ў хаце, і няшчасця нявесткі, якую падкрэслена не заўважае і з пачуццямі якой не жадае лічыцца малады муж. Спроба Расевіча схаваць ад уліку частку сабранай збажыны набліжае трагічны фінал лёсу ўсёй сям’і, вывезенай з хутара ў невядомасць.

І за ўсімі гэтымі няшчасцямі родных, вымушаны прытаіцца, назірае Рыгор. Ад арышту яго ўратавала толькі знаходжанне на далёкім сенакосе і папярэджанне Веркі. Але з гэтага моманту на малодшага Расевіча як на яшчэ аднаго ворага народа пачынаецца сапраўднае паляванне. На доўгі час ён становіцца беспрытульнікам. Цяпер да ўсіх выпрабаванняў Рыгора дадаецца неадступнае пачуццё вялікай віны перад Ядзяй, што так моцна кахала яго, асірацелымі Скрыпачамі і немаўляткам, перад любай Веркай, ад якой не па сваёй волі адмовіўся, не абароненымі ім роднымі, перад тым жа бацькам, якога не здолеў пераканаць.

Пакутуе ад здрады і па-ранейшаму кахае Рыгора Вера Арцёмава, носячы пад сэрцам яго працяг – дзіця. Доўга гаруе ад страты сваёй весялухі Ганькі Ігнат Адамчык і ў рэшце рэшт прымае незваротнасць сітуацыі, нанова натхняецца прагай жыцця побач з такой жа гаротнай і ўжо адданай яму Верай, не змяніўшы паважлівага і адданага стаўлення да яе і пасля таго, як даведваецца пра яе сардэчную і самую балючую таямніцу.

Доўгімі гадамі чакае свайго шчасця пажылы старшыня сельсавета Ілля Мірончык і нарэшце знаходзіць яго ў асобе Зінкі і яе сына Васілька, сястры Веркі і жонкі кулака Хведара Лейбы. “Бальшавік з чатырнаццацігадовым стажам”, нават трапіўшы ў турму, усё яшчэ хоча верыць: “Партыя абы каго не саджае, абы каго не карае...” [1, с. 139]. Толькі-толькі адчуўшы ў сабе парастак новага, падараванага ім, Іллём, жыцця, згарае ў агні яго Зінка, не жадаючы больш падпарадкоўвацца былому мужу-насільніку.

На зямлі ўсё дзейсніцца па сваіх законах. Некага падштурхоўваюць да злачынства, кагосьці рыхтуюцца арыштоўваць. Нехта працягвае “нішчыць тых, каму хоць у нечым зайздросціў, хто быў разумнейшы за яго” [1, с. 197]. Некаму нарэшце адкрыецца ўся горкая праўда часу – “жудаснага зводу на зямлі” [1, с. 133] сапраўдных, адданных зямлі, гаспадароў. Глыбокія карані, пушчаныя імі ў тутэйшую глебу, бязлітасна высыкаюцца.

Можна не сумнявацца, што нягледзячы на абяцанні *мечанага* следчага Калатовіча (гэтая мастацкая дэталёвая асабліва падкрэслівана ў тэксе твора) ад Веркі і Ігната забяруць у дзетдом Зінчынага Васілька як дзіця ворага народа. Няцяжка ўявіць, якія выпрабаванні чакаюць Расевіча Рыгора, што добраахвотна здаўся новай уладзе, дачакаўшыся нараджэння іх з Веркай дзіцяці. Ён ужо не бачыць прычын хавацца, бо перакананы, што з нараджэннем сына бацька, маці, сястра, яго з Ядзяй дачушка – “усе вярнуліся назад, на свой хутар, вярнуліся назаўсёды, радуюцца такой навіне!” [1, с. 178 – 179].

Такая непахіснасць сцверджання Рыгора абумоўлена яго ўласнай укаранёнасцю ў тутэйшую зямлю, трывалай повяззю душы не толькі з незабыўнымі роднымі людзьмі, але і з персаніфікаванымі Князь-возерам, балотам, лесам, ракой, садам, Святой гарой, былой царквой, задуменнымі палескімі лірычнымі і абрадавымі песнямі, паданнямі,

легендамі і замовамі. Усе мы вяртаемся да сябе. І ўсё вяртаецца. Будзем спадзявацца, што і загубленае шчасце таксама.

Прынамсі менавіта так здарылася з героямі яшчэ аднаго рамана У. Гаўрыловіча “Цяпло маладзіка”. Толькі ці не позна?.. Над гэтым шматпланавым творам з некалькімі разгалінаванымі вострасюжэтнымі лініямі і драматычнымі калізіямі, якія настолькі багатыя на нечаканыя і адначасова рацыянальна вывераныя завязкі і вырашэнні, што цалкам маглі б прэтэндаваць на права быць увасобленымі ў асобных мастацкіх тэкстах, празаік працаваў на працягу 2006 – 2008 гг.

Па сутнасці, у творы, як на тое ўказваюць даты-падназвы першай і заключнай дзясятай частак, перспектыўнае развіццё сюжэта абмяжоўваецца толькі некалькімі каляднымі днямі (з 10–11 па 14 студзеня) 2008 года. Але праз далёкія і нядаўнія ўспаміны Волькі і Ганны, дзвюх сясцёр сталага веку, іх дэбаты з прадстаўнікамі мясцовай улады і нямецкага гуманітарнага фонду, прысутнасць у прадуманай эпічнай структуры ўстаўных тэкстаў (урыўкі з рамана “Каханне і вайна” ў 4 і 8 частках), паралельнае разгортванне – у адносінах да асноўнага дзеяння – сюжэта пра каханне Ігара Косціча і Мерыям, што далучае да абсягаў Беларусі сучасную Швейцарыю (у 2 і 6 частках), хранатоп твора паступова істотна пашыраецца, набывае шматвектарнасць. У ім цесна пераплятаюцца падзеі Вялікай Айчыннай вайны (а праз згадкі Домны і Васіля пра сваю маладосць – яшчэ і ранейшыя голад і холад), пасляваенная і постчарнобыльская рэальнасць, трагічныя і шчаслівыя гісторыі чалавечых лёсаў. Да месца будзе адзначыць, што спалучэнне розных часавых пластоў у межах адной эпічнай структуры складае ўстойлівую адзнаку айчыннай прозы апошніх дзесяцігоддзяў. У гэтым пераконваюць асобныя творы І. Шамякіна, І. Навуменкі, А. Кудраўца, В. Карамазава, В. Казько, Л. Рублеўскай, Ф. Сіўко, А. Федарэнкі і іншых вядомых празаікаў.

Асноўная ж сюжэтная лінія рамана У. Гаўрыловіча пераважна звязана з Пралескамі, суседнімі вёскамі і толькі перыферыйна, разам з вялікай колькасцю інфармацыйных звестак пра славытых асоб, культуру і гісторыю краю, перамяшчаецца ў Тураў, Мазыр, Гомель, Мінск. Таму можна сказаць, што, як і ў “Забраным шчасці”, лёс вёскі, няхай і на яе новым гістарычным этапе, па-ранейшаму застаецца ў цэнтры аўтарскай увагі.

Праўда, гэта ўжо іншая вёска. Нават Каляды святкуюцца тут адзіна фальклорным гуртам. Вольцы Брылёвай, што заўжды згарала на рабоце, каб хоць крыху забыцца на незагойнае з ваеннай пары гора, вёска яе маладосці згадваецца інакш: “Як успомню, Ганначка!.. У брыгадзе рабіла... На балоце сена грэблі. За некалькі вёрст, толькі сонца ўсміхнецца, на тое балота заходзілі, назад апоўначы вярталіся. А ў вёсцы да досвітку – песні. Мне хоць і цяжка на душы, але таксама спявала, забівала песняй сваё няшчасце. А цяпер, бачыш, як жыццё павярнулася, і пеўні на вёсцы спяваць не хочуць...” [2, с. 10]. Надзея на тое, што ўсё зменіцца да лепшага, што вёскі перастануць паміраць і некалі адродзяцца, заквітнеюць садамі, дарамі зямлі, напоўняцца пахам мёду, дабрабытам і песнямі, звязваецца ў рамане з асобамі гаспадарлівых суседзяў Ганны Зосі і Івана, працавітых бацькі Пятра і сына Антона Ахрэмчыкаў. Найбольш жа звязаны з гісторыяй Пралесак цесна пераплеценныя між сабой у адзін вузел лёсы старых сясцёр.

Варта ўдакладніць, што ў значнай ступені, няхай і без супадзенняў у дэталях асабістага жыцця, у аснову вобраза Ганны Сасноўскай з рамана “Цяпло маладзіка” пакладзены лёс ветэрана педагагічнай працы і вайны, настаўніцы нямецкай мовы Ганны Васільеўны Бобрык, якая па ўзгадненні з партызанскім камандаваннем і па падказцы чэха Аўгуста Клёўзе, што служыў у тылавой службе Турава і спагадаў беларусам, была старастам у вёсцы Вароніна. Якраз гэтай выключнай жанчыне

пісьменнік прысвяціў нарыс “Ліпа” выходзіць на сувязь”, што друкаваўся ў перыёдыцы і пазней увайдзе ў кнігу публіцыстыкі “Крокі па роднай зямлі”. Гэты факт яшчэ раз пацвярджае, што ў мастацкай творчасці У. Гаўрыловіч часта адштурхоўваецца ад уласна перажытага, канкрэтных падзей, сустрэч з цікавымі людзьмі і што ў акаляючай нас рэальнасці сустракаецца больш неверагоднага, чым у самых закручаных літаратурных сюжэтах.

Кожнай з сясцёр давялося шмат перажыць у гады вайны. У тым ліку – страту Волькай мужа і адзінай дачушкі Васілінкі, падазронасць землякоў і ворагаў да Ганны з-за пасады старасты пры акупацыйным рэжыме, здзекі чужынцаў і мясцовых здраднікаў над сям’ёй Брылёў і іншымі землякамі, спальванне большасці з іх, забойства бацькоў Васіля і Домны, апошні прытулак якой – надзел Ахрэмчыкаў каля балота ў Азёрцах – стане вядомым толькі ў самым фінале рамана. Ці не па прычыне іх раз’яднанасці смерцю, якой так баялася маці ад самага пачатку вайны, ці не з-за вымушанага сіроцтва-адзіноты Васілінкі-Яніны, што ацалела, дзякуючы апошнім перадсмяротным намаганням бабулі Домны, прах родных, таго ж расстралянага на дарозе бацькі, бунтуе, не знаходзіць супакаення, наведвае сясцёр у аднолькавых снах і будзіць бліскім да народнага галашэння плачам? “Ганначка, няма дзе душы прыткнуцца, лес і балота перашкаджае, палі шырокія, канаўкі глыбокія, не вярнуцца ніяк дадому. Дапамажы, дзіцятка. Жменьку зямлі ў хусціначку набяры ды на свае, вясковыя могілкі, дзе ўсе нашы ляжаць, высып...” [2, с. 19].

Перажытыя ў вайну трагедыі і праз гады не адпускаюць сясцёр, не дазваляюць забыць і дараваць. Вось чаму, у адрозненне ад астатніх аднавяскоўцаў, яны не спяшаюцца за “хумалітаркай” – гуманітарнай дапамогай з Германіі і ў рэшце рэшт адмаўляюцца прыняць яе. Волька, старэйшая з сясцёр, абураецца: “Слова нейкае брыдкае – не вымавіш. Чужынскае яно і ёсць чужынскае. Вось нашы словы – такія мяккія. Свае бо” [2, с. 11]. Асабліва катэгарычная ў сваім рашэнні Ганна. З непрыхаваным болем і распаччу яна спрабуе растлумачыць прадстаўнікам мясцовай улады і фонду непахіснасць уласнай пазіцыі, якую яшчэ больш падкрэсліваюць прамоўленыя жанчынай фразы ў форме нанізаных адно на адно рытарычных пытанняў: “Мне што – за бацькоў сваіх закатаваных – пасылку атрымаць? За тое, што муж мой, Колька, пасля вайны не пажыў як след? Што тая вайна жыццё ў мільёнаў людзей адабрала? А на ўсіх тых, хто не нарадзіўся, таксама – хіба дадуць?” [2, с. 15].

Недзе глыбока ў надарваным і стомленым сэрцы Ганна хавае ад усіх, носіць яшчэ адну вялікую крыўду-непаразуменне на некалі каханага ёю лангвера Аўгуста Хангера, па ўласным няведанні і з-за нагавораў іншых паверыўшы ў тое, што да гора-злыбед яе родных і землякоў спрычыніўся менавіта ён. І раптам нечаканая сустрэча з ім праз дзесяцігоддзі, пакутлівае выясненне адносін, гісторыі ўласнага выжывання і не менш балючай праўды пра сапраўдных забойцаў бацькоў і вяскоўцаў...

Напэўна, ва ўсе часы для прадстаўнікоў самых розных народаў застанеца неабвержным сцвярджэнне: “У кожнага чалавека ёсць мінулае, і гэтае мінулае рана ці позна яго даганяе” [2, с. 123]. Так адбылося з таямніцамі паходжання і кахання Мерыям у “швейцарскай” сюжэтнай лініі рамана. У асноўным жа дзеянні твора, якое разгортваецца на беларускім Палессі, знешняй кропкай вяртання герояў да падзей мінулага і пераасэнсавання яго становіцца прыезд у Пралескі з гуманітарнай місіяй з памочнікамі і ўнукам ужо сталага нямецкага пісьменніка Аўгуста фон Харнера, пярэ якога належыць і раман “Каханне і вайна”.

Прызваны ў войска нямецкі афіцэр, што паходзіў з антыфашысцкай сям’і, меў славянскія карані, а таму няблага гаварыў па-руску, у канцы чэрвеня 1941 года апынуўся ў палескай вёсцы і ўпершыню пазнаёміўся з прыгожай і смелай Ганнай, якая валодае мовай Гётэ і Шылера. Першапачатковыя прыемныя ўражанні ў душы Аўгуста

досыць хутка перарастуць у шчырае і глыбокае захапленне дзяўчынай. “Нечаканае, нясмелае, але самае лепшае пачуццё ў жыцці...” [2, с. 193]. Ды і Ганна з першых сустрэч з чужынцам насуперак сваёй волі пачынае адзначаць характэрнае бяздонных сініх вачэй, знешнюю вабнасць і дасведчанасць у літаратуры, адчуваць нясмелае нараджэнне нязведанага раней пачуцця, што яшчэ не мае пэўнага наймення. “Нейкі няўцямны неспакой, неспазнаная трывога і адначасова прасвятленне адбіліся ў душы маладой настаўніцы” [2, с. 87].

Агульныя справы па падпольным змаганні, сувязі і дапамозе партызанам пад клічкамі Маланка і Лівень яшчэ больш аб’яднаюць маладых людзей. А ў адной з крытычных сітуацый, у цёплую месячную ноч, калі іх жыццё магло назаўжды трагічна абарвацца, калі стала адчувальнай пагроза ніколі не пабачыць “ні заходу сонца, ні ранішняй расы, ні золаку...” [2, с. 193], калі “заўтра ўсё адбярэ смерць...” [2, с. 193], яны дарэшты аддаюцца каханню. Наперакор усяму яно стане пачаткам новага жыцця для іх сына і падставай для наступнай, як хочацца верыць, ужо без расстанняў, сустрэчы. Бо сапраўднае каханне, незалежна ад асвечанасці яго сонечным святлом або цяплом маладзіка, не трымаецца ўмоўнасцей і меж.

Як вядома, кожны, хто аднойчы ўзяўся за пяро, выношвае мару стаць аўтарам хоць бы аднаго выдатнага твора. На ўвасабленне такой задумы, пры аб’ектыўным разуменні вартасцей ужо здзейсненага і яшчэ недамоўленага, не без падстаў спадзяецца і У. Гаўрыловіч. У тым ліку, і тады, калі марыць стварыць “Самы праўдзівы раман на свеце. Пра бацькоў, пра іх і сваё жыццё” [2, с. 193]. Вопыт асобнага і літаратурнага сталення, цесная знітанасць з каранямі ўласнага роду, шчырая зацікаўленасць загадкавым людскім, прыродным, культурна-гістарычным светам Палесся і ўсёй Беларусі пераконваюць, што на сёння творца максімальна наблізіўся да стварэння такога ўзроўню высокамастацкага і ўсёахопнага сацыяльна-псіхалагічнага палатна.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1 Гаўрыловіч, У. Забранае шчасце / Уладзімір Гаўрыловіч / Анёлак мой, Анёлак...: раман, аповесці. – Мінск: Маст. літ., 2007. – 254 с. – С. 5 – 200

2 Гаўрыловіч, У. Цяпло маладзіка / Уладзімір Гаўрыловіч / Вяртанне. Раман, апавяданне, нарысы. – Мазыр: КПУП “Калор”, 2008. – 268 с. – С. 3 – 213

Навуковае выданне

ДУХОЎНАЯ СПАДЧЫНА УСХОДНЯГА ПАЛЕССЯ

Зборнік навуковых артыкулаў

Адказы за выпуск *М. В. Тарасенка*

Падпісана да друку 15.05.2018. Фармац 60×84 1/8.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум. др. арк. 32,08.
Ул.-выд. арк. 27,95. Тыраж 20 экз. Заказ 467.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі

“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вырабніка,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 3/1452 ад 17.04.2017.
Спецыяльны дазвол (ліцэнзія) № 02330/450 ад 18.12.2013.
Вул. Савецкая, 104, 246019, г. Гомель.